AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, №9

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadovagariba5@gmail.com

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ İDİOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Anotasiya

Verilmiş məqalə atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlarin ingilis ədəbiyyatinda işlənməsinə həsr olunub. Məqalədə onlarin ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarından danışılır.İngilis yazıçılarının əsərlərindən götürülmüş nümunələrə məqalədə geniş yer verilir. Bu nümunələrin əsasında atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomların bir dildən digər dilə tərcüməsinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılır. İngilis dilində yazilmiş əsərlərdə işlənən frazeoloji birləşmələr bəzən həmin əsəri oxuyan geyri ingilis oxucular üşün problemlərə səbəb olur. Hətta bəzən ingilis dilni kifayət gədər yaxşı bilənlər də frazeoloji birləşmələrə görə oxuduqları mətni doğru- düzgün gavraya bilmir. Ona görə də ingilis dilli mətndə işlənmiş atalar sözü, məsəl və ya idiomu düzgün başa düşmək və onu tam dəqiqliyilə azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün ingilis dilində mükəmməl biliyə sahib olmag laziımdır.

Niyə müəlliflər öz əsərlərində tez-tez frazeoloji birləşmələrə müraciət edirlər Bu sualın cavabını məqalədə tapmaq olar.Məqalədə deyilir ki, atalar sözləri,məsəllər, idiomlardan istifadə etməklə müəlliflər mətndə söyləmək istədikləri fikrin daha ifadəli, daha qabarıq şəkildə səslənməsinə nail olurlar. Atalar sözləri, məsəllər və idiomlardan yerli-yerində, məqamında istifadə etməsi müəllifin öz ana dilində frazeoloji birləşmələri cox gözəl bilməsindən xəbər verir. Məqalədə ingilis ədəbiyyatından götürülmüş nümunələrin azərbaycan dilinə tərcüməsi təqdim olunur. Onların leksik- grammatik xüsusiyyətləri müqayisə edilir. Məqalədə atalar sözləri, məsəllər və idiomların azərbaycan dilinə tərcüməsilə bağlı faydalı məsləhətlər verilir. Əvvəla ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə işilə məşğul olan şəxs hər iki dili yüksək səviyyədə bilməlidir. O, tərcümə etdiyi dillərin daşıyıcısı olan xalqların tarixini, mədəniyyətini, etimologiyasını, baxışlarını çox yaxşı bilməlidir. Bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ingilis atalar sözləri, məsəllərinin azərbaycan dilində ekvivalentləri var. Onların tərcüməsi heç bir çətinlik doğurmur. Lakin baxişlaarda, keçilmiş tarixi yolda, milli mentallıqda olan müəyyən fərqlərə görə bəzi atalar sözləri və məsəlləri tərcümə etmək olmur.Bunları nəzərdə tutulan mənanı tam

aça bilən cümlələr kimi də çevirmək olar. Adətən idiomların tərcüməsi xüsusilə çətin olur. Çünki idiomlardakı sözlər lüğətdəki mənalarını tam itirir və məcazi mənada işlənirlər. Belə birləşmələrin tərcüməsi tərcüməçədən xüsusilə böyük məharət tələb edir.

Açar sözlər: folklor, atalar sözleri, idiomlar, frazeoloji birləşmələr, poeziya, ekvivalent.

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox geniş yayılmlş formalarından biri olmaqla atalar sözləri,zərb məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinin insanlar tərəfindən müşahidəsi nəticəsində yaranan, uzun illərin, bəzən hətta əsrlərin sınağından çıxmış çox qısa, lakin olduqca böyük məna tutumuna malik hikmətli əsərlərdir.Atalar sözlərinin köməyilə xalq həyata baxışını, illərin təcrübəsi sayəsində əldə etdiyi nəticələri, saysız hesabsız sınaqlardan sonra gəldiyi qənaəti, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir. Belə demək mümkünsə atalar sözləri və məsəllər xalqın əsrlər boyu silinməz, solmaz dəst-xətti ilə yazdığı geniş əhatəli tərcümeyi-halıdır. Həcm etibarilə çox kiçik olsa da böyük mənalar ifadə etdiyi üçün insanlar atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomları yerli-yerində işlədərək öz nitqlərini daha da gözəlləşdirir, söylədikləri fikirlərin təsir gücünü artırmağa çalışırlar. Təbii ki, bu meyl bədii ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. İstisnasız demək olar ki, istər ingilis ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir yazıçı və ya şair tapmaq olmaz ki, söylədiklərinin bir az da ifadəli səslənməsi üçün öz xalqının bu hikmət xəzinəsindən isifadə etməsin. Bu bütün dövrlərdə və bütün millətlərdə belə olub və olmaqdadır. İngilis ədəbiyyatı da bundan istisna deyil. İngilis ədəbiyyatında da şair və yazıçılar öz əsərlərinin mənasını daha da artırmaq üçün bu qanadlı sözlərdən istifadə etmişlər.

Lakin burada iki yanaşma müşahidə olunur:

1. Müəllif frazeoloji birləşməni qismən dəyişdirərək öz əsərinə daxil edir. Buna daha çox poeziya nümunələrində rast gəlinir ki, bu da tamamilə təbiidir. Şair öz şerinin ədəbi-bədii tələblərinə uyğun olaraq atalar sözünü, məsəli qisaldır, komponentlərinin yerini dəyişir və galanını öz mətninə bir növ "peyvənd" eləyir. Hətta bəzən komponentlərdən biri başqa sözlə əvəz olunur.

2 Müəllif frazeoloji birləşməni olduğu kimi öz mətnində işlədir.

İngilis ədəbiyyatının timsalında konkret nümunələrə müraciət edək:

"Watson,"said he,"I have some recollection that you go armed upon these excursions of ours."It was as well for him that I did so , for he took little care for his own safety when his mind was once absorbed by a problem, so that more than once my revolver had been a good friend in need.(Konan Doyl). Görkəmli ingilis detektiv yazıçısı Artur Konan Doylun "The Adventures of Sherlock Holmes" əsərindən götürülmüş bu parçada müəllif məşhur "A friend in need, is a friend indeed" ataiar sözünü bölərək və dəyişərək "a good friend in need " şəklində işlətmişdir. Diqqət yetirsək müəllifin bu ixtisarı çox uğurlu alınmışdır. Gəhrəmanın

demək istədiyi " Bir neçə dəfə çox vacib anlarda silah gərəyim olub" fikri yer dəyişdirilməsi sayəsində çox çözəl açılır. Bu parçanın tərcüməsinə nəzər salaq:

"Vatson," deyə o dilləndi, "Yadıma düşür ki, iş üçün biz hara isə gedəndə sən özünlə silah da götürürsən." Bu cür hərəkət etməyim onun xeyrinə idi, çünki fikri hansısa bir problemin həlli ilə bərk məşğul olanda şəxsi təhlükəsizliyinin təminatına o qəgər də əhəmiyyət vermirdi. Ona görə də revolverim bir neçə dəfə zərurət zamanı mənə yaxşı dost olmuşdur.

Bu atalar sözünün tam forması belədir:

A friend in need,is a friend indeed.

Yaxşı dost yaman gündə tanınar."

-The tables were loaded with roast sucking pigs, chickens, roast ducks, fresh lobsters and other delicacies which made our mouths water. Though Teka announced that the festivities would last for some days we attacked the food without putting it off till tomorrow. (Rice)

Göründüyü kimi standart formada "Never put off till tomorrow what you can do today." kimi səslənən ,inkar əmr cümləsi olan atalar sözü cümlənin tələbinə uyğunlaşdırılaraq "without putting it till tomorrow" şəklinə salınaraq tərzi –hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. Stolların üzərini qızardılmış körpə donuzlarla, cücələrlə, ördəklərlə, təptəzə qırmızı dəniz xərçənglərilə və digər ləziz təamlarla doldurmuşdular. Baxdıqca ağzımız sulanırdı.Teka şənliklərin hələ bir neçə gün davam edəcəyini söyləsə də biz sabaha saxlamadan dərhal yeməklərin üstünə cumduq. Bu atalar sözünün azərbaycan dilində standart forması çox yığcamdır: "Bu günün işini sabaha qoyma (saxlama). Azərbaycan dilində mətndə atalar sözü cəmi iki sözlə tərcümə olunmuş və ingilis dilində olduğu kimi tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

All is well ended,if this suit be won

That you express content.(Shakespeare)

Bu atalar sözünün tam forması belədir: All is well that ends well .

Yaxşı olar hər şey, bu iddia udulsa,

Sonda sən də razı qalarsan .

Azərbaycan dilində bu atalar sözü belə səslənir: "Yaxşı sonluqla bitən hər şey yaxşıdır."

Məlum atalar sözü hər iki dildə eyni qaydada ixtisar edilmiş və şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi rolundadır.

Şekspirin daha bir şerinə (sonetinə) nəzər salaq:

The sun shines not, and if we use delay,

Cold biting winter mars our hope for hay.

Bu misralarda müəllif bir az da uzağa gedərək "Make hay while the sun shines." atalar sözünün komponentlərini ümumiyyətlə bir-birindən ayıraraq müxtəlif cümlə üzvləri yerində(the sun-mübtəda, shines- xəbər, for hay-tamamlıq) işlətmişdir.

Parlamayır daha günəş və tələsməsək əgər biz,

Puç olar soyuq qiş küləyində quru ota ümidimiz.
Şerin azərbycan dilinə tərcüməsində də eyni halın şahidi oluruq.

Başqa bir misala nəzər salaq:

..he said public patience was a camel, on whose back the last atom that could be borne had already been laid, and resistanse was now a duty. (Ch. Bronte)

Cümlədəki atalar sözünün tam forması budur:

"İt is the last straw that breaks the camel's back."

Bu atalar sözünün ana dilimizdə məhz atalar sözü kimi qarşılığı yoxdur. Məzmununu azacıq da olsa qoruyub saxlamaqla bu cür tərcümə etmək olar. " Axırıncı saman dəvəyə ağırlıq etdi (dəvənin belini qırdı). Maraqlısı odur ki, müəllif verilmiş nümunədə həmin atalar sözünün cəmi iki komponentindən istifadə etsə də (a camel, last...) bu işi elə ustalıqla yerinə yetirib ki, cümləni oxuduqda bu sözlərin məhz həmin atalar sözünə aid olduğu heç şübhə doğurmur. Burada camel sözü tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində (...he said public patience was a camel) ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında, ikinci söz- the last (atom straw) isə təyin budaq cümləsinin mübtədası funksiyasında işlənmişdir.

Bu cümlənin azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq:

...o dedi ki, xalqın səbri belinə apara biləcəyi sonuncu zərrəcik qoyulmuş bir dəvəyə bənzəyir. İndi əsas məsələ burasındadır ki, xalq buna tab gətirəckmi?

Tərcümədə orijinal variantın structuru mümkün qədər qorunub saxlanmışdır.

Eyni atalar sözünün digər bir mətndə işlənməsinə diqqət yetirək:

Careless of the disapproval of Aunt Pitty's friends, she behaved as she had behaved before her marriage, went to parties, danced , went riding with soldiers, flirted, did everything she had done as a girl, except stop wearing mourning. This she knew would be a straw that would break the backs of Pittypat and Melanie. (Mitchell)

Burada a straw keçmişə nəzərən gələcək zaman formsında işlənmiş ismi xəbərin (would be a straw) ad hissəsi, break keçmişə nəzərən gələcək zaman formasında işlənmiş feili xəbər(would break), the backs isə tamamligdir. Bu sözlər eyni cümlədə bir- birindən aralı, ayrı- ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış etsələr də onların məhz "İt is the last straw (that breaks the camel's back)." Atalar sözünə aid olduğu açıq-aydın hiss olunur.

Mətnin azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq:

Pitti xalanın rəfiqələrinin nə deyəcəyinə məhəl qoymadan, o, ərə getməmişdən əvvəl davrandığı kimi hərəkətlər edir, ziyafətlərə gedir, rəqs eləyir, əsgərlərlə at çapır, nazlanır, bir sözlə qız ikən etdiklərini olduğu kimi təkrarlayırdı. Bircə işdə həddini aşmırdı: matəm libasını əynindən cıxarmırdı. Başa düşürdü ki, bu Pittipət və Melaninin səbr kasasını doldura(daşıra) bilərdi. Deməli bu frazeoloji birləşməni azərbaycan dilinə oxşar atalar sözü vasitəsilə tərcümə etmək mümkün olmasa da "səbr kasasını doldurmaq(daşırmaq) idiomu bu işin öhdəsindən çox gözəl gəldi. Amma yalnız ikinci mətndə. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, hər hansı bir mətni ingilis dilindən azərbaycan dilinə çevirərkən orada işlənmiş atalar

sözünü, zərb məsəli və yaxud idiomu öz ekvivalentilə çevirmək mümkün deyilsə başqa vasitələrə əl atmaq lazımdır. Böyük ingilis yazıçısı Charlz Dikkens bu əsərində " Call a spade a spade. " atalar sözünü olduğu kimi işlədib. Yeri gəlmişkən bu atalar sözünün digər versiyası da var: "To call things by their names." Hər ikisi eyni mənanı verir: sözün düzünü demək(söyləmək). Rus dilində bu atalar sözü belə səslənir: « Называть вещи своими именами.».Görünür bizə də rus dilindən keçdiyi üçün olduğu kimi işlənir "Hər şeyi öz adi ilə çağırmaq." Bunlara alınma atalar sözləri deyilir. Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, atalar sözləri, məsəllər və idiomlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Bu zaman frazeoloji birləşmələr, xüsusən də atalar söləri və məsəllər tam ya da ixtisar olunmuş şəkildə, komponentlərinin yeri dəyişdirilmiş formada və hətta onlardan biri başqa sözlə əvəzlənərək orijinal mətnə daxil edilir. Odur ki, tərcümə işilə məşğul olan hər bir şəxs hansısa əsəri ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edəcəksə ilk növbədə mənbə dildəki frazeoloji birləşmələr haqqında mükəmməl məlumata malik olmalıdır. Bu orijinal mətndəki atalar sözü ya da məsəlin, hansı şəkildə təqdim edilməsindən asılı olmayaraq, tanımaq üçün vacibdir. Digər tərəfdən, bəzi frazeoloji birləşmələrin azərbaycan dilində dəqiq qarşılığı olduğu üçün onların tərcüməsi çətinlik törətmir. Lakin bəzən mənbə dildəki sabit söz birləşməsinin tərcümə dilində qarşilığı olmur. Bu cür ifadələri mənaya xələl gətirmədən adi cümlə kimi də tərcümə etmək olar. Bütün bunlar tərcüməçinin məharətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. A.B. Кунин "Курс фразеологии современного английского языка. Москва 1996
2. G.A. Стефанович, N.A.Афанасьева, T,B.Ларионова, Я.Г. Биренбаум "Oral Speech Practice" Москва 1972
3. The Oxford Dictionary of Proverbs.
4. Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti Bakı 1965
5. Həkimov M. L. "Xalqımızın Deyimləri və Duyumları" Bakı 1988
6. İnternet mənbə: Azərbaycan yazıçıları və şairlərinə aid məlumatlar

QARIBA MAMMADOVA
Phd. Assistant prof.

SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF THE TRANSLATION OF ENGLISH PROVERBS, SAYINGS AND IDIOMS USED IN ENGLISH LITERATURE INTO AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The article is dealing with the use of proverbs,sayings and idioms in English literature and ways of their translation into Azerbaijan language. Materials

by different authors in English literature have been used in the article. On the bases of these materials spesific features of translation of proverbs, sayings and idioms from one language into another are explained here.Proverbs, sayings and idioms used in fiction often cause difficulties for foreigners in the process of reading. That's why correct comprehension of phraseological units and exact translation of them from English into Azerbaijan language require perfect knowledge of the languadge.

Why do authors use proverbs, sayings and idioms in their works very often? You can the answer to this question in the given article. The article says authors use phraseolojical units in their works to make their ideas brighter and more expressive. Appropriate use of proverbs, sayings and idioms in fictions indicates to the excellent knowledge of the native language by authors. Some translations of extracts taken from English literature have been given in the article. Lexico-grammatical features of phraseological units are compared in the article.Young translators can get useful recommendations here:

First of all a person engaged in translation from one language into another should know both languages perfectly. He must be familiar with the history, culture, ethimology and way of thinking of the nation whose language was used in the literary work. It's necessary to take into consideration that some proverbs may have equivalents in the language of translation which makes it easy to translate them. But due to differences in the way of thinking, national mentality and a number of other reasons some proverbs and sayings are quite difficult for direct translation. They may be translated as ordinary sentenses giving the complete interpretation of the idea. In idioms words lose their vocabulary meaning and are used metaphorically which makes them difficult to translate. In such cases everything depends on proficiency of the translator.

Key words: folklore, proverbs, iddioms, frozeological units, poetry, eguivalent

.

ГАРИБА МАМЕДОВА

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА ПЕРЕВОДА ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК И ИДИОМОВ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена употреблению пословиц, поговорок и идиомов в английской литературе и рассказывается о способах их перевода с английского на азербайджанский язык. Приводятся примеры из произведений известных английских писателей и поэтов. На основе этих примеров объясняются специфические свойства перевода пословиц, поговорок, идиомов с одного языка на другой.

Пословицы и поговорки, а также идиомы использованные в художественной литературе на иностранном языке часто вызывают проблемы для иноязычного читателя при чтении данного материала. Иногда даже лицам хорошо знающие конкретный иностранный язык пословицы, поговорки и идиомы создают определенные трудности. Поэтому, правильное понимание фразеологических оборотов, их точный перевод с английского на азербайджанский, требует знание данного иностранного языка в совершенстве.

Почему авторы довольно часто обращаются этим фразеологическим оборотам в своих произведениях? Мы находим ответ этому вопросу в этой статье. В статье говорится о том, что авторы пользуются фразеологическими оборотами для более яркого выражения, усиления смысла идей высказанных ими. Уместное использование пословиц, поговорок и идиомов в литературных произведениях указывает на отличное знание этих оборотов авторами на родном языке. В статье даются переводы примеров взятых из английской литературы на азербайджанский язык. Сопоставляются их лексико-грамматические свойства в обоих языках.

В статье даются полезные рекомендации по переводу пословиц, поговорок и идиомов с английского на азербайджанский язык. Во первых человек занимающийся переводом должен знать оба языка на высшем уровне. Он должен знать культуру, историю, этимологию, взгляды народа на языке, которого написано данное литературное произведение. Нужно иметь ввиду факт, что некоторые английские пословицы и поговорки могут иметь эквиваленты на азербайджанском языке. Их перевод не составляет особого труда. Но из-за различия на взглядах, традициях и пройденных исторических путях иногда фразеологические обороты не поддаются прямому переводу. В таких случаях данный фразеологический оборот можно перевести обычным предложением являющимся толкованием данного оборота. Особенно труден перевод идиом. Так как слова, употребляемые в идиомах, используются в переносном смысле. А это требует от переводчика большого мастерства.

Ключевые слова: фольклор, пословицы, идиомы, фразеологические обороты, поэзия, эквивалент**.**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rafiq Şabanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFAQ AĞAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

FONETIK NORMA
(Texniki ali məktəblərdə "Azərbaycan dilində ıışgüzar və akademik kommunikasiya" fənni üçün mühazirə materialı)

XÜLASƏ

İnsan orqanizminin ən kiçik zərrəciyi hüceyrə olduğu kimi, dilin, nitqin də ən kiçik hissəciyi hərf və səslərdir. İnsanın varlığının parametrlərini tək bir DNK hüceyrəsindən müəyyənləşdirmək olduğu kimi, danışıq səslərini necə tələffüz etməsindən onun nəinki cinsini və yaşını, hətta sağlamlıq dərəcəsini, kök yaxud arıq olmasını da müəyyənləşdirmək olar.

İqlim və təbii-coğrafi şərait də dilin fonetik normalarına təsir göstərir. Məsələn, nenlərdə "qar" mənasını verən 40-dan çox söz var. Halbuki həmin dildə isti yerlərə məxsus ağac növü olan "palma" sözü yoxdur. Elə xalqlar da var ki (məsələn, Böyük Səhra xalqları), onların dilində isə palma anlayışını bildirən 60-a qədər söz var. Psixoloqların tədqiqatlarına görə, sözün əvvəlində işlənmiş ilk səs sözün mənasına işarə edir: "su" sözündə [s] səsi sızmağı, sızıb axmağı bildirir (s-s-s). Yəni dağ, qayadan sızıb çıxan suya işarə edir.

Səslərin mənası üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra saitlərin mənası 30 il müddətində dəyişilmir. Olduğu kimi qalır.

Samit səslərin əsas xüsusiyyəti odur ki, dinləyicilər onları "pis eşidirlər".

Səslərin başqa bir maraqlı xüsusiyyəti də budur ki, onlar digər səslərlə birlikdə heca əmələ gətirirlər. [A] səsi bütün samitlərlə: 23 samitlə birləşib, heca əmələ gətirə bilər. [ə] -22, [u] -20, [0] -18 və s.

Yazılı kommunikasiya başdan-başa orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. 1924-cü ilə qədər işlənilən ərəb əlifbasındakı nöqtələrin "taleyi" bizə məlumdur:

Gah bir hərf süqutilə qılur Nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər.

Füzuli

Haşiyə çıxaraq deyək ki, belə bir "acınacaqlı" fakt qədim rus dilində də özünü göstərirdi. Lev Tolstoyun "Hərb və sülh" əsərinin adı, əslində "Hərb və xalq" kimi tərcümə edilməli idi. Çünki XIX əsrdə "Sülh" sözünün rus dilində 2 mənası var idi: 1) sülh; 2)xalq, cəmiyyət. Yazıçı da məhz bu ikinci mənanı nəzərdə tutmuşdu. Yəni "Hərb və insanlar". Bu faktı əsərin məzmunu da təsdiq edir. Lev Tolstoy sülh sözündə xalq mənasını verən lazımi işarələri də qoymuşdu: *r* hərdfindən sonra qalınlıq bildirən işarə və nöqtə qoyulurdu. Naşir isə bu incəliyə əhəmiyyət

verməmişdi. Ona görə də, əsərin adə səhv olaraq "Hərb və sülh" kimi məşhurlaşmışdı.

Açar sözlər: fonetik norma, orfoepiya, orfoqrafiya, hərf, səs.

Ayrılıqda götürülmüş işarə, ümumiyyətlə, nə idrak aləti, nə də ünsiyyət alətidir. O, varlığı ümumiləşdirmək və ünsiyyət məqsədi ilə daha böyük quruluşların tərkibində istifadə olunan hüceyrədir.

A.A.Leontyev

Bu kiçik "hüceyrə"dən - insanın danışıq səslərini necə tələffüz etməsindən isə nəinki onun cinsini və yaşını, bəzən onun nə dərəcədə sağlam olub-olmamasını da müəyyənləşdirmək olar. Danışanı görmədən hətta onun kök və ya arıqlığını da müəyyən etmək olar (Trubetskoydan).

Hər bir dilin səs sistemi və fonetik formaları iqlim və təbii-coğrafi şəraitin xüsusiyyətlərinə görə formalaşır. Məsələn: nenlərdə "qar" anlayışını bildirən qırxdan artıq söz vardır. Lakin bu dildə "palma" sözü yoxdur. Təbii-coğrafi və iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq, Böyük Səhra xalqlarının dilində isə "qar" anlayışını bildirən söz yoxdur. Halbuki bu xalqların dilində palmanın müxtəlif növlərini bildirən 60-a qədər söz var. Yaxud orta en dairəsinin cənub xalqları və sakinləri arasında "ağ" rəngi bildirən yalnız 1 söz olduğu halda, şimal xalqlarının dilində bu rəngin müxtəlif çalarlarını bildirən 10-12 söz vardır (yenicə yağmış qarın rəngi, xovlu qarın rəngi, ərimiş qarın rəngi və s.).

Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, sözün əvvəlində olan birinci səs vurğu altında olan səslə müqayisədə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, söz başında dayanan ilk səs, mənanı yada salan, əsas informasiya daşıyıcısıdır. Məsələn, "su" sözünün kökündə olan [s] səsinin fonetik məzmunu (s-s-s) sızmağı, sızıb axmağı təmsil edir, yə'ni dağın, qayanın, təpənin döşündən sızıb çıxan suya işarədir.

Səslərin semantik – məna xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, bəzi sait səslərin mənası müəyyən dövr daxilində dəyişilməz qalır (30 il müddətində). Belə səslərə [a], [o], [ı], [e], [i], [ə], [ü] aiddir.

Samit səslərin xüsusiyyətlərinə isə təkcə bir amil daxildir: dinləyicilər verilən səsləri pis "eşidirlər". Ancaq bəzi səslər [l], [r] və [z] nisbətən dayanıqlıdır və fonetik mənası var. Samit səslərdə semantik xüsusiyyətlər saitlərə nisbətən azdır. Bununla yanaşı, elə səs vahidləri var ki, onlarda heç bir səs əlaməti qeyd olunmur ([k], [k^1], [q^1]).

Söz daxilində sait fonemlər, əsasən, hadisələrin istiqamətləndirilməsinə, yönəldilməsinə xidmət edir. Onların məna əmələgətirici vəzifə və əlamətləri aşağıdakı kimidir.

A – həcm, tutum, əhatəlilik, söz sonunda işlənərkən məkan əlaməti və s. bildirməsi;

O – söz sonunda iştirak edərkən həmin sözü isim və ya digər nitq hissəsi kimi tanıtdıra bilməsi;

U – hadisələrarası müddətin, zamanın olduğunu, uzunzamanlılıq bildirə bilir;

Burda, yeri gəlmişkən, bir fakti qeyd etmək istəyirəm: Üzeyir Hacıbəyovun məşhur "O olmasın, bu olsun" komediyasında "üzdəniraq" müxbir deyir: Mən cəridəm dolmaq üçün mətləbi [u:]zatmışam. Yəni uzun "u" səsi tələffüz edilir. "Cəridə" qəzet deməkdir.

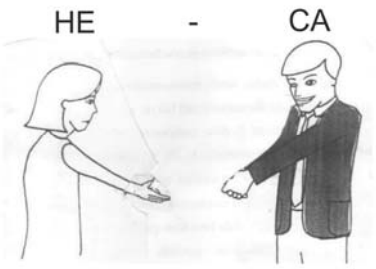

Səslərin başqa bir maraqlı xüsusiyyəti - onların digər səslərlə birləşərək, heca əmələ gətirməsidir. Azərbaycan dilində:

[a] – səsi bütün samitlərlə, yəni 23 samitlə birləşərək heca əmələ gətirə bilir.

[ə] – 22

[i] – 20

[o] – 18

[e] – 17

[u] – 15

[ö] – 14

[ü] – 12 səslə birləşib, heca yarada bilir.

Fonetik norma işgüzar əlaqələrdə və digər sahələrdə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, əgər mühəndis söhbət əsnasında amerikalı həmkarının, müsahibinin adındakı səsləri düzgün tələffüz etməsə, bu "səhlənkarlıq" həmin adamın xətrinə dəyə və onun üçün hətta təhqir kimi səslənə bilər.

ELM HƏRFDƏN BAŞLANIR. Bədii və əqli düşüncənin tarixi hərfdən, "Hərf yaradıcılığı"ndan başlanır. Ərəbcə "Hərf" təkcə danışıq səsinin yazıdakı işarəsi mə'nasını deyil, ümumiyyətlə nitq, söz, şəkilçi və bir çox başqa qrammatik anlayışları ehtiva və ifadə edən sözdür. Məsələn, Vidadi yazır: "Məgər bunda ğəm hərfini qanan yox?" (Yə'ni: Məgər burada "ğəm" sözünü qanan yoxdur?).

Əməkdar elm xadimi, dilçi alim, professor

Əlizadə Samət

(epiqraf)

Nitq mədəniyyətinin 1 bölməsi olan yazılı nitq başdan-başa orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Əlifbamızın tarixi çox keşməkeşli olmuşdur. Türk xalqlarının,

o cümlədən, Azərbaycan xalqının yazısı ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə əsasən beş əlifba forması ilə ifadə olunmuşdur. Bunlardan qədim runi və uyqur əlifbası daha ilkin dövrə təsadüf edir. İstər qədim run, istərsə də uyqur əlifbaları, əsasən, Şərqi türk xalqlarının yazı mədəniyyətində aparıcı yer tutmuşdur.

1) 1924-cü ilə qədər ərəb əlifbası işlənilib. Dahi Füzuli ərəb əlifbasındakı 1 nöqtəni səhv qoymaqla "nadir" sözünün "nar" – cəhənnəm odu, "göz"ün isə "kor" sözü ilə əvəz olunmasını tənqid edir:

Qələm olsun əli ol katibi - bədtəhririn.
Ki fəsadi - qələmi sözümüzü şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılur Nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər.

Yeri gəlmişkən, belə bir fakta toxunum ki, qədim rus dilində də belə çətinlik vardı. Bunun nəticəsində **Lev Tolstoyun "Hərb və sülh" əsərinin adı** bu günümüzə səhv gəlib çatmışdır. O dövrdə (XIX əsrdə) rus dilində "Sülh" sözünün 2 mənası var idi:

1. Sülh – müharibədən sonra bağlanan sülh
2. Sülh – xalq, dünya.

Yazıçı məhz II mənanı nəzərdə tutmuşdu, yəni "Hərb və insanlar". Bu faktı əsərin məzmunu da təsdiq edir. "Sülh" sözündə insanlar, xalq mənasını verən lazımi işarələri də qoymuşdu (rusca "mir" – "sülh" mənasını verən bu sözdə "r" hərfindən sonra "qalınlıq" bildirən işarə və nöqtə qoyulurdu). Lakin təəssüf ki, naşir buna əhəmiyyət verməmişdi. Bununla da, əsər "Hərb və sülh", yəni "Müharibə və barışıq" adı ilə işıq üzü görmüş, məşhurlaşmışdı.

2) 1939-cu ildə latın əlifbasından rus əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul edilir.

3) 1940-cı il yanvarın birindən başlayaraq bu əlifbaya keçilir.

4) ....1995-ci il 12 noyabrda qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili adlandırıldı.

5) 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsi təmin edilsin;... mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikasına keçməsi təmin edilsin; ... mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılması 2001-ci il avqustun 1-nə qədər təmin edilsin.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı Şəhəri, 18 iyun, 2001-ci il.

ƏDƏBİYYAT

1.Əliyev İ. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı, Azərnəşr, 2019, 392 s..
2.Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları (dərslik). Bakı, Maarif, 1975, 257 s.

3.Xəlilov C. Azərbaycan dilində abbreviaturlar // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988, s.117-121.

4. Гасанова Т. Экспериментально-фонетическое исследование взаимосвязи интонации реси и музыки /дисс. докт. философии по филол.наукам/ Баку, 2010, 155 с.

5.Леонтьев А. Психология общения (Учебное пособие). М. Изд-во «Смысл», 368 с.

Профессор А.Р.Агаева

ФОНЕТИЧЕСКАЯ НОРМА

(Лекционный материал “Деловое и академическое общение на азербайджанском языке” в технических вузах)

РЕЗЮМЕ

Как мельчайшая частица человеческого тела является клеткой, так и мельчайшими частицами языка и речи являются буквы и звуки. Подобно тому, как параметры существования человека можно определить по одной клетке ДНК, так и то, как он произносит звуки речи, определяет не только его пол и возраст, но и степень его здоровья, его полноту и худобу.

Климатические и природно-географические условия также влияют на фонетические нормы языка. Например, в языке ненов более 40 слов, обозначающих «снег». Однако в этом языке нет слова «пальма», которое является разновидностью дерева, растущего в жарких местах. Есть народы (например, народы Великой пустыни), в языке которых существует около 60 слов, обозначающих пальму. Согласно исследованиям психологов, первый звук, возникающий в начале слова, указывает на значение слова: звук [s] в слове «su» («вода») означает течь) S-s-s. То есть относится к воде, вытекающей из скалы.

Исследования значения звуков показывают, что значение ряда гласных не меняется за 30 лет, оставаясь прежним.

Главная особенность согласных звуков в том, что публика «плохо их слышит».

Еще одна интересная особенность звуков - они вместе с другими звуками образуют слоги. Звук [A] может сочетаться со всеми согласными звуками: 23 согласных, образующих слог. [ə] -22, [u] -20, [0] -18 и так далее.

Письменное общение полностью основано на правилах правописания. Нам известна «судьба» точек в арабском алфавите, которые были разработаны до 1924 года:

Редкий гранат, от которого падает буква,
Иногда точку слепит дефект.
Физули

Скажем так, такой «печальный» факт проявился в древнерусском языке. Название «Война и мир» Льва Толстого переводили как «Война и народ». Потому что в XIX веке слово «Мир» в русском языке имело два значения: 1) мир; 2) люди, общество. Писатель имел в виду второе значение. То есть «Война и люди». Этот факт подтверждается содержанием работы. Лев Толстой также вложил необходимые знаки в слово «мир», передающее значение народа: после буквы р ставился знак и точка, обозначающая толщину. Издатель не обратил внимания на эту тонкость. Поэтому название произведения стало ошибочно известно как «Война и мир».

Ключевые слова: фонетическая норма, орфоэgия, орфография, буква, звук.

Professor A.R. Agaeva

PHONETIC RATE
(Lecture material "Business and academic communication in the Azerbaijani language in technical universities")

SUMMARY

Just as the smallest particle of the human body is a cell, so the smallest particles of language and speech are letters and sounds. Just as the parameters of a person's existence can be determined from one DNA cell, so the way he utters the sounds of speech determines not only his gender and age, but also the degree of his health, his fullness and thinness.

Climatic and natural-geographical conditions also affect the phonetic norms of the language. For example, nenes have more than 40 words for "snow." However, this language does not have the word "palm", which is a type of tree that grows in hot places. There are peoples (for example, the peoples of the Great Desert), in the language of which there are about 60 words for a palm tree. According to research by psychologists, the first sound that occurs at the beginning of a word indicates the meaning of the word: the sound [s] in the word "su" ("water") means to flow) S-s-s. That is, it refers to water flowing out of a rock.

Studies of the meaning of sounds show that the meaning of a number of vowels does not change over 30 years, remaining the same.

The main feature of consonant sounds is that the audience “hears them badly”.

Another interesting feature of sounds is that they, together with other sounds, form syllables. The sound [A] can be combined with all consonant sounds: 23 consonants forming a syllable. [ə] -22, [u] -20, [0] -18 and so on.

Written communication is entirely based on spelling rules. We know the "fate" of the dots in the Arabic alphabet, which were developed before 1924:

A rare pomegranate from which a letter falls,

Sometimes a defect blinds the point.

Fuzuli

Let's just say such a "sad" fact manifested itself in the Old Russian language. The title "War and Peace" by Leo Tolstoy was translated as "War and the People". Because in the 19th century the word "Mir" in Russian had two meanings: 1) peace; 2) people, society. The writer had the second meaning in mind. That is, "War and People". This fact is confirmed by the content of the work. Leo Tolstoy also put the necessary signs into the word "peace", which conveys the meaning of the people: after the letter p there was a sign and a dot indicating thickness. The publisher did not pay attention to this subtlety. Therefore, the title of the work became erroneously known as "War and Peace".

Key words: phonetic norm, orthoepy, spelling, letter, sound.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 12.10.2020
Rəyçi:filolgoya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİRƏNGİZ QURBANOVA
ADU, f.ü.f.d, baş
Bakı şəh., R. Behbudov
küç.134
e-mail: teacher34@yandex.ru

О ПРОБЛЕМЕ ЯЗЫКОВОЙ ВАРИАТИВНОСТИ

Ключевые слова: язык, заимствования, вариативность, инвариант, лингвистика.
Key words: language, borrowings, variability, invariant, linguistics.
Açar sözlər: dil, alınma sözlər, variativlik, invariant, dilçilik

Для современного языкознания проблема вариативности языка является одновременно традиционной и актуальной, а изучение данного явления на материале английского языка вносит определённый вклад в решение общих проблем теории языка и социолингвистики. В последние десятилетия появились работы, в которых исследуются особенности функционирования английского языка. Тем не менее, многое в данной тематике остаётся спорным и нерешённым. Данное исследование посвящено явлению языковой вариативности, которая является одним из фундаментальных свойств языка, обеспечивающих его способность служить средством человеческого общения, мышления, выражения и объективации проявлений действительности жизни.

Актуальность исследования в первую очередь связана с существующей в научном обществе потребностью более глубокого рассмотрения явления языковой вариативности английского языка, а также с тенденцией межвариантного сопоставления в исследовании лексических и фонетических особенностей английского языка. Способность к постоянному изменению, или вариантность, является одним из наиболее существенных свойств естественных знаковых систем, к каким относится человеческий язык. Язык представляет собой определённым образом организованную систему, т.е. такое органическое целое элементы которого закономерно связанны друг с другом и находятся в определённых отношениях. Проблема того, как осуществляется переработка представлений о действительности, закрепление, накопление, хранение и распространение сведений о мире посредством языковых единиц, как и прежде, актуальна.

Такое понимание согласуется не только с естественным различением мира и особым способом его представления в знаковой системе, но и с признанием антропоцентризма языка, поскольку лишь через деятельность человека, который силой своего воображения расчленяет действительность, устанавливает связь между объектами, присваивает им имена, передаёт эти знания. В результате некий фрагмент действительности предстаёт как знаковая

сущность, состоящая из совокупности единиц, в которых своеобразно комбинируются увиденные человеком отдельные свойства объекта, которые можно представить как результат концептуализации, осуществляемой субъектом в процессе познания мира. Обнаружение способов дискретизации и концептуализации действительности – сложная лингвистическая операция, которая, с одной стороны, учитывает образование некоего семантического пространства –идеальной сущности, творимой человеком виртуальной – второй действительности, а с другой – позволяет использовать семантические единицы (языковые и речевые факты) в качестве материала для установления характера и способов представления мира посредством знаков. С понятием идеальной сущности связывается запас смыслов, который образуется в результате практической, интеллектуальной деятельности субъектов, эмоционального восприятия ими некоторого участка действительности, который представляет собой совокупный социальный опыт людей. Запасы смыслов, накапливаемые людьми в процессе познания и освоения мира, обладают самостоятельной реальностью, однако в своем проявлении оказываются неизменно связанными с материальностью разного характера – с окружающим миром и знаковой системой. Вариантность языка в историческом плане является следствием языковой эволюции, контактов языков и диалектов, взаимодействия многочисленных и разнохарактерных внутрисистемных факторов. Одним из важных последствий взаимодействия культур является заимствование лексических единиц и их варьирование в языке-реципиенте. Вариативность – фундаментальное свойство языковой системы, существующее в лингвистической науке наряду с терминами “вариантность”, “варьирование”, “вариабельность”, которое обусловлено различными причинами и факторами.

Предпосылки вариантности заложены как в самой внутренней системе языка, так и в конкретных социально-исторических формах его существования. Общие и частные проблемы языковой вариантности исследуются давно, что позволило накопить и обобщить огромный практический материал многих языков. Однако сегодня, когда мир вступил в эпоху глобализации, многие процессы, связанные с развитием языка, культуры и других атрибутов человеческого общества, принимают новые формы. Это провоцирует необходимость по-новому взглянуть и на традиционные вопросы языковой вариантности (5, с.37).

Впервые теория вариативности была предложена одновременно представителями Пражского кружка и Бодуэном де Куртенэ в 20-х годах XX века (8). Своё теоретическое освещение она нашла в труде Н.С. Трубецкого “Основы фонологии” (1960).

В русистике изучение языковых вариантов получило развитие в связи с разработкой проблем нормализации русского языка и анализа динамики литературной нормы (работы Г.О. Винокура, В.И. Чернышева, С.П. Обнорского,

С.И. Ожегова). Среди азербайджанских учёных, занимающихся проблемой языковой вариативности известны труды А.А.Ахундова, З.Н.Вердиевой, М.М. Адилова, С.А.Абдуллаева, Ф.Я.Вейсалли, Н.Ч.Велиевой.

В современной лингвистике отсутствует общепринятое понимание термина “вариативность”. В качестве эквивалентов используются термины “вариантность”, “варьирование”, “вариабельность”.

Одни авторы (Г.М. Вишневская, В.М. Солнцев) употребляют первые два термина синонимично. Понятие вариативности используется, во-первых, как характеристика всякой языковой изменчивости, модификации, которая может быть результатом эволюции, использования разных языковых средств для обозначения сходных или одних и тех же явлений или результатом иных причин; во-вторых, как характеристика способа существования и функционирования единиц языка в синхронии. Другие (А.Д. Травкина, Д.А. Шахбагова) используют указанные термины дифференцированно. “Варьирование” следует применять для обозначения самого явления или понятия, а “вариативность” по отношению к результатам действия этого процесса. Несмотря на близость рассматриваемых терминов, “можно использовать термин “вариативность” для обозначения свойства подвижности единиц языка, тогда как термин вариантность имеет более широкое значение. Он служит для обозначения вариантов языковой системы” (13, с.10).

При изучении подходов А.Д. Травкиной и Д.А. Шахбаговой становится очевидным, что они выделяют варьирование – процесс, явление, сопровождающее развитие языка; вариативность – свойство языка, служащее условием этого процесса, а также вариантность – результат этого процесса, выражающийся в существовании различных вариантов языка.

Ряд учёных (К.С. Горбачевич, Н.Н. Семенюк, Ф.П. Филин и др.) рассматривают “вариативность” с позиции формального варьирования, варьирования плана выражения при тождестве (близости) плана содержания.

Отдельные исследователи (Г.В. Степанов, А.Д. Швейцер, В.Н. Ярцева и др.) исследуют проблему языковой вариативности с позиций семантического варьирования, т.е. варьирования значения в пределах одного слова, конструкции или формы.

Существует широкое и узкое толкование рассматриваемого термина. Вариативность в широком смысле понимают как всякую изменчивость, модификацию. При таком понимании нет необходимости в противопоставлении варианта инварианту. В узком смысле вариативность определяется как характеристика способа существования и функционирования единиц языка в синхронии. Здесь рассматривается дихотомия “вариант-инвариант”, где инвариант выступает в качестве абстракции, носителя признаков класса, отвлечения от конкретного реализуемого набора вариантов.

В ходе рассмотрения теоретического материала выявлено, что языковая вариативность напрямую зависит от ряда различных причин и факторов: внутренних (системно-структурные); внешних по отношению к системе языка, но внутренних по отношению к языку в целом (развитие цивилизации, прекращение или установление контактов между группами носителей языка и др.); внешних по отношению к системе языка, но внутренних по отношению к языку и к его функционированию: логические и психологические факторы, связанные с общими закономерностями человеческого общения и мышления. Во многих случаях именно эти факторы являются решающими и предопределяют варьирование языковых средств. Они могут быть объективными, не зависящими от желания человека, и субъективными, отражающими осознанные намерения и желания говорящего.

Выделяют также интра- и экстралингвистические факторы, предопределяющие порождение вариантов и влияющие на их развитие, оказывающие прямое или опосредованное воздействие на состояние морфолого-синтаксической вариативности.

К интралингвистическим факторам относятся:

1) способность различных в формальном отношении единиц передавать в процессе функционирования один и тот же релевантный признак денотативного значения в одной и той же синтаксической позиции;

2) известная зависимость от текста (от функционального стиля и подстиля);

3) феномен аттракции грамматических форм.

К основным экстралингвистическим факторам относятся:

1) временной (исторический);

2) территориальный (пространственный) и географический;

3) воздействие субстрата и влияние экспорта языка;

4) социальный и социально-исторический.

Для освещения проблемы вариативности в языке следует учитывать особенности языка и речи, обусловленные социальным статусом, полом, этнической принадлежностью, местом проживания и др. Речь индивида является своеобразным маркером его социального статуса и образованности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Adger David. Combinatorial variability. Journal of Linguistics 42, 2006, p. 503-530.
2. Bailey G., Maynor P. & Cukor-Avila N. Variation in subject-verb concord in Early Modern English, Language Variation and Change 1, 1989, p.285-300.
3. Brook G.L. Varieties of English, London, Macmillan press, 2007, 196 p.
4. Veliyeva N.Ch. Actual problems of language typology. Science and Educaion, Baku, 2011, 512 p.

5. Veliyeva N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. International Business Service, Cooper Green Advertising d.o.o., Belgrade, 2013, 242 p.
6. Багана Ж. Французский язык в Африке: проблемы интерференции, М., Наука, 2006, 163 с.
7. Багана Ж., Хапилина Е.В. Контактная лингвистика, Белгород, 2007, 140 с.
8. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков, Избранные труды по общему языкознанию, в 2 томах, 1963, 384 с.
9. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого доведения., М., КомКнига, 2005, 172 с.
10. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы, И., ВЯ. № 2, 1984, с. 31-42.
11. Степанов Г.В. К проблеме варьирования языка, М., 1979, 327 с.
12. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова, Морфологическая структура слова в языках различных типов, М., 1963, с. 130-136.
13. Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка в диахронии и синхронии (на материале британского, американского, австралийского вариантов английского языка), М., Изд-во Фоллис, 1992, 284 с.
14. Явление вариативности в языке: Тезисы докладов конференции, Отв. ред. А. Араев, Кемерово, Кузбассвузиздат, 1994, 314 с.

Курбанова Фирангиз Фурман

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
О ПРОБЛЕМЕ ЯЗЫКОВОЙ ВАРИАТИВНОСТИ

Данная статья посвящена проблеме вариативности в языке. Мы можем наблюдать этот процесс на любом уровне языка. Для выявления ее особенности в различных звеньях языковой системы она изучается в ракурсе варьирования языковых средств на уровне фонетики, лексики и грамматики.

В настоящий момент нет общепринятой типологии вариантов слова, основанной на определенных критериях отбора. Разные ученые предлагают различные варианты типологии вариантов слова, основываясь на тех или иных факторах и причинах. Одни лингвисты делят все варианты на фонетические и морфологические. Другие классифицируют на три типа варьирования: фонематические, акцентные и грамматические или формально-грамматические. Третьи– на четыре: акцентные, фонетические, фонематические и морфологические. Следует отметить, что одни и те же изменения в структуре слова у разных авторов сгруппированы по-разному. С указанным выше понятиям вариативности тесно связаны понятия варианта, инварианта, нормы.

Под вариантами понимаются разные проявления одной и той же сущности, например, видоизменения одной и той же единицы, которая при

всех изменениях остается самой собой. В то время как инвариант – это абстрактное обозначение одной и той же сущности в отвлечении от ее конкретных модификаций – вариантов.

Противопоставление инварианта и варианта связывают с противопоставлением языка и речи: язык состоит из инвариантов, а речь – из вариантов. Вариантно-инвариантное строение языка моделирует вариантно-инвариантное строение мира. В лингвистике нет единого мнения по отношению к инвариантам. Следует отметить, что для каждого современного литературного языка характерна не только определенная степень устойчивости нормативных реализаций, но и некоторый набор вариативных средств, допускающих известный выбор. Категория вариативности является весьма существенной для характеристики литературной нормы, а диапазон вариативности в значительной мере характеризует специфику норм разных литературных языков и служит основанием для выделения отдельных исторических предметов в их развитии. Наличие более или менее формальных модификаций в рамках определенной лексемы, словоформы или синтаксической конструкции, не связанных с изменением основного значения этих единиц, и создает их варьирование.

Процесс лексического варьирования предполагает изменение значения структурной единицы языка без утраты её тождества. Все разновидности слова взаимообусловлены и взаимосвязаны, с течением времени обнаруживается мобильность структуры слова. Благодаря этим свойствам слово быстро приспосабливается к новым потребностям коммуникации, что способствует развитию словарного состава в целом.

XÜLASƏ
DILDƏ VARIATIVLIK PROBLEMI HAQQINDA

Məqalədə dildəki variasiya problemindən bəhs olunur. Bu prosesi dilin hər bir səviyyəsində müşahidə edə bilərik. Dil sisteminin müxtəlif hissələrində özünəməxsusluğu müəyyənləşdirmək üçün o, fonetik, lüğət və qrammatika səviyyəsində müxtəlif dil vasitələri baxımından öyrənilir.

Hazırda konkret seçim meyarlarına əsaslanan, ümumilikdə qəbul edilmiş söz variantlarının tipologiyası yoxdur. Müxtəlif tədqiqatçılar müəyyən amillər və səbəblərə əsaslanaraq söz variantları tipologiyasının müxtəlif variantlarını təklif edirlər. Bəzi dilçilər bütün variantları fonetik və morfoloji olmaqla müyyən qruplara bölürlər. Digərləri variasiyanı üç tipə bölürlər: fonemik, vurğu və qrammatik və ya rəsmi-qrammatik. Üçüncü qrup isə dörd tipə bölür: vurğu, fonetik, fonemik və morfoloji. Bir sözün quruluşundakı eyni dəyişikliklərin fərqli müəlliflər tərəfindən müxtəlif yollarla qruplaşdırıldığını qeyd etmək lazımdır. Variasiya, invariant və norma anlayışları yuxarıda göstərilən müxtəliflik anlayışları ilə sıx əlaqəlidir.

Variantlar eyni varlığın fərqli təzahürləri kimi başa düşülür, məsələn, eyni dəyişikliyin özü ilə bütün dəyişikliklərdə qalması. İnvariant və variantın qarşılığı dil və nitqin qarşılığı ilə əlaqələndirilir: dil invariantlardan, nitq isə variantlardan ibarətdir. Dilin variant-invariant quruluşu dünyanın variant- invariant quruluşunu simulyasiya edir. Dilçilikdə invariantlarla əlaqəli bir fikir yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir müasir ədəbi dil normativ tətbiqetmələrin müəyyən dərəcədə sabitliyi ilə deyil, həm də müəyyən seçimi təmin edən müəyyən dəyişkən vasitələr dəsti ilə xarakterizə olunur. Dəyişkənlik kateqoriyası ədəbi normanı xarakterizə etmək üçün çox əhəmiyyətlidir və dəyişkənlik diapazonu əsasən müxtəlif ədəbi dillərin normalarının spesifikliyini xarakterizə edir və onların inkişafında ayrı-ayrı tarixi obyektləri müəyyənləşdirmək üçün əsas rolu oynayır. Bu vahidlərin əsas mənasındakı dəyişikliklə əlaqəli olmayan müəyyən bir leksem, söz forması və ya sintaktik quruluş daxilində az-çox formal dəyişikliklərin olması və onların dəyişməsini yaradır.

Leksik dəyişmə prosesi, dilin struktur vahidinin mənasını itirmədən dəyişdirməyi əhatə edir. Sözün bütün növləri bir-birindən asılıdır və bir-birinə bağlıdır, zaman keçdikcə sözün quruluşunun hərəkətliliyi ortaya çıxır. Bu xüsusiyyətlərə görə söz yeni ünsiyyət ehtiyaclarına tez bir zamanda uyğunlaşır və bu da bütövlükdə söz ehtiyatının inkişafına kömək edir.

Gurbanova Firangiz Furman

SUMMARY
ABOUT THE PROBLEM OF LANGUAGE VARIATION

This article deals with the problem of variation in the language. We can observe this process in every level of the language. To identify its peculiarity in various parts of the language system, it is studied from the perspective of varying language means at the level of phonetics, vocabulary and grammar.

At the moment, there is no generally accepted typology of word variants based on specific selection criteria. Different scholars offer different variants of the typology of word variants, based on certain factors and reasons. Some linguists divide all the options into phonetic and morphological. Others classify into three types of variation: phonemic, accent, and grammatical or formal-grammatical. The third - into four: accent, phonetic, phonemic and morphological. It should be noted that the same changes in the structure of a word are grouped in different ways by different authors.

The concepts of variation, invariant, and norm are closely related to the concepts of variability indicated above. Variants are understood as different manifestations of the same entity, for example, the modification of the same unit, which remains itself with all changes. The opposition of invariant and variant is

associated with the opposition of language and speech: language consists of invariants, and speech - of variants. The variant-invariant structure of the language simulates the variant-invariant structure of the world. In linguistics there is no consensus in relation to invariants. It should be noted that each modern literary language is characterized not only by a certain degree of stability of normative implementations, but also by a certain set of variable means allowing a certain choice. The category of variability is very significant for characterizing the literary norm, and the range of variability largely characterizes the specificity of the norms of different literary languages and serves as the basis for identifying individual historical objects in their development. The presence of more or less formal modifications within a certain lexeme, word form or syntactic structure, not related to a change in the basic meaning of these units, and creates their variation.

The process of lexical variation involves changing the meaning of a structural unit of a language without losing its identity. All varieties of the word are interdependent and interrelated, over time, the mobility of the structure of the word is revealed. Due to these properties, the word quickly adapts to new communication needs, which contributes to the development of the vocabulary as a whole.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2020
Rəyçi: prof. Vəliyeva N.Ç. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

УЛЬВИЯ АББАСОВА
Доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет
abbasova_u@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ КАК МАРКЕРОВ ЭМОТИВНОСТИ ТЕКСТА РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ

Данная статья посвящена изучению языковых средств как маркеров эмотивности текста различных типов. Как известно, некоторые языковые средства в текстах при определённых условиях становятся своеобразными индикаторами эмотивности. Языковую природу современные лингвисты справедливо стремятся объяснить, исходя, главным образом, из естественных взаимоотношений человека с его личностным мироощущением. Совершенно очевидно, что деятельность каждого человека неотделима от его эмоций, непосредственно проявляющихся в речи, мимике, движениях, голосе и т.д. В реальности, эмотивное пространство текста базируется на эмоциях и аккумулирует в себе всевозможные реакции, прежде всего порождающие различные эмоциональные переживания. Причём, это может проявляться как на внешнем, так и внутреннем уровнях. В первом случае мы говорим о примате человеческого фактора, а во втором – о доминировании эмотивности в научном или художественном текстах. В статье рассматривается попытка актуализировать эмотивное пространство. Указываются на средства, которые формируют экспрессию. С помощью экспрессии в лингвистический текст привносится важные смысловые оттенки, выстроенные в виде цепочки. Наслаиваясь на лексическое и грамматическое значения, они органично усиливают экспрессию языковых средств. Между собственно экспрессивностью и эмоциональностью устанавливается тесная взаимосвязь. Отметим, что данная связь по-разному трактуется в работах лингвистов. Здесь мы попытаемся внести некую ясность в разрешение данного вопроса.

Ключевые слова: текст, языковые средства, эмотивное пространство, дискурс.

Некоторые языковые средства в текстах при определённых условиях становятся своеобразными индикаторами эмотивности. Языковую природу современные лингвисты справедливо стремятся объяснить, исходя, главным образом, из естественных взаимоотношений человека с его личностным мироощущением. Совершенно очевидно, что деятельность каждого человека неотделима от его эмоций, непосредственно проявляющихся в речи, мимике, движениях, голосе и т.д. Любопытно, как видный языковед В.И.Шаховский, перефразируя и подвергая инверсии широко известное библейское выражение

«Вначале было слово…», пишет: «Вначале эмоция была...» [13,152]. С этим положением согласны многие современные учёные. Так, Л.Веккер утверждает, что «эмоции в целом и общем столь многогранны, что всецело отражают многовековой опыт человечества, затрагивая не только собственно чувства, но и психологию поведения людей или групп в обществе, физиологию, формы самопознания и их концептуализацию» [2,372]. С.Лазарев, в свою очередь, расширяя сферу эмотивности текста, подчиняет эмоции определённому «информационному алгоритму». В его трактовке «человек первоначально руководствуется чувствами, а затем уже «думает мыслями», совместно помогающими передавать ту или иную эстетически значимую информацию» [5,168]. Действительно, эмотивное пространство текста базируется на эмоциях и аккумулирует в себе всевозможные реакции, прежде всего порождающие различные эмоциональные переживания. Причём, это может проявляться как на внешнем, так и внутреннем уровнях. В первом случае мы говорим о примате человеческого фактора, а во втором – о доминировании эмотивности в научном или художественном текстах. С. Малевинский утверждает, что «в текстах заглавную роль играют специально отобранные языковые средства, среди которых в первую очередь следует указать на так называемый дискурсивно-образующий фактор, являющийся своеобразным индикатором эмотивности текстов смешанных типов» [6,217]. Какие же средства помогают актуализировать «эмотивное поле»? Прежде всего укажем на те, которые «формируют» экспрессию. Именно она привносит в лингвистический текст, хотя и дополнительные, но при этом очень важные смысловые оттенки. Они выстраиваются в виде цепочки. Наслаиваясь на лексическое и грамматическое значения, они органично усиливают экспрессию языковых средств. Между собственно экспрессивностью и эмоциональностью устанавливается тесная взаимосвязь.

Необходимо заметить, что на эту связь ряд исследователей смотрит по-разному. Внесём ясность в этот вопрос. Р.Будагов, В.Звегинцев, В.Гак и некоторые другие ставят между ними знак равенства и потому в своих работах чаще используют данные понятия в качестве синонимов. Мы будем придерживаться иного мнения. Целесообразно ли разграничение считать непринципиальным? Вряд ли. У этих двух категорий есть общая точка пересечения. Как считает Б.Шарифуллин, «эмоциональная экспрессивность оказывается наполненной планом содержания, а неэмоциональная, или «логическая» экспрессия представляет собой план выражения. Первый план, по идее Шарифуллина, интенсифицирует текст, а второй с помощью выражения оценки способен оказывать определённое воздействие на читателей или слушателей [12,143]. К сожалению, Б.Шарифуллин не смог развить эту мысль, а ведь соотношение двух вышеуказанных планов в научном и художественном текстах разное. То, что соответствующие языковые средства (о них в нашей

статье ниже) могут служить индикатором расширения либо сужения эмотивного пространства, очевидно. Однако принципиальное разделение этих типов текстов с позиции поиска и отбора в них необходимых языковых средств только запутывает вопрос. Он не актуален по той простой причине, что в составе научного текста можно нередко встретить эмоциональную составляющую и, напротив, художественное повествование волею автора порою включает в себя и научные термины. Поэтому более сложным и дискуссионным нам представляется вопрос о степени выражения экспрессии как стимуляции субъективных высказываний. Так, в двух типах текстов на равноправной основе могут функционировать приёмы выделения, усиления, акцентирования на определённом высказывании. А также среди языковых средств в смешанном типе текстов можно встретить отступления от речевых стандартов, норм при выражении эмоций, чувств, настроений. Всевозможные языковые средства наделяют то или иное суждение, высказывание эмоциональным зарядом разной силы. Тем самым для учёных, занимающихся лингвистическим анализом этой проблемы, становится ясным фактор оценивания, достижения образности, создания эстетических эффектов. И т.д. В отдельных случаях наблюдается расширение эмотивного пространства за счёт таких эмоций, которые продуцируют усиление, либо удержание внимания критиков, читателей, слушателей на каком-нибудь конкретном объекте (субъекте). Приведём характерный пример. Роман Чингиза Абдуллаева «Рассудок маньяка» открывается оригинальным вступлением. Вот один из специфических отрывков текста, отвечающего цели и задачам нашей статьи. «Отчего же груз тяжести чужих должен ложиться на плечи наши?! Страх, вина, зло, содеянное другими, чужими руками. Отчего же пролитая Вами кровь во мне всё вопиет, чтобы никогда, наверное, не знать мне успокоения! Я словно слышу проклятия чужеродных злодеев, жалобы жертв безвинных. Отчего же душа злосчастная моя страдать должна именно из-за Вас?! Запах крови Вашей как будто будит тошноту во всём моём теле, давит неискупаемостью вины. И что же? Теперь судьбы Ваши я обязан на себе тащить, дор**о**гой вашей должен отныне неустанно идти? А между тем вы давно уже, по моему мнению, отдых нашли от своих деяний в могиле» [1,3].

Проанализируем процитированный отрезок текста. Ч.Абдуллаев – автор детективного романа, бесспорно, художественного произведения. Вместе с тем писатель использовал такие языковые средства, которые свидетельствуют об эмотивности отрывка речи. Во-первых, здесь очень много инверсий, которые как отдельным предложениям, так и всему тексту в целом придают оттенок экспрессии. Во-вторых, в семи распространённых и одном эллиптическом предложении четыре раза употребляется частица «же». Нетрудно видеть, что в настоящем контексте она выполняет роль усилительной частицы (наподобие «ни»), что в ряд риторических вопросов привносит нюансы эмоционального

настроения. Литературный герой (или субъект речи в лингвистике), сам себе задающий философские вопросы, становится в позицию вопрошающего (некий «глас одинокого в пустыне»). Функциональная приближённость частицы «же» к усилительной говорит нам о некоторой лиризации текста. Выборочной, дозированной, но имеющей место быть. В-третьих, эмотивность по природе своей тесно связано с выражением субъективности. Романное повествование с его жёсткими жаровыми законами в принципе противоречит этому правилу. Но Ч. Абдуллаев весьма предусмотрительно, с нашей точки зрения, не сам от себя написал этот текст, а использовал его в качестве расширенного эпиграфа в прологе. На самом деле это выдержка из средневековой рукописи Пера Лагерквиста под названием «Палач». Наконец, в-четвёртых, в этом кратком вступительном слове тем не менее нетрудно обнаружить заявленные выше приёмы выделения, усиления, а также различные способы акцентирования на чужом высказывании. Тем самым писатель как бы развязал себе руки. И здесь мы переходим ко второй части анализа данного отрезка речи, совмещающего в себе различные текстовые пласты.

А именно, в не однотипных видах текста (нео-модернизм, построенный на эклектике реализма и постмодерна) так может произойти лишь в том случае, если читатель погружается в мир не изображаемый, но только рассказываемый. Опосредованность и многоаспектность оценок эмотивного поля придаёт риторическим вопросам объёмность. Благодаря выраженной экспрессии предложения, следующие один за другим, являются уже ССЦ, и текст становится стереоскопичным (или, еще точнее, стереофоничным). В то же время – не без известной ироничности – словно исподволь реализуется отказ от авторского всеведения, ставшего проблематичным перед лицом возможных и неприятных неожиданностей от встреч с неизбежностью. Отсюда следует стилизация художественного текста под научный. Обилие лексем, связанных с кровью, смертью, невинными жертвами, могилой (вопросы перевода этого романа на английский язык не входят в задачу настоящей статьи) создают очень мрачный фон. Происходит текстовая комбинаторика экзистенциального и собственно постмодернистского начал, повсеместно сопровождаемого ясными признаками эмотивности.

При исследовании такого рода текста следует в первую очередь централизовать такое его свойство, как экспрессивность, выражаемое при помощи синтаксических конструкций. Отвлечёмся теперь от отрывка из романа Ч. Абдуллаева и в теоретическом ключе обобщим отмеченное. Говорить в дальнейшем о разнообразии языковых средств эмотивного поля нецелесообразно без выяснения такого понятия, как «экспрессивный синтаксис». Современные лингвисты Т.Б. Трошева и Н.В. Данилевская, в частности, его раскрывают. Они трактуют данное понятие, как «способность синтаксических единиц выступать прежде всего в качестве важных средств

экспрессивно-стилистических, т.е. связанных с достижением выразительного эффекта высказывания» [10, 474]. С этой трактовкой солидарен и другой учёный – В.А.Салимовский. Подхватывая приведённую Т.Трошевой и Н.Данилевской формулировку, он оперирует двумя сопутствующими понятиями – «экспрессивная стилистика» и «эмотивно-эмоциональная стилистика», которые соответственно изучают экспрессивные средства языковой системы и закономерности их использования носителями языка [9,622]. Причём, положение, выносимое на рассмотрение В.Салимовским, объективно относится практически к любым языкам, включая славянские и романо-германские группы. Мы и в дальнейшем для удобства восприятия будем придерживаться понятия «экспрессивный синтаксис», хотя, если выйти за узкие рамки статьи, то на уровне монографии или диссертации, продуктивнее анализировать не только синтаксические, но и лексико-стилистические приёмы. Действительно, экспрессивность как одно из наиболее важных языковых средств, используемое в нашей статье в нужном нам направлении – это комплексное понятие, что признается многими исследователями. Так, Е.Галкина-Федорук, Л.Барлас, Н.Лукьянова, В.Харченко, В.Гак, И.Худяков, В.Бабайцева, В.Шаховский и другие в качестве языковых средств эмотивности указывают на такие элементы, входящие в лексико-семантический, то есть смысловой состав понятия экспрессии, как интенсивность, оценочность, комфортность восприятия читателем, слушателем критиками, равно как эмоциональность и образность.

На наш взгляд, наиболее значимым и к тому же отвечающим названию статьи компонентом является «эмоциональность», которая может пониматься в двух смыслах: во-первых, как свойство субъекта, его способность переживать эмоции, окрашивать свои действия и поступки чувствами и соответственно выражать их. Во-вторых, как свойство языкового знака, его потенциальная семиотическая возможность выразить факт эмоционального переживания субъектом некоторого явления действительности. Ю. Нечай свидетельствует, что это настоящее «языковое средство выражает именно такое явление, которое существенно расширяет эмотивное пространство художественного, научного и документального типов текстов благодаря предметному (или денотативному) содержанию конкретного языкового знака» [7,43]. Возможно, в следующем замечании есть некоторая доля преувеличения, однако, по мнению учёного, эмоциональность как центральная составляющая эмотивности текстов разных типов «приобретает при определённых условиях даже терминологический статус» [7,44]. Показательно в диапазоне эмотивного поля, что некоторые лингвисты приписывают этому средству ещё и психологические признаки. К примеру, Е. Галкина-Федорук считает, что «собственно эмоциональное начало в различных по содержанию текстах одновременно способно соотноситься с волевыми и интеллектуальными чертами, причём,

каждое находит свои способы выражения в языке. Экспрессивность при этом, как правило, пронизывает как сквозь цепь эмоциональное, волевое и интеллектуальное. Между тем, - утверждает учёный, эмоциональное всегда экспрессивно, экспрессивное же, в свою очередь, далеко не всегда эмоционально» [3,45]. Далее, эти два термина также отличаются и от эмотивности. Как нам кажется, в этот вопрос вносит определённую ясность другой известный современный лингвист – И.М. Гиндлина. Как и Галкина-Федорук, она также считает, что «понятие экспрессивности шире, чем понятие эмоциональности» [4,4], но в частности устанавливает, что они находятся в текстах разных типов в отношении включения на равноправных началах» [4,5-6]. Настаёт время и нам в статье определиться с этими близкородственными понятиями. В самом деле, ведь в специальной лингвистической литературе встречаются как термин «эмоциональность», так и «эмотивность». Их всё же необходимо разграничивать, помня о некоторой синонимичности отдельных языковых средств, образующих единое эмотивное пространство текстов разных типов. На наш взгляд, существо дела заключается в том, что эмотивность как таковая имманентно присуща языкам разных групп как одно из важнейших семантических свойств, выраженных системой специфических средств, в свою очередь отражающих эмоции и экспрессию. Упомянутый Нечай расширение эмотивного пространства с помощью всевозможных языковых средств видел благодаря включению в тексты разных типов «окказионализмов, звуковых, лексических, синтаксических повторов, авторских неологизмов, звуковой деформации отдельных слов, смешения различных стилистических пластов в одном высказывании, введения нелитературных и иноязычных элементов речи, за счёт самых обычных, нейтральных во всех отношениях единиц, причём, в необычном для них употреблении» [7,34].

Сфера их употребления с множеством нюансов столь широка, что порою выходит даже за границы специального предмета исследования лингвистов (хотя их параметрами, разумеется, прежде всего, и определяются). Так, в своё время Цоллер внёс предположение, что «экспрессивность и эмоциональность могут создаваться прямо и непосредственно путём очевидной актуализации дополнительных фоновых знаний, включая различного рода исторические и литературные реминисценции» [11,37]. Хочется добавить, что все перечисленные языковые средства присущи целому ряду модернистских произведений, включая политические детективы Ч. Абдуллаева. В них можно обнаружить немало фрагментов, обладающих ярким свойством экспрессивности. Вообще следует подчеркнуть, что отображение различных эмоций в художественных текстах – это чрезвычайно трудоёмкий для лингвистического анализа процесс. Основная сложность заключается в чётком выделении лексико-семантической организации самих художественных

текстов при многообразии функций, призванных выполнять эмотивные средства в условиях такого сложного речевого знака, как текст.

Кроме того, к собственно лингвистическим факторам нередко добавляются и другие. Например, лингвист Л.В. Шевелёва отмечает, что «эмоциональный фон, чувственное восприятие субъектом объекта стимулируется не ттоько лингвистическими, но и рядом экстралингвистических факторов: исторических, социальных, в определенном отрезке времени, соответствующих коммуникативным потребностям и – самое главное – заинтересованностью субъекта» [14,112]. Некоторые ученые отмечают наличие в текстах разных типов личностного смысла, который всегда или, по крайней мере, часто является эмоциональным или доминирующим. Автор текста всегда, образно выражаясь, «отягощает» свое творение личностным интересом, своей эмоциональной позицией, своим субъективным видением картины мира, структурируя по своему усмотрению лексические, синтаксические и стилистические средства. В.А.Пищальникова отмечает, что «эмотивное поле» во многом зависит от характера ведущей эмоции, как правило, фиксированной в тексте, и она проявляется качестве эмоциональной доминанты в нём» [8,119]. Показательно, что вышеупомянутый нами В.И. Шаховский, используя терминологию В.А.Пищальниковой, развивает эту мысль и предполагает, что так называемые преддоминантные и доминантные эмоциональные смыслы совместно с имплицитными и ассоциативными смыслами эмотивного дискурса образуют подвижное, с размытыми границами ассоциативно смысловое поле доминантной эмоции» [13,155].

В.И.Шаховский фактически подводит к мысли, что эмоции в эмотивном пространстве тесно связаны между собой общими функциями. А сущность этой связи нам удалось обнаружить в одной из работ его единомышленника – Ю.А.Сорокина. Он также утверждает, что «эмоциональная составляющая в художественных текстах соседствует друг с другом, переходит друг в друга, образуя неразложимый суггестив» [15]. Правда, при всём уважении к авторитетным современным лингвистам не менее, у автора и читателя в зависимости от цели высказывания может возникнуть различное восприятие эмотивного пространства, переданное посредством языкового кода. Да. Мы полностью согласны с тем, что различные языковые средства формируют это пространство, являясь маркерами или индикаторами эмотивности текстов. И всё же нам бы хотелось завершить статью утверждением, что смысловая доминанта не только художественного, но и научного текстов не константна для всех его клиентов. Когда исследователи проводят лингвистический анализ разных текстов, то нередко на подсознательном уровне удерживают в памяти языковые нормы и правила, немыслимые без учёта определённого набора специфических свойств. Это: предметность, субъективность, объективированность, целостность, структурность, константность, активность, категориаль-

ность, осмысленность и некоторые другие. В процессе анализа они действительно находят применение к каждому конкретному понятию: лингвистическому – в первую очередь, а в качестве дополнительной информации – к литературоведческому и отчасти к психологическому. Каждый из названных признаков имеет терминологическое определение. У них отмечен самостоятельный спектр действия и способы подчинения определённому языковому алгоритму (или, кам мы условились в нашей статье – «коду»). Однако смеем утверждать, что это не наш случай, то есть практически не применимый к языковым средствам, формирующим эмотивное пространство текста. Взаимодействие внешней проецирующей эмоциональной доминанты и внутренней у каждого реципиент своё. Именно поэтому добиться единого восприятия текстов разных типов очень трудно, а порою невозможно. Отсюда вытекает поли-эмотивность и поли-доминантность смыслов. Например, эмотивное пространство очень часто включает в себя разные текстовые знаки. Они фиксируют эмоциональную напряженность также через отдельные типы эмоционально окрашенных и эмоционально сущностных слов или деталей. Скажем, эмоции могут быть имплицитными, выраженными через такие языковые средства, как аффективы, коннотативы, потенциалы, а также через описание эмоций языка тела.

Они, выражаясь современным языком, формируют плотное эмоциональное пространство текстов различных типов, в которое, между прочим, оказывается вовлечен и читатель. К тому же текст может быть насыщен разнообразными синтаксическими приёмами, в частности, повторами, вставками, инверсиями и т.д. И он также, вне всякого сомнения, обладает определённой эмоциональной тональностью. В свою очередь экспликация эмоций может происходить в тексте либо через прямое их называние, через прямую речь, либо через описание эмоционального языка тела. Впрочем, это уже выходит за рамки исследования нашей статьи. Нам важно было подчеркнуть, что значительная часть эмоциональных переживаний и состояний персонажей передается читателю посредством эмотивных речевых актов и соответствующих лексических, грамматических и стилистических решений (повторов, аффективов, потенциативов, параллельных конструкций, эллипсов и т.д.). Наконец, в качестве обобщения можно отметить, что эмотивное пространство современного текста обнаруживает богатство эмотивности. Здесь иногда встречаются смыслы, которые могут пересекаться и расходиться, притягиваться и отталкиваться.

Это и понятно: в сфере текстообразования нередко господствует авторская оценка, точнее сказать, супер-оценка, или переоценка, эксплицитная или имплицитная, скрепляющая все его семантические составляющие. Среди них, конечно же, встречаются и смыслы эмотивные, обеспечивающие целостность всего содержания текстов разных типов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллаев Ч. Рассудок маньяка. Роман. М.: Астрель, 2004, 253 с.
2. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. М.: Смысл. Издательский центр Академия, 1998, 274 с.
3. Галкина-Федорук. Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. М.: Советская Россия, 1958, с. 38-51.
4. Гиндлина И.М. Экспрессивные словообразовательные средства в художественной речи и способы их передачи при переводе. Автор. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1999,28 с.
5. Лазарев С.Н. Диагностика кармы. Книга шестая: Ступени к Божественному. СПб., 2001
6. Малевинский С.О. О семантических функциях эмоционально-оценочных слов // Сфера языка и прагматика речевого общения: Международный сборник научных трудов. Краснодар: КубГУ, 2003, с. 215-223.
7. Нечай Ю.П. Эмотивность и эмоциогенность языка: механизмы экспликации и концептуализации: Краснодар: КубГУ, 2006, 227 с.
8. Пищальникова В.А. Эмоциональная доминанта текста: переводческий аспект. // Эмотивный код языка и его реализация. Волгоград, 2003. с. 117-121.
9. Салимовский В.А. Некоторые вопросы экспрессивной стилистики // Сфера языка и прагматика речевого общения: Краснодар: КубГУ, 2006, с. 617-624.
10. Трошева Т.Б., Данилевская Н.В. Стилистические ресурсы синтаксиса // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. М., 2003, с. 474-482.
11. Цоллер В.Н. Экспрессивная лексика // Филологические науки. Выпуск № 6. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996, с. 36-41.
12. Шарифуллин Б.Я. Эксплицитная и имплицитная экспрессивность лексической единицы // Явление вариативности в языке. Кемерово: КемИздат, 1997, с. 142-144.
13. Шаховский В.И. Эмоционально-смысловая доминанта в естественной и художественной коммуникации // Язык и эмоции: личностные смыслы и доминанты в речевой деятельности. Сборник научных трудов ВГПУ. Волгоград, 2004, с. 147-167.
14. Шевелёва Л.В. Эмоциональность и значение слова // Материалы международной конференции, посвященной научному наследию профессора Марии Дмитриевны Степановой и его дальнейшему развитию. М.: МГЛУ, 2001, с. 112-115.
15. Сорокин Ю.А. К вопросу об эмотивном поле русского языка http://www.hermeneuticsonline.net

ABBASOVA ÜLVIYYA

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ КАК МАРКЕРОВ ЭМОТИВНОСТИ ТЕКСТА РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ

XÜLASƏ

Bu məqalə müxtəlif növ mətnlərin emotivliyinin markerləri kimi dil vasitələrinin öyrənilməsinə həsr olunub. Məlum olduğu kimi, mətnlərdə bəzi dil vasitələri müəyyən şərtlər altında emotivliyin özünəməxsus indikatorlarına çevrilir. Dil təbiətini müasir dilçilər haqlı olaraq, əsasən, insanın şəxsi dünyagörüşü ilə təbii qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanaraq izah etməyə çalışırlar. Tamamilə aydındır ki, hər bir insanın fəaliyyəti onun emosiyalarından ayrılmazdır, bilavasitə nitqdə, mimikada, hərəkatlarda, səsdə və s. özünü göstərir.

Əslində, mətnin emotiv məkanı emosiyalara əsaslanır və hər şeydən əvvəl müxtəlif emosional təcrübələrə səbəb olan müxtəlif reaksiyaları özündə cəmləşdirir.

Özü də bu, həm xarici, həm də daxili səviyyələrdə özünü göstərə bilər. Birinci halda biz insan amilinin əlamətindən, ikinci halda isə elmi və ya bədii mətnlərdə emotivliyin üstünlük təşkil etməsindən danışırıq. Məqalədə emotiv məkanı aktuallaşdırmağa cəhd göstərilir. Ekspressiya təşkil edən vəsaitlər göstərilir. Ekspressiyanın köməyi ilə bir zəncir şəklində qurulmuş mühüm semantik rənglər linqvistik mətnə gətirilir. Leksik və qrammatik mənalara bürünərək, onlar dil vasitələrinin ifadəsini üzvi şəkildə gücləndirirlər. Ekspressivlik və emosionallıq arasında sıx qarşılıqlı əlaqə yaranır. Qeyd edək ki, bu əlaqə dilçilərin işlərində fərqli şərh olunur. Burada biz bu məsələnin həllinə müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: mətn, dil vasitələri, emotiv məkan, diskur.

ABBASOVA ULVIYA

ON THE USE OF LANGUAGE TOOLS AS MARKERS OF EMOTIVITY OF VARIOUS TYPES OF TEXT

SUMMARY

This article is devoted to the study of language tools as markers of emotivity of various types of text. As you know, some language tools in texts under certain conditions become a kind of indicators of emotivity. Modern linguists rightly try to explain the linguistic nature based mainly on the natural relationship of a person with his personal worldview. It is quite obvious that the activity of each person is inseparable from his emotions, which are directly manifested in speech, facial expressions, movements, voice, etc. In reality, the emotional space of the text is based on emotions and accumulates all kinds of reactions, primarily generating various emotional experiences.

Moreover, this can manifest itself both on the external and internal levels. In the first case, we are talking about the primacy of the human factor, and in the second –

about the dominance of emotivity in scientific or artistic texts. The article considers an attempt to actualize the emotive space.

They are indicated for the means that form expression. With the help of expression, important semantic shades are added to the linguistic text, arranged in a chain. Layered on lexical and grammatical meanings, they organically enhance the expression of language means. There is a close relationship between expressiveness and emotionality. Note that this connection is interpreted differently in the works of linguists. Here we will try to bring some clarity to the resolution of this issue.

Keywords: text, language tools, emotive space, discourse.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rafik Manaf oğlu Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НИГЯР ОКТАЙ гызы БАБАЕВА
доктор философии по филологии,
Бакинский славянский университет

О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГЛАГОЛОВ КОММУНИКАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются функциональные особенности глаголов коммуникации в английском языке. Эти глаголы анализируются в сравнении с другими глаголами семантической группы «действие» с точки зрения их функционирования в тексте. При освещении глаголов коммуникации важным является учёт того, какую роль они выполняют в высказываниях. В зависимости от этого глаголы коммуникации подразделяются на глаголы, именующие речевую деятельность и глаголы, обозначающие конкретные акты реализации этой деятельности с целью определенного сообщения. Описывается употребление разных видовых форм в сходных семантических условиях. Возможность параллельного употребления форм общего и длительного видов свидетельствует о том, что различия в значении этих форм перекладываются на другие компоненты предложения. При употреблении той или иной видо-временной формы обнаруживается разное распределение номинативной и коммуникативной функций глагола в предложении. Для глаголов коммуникации характерно употребление, не свойственное другим глаголам, входящим в семантический класс «действие». Глаголы коммуникации в форме длительного вида прошедшего времени обозначают действие в недавнем прошлом в контекстах настоящего времени в диалогической речи. Представляют также интерес случаи употребления глаголов коммуникации в тексте в форме общего вида настоящего времени для обозначения прошедших действий. Среди глаголов коммуникации выделяется группа глаголов, способных выступать в составе перформативных высказываний. Функционирование глаголов коммуникации в тексте несколько отличается от функционирования других глаголов, входящих в семантический класс «действие». При использовании данных глаголов в контекстах настоящего времени, а именно в диалогах, обнаруживаются их характерные особенности. В форме общего вида настоящего времени при субъекте высказывания, совпадающем с говорящим, глаголы коммуникации способны формировать перформативные высказывания. В форме длительного вида настоящего времени данные глаголы могут обозначать действия, имевшие место непосредственно перед моментом речи. В форме общего вида настоящего времени анализируемые глаголы могут обозначать действия, имевшие место в

недавнем прошлом (предложения такого рода являются по сути результатом коммуникации).

Ключевые слова: *глаголы коммуникации, функционирование, текст, видо-временные формы, общий вид, длительный вид, перформативные высказывания.*

Известно, что обычное деление глаголов английского языка на глаголы, обозначающие действия, процессы, состояния [3; 5; 8] во многом объясняет особенности их функционирования в различных грамматических формах в тексте. Однако языковой материал показывает, что некоторые глаголы, несмотря на свою принадлежность к определенному семантическому классу, тем не менее ведут себя в тексте иначе, чем другие глаголы того же класса. Такой особенностью обладают, в частности, глаголы коммуникации (*to say, to tell, to ask* и другие). Задачей данной статьи является анализ глаголов коммуникации в сравнении с другими глаголами семантического класса «действие» в плане их функционирования в тексте. При рассмотрении глаголов, входящих в группу глаголов коммуникации, представляется важным учет той роли, которую они выполняют в высказываниях, что в свою очередь предполагает «деление глаголов коммуникации на глаголы, именующие речевую деятельность, и глаголы, обозначающие конкретные акты реализации этой деятельности с целью сообщения или получения определенной информации» [9, с. 67]. К числу первых относятся, например, такие глаголы, как *to speak, to to talk,* ко второй группе можно отнести, например, глаголы *to say, to tell, to ask.* Глаголы, именующие речевую деятельность, функционируют в основном так же, как и глаголы, обозначающие другие виды деятельности. Так, например, свободно употребляясь в своих видовых формах (общего и длительного вида), они в своем непредельном значении способны выступать в обеих видовых формах, не меняя характера представления действия:

1. Wait a minute! You'*re not talking* to a woman and child now (F.Scott. Fitzgerald. «The baby party»).

He smiled at me, almost mockingly. Now you *talk* like someone with a past (I. Banks. «Walking on Glass»).

2. While I *was talking* to him, Rose came up behind him… (J. Hadley. Chase. «I'll Get You for This»).

While the men *talked*, the cat returned, having smelled the parcel Gregg had laid behind the porch pillar (J. Updike. «Rabbit Remembered»).

Употребление разных видовых форм в сходных семантических условиях обусловлено здесь такими же причинами, как и в случае параллельного использования форм общего и длительного вида с другими глаголами, обозначающими действия. Возможность параллельного употребления обеих видовых форм свидетельствует, очевидно, о том, что отражение тех различий,

которые есть в значении этих форм, перекладывается на другие элементы предложения. И действительно, значение преходящего характера приписываемого субъекту признака, являющееся основным для формы длительного вида, проецируется в объективной действительности в указание на время (момент) именования этого признака, и если этот момент в предложении представлен наречием времени, придаточным предложением или имплицитно, то употребление этой формы становится необязательным.

Однако необязательное употребление той или иной формы вовсе не значит неоправданное. В данном случае следует говорить о разном распределении номинативной и коммуникативной функций глагола в предложении [7, с. 143]. При употреблении глагола в форме общего вида на первый план выступает номинативная функция. Не осложненный передачей дополнительной информации (указанием на совершение действия в определенный момент), поскольку эту роль выполняют другие средства, глагол в форме общего вида адекватнее выполняет свою функцию именования признака. В таком случае функция номинации заключается лишь в назывании действия с целью его идентификации получателем информации. При обозначении признака формой длительного вида глагола номинативная функция сказуемого приобретает более сложный вид: она состоит не только в назывании действия как такового, но и характера его протекания [2]. Эта особенность номинации признака глагола в форме длительного вида заставляет говорящего использовать именно эту форму, когда он стремится акцентировать характер протекания действия, то есть «коммуникативное задание диктует выбор способа номинации действия» [2, с. 259]. Однако, как уже говорилось выше, для глаголов коммуникации характерно употребление, не свойственное другим глаголам, входящим в семантический класс «действие». Здесь речь идет о случаях, когда глагол коммуникации в форме длительного вида прошедшего времени употребляется для обозначения действия, имевшего место в недавнем прошлом:

As a matter of fact I *was talking* the other day to a mutual friend of ours. He *was telling* me a few things about you (A. Christie. «Dumb Witness»).

What Joe said very shortly was ‘I *was talking* about you, Rosamund, the other night, to that friend of yours from the BBC ’ (M. Drabble. «The Millstone»)

I *was talking* to her niece, Miss Theresa Arundell, only yesterday (A.Christie. «Dumb Witness»).

В данном случае употребление форм длительного вида не «привязывает» действие к какому-то определенному моменту в прошлом, что имеет место с глаголами в форме длительного вида прошедшего времени других лексико-семантических групп данного класса, а лишь относит его в сферу прошлого. Показательно, что глагол коммуникации в форме длительного вида прошедшего времени даже в предложении, где указание на время (*today,*

yesterday, the other day) отсутствует, обозначает действия, имевшие место лишь в недавнем прошлом. Так, возможно предложение *He was telling me about it today*, но невозможно *He was telling me about it last year.* Подобное функционирование характерно для глаголов коммуникации, именующих речевую деятельность. Глаголы, обозначающие конкретные акты реализации этой деятельности с целью получения или сообщения определенной информации, таким употреблением не характеризуются. Такие глаголы, как *to say, to tell, to ask,* хотя и появляются в форме длительного вида прошедшего времени для обозначения действий, имевших место в недавнем прошлом, лишь называют речевую деятельность как, например, в предложении *He was saying horrible things about you yesterday.* Естественно, что при эксплицитном или имплицитном указании на момент (период) совершения действия глаголы коммуникации ведут себя так же, как и другие глаголы семантического класса «действие», обозначая преходящие, незаконченные действия в процессе их протекания.

Анализ материала показывает, что глаголы коммуникации в форме длительного вида прошедшего времени обозначают действия в недавнем прошлом в контекстах настоящего времени, в диалогической речи. Интерес с точки зрения функционирования глаголов коммуникации в тексте представляют также случаи употребления этих глаголов в форме общего вида настоящего времени для обозначения прошедших действий. Как и в случае употребления анализируемых глаголов в форме длительного вида прошедшего времени, использование данных глаголов в форме общего вида настоящего времени возможно лишь для обозначения действий, имевших место в недавнем прошлом:

I was speaking to Hendrix today. He *tells* me your father is an extremely wealthy banker back east (A. Maclean. «The Golden Gate»).

− Darling, it's marvelous, I'm so glad –

− You've no business to be glad it hurt. Bill *says* – (Oceanic roarings mingled with the pips).

− What did Bill say?

− He *says* it couldn't have done, he *says* they gave me the latest injection (I. Banks. «Walking on Glass»).

Подобное употребление характерно лишь для глаголов, обозначающих конкретные акты реализации речевой деятельности с целью сообщения или получения определенной информации. Предложения такого типа представляют собой своего рода контаминацию двух предложений: *John tell me that you've given up your job = I know that you've given up your job. John has told me* (сравним, например, у Дж. Лича, трактующего подобные предложения как результат коммуникации) [12]. Употребление в форме общего вида настоящего времени для обозначения действий, имевших место в недавнем прошлом,

свойственно глаголам *to say, to tell, to ask*, а также другим, предваряющим какую-либо информацию (*to write, to wonder*). Случаи использования глаголов в форме общего вида настоящего времени для обозначения прошедших действий уже описывались как в лингвистических исследованиях, так и в нормативных грамматиках [4; 7]. Здесь имеются в виду случаи употребления так называемого «исторического настоящего»: *She arrives full of life and spirit. And about a quarter of an hour later she sits down in a chair, says she doesn't feel well and dies* (Gordon E. M., Krilova I. P.).

Отмечалось, что подобное использование глагольной формы настоящего времени, характерное для стиля художественной прозы, делает повествование о прошедших событиях более динамичным, живым [11, с. 64]. Случаи употребления «исторического настоящего» встречаются в контекстах прошедшего времени, причем данная форма может использоваться для описания действия, давно прошедших. Анализируемые же нами примеры встречаются только в контекстах настоящего времени, в диалогической речи. Описанные выше позволяет сделать вывод о том, что употребление глаголов коммуникации, обозначающих конкретные акты реализации речевой деятельности с целью сообщения или получения информации в форме общего вида настоящего времени представляет собой особый случай употребления этой формы в контекстах настоящего времени для описания действий, имевших место в недавнем прошлом. Среди глаголов коммуникации выделяется обычно группа глаголов, способных выступать в составе перформативных высказываний, то есть высказываний, эквивалентных действию. Перформативными являются, например, предложения типа *I demand that you go, I advise you to stay* и т. п., то есть предложения, произнесение которых уже означает совершение данного действия. Высказывания подобного рода обычно содержат глагол в первом лице единственного числа настоящего времени индикатива актива [10, с. 44]. Указывается также, что перформативные высказывания, не называя стоящей вне языка реальной ситуации, лишены констатирующей силы. Поэтому в составе перформативных высказываний могут выступать не все глаголы коммуникации. Так, например, глаголы *to talk, to speak*, называющие деятельность субъекта высказывания, пусть и совпадающего с говорящим, перформативной силой не обладают. Образующими перформативные высказывания являются такие глаголы, как *to demand, to promise, to ask, to tell, to offer, to thank, to apologize, to swear, to say, to warn* и им подобные, то есть глаголы со значением действий, совершить которые можно путем произнесения глаголов, их обозначающих:

I *offer* this, not as an opinion, but as a fact of life (A. Hailey. «Airport»).

I *ask*: what do you bid? (J. Hadley. Chase. «Like a Hole in the Head»).

You have trusted me before. I *demand* your trust again (A. Hailey. «Airport»).

Учет перформативной силы глаголов стал в последнее время обычным при анализе функционирования глаголов коммуникации, в частности, при анализе функционирования их видо-временных форм. Так, например, отмечается, что в составе перформативных высказываний могут выступать лишь глаголы в форме общего вида. Разница между предложениями *I accept your offer* и *I am accepting your offer* усматривается в том, что в то время как первое является перформативом (произнесение данного предложения и является актом принятия предложения), второе лишь называет деятельность субъекта в момент произнесения или его намерение совершить данное действие в будущем [6]. На наш взгляд, глагол во втором предложении вообще вряд ли может быть признан глаголом коммуникации. Очевидно, что в случае некоторых глаголов видо-временная форма, в которой глагол употреблен, не только решает его перформативый статус, но и его конкретный лексико-семантический вариант. Существует также мнение, что «глаголы, способные к образованию перформативных высказываний, выступая в форме длительного вида настоящего времени, называют действие, которое имело место до момента речи и будет какое-то время продолжаться» [1, с. 73]. Следовательно, способность глагола быть перформативным находится в прямой зависимости от видо-временной формы, в которой он употреблен. Иначе говоря, перформативные высказывания не могут оформляться глаголом в форме длительного вида. Наш материал подтверждает это положение. В случае употребления формы длительного вида настоящего времени с глаголом коммуникации, способным в форме общего вида быть перформативом, в предложении сообщается о действии, произошедшем до момента речи, точнее, глагол в форме длительного вида именует действие, уже имевшее место:

− Did you enjoy it? Mrs. Stein asked.

− Of course. He was terrific. said her husband.

− Who asked you? said Mrs. Stein.

− *I'm answering* for him because I'm a professional (E. Segal. «Oliver's Story»).

Instead of trying to fight this – this thing – you're fighting me. And I love you, Ellen. Do you hear? I'*m telling* you all of a sudden, but it isn't new to me (F. Scott. Fitzgerald. «The Short Stories of F. Scott. Fitzgerald»). Правильное понимание характера действия, обозначенного глаголом коммуникации в форме длительного вида настоящего времени, обеспечивается прежде всего контекстом, обычно содержащим указание на действие, описываемое данной формой:

− *No*.

− Please, don't say that word.

− I'm *saying* it (J. P. Donleavy. «The destinies of Darcy Dancer, gentleman»).

Holding the glass in both hands, she sipped at the water and then drank it down and thanked me.

− I don't know why I'm *thanking* you. You've ruined my party (G. Macdonald. «The Princess and Curdie»).

Анализ материала показывает также, что наблюдение относительно глаголов коммуникации, способных формировать перформативные высказывания, справедливо не только по отношению к высказываниям, оформленным так же, как перформативы, но так же и для предложений, субъекты которых не совпадают с говорящим:

− When?

− I've just told you. Last night after I had left Nightingale House. Oh, I see, you'*re asking* what time precisely (D. P. James. «Death of an Expert Witness»).

− That doesn't sound very likely, Fred .

− It's true. His voice rose higher, his eyes were too bright, his mustache was ragged.

− *Are* you *calling* my mother a liar? (G. Macdonald. «The Princess and Curdie»).

Всё это позволяет предположить, что употребление глагола коммуникации, способного образовать перформативные высказывания, в форме длительного вида настоящего времени влечет за собой появление дополнительного значения, а именно, именование действия, уже совершенного, что объясняется, очевидно, взаимодействием лексической семантики глагола с грамматической семантикой формы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бурлакова И. И. Синтаксис структуры современного английского языка. М., 1984.
2. Гак В.К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. М., 1977, с. 230
3. Есперсен О. Философия грамматики. М.: «Иностр. лит-ра», 1958.
4. Кобрина Н. А., Корнева Е.А. Грамматика английского языка. С.-Пб.: «Дрофа», 2001.
5. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении. М.: «Наука», 1978.
6. Савина И. В. Лингвосинергетические аспекты функционирования глаголов коммуника-ции: на материале английского языка: Автореф. дис. …канд. филол. наук. Самара, 2009, с. 21
7. Слюсарева А.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М.: «Наука», 1986.
8. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М.: «Наука», 1974.

9. Штелинг Д.А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке. М.: «Наука», 1996.
10. Austin J. Performative Constative. Philosophy and Ordinary Language. Urbana, 1963.
11. Gordon E. M., Krilova I. P. A Grammar of Present-Day English. Moscow, 1980.
12. Leech G. Meaning and the English Verb. London: Longman, 1971.

N. O. BABAYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKASİYA FEİLLƏRİNİN FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində kommunikasiya feillərinin funksional xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu feillər «hərəkət» bildirən semantik qrupun digər feilləri ilə müqayisədə onların mətndə işlənilməsi baxımından təhlil edilir. Kommunikasiya feillərini şərh edərkən onların söyləmlərdə yerinə yetirdiyi rolu nəzərə almaq vacibdir. Bundan asılı olaraq kommunikasiya feilləri nitq fəaliyyətini bildirən feillərə və bu fəaliyyətin müəyyən məlumat məqsədilə realizasiyasının konkret aktını bildirən feillərə bölünür. Müxtəlif tərz formalarının oxşar semantik şəraitlərdə işlənilməsi təsvir edilir. Ümumi və uzunmüddətli tərz formalarının paralel işlənilməsi bu formaların mənalarında fərqlərin cümlənin digər komponentlərinə keçməsini göstərir. Bu və ya digər tərz-zaman formasını işlədərkən cümlədə feilin nominativ və kommunikativ funksiyalarının fərqli bölünməsi aşkar edilir. Kommunikasiya feilləri «hərəkət» bildirən semantik qrupa daxil olan digər feillərə xas olmayan işlənilmə ilə xarakterizə edilir. Kommunikasiya feilləri uzunmüddətli tərzin keçmiş zaman forması indiki zaman kontekstində yaxın keçmişi ifadə edən hərəkəti bildirir. Kommunikasiya feillərinin ümumi tərz indiki zaman forması keçmiş hərəkətləri bildirmək üçün mətndə işlənilməsi halları da maraq doğurur. Kommunikasiya feillərinin mətndə işlənilməsi «hərəkət» bildirən semantik qrupa daxil olan başqa feillərin işlənilməsindən bir qədər fərqlənir. Bu feilləri indiki zaman konteksində, məhz dialoqlarda işlədərkən onların xarakterik xüsusiyyətləri aşkar edilir. Ümumi tərzin indiki zaman formasında söyləmin subyekti danışanla üst-üstə düşərkən kommunikasiya feilləri performativ söyləmlər yarada bilir. Bu feillər uzunmüddətli tərzin indiki zaman formasında nitq anından bilavasitə baş vermiş hərəkəti bildirir. Kommunikasiya feilləri ümumi tərzin indiki zaman formasında yaxın keçmişdə baş vermiş hərəkəti ifadə edə bilir (belə cümlələr mahiyyətinə görə kommunikasiyanın nəticəsidir).

Açar sözlər: *kommunikasiya feilləri, işlənilmə, mətn, tərz-zaman formaları, ümumi tərz, uzunmüddətli tərz, performativ söyləmlər.*

N.O. BABAYEVA

THE FUNCTIONAL FEATURES OF COMMUNICATION VERBS IN ENGLISH

SUMMARY

The article discusses the functional features of communication verbs in English. These verbs are analyzed in comparison with other verbs of the semantic group "action" in terms of their functioning in the text. When covering the verbs of communication, it is important to take into account what role they play in statements. Depending on this, communication verbs are subdivided into verbs that name speech activity and verbs that designate specific acts of the implementation of this activity for the purpose of a specific message. The use of different forms in similar semantic conditions is described. The possibility of the parallel use of common and long-term forms indicates that the differences in the meaning of these forms are transferred to other components of the sentence. When using one or another kinds- temporal form, a different distribution of the nominative and communicative functions of the verb in the sentence is revealed. Communication verbs are characterized by a use that is not characteristic of other verbs included in the semantic class "action". Communication verbs in the form of a long past tense denote action in the recent past in present tense contexts in dialogical speech. Also of interest are the cases of the use of communication verbs in the text in the form of the general form of the present tense to denote past actions. Among the verbs of communication, a group of verbs that can act as part of performative statements stands out. The functioning of the verbs of communication in the text is somewhat different from the functioning of other verbs included in the semantic class "action". When using these verbs in present tense contexts, namely in dialogues, their characteristic features are revealed. In the form of the general form of the present tense, when the subject of the utterance coincides with the speaker, verbs of communication are able to form performative utterances. In the form of a long form of the present tense, these verbs can denote actions that took place immediately before the moment of speech. In the form of the general form of the present tense, the analyzed verbs can denote actions that have taken place in the recent past (sentences of this kind are essentially the result of communication).

Key words: *communication verbs, functioning, text, tense forms, common type, continues type, performative utterances.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Kifayət Məcid qızı Gözəlova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ХАЛИДА БАБАШОВА
Доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет
Азербайджан, г. Баку, ул. С.Рустама 33
xalide21@rambler.ru

К ПРОБЛЕМЕ СМЫСЛОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО

(на материале русского и азербайджанского языков)

Компоненты текста в определенном виде взаимосвязаны. Компоненты текста представляют собой самостоятельное предложение, каждый из которых имеет свой смысл. Однако в структуре текста самостоятельных предложений носит относительный характер. ССЦ как текстообразующая структура представляет собой систему, которая состоит из содержания формальных и семантических связей в предложении. В ССЦ факторы, обеспечивающие смысловую связь компонентов, и факторов, обеспечивающие структурные связи компонентов, тесно взаимосвязаны. В статье рассматривается роль лексических единиц в смысловой организации сложного синтаксического целого и внутритекстовых связях. Связь между семантикой слова и сложным синтаксическим целым основывается на иерархической организации системы языковых уровней. Смысловые связи слов и словосочетаний создают предложения, а смысловые связи между предложениями образуют композиционно-смысловые организации сложного синтаксического целого. Основным средством смысловой реализации предложения является его формально-грамматическая структура. При этом контекст выступает как определяющий фактор семантического комплекса. Смысл предложения и смысл сложного синтаксического целого не являются равноправными, так как в предложении представляют собой один из компонентов сложного синтаксического целого и по сравнению со ССЦ предложения относятся к нижнему ярусу языка. Смысловая организация сложного синтаксического целого определенных предложений выполняет основную роль, а другие предложения уточняют и распространяют его значения. Логическая последовательность предложения в синтагматическом ряду играет важную роль в смысловой организации сложного синтаксического целого. Логико-смысловой центр может быть в начале, в середине или в конце сложного синтаксического целого. Изучение смысловой организации текста на базу сопоставления русского и азербайджанского языков представляет большой интерес. Логическая связь предложений выдвигает смысловой центр сложного синтаксического целого и его эстетическое значение. Следует отметить также роль интонации в смысловой организации сложного синтаксического целого.

Интонация, соединяет предложение друг с другом, выражает ритмическую организацию сложного синтаксического целого.

Ключевые слова: *слово, предложение, сложное синтаксическое целое, текст, внутритекстовые связи, организация смысла, смысловой центр.*

Данная статья является попыткой проследить за ролью лексической системы языка в смысловой организации сложного синтаксического целого (ССЦ), выяснить какие внутритекстовые связи влияют на смысловую организацию ССЦ с одновременным изменением значения актуализированного слова. Постановка такой задачи непосредственно входит в круг проблем лингвистики текста. Она является только частью большой проблемы соотношений внутри триады: значение – смысл – содержание [2]. В лингвистической литературе понятие «смысл» все чаще закрепляется за синтаксическим уровнем, в частности, за предложением [4; 8]. Но термин «смысл» не является единственным в определении семантики предложения. Так, например, у Е.В.Падучевой «высказывание», т.е. предложение, обладает смыслом и значением [8], а В.В.Звегинцев, который вполне определенно заявляет, что «смысл есть принадлежность предложения» [4, с. 177] и ограничивает значение областью слова и словосочетания. Е.Косериу дает толкование смысла и значения приблизительно с тех же позиций, определяя «значение» как «содержание, которое задается языком, а смысл» − «как особое языковое содержание», которое «выражается в определенном тексте» [7, с. 517].

В нашем исследовании мы понимаем значение и смысл не как бинарные понятия, а как принадлежащие к разным языковым уровням и находящиеся соответственно в иерархической зависимости друг от друга. При рассмотрении отношения между семантикой слова и ССЦ мы исходим из структурной организации языка как иерархически организованной системы языковых уровней, «находящихся между собой в определенных закономерных соотношениях» [1, с. 12]. Каждый уровень содержит ограниченный набор неразложимых с точки зрения данного уровня единиц и правил, по которым единицы, сочетаясь друг с другом, образуют единицы другого более высокого уровня [1, с. 14]. Согласно этой концепции, базисной единицей лексического уровня является слово, единицей синтаксического уровня считается предложение, а единицей суперсинтаксического уровня – ССЦ. Всякое слово содержит в себе определенное значение. Являясь основной структурно-семантической единицей языка, оно обладает относительной самостоятельностью в пределах языковой системы. Слово – это «предельная составляющая предложения, способная непосредственно соотноситься с предметом мысли…» [5, с. 76]. Если значение слова в данной работе

понимается как «совокупность тех существенных признаков, которые дифференцируют предмет, процесс, явление реального мира» [11, с. 119], то за рабочее определение смысла предложения мы принимаем смысл как «отрезок» действительности особым образом преобразованной средствами структурно-семантической организации предложения. Представляется необходимым отграничить смысл предложения от смысла ССЦ, так как они не являются равноправными уже хотя бы потому, что предложение является компонентом ССЦ, единицей нижележащего языкового уровня. Основным средством реализации смысла предложения является его «формально-грамматическая структура, которая определяет субъектно-предикативные отношения между элементами предложения. Предикация рассматривается как обязательный и неотъемлемый признак предложения» [3, 124].

В структуре ССЦ каждое предложение занимает место, определенное общим смыслом отрывка. Порядок следования предложений в синтагматическом ряду играет, пожалуй, ведущую роль в смысловой организации ССЦ. Конвергенция формально-грамматических, лексических и стилистических связей диктует каждый раз свою неповторимую «субординацию» смыслов предложений внутри ССЦ: одно предложение может стать ведущим, смысловым центром ССЦ, остальные уточняют, углубляют его смысл. Одновременно эта система связей между предложениями завершает превращение ССЦ в «смысловое целое единство» [10]. Семантическая структура отрезка текста подчиняется более сложным законам согласования между его элементами, чем формально-грамматические связи между элементами предложения. Лексические единицы, линейно организованные отражают динамику движения единой мысли, ее развитие от предложения к предложению [9, с. 77]. Релятивно-предикативное взаимодействие предложений ССЦ и создает динамику движения смысла. Разрыв в этой динамической смысловой цепочке, отсечение от нее одного звена, т. е. предложения, с одной стороны, может затруднить понимание общего смысла ССЦ, с другой стороны, смысл изолированного предложения будет неполным, неясным, а, следовательно, оказывается непонятным значение актуализированного слова, являющегося смысловым предикатом изолированного предложения. Рассмотрим пример: Если бы у него совсем не было зубов, он мог бы сойти за вполне благообразного старца. Но у него сохранился один-единственный зуб, который показывался изо рта всякий раз, как он начинал говорить, и это придавало старику весьма зловещий вид (В.Катаев. Растратчики).

В предложении *Если бы у него совсем не было зубов, он мог бы сойти за вполне благообразного старца* смысл определяется логической причинно-следственной связью, которая доминирует в этом предложении над всеми другими типами связи. Ассоциативные связи между предикатами двух частей

этого предложения, возникающие на основе этой логической связности, обнаруживают внутреннюю противоречивость: смысл предложения остается неясным, неясно и значение слова *благообразного*. Асимметрия логических и ассоциативных связей создает смысловую напряженность в предложении, соответственно значение слова *благообразного* обволакивается «смысловыми обертонами» потенциально заложенными в формально-грамматической структуре предложения. Разрядка смысловой напряженности наступает в следующем предложении: *Но у него сохранился один-единственный зуб, который показывался изо рта всякий раз, как он начинал говорить, и это придавало старику весьма зловещий вид.* Это предложение выступает как релятивное по отношению к предыдущему. Оно восстанавливает симметрию взаимообусловленности логических и ассоциативных связей. Слово *благообразного* выступает как контекстуальный антоним к слову *зловещий.* Реализуя в микроконтексте предложения сему зла, слово *зловещий* по ассоциации, основанной на противопоставлении, индуцирует в слове *благообразного* сему добра. Взаимодействие логических и ассоциативных связей с опорой на лексико-синтаксическую связь оформляет смысл отрывка, одновременно вызывает семантическое осложнение актуализированного слова *благообразного.* Смысл предикативного предложения становится ясным в макроконтексте всего отрывка. Макроконтекст приглушает в актуализированном слове (*благообразного*) сему красоты, индицирует семы привлекательности, доброты. Если взаимосвязь ССЦ и предложения непосредственная, то отношения между отдельным словом и ССЦ опосредованы предложением. Слово, которое оказывается наиболее зависимым от семантики целого ССЦ, тесно увязано с темой отрывка. Такое слово является актуализированным. Предложение можно рассматривать как синтаксический контекст слова, а там, где начинается связь не в предложении, а между предложениями, возникает условие для семантического контекста [6, с. 71]. Слово или словосочетание может стать смысловым фокусом общего эмоционального пульса, которому подчинено все ССЦ, обрести «эксплицитные черты зависимости от широкого окружения» [2, с. 34]. Анализ сверхфразовых единиц с точки зрения их смысловой организации показывает, что смысл отдельного ССЦ может быть как самостоятельным, т. е. полным, так и несамостоятельным, неполным. Мы считаем смысл ССЦ самостоятельным, когда эстетическая нагрузка, приходящаяся на смысловой центр ССЦ, поддерживается соответствующими ассоциативными сцеплениями, формируемыми единой системой структурных, семантических и стилистических связей в ССЦ. Отсутствие ассоциативных связей, необходимых для установления смыслового равновесия в целом, ведет к неполноте, незавершенности смысла. В этом случае смысл ССЦ оказывается зависимым от другого или других ССЦ, контактно или дистантно

расположенных. Если смысловой центр располагается в начале отрывка, то последующие предложения поясняют, аргументируют его смысл, одновременно обогащается дополнительными смысловыми оттенками значения актуализированного слова. Логическая спаянность предложений в ССЦ сама выдвигает смысловой центр, его эстетическая значимость, сфокусированная в актуализированном слове, поддерживается ассоциативными отношениями между предложениями. Опорой для ассоциаций служит семантическая связь, которая выделяет в предложениях ССЦ опорные слова или точки опоры для реализации актуализированного значения слова смыслового центра. Примером ССЦ с логическим смысловым центром в начале может служить вышеприведенный пример. Смысловой центр ССЦ может располагаться в конце отрывка, им как бы подводится черта под общим смыслом ССЦ. Он выполняет роль логического умозаключения. Здесь используется преимущественно цепной тип связи: каждое предложение последовательно связано друг с другом. Например: Посреди леса, на расчищенной и разработанной поляне, возвышалась одинокая усадьба Хоря. Она состояла из нескольких сосновых срубов, соединенных заборами; перед главной избой тянулся навес, подпертый тоненькими столбиками (И. Тургенев. Хорь и Калиныч).

Пример в азербайджанском языке: Lələ atdan düşdü, çəkib həyətdəki dirəyə bağladı. Yuxudan hələ də oyanmamış İsmayılı örtüyə bürünmüş vəziyyətlə evə apardı, yerdəki döşəyin üstündə uzanıb üstünü örtəndən sonra qazı Əhməd əyilib işığı İsmayılın sifətinə tutan kimi onu tanıdı (F. Kərimzadə. Ömrümüz-günümüz).

Связь конечного смыслового центра со смыслом всего ССЦ более тесная и напряженная, чем у анафорического смыслового центра. Логическое движение смысла здесь подкрепляется ассоциативной связью, которая реализуется путем использования стилистических приемов, таких, например, как местоименная замена, параллельные конструкции, антитеза, нарастание, лексический повтор. Если смысловой центр располагается в середине, то в ССЦ обычно действуют два типа формальной связи, последовательно сменяющие друг друга: цепная связь, идущая от начала ССЦ к смысловому центру, сменяется параллельной. Соответственно в отрывке происходит вначале прогрессивное, затем регрессивное движение смысла, которое носит центростремительный характер. Если центр заключает в себе два актуализированных слова, являющихся антонимами, то контекст ССЦ способен затушевать у них контрастные семы и актуализировать общую тему. Рассмотрим пример. Это был один из самых больших пожаров…, Все в городе видели, как сгорел старый желтый дом… Была холодная темная ночь, а затем все видели цвет огня на темном зимнем небе… и все в городе оставили свой ужин … и пошли к огню. Кто-то бежал, кто-то ездил на велосипедах, кто-то на мотоциклах, а богатые люди ездили на автомобилях. Это было прекрасно и

ужасно. Небо было таким ярким на черном небе, что это вызывало ужас (А.Чаковский. Блокада). Яркая экспрессивная окраска смыслового центра создается семантическим контрастом соположенных прилагательных (*прекрасно и ужасно*), связанных союзом *и*. Вне контекста ССЦ экспрессивная окраска этого предложения не эксплицирована. В микроконтексте предложения ведущая сема привлекательности в слове *прекрасно* заглушается, отходит на второй план, макроконтекст целого ССЦ индуцирует другую, потенциальную сему − сему притяжения. Яркий контраст красок пожара и темного неба притягивает к себе всеобщее внимание, не оставляет никого равнодушным. Основным стилистическим приемом реализации смысла ССЦ, придания ему единой эстетической значимости является использование параллелизма. Параллельные конструкции с эмфатическим повтором местоимений *все, кто-то* являются актуализаторами потенциальной семы притяжения. Последовательное чередование параллельных конструкций (описание пожара чередуется с описанием реакции жителей) придает определенный ритм всему высказыванию. Стилистический эффект нарастания эмоциональной напряженности, постепенное увеличение степени притяжения зрелища пожара передается цепочкой параллельных конструкций с глаголами движения (*кто-то бежал, кто-то ездил на велосипедах, кто-то на мотоциклах, а богатые люди ездили на автомобилях*). В этой группе однородных предложений повторяющееся местоимение *кто-то* оказывается противопоставленным слову *богатые* и приобретает дополнительное контекстуальное значение *бедный, небогатый.* Автор тем самым еще раз подчеркивает, что зрелище пожара привлекало всех: и бедных, и богатых. Прилагательное *прекрасно* под влиянием макроконтекста, предшествующего смысловому центру, реализует значение «притягивающий». Сдвиг значения происходит и в слове *ужасно*. В функциональном отношении слова *прекрасно* и *ужасно* являются равнозначными элементами одного и того же предиката смыслового центра ССЦ. Имплицитно выраженный сдвиг значения в слове *прекрасно* становится эксплицитным под влиянием последнего предложения. Прилагательное *ужасно* является резюмирующим в описании чувств, передаваемых словами *ярким, черном* и индуцирует сему величия. Одновременно под влиянием слова *прекрасно* в слове *ужасно* проявляется еще одна актуализированная сема − сема притяжения. Но если в слове *прекрасно* акцентируется физическое притяжение (на это указывает ряд глаголов движения: *пошли, ездили*), то прилагательное *ужасно* передает духовное притяжение, эмоциональное воздействие. Динамика смыслового напряжения ССЦ вызывает в семантической структуре актуализированного слова своеобразную «игру сем». В рассмотренном выше сверхфразовом отрезке происходит сужение значения слова *прекрасно* и расширение значения *ужасно.* Непривычное сочетание актуализированных слов закладывает дополнительные

контекстуальные значения, которые находят опору в смысловой структуре ССЦ. Они своеобразно взаимодействуют друг с другом и значительно влияют на общий смысл ССЦ. В ССЦ со смысловым центром в середине мы наблюдаем центростремительную направленность регрессивного и прогрессивного движения смыслов предложений. Совмещение в одном ССЦ регрессивного и прогрессивного направленных смысловых связей создает высокую смысловую напряженность отрывка в целом. Например: Матвей попрощался с ним и шутливым голосом еще раз поблагодарил хозяйку за воду. Она поклонилась ему почти в пояс и ответила с прежним недоуменным выражением лица: − Не взыщи, когда чего не так… Нету у нас квасу-то. Матвей напоследок кивнул старикам и зашагал вдоль широкой, длинной улицы Дегтярей (К. Федин. Костер). Пример в азербайджанском языке: Biz dağı aşıb dərəyə endik. Meşəyə girdik. Hava da tutqunlaşdı. Dərədəki çayı da keçdik. Qarşımıza dimdik bir yol çıxdı. Hiss etdik ki, bir balaca ehtiyatsızlıq etsək, dərəyə yuvarlanacağıq. Cığırla dağda dırmandıq... (İ. Şıxlı). Для данных ССЦ характерна цепная местоименная связь компонентов, которая осуществляется соотношением элементов «хозяйку − она» в первом примере; «bir yol − cığırla» во втором примере. В ССЦ с логическим смысловым центром формально-логические и стилистические связи действуют параллельно, стилистические связи усиливают смысловую значимость формально-логических связей. Необходимо отметить, что имеется группа ССЦ с диффузным смысловым центром, т. е. ССЦ с трудно выделимым смысловым центром. Предложения в таком типе ССЦ связаны между собой параллельной связью. Лексические средства для связи предложений в единое целое являются в этом случае основными средствами смысловой связи: Грохочут тяжелые танки на земле. Гудят мощные самолеты в воздухе (г. «Комс. правда»).

Пример в азербайджанском языке: On iki min kafir qılıncdan keçdi. Beş yüz oğuz yigitləri şəhid oldu («Kitabi Dədə Qorqud». s. 41).

С точки зрения формально-грамматической организации данные ССЦ состоят из самостоятельных предложений, каждое из которых имеет свой денотат. Роль интонации в данных отрывках текста огромна, она объединяет эти предложения в единое целое и выражает одновременную последовательность действий, ведет к унифицированию их многоплановости, придает единую ритмическую организацию всему ССЦ. В заключение надо отметить, что анализ ССЦ замкнутой смысловой структуры показал ведущую роль смыслового центра в организации как общего смысла отрывка, так и в определении актуализированного значения отдельного слова. Отсутствие единого смыслового центра ведет к смысловой многоплановости, когда эксплицитный смысл отдельных предложений поглощается имплицитным эмоциональным смыслом целого ССЦ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, 1978, № 5, с. 11-19.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
3. Гамидов И.Философия грамматики паремио-фразеологических единиц. Баку, 2017
4. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. М.: МГУ, 1976.
5. Инфантова Г. Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.
6. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980, 154 с.
7. Косериу Е. О современном положении в лингвистике // Известия АН. СССР, сер. «Язык и литература», 1971, № 1, с. 514-523.
8. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М., 1985
9. Салищев В.А. К проблеме лексики как средства выражения связности текста // Проблемы сверхфразовых единств. Семантико-синтаксическая структура. Уфа, 1985, с. 76-79.
10. Фигуровский И. А. От синтаксиса отдельного предложения к синтаксису целого текста // Русский язык в школе, 1948, № 3.
11. Qurbanov A. M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2005.

X.Ə.Babaşova

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN MƏNA QURULUŞUNUN PROBLEMİNƏ DAİR
(rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)

XÜLASƏ

Mətnin komponentləri müəyyən şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Mətnin komponentləri hər birinin mənası olan sərbəst cümlələrdən ibarətdir. Lakin mətnin tərkibində cümlələrin sərbəstliyi nisbi xarakter daşıyır. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnyaradıcı struktur kimi cümlələrin formal və semantik əlaqələrinin məzmununa ubarət sistemə malikdir. Mürəkkəb sintaktik bütöv komponentləri arasına məna əlaqəsini təmin edən amillər və onun komponentləri arasında struktur əlaqəni təmin edən amillər bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövün məna quruluşunun təşkil edilməsində leksik vahidlərin rolu və mətndaxili əlaqələr nəzərdən keçirilir. Sözün semantikası və mürəkkəb sintaktik bütöv arasında əlaqələr dil səviyyələri sisteminin iyerarxik təşkilinə əsaslanır. Sözlərin və söz birləşmələrinin bir-birilə mənaca əlaqəsi cümləni, cümlələrin bir-birilə mənaca əlaqəsi mürəkəb

sintaktik bütövün məna quruluşunu təşkil edir. Cümlənin mənasının realizə edilməsinin əsas vasitəsi onun formal-qrammatik strukturudur. Kontekst mətndaxili əlaqələrdə semantik kompleksi müəyyən edən amil kimi çıxış edir. Cümlənin mənası və mürəkkəb sintaktik bütövün mənası bərabərhüquqlu deyil, çünki cümlə mürəkkəb sintaktik bütövün komponentidir və mürəkkəb sintaktik bütövə nisbətən dilin aşağı səviyyəsinə aid vahiddir. Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövün məna quruluşunda müəyyən bir cümlə əsas rolu yerinə yetirir, digər cümlələr isə onun mənasını dəqiqləşdirir və genişləndirirlər. Cümlələrin sintaqmatik cərgədə məntiqi ardıcıllığı mürəkkəb sintaktik bütövün məna quruluşunda vacib rol oynayır. Mürəkkəb sintaktik bütövün məntiqi məna mərkəzi onun quruluşunun əvvəlində, ortasında və ya sonunda ola bilər. Mürəkkəb sintaktik bütövün məna quruluşunun rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur. Cümlələrin məntiqi əlaqəliliyi mürəkkəb sintaktik bütövün məna mərkəzinin və estetik əhəmiyyəti irəli sürür. Mürəkkəb sintaktik bütövdə intonasiyanın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. İntonasiya cümlələri bir-biri ilə birləşdirir və mürəkkəb sintaktik bütövün vahif ritmik təşkilini ifadə edir.

Açar sözlər: *söz, cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv, mətn, mətndaxili əlaqələr, məna quruluşu, mənanın mərkəzi.*

X.A.Babashova

ON THE PROBLEM OF SEMANTIC ORGANIZATION OF A COMPLEX SYNTACTIC WHOLE (based on Russian and Azerbaijani languages)

SUMMARY

Text components in a certain form are interconnected. The text components are independent sentences, each of which has its own meaning. However, the structure of the text of independent sentences is relative. CCC as a text-forming structure is a system that consists of the content of formal and semantic relationships in a sentence. In the CCC, the factors that provide the semantic connection of components and the factors that provide the structural connections of components are closely interrelated. The article deals with the role of lexical units in the semantic organization of a complex syntactic whole and intertextual relationships. The relationship between the semantics of a word and a complex syntactic whole is based on the hierarchical organization of the system of language levels. Semantic connections of words and phrases create sentences, and semantic connections between sentences form compositional and semantic organizations of a complex syntactic whole. The main means of semantic realization of a sentence is its formal grammatical structure. In this case, the context acts as a determining factor of the semantic complex. The meaning of a sentence and the meaning of a complex syntactic whole are not equal, since in a sentence they represent one of the components of a complex syntactic whole and, in comparison with the CCC, sentences belong to the lower tier of the language. The semantic organization of the complex syntactic whole of certain

sentences plays the main role, while other sentences clarify and extend its meaning. The logical sequence of a sentence in a syntagmatic series plays an important role in the semantic organization of a complex syntactic whole. The logical and semantic center can be at the beginning, in the middle, or at the end of a complex syntactic whole. The study of the semantic organization of the text based on the comparison of Russian and Azerbaijani languages is of great interest. The logical connection of sentences puts forward the semantic center of a complex syntactic whole and its aesthetic meaning. It should also be noted the role of intonation in the semantic organization of a complex syntactic whole. Intonation that connects a sentence to each other, expresses the rhythmic organization of a complex syntactic whole.

Keywords: word, sentence, complex syntactic whole, text, intra-text relations, organization of meaning, semantic center.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nəsirağa Şahmurad oğlu Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ФИДАН АЛИЕВА
доктор философии по филологии, доцент
Бакинский славянский университет
aliyevafidan2010@hotmail.com

К ИЗУЧЕНИЮ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ОТРИЦАНИЕМ В ОДНОЙ ИЗ ЧАСТЕЙ

В статье рассматриваются сопоставительно-противительные отношения в сложных предложениях с отрицанием в одной из частей в русском языке. Сопоставление характеризуется соотношением двух однородных в каком-либо отношении явлений, предметов и т. д. с целью установления сходств и различий между ними. Логической основой связи частей со значением сопоставления является отношение несовместимости. В сложносочиненных и бессоюзных сложных сопоставительно-противительных предложениях с отрицанием в одной из частей отрицание создает условия для появления утверждающей части. В этих сложных предложениях центры сопоставления представлены центрами сходства и различия либо же только центрами различия. В изучаемых сложных предложениях существуют отношения противоположности. Причем лексический состав этих сложных предложений отличается предметной общностью и предикативные части строятся по одному и тому же типу. Выявление структурно-семантических особенностей сопоставительно-противительных сложных предложений с отрицанием в одной из частей непосредственно связано с изучением форманта (формализованной части), т. е. неполноты предикативной части сложного предложения. Выделяются несколько вариантов данных сложных предложений с формализованной частью. Эти варианты создаются местом опорной и формализованной частей, порядком главных членов опорной части и местом отрицания не. Сопоставительно-противительные отношения в сложносочиненных предложениях с отрицанием в одной из частей реализуются союзами а и но. Сопоставительно-противительные отношения также свойственны бессоюзным сложным предложениям. В формализованной части сложного предложения та или иная синтаксическая позиция может быть заменена специализированными словами нет, никогда, ничего и некоторыми другими. В сложных предложениях формализованная часть со специализированным словом всегда стоит после опорной части. В сложных предложениях с формализованной частью наблюдается также взаимодействие прямого и обратного порядка слов. Повторение сказуемого в структуре данных сложных предложений обусловливается конкретными задачами коммуникации.

Ключевые слова: *сложное предложение, сопоставление, противопоставление, отрицание «не», сходство, различие, формант, союзы, бессоюзная связь.*

В существующей литературе по-разному определяются сопоставительные смысловые отношения между частями сложного предложения, а также виды сопоставления. Одни исследователи, давая определение понятия сопоставления, на первый план выдвигают становления различий, несоответствий между явлениями, предметами, действиями и т. д. [4, с. 379]. Другие исследователи больше внимания уделяют выявлению сходств сопоставляемых явлений [3; 8]. Среди сопоставительно-противительных сложных предложений с отрицанием в одной из частей выделяются две группы: 1) предложения, в которых центры сопоставления представлены центрами сходства и различия и 2) предложения, в которых центры сопоставления представлены только центрами различия. Например: Никто не знает, но я знаю (Л. Толстой. «Анна Каренина», ч. 4, III); Ты не виноват ни в чем, родной мой, − писала она ему туда, по воинскому адресу, − я виновата, что жила так беззаботно, ни к чему не готовясь… (В.Панова. «Ясный берег», гл. 4). Части данных предложений, соединенных противительными отношениями, имеют два центра сопоставления, представленных только центрами различия: 1) подлежащих – *никто – я, ты – я*; 2) сказуемых – *не знает – знаю, не виноват – виновата.* Сказуемые данных предложений имеют тождественное лексическое значение, противопоставляются же они благодаря наличию отрицания.

Значительно чаще в рассматриваемых конструкциях наблюдается сходство с элементами различия или различие на фоне сходства. Так, в частях могут соотноситься одни и те же подлежащие или дополнения различных действий. Например: Мы уже не дерём на конюшне наших лакеев, но мы придаём рабству утонченные формы (А. Чехов. «Моя жизнь»); Она уже не чувствовала себя маленькой и некультурной – она чувствовала себя иной (В. Кетлинская. «Мужество». ч. 2, 12). Центры сопоставления данных предложений представлены не только центрами различия, но и центрами сходства. Центры различия выражены сказуемыми *не дерём – придаём, не чувствовала – чувствовала*, а центры сходства представлены подлежащими *мы – мы, она – она*, и дополнениями *себя – себя.* На фоне одних и тех же действий возможно различие подлежащих, дополнений и различных обстоятельств. Например: − Не я спрошу – ответил Листопад, − фронт спросит (В. Панова. «Кружилиха», гл. I); Не то, что прочел в письме, сердило его, но его сердило то, что эта тамошняя, чуждая для него, жизнь могла волновать его (Л. Толстой. «Война и мир», т 2, ч. 2, 9); И что более всего удивляло его, это было то, что все делалось не нечаянно, не по недоразумению, не один раз, а что это все

делалось постоянно, в продолжение сотни лет, … (Л. Толстой. «Воскресение», ч. 3. 19). На основе сходства действий, представленных сказуемыми (*спрошу – спросит, сердило – сердило, делалось – делалось*), различаются дополнения (*не то, что он прочел в письме – то, что …*), подлежащие (*не я – фронт*), обстоятельства (*не нечаянно, не по недоразумению, не один раз – постоянно, в продолжение сотни лет*).

Таким образом, сопоставление характеризуется соотнесением двух однородных в каком-либо отношении явлений, предметов и т.д. с целью установления как сходств, так и различий между ними. В сопоставительно-противительных сложносочиненных предложениях с отрицанием в одной из частей и таких же бессоюзных не может быть отрицания без восполнения. Если функция отрицания в самостоятельных простых предложениях заключается не в утверждении, а в отрицании того, что высказывается в предмете речи, то в сложносочиненных и бессоюзных сопоставительно-противительных предложениях отрицание в одной из частей выполняет и другую роль: оно служит не только для выражения отрицательных связей в пределах одной части, но и создает условия для появления утверждающей части. Например: − И вы здесь вопросов не задавайте – здесь вам задают вопросы (А. Рекемчук. «Скудный материк», гл. 9); Я не знаю, что произошло, но произошло что-то непоправимое, … (Ф.Гладков. «Цемент», 15, III).

В рассматриваемых конструкциях существуют отношения противоположности, т. е. отрицательной части всегда противополагается утвердительная, взамен отрицаемому дается нечто положительное, причем лексический состав исследуемых предложений характеризуется предметной общностью, а строение частей однотипно. Различные точки зрения существуют и по вопросу о том, рассматривать ли противительные отношения как разновидность сопоставительных, или не различать их. Так, одни исследователи сопоставительные и противительные отношения называют без четкого разграничения [6, с. 317], другие же противительные отношения рассматривают как разновидность сопоставительных. Так, И.А.Попова отмечает: «Противопоставление как частный случай сопоставления, − это тот случай, при котором различия доходят до противоположности, что находит свое выражение и в структуре противопоставляемых предложений, и в их лексическом составе» [4, с. 386].

Наиболее убедительной нам представляется вторая точка зрения, так как. «противительные предложения выражают более сложные отношения, исключающие однородность противопоставляемых явлений: ограничительное противопоставление, возместительное противопоставление, уступительно-противительные отношения и т. д.» [1, с. 98]. Но следует отметить, что четких границ между этими смысловыми отношениями не существует. Так, в сложносочиненных предложениях с союзом *а* разграничение

сопоставительных и противительных отношений является неоправданным, т. е. различие их только лексическое: в противительных предложениях наличествуют антонимы и антонимичные слова, а в сопоставительных – нет. Связь и взаимодействие между частями сопоставительно-противительных сложных предложений с отрицанием *не* в их структуре порождают определенные преобразования, к которым относятся и форманты. Форманты сложного предложения обычно рассматриваются как одна из групп неполных предложений, входящих в состав сложного предложения [5, с. 126]. Появление формантов в сложном предложении зависит от его типа и от характера содержательной структуры предложения. Такое содержание может быть выражено: 1) сложным предложением, в формализованной части которого есть незамещенные синтаксические позиции: Он поедет, *а не ты*; 2) сложным предложением с обеими полными частями, в котором отрицание стоит перед подлежащим: Он поедет, *а не ты* поедешь; 3) сложным предложением, в формализованной части которого есть специализированное слово: Он поедет, *а ты нет*; 4) сложным предложением с обеими полными частями, в котором отрицание стоит перед сказуемым: Он поедет, а ты *не поедешь*.

Рассмотрим эти группы предложений: Предложения первой группы, в формализованной части которых есть незамещенные синтаксические позиции, могут иметь несколько вариантов. Эти варианты создаются местом опорной и формализованной частей, порядком главных членов в опорной части и местом отрицания *не*: 1) Поедешь не ты, а он; 2) Не ты поедешь, а он; 3) Поедет он, а не ты; 4) Он поедет, а не ты; 5) Не ты, а он поедет.

Варианты 1 и 2 отличаются от 3 и 4 местом частицы *не* (в 1 и 2 варианте частица находится в опорной части, а в 3 и 4 – в форманте), а между собой 1 и 2, 3 и 4 различаются порядком главных членов в опорной части. Вариант 5 отличается от всех предыдущих тем, что формализованная часть в нем стоит на первом месте. Из приведенного списка вариантов видно, что наиболее привычно расположение опорной части на первом месте, а форманта – на втором. Таким образом, для предложений первой группы более характерным является обратный порядок слов в опорной части, если она занимает первое место; если же на первом месте стоит формализованная часть, то в опорной возможен только прямой порядок слов.

В этих конструкциях, как правило, наблюдается союзная связь, осуществляемая двумя сопоставительно-противительными союзами – *а* и *но*: Даже в погреб за квасом спускается не она, *а* работница (Б.Горбатов. «Донбасс»); Оказался прав он, *а* не я (В.Кожевников. «Северное сияние»); В школе все конечно забыли об этом. Может и она сама забыла. *Но* не я…(В. Воробьев. «Три брата»). Наблюдения показывают, что чаще употребляется союз *а* и значительно реже союз *но*. Редкое его употребление объясняется тем, что он имеет более определенное и узкое значение, чем союз *а* [2; 4].

Бессоюзная связь встречается в конструкциях первой группы довольно редко: Тимофея не война в лес загнала. Люди (Ф. Абрамов. «Две зимы и три лета»); Вы жениться-то надумали, не я (В. Шукшин. «Сватовство»). Бессоюзная связь свойственна конструкциям второй группы, в которой обе части «полные» и отрицание *не* стоит перед подлежащим: Победил не Дантес и *не царь* – победил Пушкин (И. Эренбург. «Люди, годы, жизнь»); Говорили *не критики* и даже *не читатели*. Говорили герои (Б. Полевой. «Саянские записи»).

Такие сложные предложения являются параллельными к конструкциям первой группы, формализованная часть которых имеет незамещенные синтаксические позиции. Предложения второй группы имеют только два варианта. Один из них соответствует первому варианту предложений первой группы: Он просунул два пальца за ремень, согнал назад мягкие складки гимнастерки и постучал. Всего три раза. Остальные тридцать три достучало его сердце. *Но дверь открыла не Таня. Дверь открыла Кирилловна – Танина мама* (А. Рекемчук. «Всё впереди»). Повторение сказуемого в этом случае вызвано конкретными задачами коммуникации и несет определенную смысловую нагрузку; употребление второго сказуемого подготовлено всем предшествующим контекстом. Вторая часть предложений второй группы соответствует второму варианту предложений первой группы: Ему не я читаю, − сказал третий. – Ему «дед» читает. В механики зовут (Г.Владимов. «Три минуты молчания»).В этом примере повторению сказуемого способствует и то, что прямая речь разорвана словами автора.

Третья группа предложений, которыми может быть выражено противопоставление двух предметов мысли на основе их различного отношения к одному и тому же признаку, − это предложения, в формализованной части которых есть специализированные слова *нет* и *никогда.* Эти слова выполняют функцию не только отрицания, но и замещения: Человек состарился, дерево – *нет* (В.Бочарников. «Живу в лесной деревеньке»). Остальные его товарищи курили, а он – *нет* (А. Рыбаков. «Неизвестный солдат»); Его любили, но он – *никогда* (Ю. Герман. «Я отвечаю за всё»). Предложения этой группы характеризуются тем, что, во-первых, формализованная часть со специализированным словом в них стоит на втором месте после опорной; во-вторых, специализированное слово имеет постоянное место – оно находится в конце формализованной части; в-третьих, в опорной части, как правило, наблюдается прямой порядок слов, который, очевидно, обусловлен параллелизмом в порядке слов обеих частей: в опорной части подлежащее − сказуемое, в формализованной – подлежащее − специализированное слово. Так как отрицательная частица *нет* употребляется в формализованной части «как заместитель повторяемого сказуемого с отрицанием» [7, с. 81], то параллельными к ним с обеими «полными» частями являются такие предложения, в которых отрицание *не* стоит перед сказуемым:

Неожиданно он перестал жевать и сказал: «Я сегодня иду на концерт. «Карнавал Шумана». Он будто хотел подчеркнуть: *я иду, а ты не идешь* (Ю.Яковлев. «Гонение на рыжих»). Появление сказуемого во второй части данного предложения вызвано дополнительной семантической нагрузкой, на что указывает сам контекст.

Изучение сопоставительно-противительных отношений в сложных предложениях с отрицанием в одной из частей имеет важное значение в обучении русскому языку как иностранному, так как правильное употребление этих предложений в том или ином контексте способствует развитию и формированию устной и письменной речи студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М., Наука, 1983.
2. Мамедов Н.Ш. Об отрицательных предложениях в русском языке // Научная работа. №3 (4). Баку, 2019, с. 14-17.
3. Пак Г.А. О сопоставительных отношениях в бессоюзных сложных предложениях // Ученые записки Ферганского гос. пед. ин-та. Гуман. науки, т. 4, вып. 2, Фергана, 1964, 73-82.
4. Попова И.А. Сложносочиненные предложения в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М.: Учпедгиз, 1950, с. 355-396.
5. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А.Н.Щукина. М.: Русский язык, 2003.
6. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М.: Флинта: Наука, 2006.
7. Трофимов В.А. О выражении отрицания в современном русском литературном языке // Ученые записки ЛГУ, № 156, вып. 15. Л.: ЛГУ, 1952, с. 76-89.
8. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. Смоленск: СГПИ, 1975, ч.1.

F.H.ƏLİYEVA

BİR HİSSƏSİ İNKAR MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilində bir hissəsi inkarlı mürəkkəb cümlələrdə müqayisə-qarşılaşdırma əlaqələri nəzərdən keçirilir. Müqayisə iki həmcins hadisə, əşya və s. arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək məqsədilə hər hansı bir münasibətdə qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə edilir. Müqayisə mənalı hissələrin əlaqəsinin məntiqi əsasını bir araya sığmazlıq münasibəti təşkil edir. Bir hissəsi inkar

olan bağlayıcılı tabesiz və bağlayıcısız müqayisə-qarşılaşdırma mürəkkəb cümlələrində inkar təsdiq hissənin əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Bu cümlələrdə müqayisənin mərkəzi oxşar və fərqli mərkəzlərlə yaxud yalnız fərqli mərkəzlərlə təqdim olunur. Tədqiq ediləm mürəkkəb cümlələrdə qarşılaşırdırma münasibətləri mövcuddur. Eyni zamanda bu cümlələrin leksik tərkibi əşya ümumiliyi ilə fərqlənir və predikativ hissələri eyni tip üzrə qurulur. Bir hissəsi inkar olan mürəkkəb müqayisə-qarşılaşdırma cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması bilavasitə formantın (formalaşdırılmış hissənin), yəni mürəkkəb cümlənin predikativ hissəsinin natamamlığının öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Formalaşdırılmış hissəli bu mürəkkəb cümlələrin bir neçə variantı müəyyən edilir. Bu variantlar dayaq və formalaşdırılmış hissələrin yeri, dayaq hissənin baş üzvlərinin sırası və *не* inkarının yeri ilə yaradılır. Hissələrdən biri inkar olan tabesiz bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrdə müqayisə-qarşılaşdırma əlaqələri *а* və *но* bağlayıcıları ilə realizə edilir. Müqayisə-qarşılaşdırma əlaqələri tabesiz mürəkkəb cümlələrə də xas olan xüsusiyyətdir. Mürəkkəb cümlənin formalaşdırılmış hissəsində bu və ya digər sintaktik mövqe *нет, никогда, ничего* və başqa xüsusiləşdirilmiş sözlərlə əvəz edilə bilər. Mürəkkəb cümlələrdə xüsusiləşdirilmiş sözlü formalaşdırılmış hissə dayaq hissədən sonra gəlir. Formalaşdırılmış hissəli mürəkkəb cümlələrdə birbaşa və əksinə söz sırasının qarşılıqlı əlaqəsi də müşahidə edilir. Bu mürəkkəb cümlələrin strukturunda xəbərin təkrarı kommunikasiyanın konkret vəzifələri ilə şərtlənir.

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlə, müqayisə, qarşılaşdırma, «не» inkarı, oxşarlıq, fərq, formant, bağlayıcılar, bağlayıcısız əlaqə.*

F.H.Aliyeva

TO STUDY COMPLEX SENTENCES WITH NEGATION IN ONE OF THE PARTS

SUMMARY

The article deals with comparative-contrastive relations in complex sentences with negation in one of the parts in the Russian language. Comparison is characterized by the ratio of two homogeneous phenomena, objects, etc. in order to establish similarities and differences between them. The logical basis for linking parts to the mapping value is the incompatibility relation. In compound and unjointed complex comparative-contrastive sentences with a negation in one of the parts, the negation creates conditions for the appearance of the affirming part. In these complex sentences, comparison centers are represented by centers of similarity and difference, or only by centers of difference. In the studied complex sentences, there are relations of opposites. Moreover, the lexical composition of these complex sentences differs in subject generality and the predicative parts are constructed according to the same type. The identification of structural and semantic features of comparative-contrastive complex sentences with negation in one of the parts is directly related to

the study of the formant (formalized part), i.e. the incompleteness of the predicative part of a complex sentence. There are several variants of these complex sentences with a formalized part. These variants are created by the place of the reference and formalized parts, the order of the main members of the reference part, and the place of negation of not. Comparative-contrastive relations in compound sentences with negation in one of the parts are realized by the unions and but. Comparative-contrastive relations are also characteristic of non-Union complex sentences. In the formalized part of a complex sentence, one or another syntactic position can be replaced with specialized words no, never, nothing, and some others. In complex sentences, the formalized part with a specialized word always comes after the reference part. In complex sentences with a formalized part, there is also an interaction of forward and reverse word order. The repetition of the predicate in the data structure of complex sentences is determined by specific communication tasks.

Keywords: complex sentence, comparison, opposition, negation of "not", similarity, difference, formant, unions, non-Union connection.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: F filologiya üzrə elmlər doktoru, professor T.H. Məmmədova.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL ƏLIYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
konul.kesa@yahoo.com

XALQ ƏDƏBİYYATI ƏSASINDA XÜSUSİ ADLARDAN YARANAN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

XÜLASƏ

Frazeologizmlər xalqın min illər boyu mənəvi dünyasını, tarixini, ruhunu, mədəniyyətini özündə əks etdirən söz inciləridir. Xalqın qorunub saxlanan milli düşüncəsini, təfəkkürünü əks-etdirən adət-ənənələrini, mədəniyyətini, məişətini, fəlsəfi, etik, dini baxışlarını, vətənsevərliyini məhz frazeologiya özündə əks etdirir. Frazeoloji ifadələr ümumxalq dilində, canlı xalq danışıq dilində, folklorda daha çox işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələr xalq təfəkkürünün, düşüncəsinin məhsuludur. Onların bir hissəsi rəvayət və əfsanələrlə, dini kitablarla bağlıdır. Nitqdə frazeoloji birləşmələrin əsas rolu obrazlılığın yaranmasına səbəb olmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, fikirlərin daha düzgün, daha emosional şəkildə çatdırılması üçün frazeologizmlərdən istifadə etmək məqsədə uyğundur.
Dilçilikdə frazeoloji birləşmələr özündə emosionallıq və ekspressivlik daşıyan söz qrupları hesab olunur. Bu birləşmələr həm tarixiliyi, həm də müasirliyi özündə cəmləşdirir. Digər şifahi xalq nümunələri kimi frazeoloji birləşmələrin də tərcüməsi zamanı bir çox çətinliklər ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bunun başlıca səbəblərindən biri sözsüz ki, xalqların malik olduğu fərqli dünyagörüşləri, mədəniyyətləri və həyat şəraitləridir. Azərbaycan dilində tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı olaraq yaranmış frazeoloji birləşmələr məşhur şəxslərin adı ilə bağlıdır

Açar sözlər: *Xalq ədəbiyyatı, xüsusi adlar, frazeoloji birləşmələr, ədəbi norma, dilin vəzifəsi*

Xalq ədəbiyyatı əsasında xüsusi adlardan yaranan frazeoloji birləşmələrə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Leyli-Məcnun olmaq, Məcnuna dönmək, Məcnun olmaq, Məcnun kimi dağa-daşa düşmək, Kərəm kimi alışmaq, Qəribi burada ağlamaq tutub; hər işdən Koroğlu çıxmaq, Fərhad kimi külung vurmaq və s.

Allah ağlını alıb - Düşünülməmiş hərəkətlər edən, davranışı ilə özünə ziyan vuran adam haqqında işlədilən ifadə.

Allah rast saldı - İşin uğurlu olması, arxasınca gedilən bir işin asanlıqla həll olunması barədə işlədilən ifadə.

Allah ümidinə qalmaq - Düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməmək, əlacsız, çarəsiz olmaq.

Allah üzünə baxıb - Hər hansı təhlükədən, xata-baladan xoş təsadüf nəticəsində qurtulan adam haqqında işlədilən ifadə

Allaha ağır gedər - Günah, qəbahət, bəd əməl törətməyə hazırlaşan birisini həmin niyyətindən çəkindirmək məqsədilə işlədilən ifadə

Allaha pənah aparmaq - Allaha sığınmaq, Allahdan kömək istəmək, bütün ümidlərini Allaha bağlamaq

Allahdan buyruq, ağzıma quyruq - İşləməyən, zəhmətə qatlaşmayan, məqsədinə əziyyətsiz çatmaq istəyən adam haqqında işlədilən ifadə.

Allahla allahlıq etmək - Həddən artıq özündənrazı olmaq, yuxarıdan aşağıya baxmaq, hədsiz təkəbbürlü olmaq, əsassız iddialara düşmək

Amerika açmaq - Məlum olan şeylərdən danışmaq (1; 36-39)

Araz aşığındandır, Kür topuğundan - Heç bir dərdi, fikri, qayğısı olmayan, heç nəyi vecinə almayan adam haqqında işlədilən ifadə

Axilles dabanı - İnsanın ən zəif cəhəti

Başına Şamın müsibətini gətirmək - Əzab vermək, ağır sıxıntı və əziyyətə salmaq

Bir Quran söz danışmaq - Məsələni təfsilatı ilə izah etmək, bir şey barədə geniş danışmaq

Bu yerdə Qəribi ağlamaq tutdu - Çarəsiz vəziyyətdə qalmış, çətinliklə üzləşmiş adam haqqında işlədilən ifadə

Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə - Başqaları üzərində ağalıq, mənəm-mənəmlik edən şəxs haqqında işlədilən ifadə

Burda vurar qılıncı, Hələbdə (Bağdadda) oynar ucu - Birisinin böyük səlahiyyət və nüfuz sahibi olduğunu bildirən ifadə

Damokl qılıncı - Hər kəs üçün gözlənilən daimi təhlükə

Erkək Tükəzban - Kişi təbiətli, özünü kişi kimi aparan, kişi ədalı, incə davranmayan qadın haqqında işlədilən ifadə

Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da - Əli hər şeydən çıxmaq, avara, sərgərdan qalmaq

Əlinin papağını Vəlinin başına qoymaq - Çətin vəziyyətdən birtəhər çıxmaq; məsələn, birindən borc alıb başqasına olan borcunu ödəmək

Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli - "Burda ağıllı biri yoxdur" mənasında işlədilən ifadə

Ənzəli yemişi - Sırtıq, yapışdığından əl çəkməyən, itmilçəyi

Gözləri Bağdadda xurma dərir - Yatmaq bilməyən, heç cür yuxuya getməyən uşaq haqqında işlədilən ifadə

İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq - Günahkarı başqasının vasitəsilə tutmaq

İşi Allaha qalmaq - Çətin, ağır, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq

Məkkədən gələn mən, xəbər verən bu - Bir məlumatı, xəbəri daha dərindən bilən adam deyil, bir başqası söyləyərkən işlədilən ifadə

Mərənd ölüsünə dönmək - İri cüssəli, sağlam, lakin tənbəl, oturduğu yerdən tərpənmək istəməyən adam haqqında işlədilən ifadə

Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda - Dünyagörmüş, yaşı çox olan, uzunömürlü, qoca adam haqqında yumorla işlədilən ifadə

Nikolaydan qalma - Nimdaş, köhnə, qədim

Nuh deyir, peyğəmbər demir - Tərs, inadkar adam haqqında işlədilən ifadə

Qırmızı kitaba düşmək - Sayı azalmaq, nəsli kəsilmək üzrə olmaq

Qurana əl basmaq - Əlini Quran kitabı üstünə qoyaraq and içmək, vəd vermək və ya dediyinin doğru olduğuna başqalarını inandırmaq

Qurandan don geyinmək - Qurana dönə-dönə and içmək; özünü dürüst və imanlı göstərmək

Roma papasından artıq katolik olmaq - Müəyyən bir məsələdə həddindən artıq canfəşanlıq göstərmək

Sizif əməyi - Əzablı, məşəqqətli, nəticəsi olmayan bir iş

Şaqqulu bəzəkli qaldı - Birisinin geyinib-kecinərək cidd-cəhdlə hazırlaşdığı tədbir, mərasim baş tutmadıqda işlədilən ifadə

Şeytan yuvası - Pislik edən, şər işlərlə məşğul olan yaramaz adamların toplaşdığı yer; insanlarda qorxu və vahimə yaradan, yaramazlıqlar törədən qurum, təşkilat haqqında işlədilən ifadə

Troya atı - Bir şeylə pərdələnmiş məkrli niyyət, gizli təhlükə, xəyanət vasitəsi

Tur dağına dönmək - Yüksəlmək, hörməti, nüfuzu artmaq

Varfolomey gecəsi - Günahsız insanların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsini bildirən ifadə (2)

And Vaska is listening and eating - About a situation where one speaks, convinces, and the other does not listen, does not reckon with the speaker and continues to do his (usually reprehensible) business. (3)

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Günel İsmayıl. Mario vargas lyosanın “ikiana” hekayəsində frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsulları. Bakı, 2018, 75 səh
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti. Bakı: “Altun kitab”, 2015, 344 səh
3. https://srcaltufevo.ru/en/frazeologicheskii-slovar-onlain-so-znacheniyami-samye-izvestnye.html

KONUL ALIEYEVA

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS FORMED FROM SPECIAL NAMES ON THE BASIS OF FOLK LITERATURE

Phraseologisms are pearls of words that reflect the spiritual world, history, spirit and culture of the people for thousands of years. Phraseology reflects the preserved national thinking, traditions, culture, way of life, philosophical, ethical, religious views and patriotism of the people. Phraseological expressions are mostly used in the vernacular, in the living vernacular, in folklore. It should be noted that phraseological combinations are the product of folk thinking. Some of them are related to legends, myths and religious books. The main role of phraseological combinations in speech is to create imagery. In addition, it is appropriate to use phraseology to convey ideas more accurately and emotionally. In linguistics, phraseological combinations are considered to be groups of words that contain emotionality and expressiveness. These combinations combine both history and modernity. Like other oral examples, phraseological combinations can be difficult to translate. Undoubtedly, one of the main reasons for this is the different worldviews, cultures and living conditions of the peoples. Phraseological associations related to the names of historical figures in the Azerbaijani language are connected with the names of famous people.

Key words: *Folk literature, special names, phraseological combinations, literary norm, the function of language*

КОНУЛ АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ, ОБРАЗОВАННЫЕ ИЗ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИМЕН НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Фразеологизмы - это жемчужины слов, отражающие духовный мир, историю, дух и культуру народа на протяжении тысячелетий. Фразеология отражает сохранившиеся национальное мышление, традиции, культуру, быт, философские, этические, религиозные взгляды и патриотизм народа. Фразеологические выражения чаще всего используются в просторечии, в народном языке, в фольклоре. Следует отметить, что фразеологические сочетания - продукт народного мышления. Некоторые из них связаны с легендами, мифами и религиозными книгами. Основная роль фразеологических сочетаний в речи - создание образов. Кроме того, для более точной и эмоциональной передачи идей уместно использовать фразеологию.

В лингвистике под фразеологическими сочетаниями понимаются группы слов, содержащие эмоциональность и выразительность. Эти комбинации сочетают в себе историю и современность. Как и другие устные примеры, фразеологические сочетания могут быть трудными для перевода. Несомненно, одна из главных причин этого - разные мировоззрения, культуры и условия жизни народов. Фразеологические ассоциации, связанные с именами исторических личностей в азербайджанском языке, связаны с именами известных людей.

Ключевые слова: *Народная литература, особые имена, фразеологические сочетания, литературная норма, функция языка*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 10.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fidan Qurbanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
zuleyxa@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ LİNQVİSTİK DEVİASİYALARIN POETİK FORMALARDA TƏZAHÜRÜ

XÜLASƏ

Deviasiya stilistikaya dair yazılmış əsərlərdə tez-tez işlədilir. Əslində linqvistik deviasiya üslubun müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Deviasiya həmçinin formal-qrammatik çərçivəyə sığmayan, istənilən dil vahidini ifadə etmək üçün törədici qrammatikada geniş işlədilir. Son illərdə deviasiya korpus stilistikasında da təzahür etməyə başlamışdır. Poeziyada, bəlağətli nitqdə, xütbələrdə, təntənəli üsublarda bu dil hadisəsi özünü daha qabarıq biruzə verir. Məlumdur ki, dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində həm deviasiyalara, həm də paralelizmə rast gəlinir. Çox vaxt deviasiya ilə paralelizm qarşılaşdırılır. Deviasiya gözlənilməz qaydasızlıq olduğu halda, paralelizm gözlənilməz qaydalılıq kimi xarakterizə olunur. Poetik dil bayağılıqla məhdudlaşmamalı, müəyyən dərəcədə danışıq dilinə yaxın olmalıdır. Amma bu yaxınlıq həddi aşmanmalıdır. Əks halda, bayağılığın başqa bir forması təzahür edər. Şair dilə yaradıcı yanaşmalı və onun imkanlarından maksimum səmərəli şəkildə faydalanmalıdır. Bu zaman fikri ifadə etmək üçün poetik formaların seçilib işlədilməsi individual kreativliyə əsaslanır. Poetik forma seçimində iki cür bayağılıqdan uzaq durmaq tövsiyə edilir: ənənəvi poetik bayağılıq və gündəlik dildən istifadənin bayağılığı. Mexaniki, bayağı, gündəlik ünsiyyətdə həddən artıq təkrar olunan elementlər ədəbi sənətdən uzaqlaşma kimi dəyərləndirilə bilər. Poetik mətnin linqvistik dəyərini yüksəltmək üçün deviasiyalardan yerli-yerində istifadə olunması zəruridir.

Açar sözlər: deviasiya, poetik, paradiqma, informasiya, bayağılıq, paralelizm, stilistik

Deviasiya ümumi bir termin kimi ən müxtəlif elm sahələrində intişar tapdığı kimi, stilistikaya dair yazılmış əsərlərdə tez-tez işlədilir. Əslində linqvistik deviasiya üslubun müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Deviasiya həmçinin formal-qrammatik çərçivəyə sığmayan, yəni dil "qaydalarına" uyğun gəlməyən istənilən dil vahidini ifadə etmək üçün törədici qrammatikada işləklik qazanmışdır (1, s.110). V.Katiyə görə, son illərdə deviasiya korpus stilistikasında da təzahür etməyə başlamışdır. Bəzi müəlliflər (2) *devians* termininə üstünlük verməklə *deviasiya* və *devians* arasında fərq qoymağa çalışsalar da, əksəriyyət bu terminləri sinonim kimi

işlədir. Sinonimlik linqvistikada özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Daha dəqiq desək, deviasiya statistik ortalamada normadan sapmanın tezliyini ifadə edir.

Belə divergensiya a) linqvistik strukturun normal qaydalarının (fonoloji, qrammatik, leksik, yaxud semantik) pozulmasından; b) və ya normal qaydaların ifrat dərəcədə işlədilməsindən asılıdır. Məsələn: *The clock elapsed fat* cümləsi (a) bəndinin tələblərinə görə deviantdır və *The House that Jack Built* cümləsi öz təkrarlanan budaq cümlələri (*This is the dog that worried the cat that ate the rat that ate the malt* ... və s.) ilə (b) bəndinə müvafiq olaraq deviantdır. Təəcüblü deyildir ki, statik devians (sapma – Z.B.) qeyri-adi, qabaqcadan bilinməyən, gözlənilməyən, qeyri-ənənəvi şeylərlə asanlıqla assosiasiya olunur. Deviasiya, xüsusən, poetik dillə bağlıdır: strukturlaşmada və konseptuallaşmada bizim ümidlərimiz və qeyri-adi olan şeyə tolerantlığımız yüksəkdir (poetik lisenziya). Amma dil reklamlarında gözə çarpan və diqqət cəlb edən cihazlar kimi aşkar deviasiyalarla qarşılaşırıq. Məsələn: *Beanz meanz Heinz*. (1, s.110).

Linqvistik deviasiya anlayışının rus formalistləri tərəfindən dilçiliyə gətirildiyini iddia edənlər vardır. Onlar linqvistik deviasiya ilə linqvistik paralelizmi terminlərini çox vaxt yanaşı işlədirlər. İstər orta əsr, istərsə də müasir dövr ingilis ədəbiyyatını mütaliə etdikdə dil anomaliyaları ilə yaxından tanış oluruq. Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, semantik və s. səviyyələrdə deviasiyalar üslubiyyatın mahiyyətinə hopmuşdur.

Zahiri devasiya daxili deviasiyaya qarşı qoyulur. Əslində hər ikisi normal istifadənin müəyyən variasiyalarını təqdim edir. Poeziyada, bəlağətli nitqdə, xütbələrdə, təntənəli üsublarda bu dil hadisəsi özünü daha qabarıq biruzə verir. Qeyd etdiyimiz kimi, dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində həm deviasiyalara, həm də paralelizmə rast gəlmək mümkündür. Deviasiya gözlənilməz qaydasızlıq olduğu halda, paralelizm gözlənilməz qaydalılıq kimi xarakterizə olunur. Poetik dil bayağılığa qapılıb qalmamalı, müəyyən dərəcədə danışıq dilinə də yaxın olmalıdır. Amma bu yaxınlıq həddi aşmanmalıdır. Əks halda, bayağılığın başqa bir forması təzahür edər (3 s.31-33).

Norma və deviasiyalardan bəhs edən H.Frike yazır ki, şairlər öz yaradıcılığında normadan kənara çıxa bilərlər, amma bu, özbaşınalığa səbəb olmamalıdır. Müəllif onu çatdırmaq istəyir ki, linqvistik deviasia bütün səviyyələrdə və bütün formalarda o zaman poetik səciyyə daşıyır ki, asanlıqla ayırd edilə bilən funksiyanı yerinə yetirsin. Bu zaman mətn daxilində daxili funksiya, digər mətnlər və ya sosial faktlar arasında xarixi funksiya yerinə yetirilir.

Müəllif nəzəri fundament əsasnda üç təcrübi fərziyyə irəli sürür. Bunlar normativ olmayan estetik prinsiplərə əsaslanır: a) poetik funksiya b) daxili funksiya; c) xarici funksiya (4, s.191).

Üslubun özünün normadan sapma kimi müəyyənləşdirilməsi qeyri-qənaətbəxşdir, çünki dilin qeyri-ədəbi, habelə ədəbi olan variantları qədər bir çox normalar da vardır. Gündəlik danışıq dili çox vaxt norma kimi qəbul olunur Lakin

deviasiya/norma şkalası, yaxud dərəcələri və poetik dilin deviasiyaları barəsində mühakimə yürütdüyümüz normalar şəbəkəsi haqqında düşünmək daha yaxşıdır (1, s.110). İngilis dilində deviasiyanın ümumi prinsiplərini izah etmək üçün, adətən, klassik nümunəyə müraciət edirlər.

C.Liçin əsərində bu haqda geniş məlumat verilmişdir. Şair dilə yaradıcı yanaşmalı və onun imkanlarından maksimum səmərəli şəkildə faydalanmalıdır. Bu zaman fikri ifadə etmək üçün poetik formaların seçilib işlədilməsi individual kreativliyə əsaslanır. İfadə tərzinin canlı xalq dilinə yaxınlığı bir çox klassik tənqidçilər tərəfindən təqdir olunmuşdur.

Poetik forma seçimində iki cür bayağılıqdan uzaq durmaq tövsiyə edilir: ənənəvi poetik bayağılıq və gündəlik dildən istifadənin bayağılığı. Mexaniki, bayağı, gündəlik ünsiyyətdə həddən artıq təkrar olunan elementlər ədəbi sənətdən uzaqlaşma kimi dəyərləndirilə bilər. (5, s.23-24, 27).

Poeziyanın gündəlik dil normalarını pozması ideyası Praqa məktəbinin nümayəndələri arasında geniş yayılmışdır. Hansı növ normadan sapmanın normal olduğunu bilmək vacibdir. Normanın özü çox nisbi anlayışdır. *I am here since five years* cümləsi qrammatik cəhətdən sapma hesab olunur. *I ain't done nothing* cümləsi yalnız standart ingilis dilinin dialektlərlə müqayisəsində qrammatik qaydalardan sapmışdır. Eynilə, *Irks care the crop-full bird?* (Robert Browning: *Rabbi ben Ezra*) kimi poetik misra "nəsrin" normaları ilə müqayisədə deviantdır (1, s.110).

Mexaniki, bayağı, gündəlik ünsiyyətdə həddən artıq təkrar olunan elementlər ədəbi sənətdən uzaqlaşma kimi dəyərləndirilə bilər. Mətnin linqvistik dəyərini yüksəltmək üçün deviasiyalardan yerli-yerində istifadə olunması zəruridir.

V.Katiyə istinadən təsdiq etmək olar ki, deviasiya dərəcəsindən asılı olmayaraq, bütün mətnlər öz xüsusi "ikinci dərəcəli", yaxud "ikinci növ" normalarını yaradır. Müəllif yazır: "Bəzi erkən dövr üslubiyyat mütəxəssisləri S.R.Levinin (1965) ardınca gedərək xarici və daxili deviasiyaları bir-birindən fərqləndirirdilər. Xarici deviasiya mətnin dilini ondan kənardakı "normalarla" müqayisə edir. Daxili deviasiya isə mətnin özünün norma kimi qəbul etdiyi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Buna məğlub olmuş gözlənti də deyilir". Müəllif E.Kaminqzin şeirlərində normanın deviasiya, deviasiyanın isə norma olmasının tamamilə normal olduğu qənaətinə gəlir:

light's lives lurch
a once world quickly from rises
army the gradual of unbeing (fro
on stiffening greenly air and to ghosts go
drift slippery hands tease slim float twitter faces)
only stand with me, love! against these its
until you are and until i am dreams...

Burada "only stand with me, love!" ifadəsi linqvistik və tematik cəhətdən öz "normallığı" ilə öndədir. Lakin ilk oxunuşda sərt və hazır üsullar istisna olmaqla,

digər mətnlərin dil "normaları"nı müəyyənləşdirmək asan deyildir. Bir çox mətnlər, xüsusilə, romanlar linqvistik variasiyalardan, həmçinin kontrapunktdan asılıdır (1, s. 110-111).

M.Montqomeri və digər müəlliflər ədəbi dilin ümumi xüsusiyyətlərini – onun gündəlik ünsiyyət normalarından sapma tendensiyasını araşdıraraq yazırlar ki, ədəbi dil, xüsusən, poeziya öz düşünülmüş manipulyasiyası və linqvistik normaların istifadəsi ilə fərqlənir. O, adi ünsiyyət əsasındakı linqvistik qaydaların növlərinə qısa şəkildə nəzər salır, linqvistik normaların və qaydaların pozulması ilə ədəbi ünsiyyətin xarakterini nəzərdən keçirir (6, s.231).

İngilis poeziyasında bəzən misranın kiçik hərflə başladığının şahidi oluruq. Əslində isə onun böyük hərflə yazılmasının zəruriliyini qəbul edirik. Bu halı Kaminqzin şeirlərində daha müşahidə edə bilərik. Bu, poetik formada linqvistik deviasiyanın təzahürüdür. Yəni şeirdəki misranın kiçik hərflə başlaması böyük məna kəsb etməsə də, hər halda müəyyən semantik çalarlar yaradır. Əslində şair böyük və kiçik hərfə məna yükləyərək müqayisə müstəvisində daha qabarıq vermək istədiyi mənanı ehtiva edən sözün böyük hərflə yazılmasının vacibliyini ortaya qoyur. Məsələn:

run run
with me now
jump shout(laugh
dance cry
sing) for it’s Spring

(The poem (listen) by E. E. Cummings)

Justin Bakuro poemanı izah edərək onun leksik xüsusiyyətlərini, poemadıkı deviasiya və paralelizmləri təhlil edir (7). O, L.Cefri və D.Makltayənin fikirlərini bir az da dərinləşdirir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Spring” sözü mətndə daha vacib konseptdir və digər anlayışlardan üstün tutulur (3, s.32; 7, s.42).

M.Montqomeri dilin formalaşdığı üç səviyyəni bir-birindən belə fərqləndirir: maddə, forma və məna. “Maddə ifadə etmənin hasil olduğu fiziki mühiti - danışıqda tələffüz olunan səsləri, yaxud yazı zamanı kağız üzərindəki işarələri bildirir. Forma bu səslərin sözlərə, sözlərin isə cümlələrə çevrilməsini əks etdirir. Məna - forma və mahiyyətdə kodlaşmış propozisiyadır. Hər bir səviyyə qrammatikanın ayrıca bir yarımbölməsi ilə bağlıdır, hər bir yarımbölmə isə müxtəlif qaydalardan ibarətdir. Səs və hərf (maddə) səviyyəsi fonoloji, yaxud qrafoloji (tələffüz və orfoqrafoya) qaydalar baxımından təhlil olunur. Sözləri cümlələrə müncər edən forma sintaktik qaydalar baxımından təhlil olunur” (6, s. 232). M.Montqomeri maddədə, lüğətdə, sintaksisdə və semantikadakı deviasiyalardan bəhs edir.

N.Ravindrana görə, deviasiya və paralelizmə hər üç dil səviyyəsində – fonoloji, sintaktik və semantik – rast gəlmək mümkündür (8, s. 18). Yuxarıda qeyd etdiyimiz

kimi, deviasiya gözlənilməz qaydasızlıq olduğu halda, paralelizm gözlənilməz qaydalılıqdır. Paralelizm mətndə prioritet effektlər yarada bilən başqa bir vasitədir. Paralelizm zamanı prioritet effektlər təkrar olunan strukturların hesabına meydana gəlir. L.Cefrinin gətirdiyi nümunəyə diqqət edək:

And every week he tipped up half his wage.
And what he didn't spend each week he saved.
And praised his wife for every meal she made.
And once, for laughing, punched her in the face.
(Armitage "Poem" 1999: 29).

Simon Armitajın "Poema"sından verilən bu parçada paralelizmin bir sıra nümunələrini görürük. And bağlayıcısı ilə başlanan hər sətrin başında sintaktik paralelizm vardır. Hər sətrin son sözündə təzahür edən /*eɪ*/ səsində fonoloji paralelizm mövcuddur. İlk üç sətirdə semantik paralelizmi görürük, çünki bi misraların hər biri dördüncü misrada təsvir olunmuş neqativ konnotasiyalarla müqayisədə pozitiv hərəkəti ifadə edir (3, s.32-33).

C.Liç "Linqvistik şücaətin dərəcələri" paraqrafında çox maraqlı mülahizə və müddəalar irəli sürür. İngilis dilində linqvistik deviasiyaları tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətini nəzərə alıb sözügedən paraqrafın üzərində bir qədər dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Müəllif bu əsərində nitq fiqurlarından, xüsusən, metaforadan da bəhs etmişdir. Bildiyimiz kimi, lap qədimlərdən metafora (istiarə) bəlağətin tərkibində öyrənilmişdir.

O da məlumdur ki, yeni linqvistik paradiqma kimi koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi 1970, bəzən 1975, bəzən də 1980-ci illərə aid edirlər. C.Liç hüdudsuz linqvistik deviasiyaların olmadığını, yəni deviasiyaların özündə belə, müəyyən çərçivənin olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, metafora yazıçının icadı, yaxud dilin təsbit olunmuş bir hissəsidir. C.Lakof isə metafora və ya metonimiyanı təkcə nitq fiqurları, yaxud deviasiya kimi yox, dərk etdiyimiz və fəaliyyət göstərdiyimiz gündəlik həyatın bir hissəsi kimi təsəvvür edirdi (9, s.168).

"İnformasiya" hansı fikir ifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq hər bir linqvistik seçimin kommunikativ yükünə bərabər tutulur. Dilin müəyyən hissəsindəki informasiyanın miqdarı bir deil seçimi qabiliyyətinin digərindən fərqləndirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, adi işgüzar yazışmalarda irəlicədən xəbər vermə ehtimalı yüksək, verilən informasiyanın həcmi isə nisbərən az kiçik olur. C.Liç göstərir ki, ciddi nəsr əsərlərində qabaqcadan xəbər vermə faizi aşağıolur, amma verilən informasiyanın həcmi kifayət qədər böyükdür.

Həqiqətən də, işgüzar məktublara göz gəzdirməklə söhbətin nədən getdiyini əvvəlcədən anlamaq mümkündürsə, nəsr əsərlərinin mahiyyətini anlamaq üçün mətni diqqətlə oxumaq lazımdır. Şairin dil qaydalarına riayət edib-etməməsi seçim məsələsi ilə bağlıdır. Yüksək intuisiyaya və yaradıcılıq qabiliyyətinə malik şairlər çox vaxt dərin və orijinal fikirlərini ifadə etmək məqsədilə qrammatik qaydanı pozmalı olurlar. İlk baxışda mövzudan xəbərsiz olan oxucu üçün bu, anlaşılmaz

görünə bilər. Lakin yaradıcı təxəyyülün məhsuluna bir qədər diqqətlə nüfuz etdikdə mənzərə dəyişir, şairin yol verdiyi linqvistik sapmalar (poetik formanın güdazına gedən qəbul olunmuş qrammatik qaydalar) dərin mənanın ifadəsi qarşısında çox cüzi və əhəmiyyətsiz görünür. C.Liç normal paradiqma ilə spesifik paradiqma qarasında maraqlı qarşılaşdırma aparır. Bu qarşılaşdırma dilin mövcud ifadə imkanlarını ortaya qoyur. O, poeziyada linqvistik deviasiyanı ifadə etmək üçün şair Dilan Tomasın məşhur "a grief ago" ifadəsini misal qismində göstərir və əlavə olaraq digər nümunələrə müraciət edir (5, s.30):

Şək.[a]. Normal paradiqma

	minute	
	day	
a	*year*	*ago*
	etc.	

Şək.[b]. Spesifik paradiqma

	minute		
	day		
a	*year* *etc.*	NORMAL	*ago*
	grief	DEVIANT	

Gördüyümüz kimi, şair spesifik paradiqmada normal paradiqmadan fərqli olaraq qaydanın sərhədlərini aşır. Burada "greif" bir növ zaman bildirən sözü əvəz etmişdir. *Ago* sözündən əvvəl, ilk olaraq ağla *minute, day, month, year* və s. kimi zaman ölçüsü bildirən sözlərin işlədilməsi gəlir. Amma şair *greif* sözünü işlədir. Yəni, sözügedən kədər (*greif*) o qədər güclüdür ki, hətta zamanın ölçü vahidinə çevrilir. İngilis dilində bu kimi ifadələr artıq idiomlaşmışdır. Məsələn, *a many moons* ago ifadəsinin mənasını anlamaq üçün adi lüğətlərə baş vurmaq köməyə gəlmir. Əslində burada yeni Ayla növbəti Ay arasındakı zaman kəsiyi nəzərdə tutulur (qəməri). Eynilə digər misalları da göstərmək olar: *a few cigarettes ago, three overcoats ago, two wives ago*. Bunlar daha qəribə səslənir (*bir neçə siqaret bundan əvvəl, üç palto bundan əvvəl, iki arvad bundan əvvəl*). Burada zaman siqaret, palto və nikahla müqayisə olunmuş və məcaz yaradılmmışdır (5, s.31).

Gündəlik şifahi ünsiyyət dilin əsas qrammatik qaydalarına riayət etməkdən asılıdır. Dili tədqiq edən linqvistlərin məqsədi qaydaları və ya normaları təsvir etməkdən ibarətdir. Praktikada, əlbəttə, qrammatika, yaxud qaydalar sisteminə həmişə ciddi riayət olunmur. Sürətli danışıqda təbii ki, daim səhvlərə yol verilir. Məsələn, dil yanılmaları, yanlış startlar, bitməmiş cümlələr və digər səhvlər və s.

Əslində bütün bunların baş verməsində qeyri-adi bir şey yoxdur. Məqsəd sonda fikrin düzgün çatdırılmasıdır. M.Sutor poetik dildə və reklamlarda qrammatik sapmaları səhv hesab etmir. O, Pit Korderə istinadən idiosinkratik dialektlərdə bəzi istisnaların olduğunu və onlardan birinin məhz poetik mətnin dilinə aidliyini etiraf edir. Bunu o, müəyyən məqsədlə edilən deviasiya adlandırır, çünki o, standart dialektin qaydalarını bilsə də, onlara tabe olmamağı üstün tutur. Onun sapmaları əsaslandırılmışdır. Bu o deməkdir ki, təqdim olunan testi interpretasiya etmək qabiliyyəti müvafiq standart dialektin semantik strukturuna bələd olmaqdan asılıdır.

Gördüyümüz kimi, bəzi hallarda sərt qrammatik qaydalardan azad mətnin anlaşılmasında semantikanın və insan idrakının rolu önə keçir ki, bu da antroposentrizm baxışları ilə səsləşir.

Ədəbiyyat:

1. Katie W. A Dictionary of Stylistics. Routledge, 2014. 496 p., s.110-111
2. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose Pearson Longman, 2007, 404 p.
3. Jeffries L., McIntyre D. Stylistics. Cambridge University Press, 2010, 226 p.
4. Fricke H. How scientific can literary evaluation be?/ The Quality of Literature: Linguistic Studies in Literary Evaluation by editor Willie van Peer, John Benjamins Publishing, 2008, 242 p., pp. 191-209
5. Leech G. A Linguistic Guide to English Poetry. Longman Group Ltd 1969, 237 p.
6. Montgomery M. və başqaları. Ways of Reading. Third Edition. Advanced reading skills for students of English literature. Taylor & Francis e-Library, 2006, 378 p.
7. Bakuuro J. Style in literature: a stylistics study of a poem // European Journal of Literature, Language and Linguistics Studies - Volume 1 │ Issue 2 │ 2017, pp.36-49
8. Sutor M. Non-native Speech in English Literature. Herbert Utz Verlag, 2015, 326 p.
9. Raveendran N. The Aesthetics of Sensuality: A Stylistic Study of the Poetry of Kamala Das. Atlantic Publishers & Dist, 2000, 190 p.

З.М.БАГИРЗАДЕ

ПРОЯВЛЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ОТКЛОНЕНИЙ В ПОЭТИЧЕСКИХ ФОРМАХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Отклонение часто используется в стилистических произведениях. На самом деле, лингвистическое отклонение играет важную роль в определении стиля. Отклонение также широко используется при создании грамматики для выражения любой языковой единицы, которая не вписывается в формально-

грамматические рамки. В последние годы отклонения также проявляется в корпусной стилистике. В поэзии, риторических речах, проповедях и торжественных стилей этот языковой феномен дает что-то более яркое. Известно, что на разных уровнях языковой структуры встречаются отклонения и параллелизм. Параллелизм часто встречается с отклонением. Параллелизм характеризуется как неожиданная нерегулярность, хотя отклонение является неожиданной регулярностью. Поэтический язык не следует ограничивать банальностью, он должен быть несколько ближе к разговорной речи. Но эта близость не должна превышать предел. В противном случае может появиться еще одна форма банальности. Поэт должен подходить к языку с творческим подходом и должен в полной мере использовать его возможности. Использование поэтических форм для выражения идей основано на индивидуальном творчестве. При выборе поэтической формы рекомендуется избегать двух типов банальности: традиционная поэтическая банальность и банальность ежедневного использования. Механические, банальные, часто повторяющиеся элементы в повседневном общении можно рассматривать как отдаление от литературного искусства. Чтобы повысить лингвистическую ценность поэтического текста, необходимо уместно использовать отклонения.

Ключевые слова: отклонение, поэтика, парадигма, информация, банальность, параллелизм, стилистика

Z.M.BAGIRZADEH

THE MANIFESTATION OF LINGUISTIC DEVIATIONS IN POETIC FORMS IN ENGLISH

SUMMARY

Deviation is often used in stylistic works. In fact, linguistic deviation plays an important role in determining the style. Deviation is also widely used when creating a grammar to express any language unit that does not fit into the formal grammatical framework. In recent years, deviations also manifest themselves in corpus style. In poetry, rhetorical speeches, sermons and solemn styles, this linguistic phenomenon gives something more vivid. It is known that deviations and parallelism occur at different levels of the linguistic structure. Parallelism often occurs with deviation. Parallelism is characterized as an unexpected irregularity, although the deviation is unexpected regularity. Poetic language should not be limited with banality; it should be somewhat closer to colloquial speech. But this proximity should not exceed the limit. Otherwise, another form of banality may appear. The poet should approach the language with a creative approach and should make full use of its possibilities. The use of poetic forms for expressing ideas is based on individual creativity. When choosing a poetic form, it is recommended to avoid two types of platitudes: the

traditional poetic platitudes and commonplace daily use. Mechanical, banal, often repetitive elements in everyday communication can be considered as a distance from the literary art. In order to increase the linguistic value of a poetic text, it is necessary to use deviations appropriately.

Key words: deviation, poetics, paradigm, information, banality, parallelism, style.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:14.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Oruc Musayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏZAKƏT MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
naza_mammadova@hotmail.com

KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏ MOTİVASİYASINI ARTIRAN AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Tələbələrin təhsil motivasiyasının azalması ilə bağlı mövcud fakt, bilik keyfiyyətinin müsbət dinamikasına müsbət təsir göstərə bilməz. Eyni fikir xarici dilini öyrənmək üçün də keçərlidir. Bu baxımdan xarici dili öyrənmək üçün motivasiyanı artırmaq problemi çox aktualdır. Tələbələrin xarici dillərə münasibətinin fərqli olması onların öyrəndiyi dili necə mənimsəməsi ilə bağlıdır. Bir tələbə üçün dil öyrənmə prosesi vacibdir, mənalıdır (baxmayaraq ki, motivlər fərqli ola bilər: özünü aktuallaşdırma, yüksək nailiyyətlər üçün motivasiya, hədəf istiqamətləndirmə, uğursuzluq və məğlubiyyətlərdən qaçınmaq); başqa bir tələbə üçün dil öyrənmə ağır bir yükdür və o halda o, dərs prosesində cansıxıcılığını gizlətmir, sadəcə dərsin bitməsini gözləyir. Hər müəllim bu vəziyyətlə qarşılaşır və açıq şəkildə, tələbəni tez-tez səhv davranışda və ya xarici dilləri öyrənə bilməməkdə günahlandırır. Ancaq bu vəziyyət kritik düşünən bir müəllim tərəfindən tamamilə fərqli bir şəkildə qəbul edilə bilər: onun üçün "Müəllimin metodları və yanaşmaları təsirli, eyni zamanda tələbələrin ehtiyaclarına uyğundurmu?" sualınıa cavab vermək üçün bir işarədir. Şübhəsiz ki, tələbələri həvəsləndirmək bacarığı müəllimin əsas vəzifəsidir. Mövzuya maraq və onu mənimsəmək istəyi əsasən müəllimin hansı texnologiyalardan istifadə etməsindən asılıdır. Tələbələri İngilis dilini öyrənməyə təşviq etmək üçün bir çox yol var. Onlardan biri də kompüter texnologiyalarından istifadədir. Kompüter texnologiyasından istifadə xarici dilin tədrisini və öyrənilməsini effektli edir və tələbələrə hədəf dili mənimsəməyə çox böyük təsir edir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, məqalədə kompüter texnologiyalarından istifadənin xarici dilin öyrənmə motivasiyasını artıran amillərdən biri kimi bəhs edilir.

Açar sözlər: kompüter texnologiyası, xarici dil, tədris prosesi, motivasiya, mənimsəmə, amil

Xarici dilin tədrisində və öyrənilməsində motivasiyanın idarəedilməsi, tədris metodlarının əsas problemlərindən biridir. Xarici dilin fənn kimi spesifik xüsusiyyətlərindən biri də xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrətməklə ona yiyələnməkdir. Bu baxımdan müəllimin əsas vəzifələrindən biri ortaya çıxır, yəni təbii şərtlərə mümkün qədər yaxın xarici dil mühitində psixoloji cəhətdən rahat

mühitin yaradılması vəzifəsi. Bu məqsədə çatmaq üçün texniki tədris vasitələrindən istifadə olunur. *Texnologiyaların inkişafının müasir mərhələsi.* Texnologiyaların inkişafının müasir mərhələsi çoxfunksiyalı təhsil komplekslərinin və avtomatlaşdırılmış təlim sistemlərinin yaradılmasına keçid ilə xarakterizə olunur. Bu cür komplekslər və sistemlər universal didaktik imkanlara malikdir: onlar, tələbələrin fərdi imkanlarını nəzərə alaraq interaktiv rejimdə tədris etməyə imkan verir. Multimediya kompüterləri, video proyektorlar, elektron ekranlar və şəbəkələr kimi müasir rəqəmsal avadanlıqların meydana çıxması ilə xarici dil mühitinin təşkili ilə əlaqəli xarici dillərin kütləvi öyrənilməsi üçün prinsipial olaraq yeni imkanlar yaranır. Motivasiya xarici dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayır, buna görə də təhsil prosesinin səmərəli təşkili üçün tələbənin öyrənmə motivləri barədə dərin biliklərə sahib olmaq və onları ağıllı idarə etmək üçün həmin motivləri düzgün müəyyənləşdirmək bacarığı vacibdir. Psixoloji problem kimi motivasiya, bir sıra dilçi alimlərin əsərlərində nəzərə alınmışdır. Xarici psixolinqvistlər, motivasiyanın xarici dilin daha dərindən öyrənilməsi, onun təkmilləşdirilməsi və xarici dil nitqi fəaliyyəti ilə bağlı bilik ehtiyaclarını inkişaf etdirmək istəyi üçün təhsil fəaliyyətini aktivləşdirən bir impuls sistemi kimi başa düşülməsi ilə razılaşırlar. Çoxsaylı təcrübələrin göstərdiyi kimi, dilçilərin xarici dilin tədqiqatına münasibəti daimi fenomen deyil. Bir tədris ili ərzində mənfi və ya müsbət olaraq kəskin şəkildə dəyişə bilər. Buna müəllimin iş tərzi təsir edə bilər. Təlim prosesində daha effektiv metodun istifadəsi məqsədi ilə müəllim tərəfindən kompüter texnologiyalarına yiyələnmək, tələbələrin xarici dil öyrənməyə marağını artıraraq tədris metodlarını dəyişməyə imkan verən peşəkar səviyyənin artmasına cavab verir.

Kompüter təlimi böyük motivasiya potensialına malikdir. Proqramın düzgün tərtib edilməsi şərti ilə kompüter müəllimə kömək edə bilər tələbələr potensial təlimçinin - kompüterin daim varlığını hiss edəcəklər. Tələbələr üçün daha maraqlı məlumat əldə etmək üçün proqramlar, məşhur kompüter tətbiqlərinin elementlərini ehtiva edir və hətta onların modelini təhsil məqsədləri ilə ustalıqla dəyişdirərək təkrarlayır. Kompüter məxfiliyi təmin edir. Nəticələrin müəllim tərəfindən qeyd edilməməsi zamanı, tələbə hansı səhvləri etdiyini bilir. Beləliklə, tələbə üçün dərsdə psixoloji cəhətdən rahat bir atmosfer yaradılır. Kompüter əsaslı öyrənmə bir-bir öyrənmə prinsiplərinə uyğundur. Tələbə müstəqil olaraq tapşırıqların sırasını, hər bir tələbənin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verən fərdi iş tempini seçə bilər. Kompüter proqramının köməyi ilə müəllim hər bir tələbə üçün tutumu daxilində tapşırıq tapa bilər ki, bu da işləmək üçün yaxşı bir stimuldur.

Rəng və səsdən istifadə edərək tədris materialının vizuallaşdırılmasının dil materialının daha dərindən mənimsənilməsinə kömək edərək konseptual emosional sahələrə təsir etdiyini və eyni zamanda tələbələrin marağına səbəb olduğunu və lazımi motivasiya yaratdığını da qeyd etmək lazımdır.

Bu gün məktəbdə tədris prosesinin kompüterləşdirilməsinin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəyyən metodoloji ilkin şərtlərin olduğunu söyləmək olar. Müəllimlər kompüteri öyrənmə vasitəsi kimi istifadə etməyə müsbət yanaşırlar.

Xarici dil dərslərində kompüter öyrənməni fərdiləşdirməyə imkan verir, müstəqil iş üçün şərait yaradır, tələbələrdə özünə inamin inkişafına kömək edir, birlikdə öyrənmə motivasiyasını artıran vacib amillər olan rahat öyrənmə mühiti yaradır. Yeni bir məlumat sahəsinin yaradılmasının təmin edilməsinin vacib vasitəsi xarici dildə təhsil prosesinin təşkilində yeni imkanlar açan, məlumatlara geniş giriş və interaktiv dialoq təmin edən telekommunikasiya layihələridir. Mədəniyyətlərarası öyrənmə, xarici dil mədəniyyəti öyrənmə perspektivlərinin açdığı müddətdə virtual da daxil olmaqla müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir. İkincisi, telekommunikasiya layihəsi fəaliyyətləri baxımından son dərəcə vacibdir. Beləliklə, sinifdə və sinifdən kənarda İKT-nin istifadəsinin tələbənin motivasiyasının inkişafında təsirli amildir. Tələbələr bilik və bacarıqlarını yeni şərtlərdə tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Kompüter və İnternet texnologiyaları tələbələrin həvəslə öyrənmələrini təmin edir, yəni, materialın mənimsənilməsi prosesini daha sürətli və asan edir. Növbəti vacib amil fərdi iş formasının uğurlu istifadəsidir. Məsələn, dil öyrənmənin qrammatika kimi kompleks bir hissəsində bütün tələbələr qaydaları və strukturları asanlıqla öyrənmirlər. Kompüter hər tələbəyə müəllimin rəhbərliyi altında və ya onsuz ayrı-ayrılıqda bu və ya digər qrammatik material üzərində işləmək imkanı verir. Bu vəziyyətdə tələbələr müstəqil işləyirlər. İnternet texnologiyaları tədris prosesini yeni fikirlər və bilik mənbələri üçün daha açıq edir.

İKT səmərəliliyi:

• Tələbələrin ümumi mədəni inkişafını təmin edir
• Kompüter biliklərinin təkmilləşdirilməsi prosesini təmin edir
• Dil səviyyəsinin yaxşılaşdırır
• Təlimin fərdiləşdirilməsi (fərqli tapşırıqlar) məsələsini həll edir
• Xarici dil öyrənməkdə motivasiyanı artırır
• Təhsil materiallarının effektiv təqdimatını təmin edir
• Tələbə işlərinin nəzərdən keçirilməsi prosesinin təkmilləşdirir

Əlbətdə ki, İKT-nin istifadəsinin xarici dil tədrisindəki bütün problemlərin həllinə kömək edəcəyi mümkün deyil, ancaq o, tələbələrin dil öyrənməyə marağını artırmaq üçün təsirli bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Adams Becker, S., Cummins, M., Davis, A., Freeman, A., Hall Giesinger, C., & Ananthanarayanan, V. (2017). NMC Horizon Report: 2017 Higher Education Edition. Austin, Texas: The New Media Consortium.

2. Alamer, A. (2015). The role of EFL learners' motivation in mobile language learning. In First International Conference on Theory and Practice.

3. Atkinson, E.S. (2000). An investigation into the relationship between teacher motivation and pupil motivation. Educational Psychology.

4. Brophy, J.E. (2004). Motivating Students to Learn: Lawrence Erlbaum Associates.

5. Burston, J. (2013). Mobile-assisted language learning: A selected annotated bibliography of implementation studies 1994–2012. Language Learning & Technology.

N.H.Mammadova

USING COMPUTER TECHNOLOGIES FOR FOREIGN LANGUAGE LEARNING AS ONE OF THE FACTORS THAT INCREASE MOTIVATION

SUMMARY

The current fact of reducing the motivation of students to study can not have a positive impact on the positive dynamics of the quality of knowledge. The same idea applies to learning a foreign language. In this regard, the problem of increasing motivation to learn a foreign language is very relevant. The difference in the attitude of students to foreign languages is due to how they master the language they are learning. For a student, the language learning process is important, meaningful (although the motives may be different: self-actualization, motivation for high achievement, goal-orientation, avoidance of failure and defeat); Learning a language is a heavy burden for another student, in which case he does not hide his boredom in the classroom, but simply waits for the lesson to end. Every teacher faces this situation and openly accuses the student of often misbehaving or not being able to learn foreign languages. However, this situation can be perceived in a completely different way by a critical teacher: for him, “Are the teacher’s methods and approaches effective and at the same time appropriate to the needs of the students?” is a sign to answer the question. Undoubtedly, the teacher’s main task is to motivate students.

The interest in the subject and the desire to master it mainly depends on what technologies the teacher uses. There are many ways to encourage students to learn English. One of them is the use of computer technology. The use of computer technology makes the teaching and learning of a foreign language effective and has a great impact on students' mastery of the target language. In view of the above, the article discusses the use of computer technology as one of the factors that increase the motivation to learn a foreign language.

Keywords: computer technology, foreign language, teaching process, motivation, mastery, factor

Н. Х. Мамедова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ, ПОВЫШАЮЩИХ МОТИВАЦИЮ

РЕЗЮМЕ

Существующий факт снижения мотивации учеников к учебе от класса к классу не может благоприятно сказываться на положительной динамике качества знаний. Это же относится и к изучению английского языка. В этой связи проблема повышения мотивации к изучению английского языка является очень актуальной. Для одного ученика, процесс изучения языка является важным, многозначительным, он мотивирован к изучению языка (хотя мотивы могут быть разными: самоактулизация, мотивация высоких достижений, ориентация на цель, уход от неудач и поражений); для другого учащегося, язык — это тяжелая ноша, которую он вынужден нести, и он не скрывает свою скуку, зевает и просто ждет конца урока. Каждый учитель сталкивается с подобной ситуацией и откровенно говоря часто намерен обвинить школьника в неверном поведении или неспособности изучать иностранные языки. Но данная ситуация может быть воспринята абсолютно по — другому учителем, который мыслит критически: для него — это знак для решения вопроса «Являются ли методы и подходы учителя эффективными и действенными, а также соответствующими нуждам учащимся?». Само собой, разумеющимся является факт, что способность мотивировать учащихся является ключевым навыком учителя. Интерес к предмету и желание овладеть им зависят в большой степени от того, какие технологии используются учителем. Существует много способов стимулирования, учащихся к изучению английского языка. Один из них - использование компьютерных технологий. Использование компьютерных технологий делает преподавание и изучение иностранного языка эффективным и оказывает большое влияние на овладение учащимися изучаемым языком. В связи с вышеизложенным в статье рассматривается использование компьютерных технологий как один из факторов, повышающих мотивацию к изучению иностранного языка.

Ключевые слова: компьютерные технологии, иностранный язык, учебный процесс, мотивация, овладение, фактор.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

САБИНА ЗУЛЬФУГАРОВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
sabazulf@gmail.com

ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Фразеологические обороты всегда привлекали внимание читателей и вызывали повышенный интерес у исследователей. Данный факт обусловлен тем, что анализ фразеологических оборотов, с одной стороны, емко и красочно отражает социокультурные реалии, а с другой стороны позволяет получить данные о грамматической структуре языка и определить особенности употребления лексики. В лексическую систему языка наряду с отдельными словами входят и устойчивые сочетания, которые также несут в себе функцию выражения понятия. Такие устойчивые словосочетания называют фразеологическими единицами или фразеологизмами. Хотя с определением этого понятия не все просто. Разные лингвисты по-разному трактуют его, что связано, прежде всего, с тем, что в науке не выработаны общепризнанные критерии, особенности и классификация фразеологизмов.

Как самостоятельная наука фразеология выделилась в лингвистике сравнительно недавно. Фразеологический состав языка является наиболее красочной, выразительной и экспрессивной частью его словарного состава. Во фразеологии отражаются богатый исторический опыт народа, своеобразие его быта и культуры, его обычаи и традиции. Фразеологические обороты часто используются в художественной литературе, что придает тексту яркую стилистическую окраску, образность и эмоциональность. Поскольку значение фразеологизма обычно завуалировано и не может быть выведено из значений составляющих его лексем, их перевод на другой язык вызывает трудности.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, методика обучения, лингвистика, английский язык, лексика

Обучение иностранному языку - сложный, многогранный процесс. По мере знакомства с особенностями лексики, грамматики и фонетики, обучающийся проникает в культурные особенности страны изучаемого языка. Особенную роль при изучении иностранной лексики играют фразеологизмы, образный строй которых отражает уникальность языка и особенности незнакомой культуры. Социально-экономические условия развития страны подразумевают владение иностранным языком на достойном уровне для осуществления эффективной межкультурной и межнациональной коммуникации. (8 *стр, № 4. 2011.*)

Фразеологические единицы представляют собой уникальный пласт англоязычной лексики. Они часто встречаются как в устной речи, так и в художественной литературе. Фразеологизм употребляется как целое, готовое сочетание слов, не подлежащее дальнейшему разложению и обычно не допускающее внутри себя перестановки своих частей. Из-за своей образности фразеологизмы часто представляют сложность при изучении иностранного языка, при этом легко понимаются и активно употребляются самими носителями языка; именно поэтому важно изучать данный раздел лексики.

С точки зрения методики обучения иностранным языкам, фразеологизмы ценны в ключе преподавания лингвострановедческого материала, поскольку не только содержат без эквивалентную лексику (лексические единицы иностранного языка, которые не имеют соответствий в родном языке), но и дают представление о традициях и культуре страны изучаемого языка, позволяют лучше понять ранее незнакомый менталитет. (*2000 г..- 220с.*)

Еще одно преимущество изучения фразеологизмов заключается в том, что они значительно облегчают чтение художественной литературы, позволяют оценить красоту языка. Грамотное употребление фразеологизмов делает речь более выразительной. С помощью фразеологизмов усиливается и эстетический вид языка. Последнее привлекает внимание методистов к фразеологии в контексте развития навыков письменной речи на уроках иностранного языка. Таким образом, с точки зрения методики обучения иностранным языкам, фразеологические единицы имеют очевидную ценность, особенно в рамках современной образовательной парадигмы.

Как мы видим, при использовании фразеологических единиц на начальном этапе урока, происходит знакомство учеников с новой темой, постановка задач, активизация ранее усвоенных лексических единиц, а также формируются фоновые знания о культуре страны изучаемого языка и способность к языковой догадке. На основном этапе урока фразеологические единицы можно использовать в качестве фонетической зарядки, брать за основу при введении нового грамматического материала, а также при знакомстве с новой лексикой по теме урока. Использование фразеологических единиц на различных этапах урока английского языка способствует обогащению лексики учащихся. Разработанные упражнения направлены на эффективное развитие и тренировку лексических навыков и изучение языка во взаимосвязи с культурой его носителей. Преобразования в российской системе образования приводят к значительным изменениям в обучении иностранным языкам. В связи со вступлением России в Болонский процесс, сменилась парадигма иноязычного образования. Одной из задач в условиях модернизации образования является его вступление в единое европейское образовательное пространство, характеризующееся гармонизацией образовательных стандартов,

учебных планов, специальностей в разных странах, ростом мобильности и сотрудничества преподавателей и обучающихся.

Важным изменением в рамках вступления в Болонский процесс является переход от традиционного подхода - к компетентностному. Данный подход подразумевает наличие компетенций - совокупности знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине и способности их использовать в деятельности. В контексте новых требований повышается и интерес преподавателей и обучающихся к иностранным языкам, которые воспринимаются уже не просто как дисциплина, а необходимый навык для осуществления эффективной коммуникации.

Усиление роли иностранных языков в формировании ключевых компетенций, обучающихся обуславливается расширением международных экономических связей, увеличением количества межкультурных контактов. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования включает в себя такое требование как «формирование и совершенствование иноязычной коммуникативной компетенции». Ее формирование стоит на первом месте на современном уроке иностранного языка. (*15, 344 с.*)

Фразеологизмы, являя собой культурологический компонент в обучении иностранному языку, способствуют развитию коммуникативной компетенции по двум причинам: во-первых, они хранят в себе богатый исторический опыт народа; во-вторых, фразеологизм представляет очевидную лингвистическую ценность, так как обладает более высоким уровнем обобщения, чем слово, является более весомым элементом с точки зрения семантики.

Фразеология по праву занимает одно из важнейших мест в системе языка. ФЕ не только украшают язык, делают его ярче и богаче, но и при комплексном изучении позволяют окунуться в историю народа, познать его традиции и быт.

Список использованной литературы

1. Федеральный Государственный Образовательный Стандарт Основного общего образования: приказ от 17.12.2010 № 1897 // Вестник образования. - 2011. - № 4.

2. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) - М.: Издательство ИКАР, 2009. - 448 с.

3. Алефиренко, Н. Ф. Проблемы фразеологического значения и смысла: (В аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц): монография / Н.Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. - Волгоград: Перемена, 2000. – 220с.

4. Алефиренко Н. Ф., Семененко Н.Н. Фразеология: учебное пособие для бакалаврского уровня филологического образования/Наука, 2009. -15, 344 с.

5. Амосова Н.Н. Славянская фразеология. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. - 21 с.

S.Ə.Zülfüqarova

XÜLASƏ
İNGILIS DILININ TƏDRISINDƏ FRAZEOLOJI VAHIDLƏRIN XÜSUSIYYƏTLƏRININ ÖYRƏNILMƏSI

Frazeoloji birləşmələr həmişə oxucuların diqqətini çəkmiş və tədqiqatçılarda artan maraq oyatmışdır. Bu həqiqət, frazeoloji birləşmələrin təhlilinin bir tərəfdən sosial-mədəni reallıqları qısaca və rəngli şəkildə əks etdirməsi, digər tərəfdən dilin qrammatik quruluşu haqqında məlumat əldə etməyə və söz ehtiyatının istifadə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə səbəb olur.

Dilin leksik sistemi, ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, konsepsiya ifadə etmək funksiyasını da yerinə yetirən sabit birləşmələri əhatə edir. Bu cür sabit ifadələrə frazeoloji vahidlər və ya frazeoloji birləşmələr deyilir. Bu konsepsiyanın tərifi o qədər də sadə olmasa da, fərqli dilçilər bunu müxtəlif cür şərh edirlər ki, bu da ilk növbədə frazeoloji vahidlərin ümumiyyətlə tanınmış meyarlarının, xüsusiyyətləri və təsnifatının inkişaf etdirilməməsi ilə əlaqədardır.

Müstəqil elm olaraq frazeologiya dilçilikdə nisbətən son zamanlarda meydana çıxmışdır.

Dilin frazeoloji tərkibi söz ehtiyatının ən rəngarəng, ifadəli hissəsidir. Frazeologiya xalqın zəngin tarixi təcrübəsini, həyat və mədəniyyətinin orijinallığını, adət və ənənələrini əks etdirir. Bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlərdən tez-tez istifadə olunur ki, bu da mətnə parlaq üslub rəngi, obraz və emosionallıq verir. Frazeoloji vahidin mənası ümumiyyətlə pərdələndiyindən və onu təşkil edən leksemaların mənalarından çıxarmaq mümkün olmadığından, onların başqa dilə tərcüməsi çətin olur.

Məqalədə İngilis dilinin müxtəlif növ frazeoloji vahidlərinin tədrisindən bəhs olunur.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, tədris metodu, dilçilik, ingilis dili, leksika

S.A.Zulfugarova

SUMMARY
STUDYING THE FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Phraseological units have always attracted the attention of readers and aroused interest among researchers. This fact is because the analysis of phraseological unit, on the one hand, succinctly and colorfully reflects socio-cultural

realities, and on the other hand, it allows obtaining data on the grammatical structure of the language and determining the peculiarities of the use of vocabulary.

The lexical system of the language, along with individual words, includes stable combinations, which also carry the function of expressing a concept. Such stable phrases are called phraseological units. Although the definition of this concept is not so simple. Different linguists interpret it in different ways, which is due, first, to the fact that generally recognized criteria, features and classification of phraseological units have not been developed in science.

As an independent science, phraseology has emerged in linguistics relatively recently.

The phraseological composition of the language is the most colorful, expressive part of its vocabulary. The phraseology reflects the rich historical experience of the people, the originality of its life and culture, its customs and traditions. Phraseological units are often used in fiction, which gives the text a bright stylistic color, imagery and emotionality. Since the meaning of a phraseological unit is usually veiled and cannot be deduced from the meanings of its constituent lexemes, their translation into another language causes difficulties.

Keywords: phraseological units, teaching method, linguistics, English, vocabulary

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

F.M. ƏMİROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60
amirova.fatima97@gmail.com

ALMAN DİLİNDƏ İSİMLƏRİN CİNSİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *isim, artikl, cins kateqoriyası, suffiks, prefiks, məna*
Ключевые слова*: существительное, статья, половая категория, суффикс, префикс, значение*
Key words*: noun, article, gender category, suffix, prefix, meaning*

Azərbaycan dilində isimlərin cinsindən danışarkən yalnız bioloji cins başa düşülür. Alman dilində isə bir sıra digər dillərdə olduğu kimi isimlər üç cinsə bölünür: kişi, orta, qadın.

Alman dilində isimlərin cinsini artikl müəyyənləşdirir. Artikl ismin önündə duran xüsusi bir ədatdır. Artikl ismin cinsini, kəmiyyətini və halını göstərir. Alman dilində iki cür artikl var:

1. Müəyyən artikl (kişi cinsi üçün- der, qadın cinsi üçün- die, orta cins üçün- das)
2. Qeyri-müəyyən artikl (kişi cinsi üçün -ein, qadın cinsi üçün -eine, orta cins üçün -ein)

Cəmdə isə hər üç cins üçün die artikli işlədilir. Qeyri-müəyyən artiklin cəmi olmadığına görə alman dilində qeyri-müəyyən artikl ilə işlənən isimlər cəmdə artiklsız işlənir. Məsələn:

Tək	Cəm
Hier steht ein Tiseh	*Hier stehen Tisehe*
Dort arbeitet eine Frau	*Dort arbeiten Frauen*
Hier spielt ein Kind	*Hier spielen Kinder*

(2, s.11)

Alman dilində, rus dilində olduğu kimi, isimlər qrammatik cinslərə ayrılır. Rus dilində isimlərin hansı cinsə aid olduğunu xüsusi əlamətlərdən bilmək olar. Məsələn: -a və -я ilə bitən isimlərin, əsasən, qadın cinsinə, -o, -e və -мя ilə bitənlərin orta cinsə, samitlə bitən isimlərin kişi cinsinə aid olması məlumdur. Alman dilində isə bir sıra müstəsna hallardan başqa, əsasən, isimlərin hansı cinsə aid olduğunu bildirən ümumi əlamət yoxdur. Alman dilində ismin cinsi, əsasən, artiklə görə təyin edilir. Ona görə bütün isimləri artikl ilə birlikdə öyrənmək lazımdır. (2, s.7)

Qrammatik cinsi təbii cinslə qarışdırmaq olmaz. Canlılar arasında bəzən qrammatik cins təbii cinsə zidd olur. Məsələn: *das Weib (qadın), das Mädchen (qız),*

das Huhu (toyuq), das Schaf (qoyun). Bunlar təbii cins olmaq etibarilə qadın cinsidir, lakin qrammatik cinsə görə orta cinsdirlər.

İsimlərin cinsi qismən mənalarına görə, qismən də suffikslərinə görə təyin edilir. Bu iki əlamət olmadıqda, cins artikl və əvəzliyə görə təyin edilir. (1, s.18)

Mənaca kişi cinsinə aid olan isimlər:

1. Kişi cinsli insan və heyvanların adları: *der Mann (kişi), der Bruder (qardaş), der Flieger (pilot), der Lehrer (müəllim), der Läwe (şir), der Bär (ayı)* və s.
2. Gün, ay, fəsil adları: *der Sonntag (Bazar günü), der Freitag (Cümə günü), der März (Mart), der November (Noyabr), der Frühling (yaz), der Herbst (payız) və s. İstisna olaraq: das Frühjahr (bahar).*
3. Kardinal nöqtələrin adları: *der Norden (şimal), der Süden (cənub), der Osten (şərq), der Westen (qərb).*
4. Əksər göl və dağ adları: *der Harz (hars), der Ural (Ural), der Kaukasus (Qafqaz dağı), der Brocken (Broken), der Ladogasee (Ladoqa gölü*) və s.

Mənaca qadın cinsinə aid olan isimlər:

1. Qadın cinsli insan və heyvan adları, məsələn: *die Frau (qadın), die Tochter (qız), die Schwester (bacı), die Kuh (inək), die Katze (pişik)* və s.
2. Ağac, çiçək və meyvə adları, məsələn: *die Rose (qızılgül), die Nelke (qərənfil), die Lilie (zanbaq), die Birne (armud), die Pflaume (gavalı*) və s. İstisna olaraq: *der Apfel (alma), der Pfirsich (şaftalı), der Kürbis (balqabaq), das Vergissmeinnicht (qoyunqulağı çiçəyi)* və s.
3. Çay adları: die Spree (Şpre), die Elbe (Elba), die Weser (Veser) və s. İstisna olaraq: *der Main (Mayın), der Neckar (Nekkar), der Rhein (Reyn).*

Mənaca orta cinsə aid olan isimlər:

1. Ölkə və şəhər adları: *das Berlin (Berlin), das Deutschland (Almaniya), das Baku (Bakı), das England (İngiltərə). İstisna olaraq: die Mongolei (Monqolustan), die Türkei (Türkiyə), die Slowakei (Sloveniya), die Schweiz (İsveçrə)* və s.
2. Bəzi heyvan adları: *das Schaf (qoyun), das Rind (qara mal), das Pferd (at), das Kalb (dana), das Lamm (quzu), das Schwein (donuz), das Ferkel (donuz balası)* və s.
3. Metal adları: *das Eisen (dəmir), das Kupfer (mis), das Blei (qurğuşun), das Gold (qızıl). İstisna olaraq: der Stahl (polad).*

   İsimlərin cinsini suffikslərə görə də təyin etmək olar. Quruluşuna görə isimlər üç qrupa ayrılır:

1. Sadə isimlər
2. Düzəltmə isimlər
3. Mürəkkəb isimlər

Bir kökdən ibarət olan ismə sadə isim deyilir. Sadə isimlərin cinsini sonluqlarına görə təyin etmək olmur. Məsələn: *der Vogel (quş), die Regel (çayda), das Möbel*

(mebel). Hər üçünün sonluğu –el suffiksidir, amma cinscə müxtəlifdir. Düzəltmə isimlərin cinsini isə şəkilçilərə əsasən təyin etmək olur.

Kişi cinsinə aid olan düzəltmə isimlər:

1.-er, -ler, -ner suffiksli peşə, sənət, vəzifə adları:

- *der Fahrer (sürücü), der Arbeiter (fəhlə)*
- *der Sportler (idmançı), der Tischler (xarrat)*
- *der Gärtner (bağban), der Redner (natiq)*

2.-ling suffiksli isimlər:

- *der Lehrling (şagird- zavodda), der Liebling (istəkli), der Neidling (paxıl adam), der Häftling (məhbus)*

3.Sonu -ent, -ant, -ist, -at, -ot, -or, -et, -log, -nom, -soph, -graph, -eur, -ier, -ar, -är, -al ilə bitən, əsasən canlı alınma sözlər:

- *der Student (tələbə), der Präsident (prezident)*
- *der Laborant (lobarant), der Aspirant (aspirant)*
- *der Pianist (pianoçu), der Journalist (jurnalist)*
- *der Kandidat (namizəd), der Advokat (vəkil)*
- *der Doktor (doktor), der Professor (professor)*
- *der Poet (şair), der Athlet (atlet)*
- *der Kardiolog (kardioloq), der Philolog (filoloq)*
- *der Agronom (aqronom), der Astronom (astroloq)*
- *der Philosoph (filosof), der Hypnosoph (hipnozçu)*
- *der Photograph (fotoqraf), der Biograph (bioqraf)*
- *der Ingenieur (mühəndis), der Redakteur (redaktor)*
- *der Pionier (pioner), der Offizier (zabit)*
- *der Jubilar (yubliyar), der Bibliothekar (kitabxanaçı)*
- *der Sekretär (katibə), der Militär (hərbçi)*
- *der Admiral (admiral), der General (general)*
- *der Pilot (pilot), der Patriot (vətənpərvər)*

4.-ismus və -us suffiksləri ilə bitən beynəlmiləl sözlər:

- *der Kommunismus (kommunizm), der Kursus (kurs*) və s.

Suffikslərə görə qadın cinsli isimlərin müəyyən edilməsi:

1.-in, -ung, -heit, -keit, -igkeit, -schaft, -ei ilə bitən düzəltmə isimlər:

- *die Schülerin (şagird qız), die Laborantin (laborant)*
- *die Übung (çalışma), die Regierung (hökumət)*
- *die Gesundheit (sağlamlıq), die Krankheit (xəstəlik)*
- *die Möglichkeit (imkan), die Wirksamkeit (təsir)*
- *die Arbeitslogigkeit (işsizlik), Staatsangehörigkeit (vətəndaşlıq), die Sehenswürdigkeit (görməli yer)*
- *die Freundschaft (dostluq), die Gesellschaft (cəmiyyət)*

- *die Malerei (rəssamlıq), die Wäscherei (camaşırxana)*

2. -e suffiksli sifətlərdən əmələ gələn isimlər: *die Wärme (istilik), die Kälte (soyuqluq), die Größe (böyüklük). Eləcə də feildən əmələ gələn isimlər: die Liebe (sevgi), die Hilfe (kömək), die Sprache (dil), die Frage (sual)* və s.
3. -ie, -tät, -tion, -ik, -ur suffiksləri ilə bitən beynəlmiləl sözlər:

- *die Chemie (kimya), die Therapie (terapiya)*
- *die Nationalität (milliyyət), die Fakultät (fakültə)*
- *die Station (stansiya), die Revolution (inqilab)*
- *die Politik (siyasət), die Physik (fizika)*
- *die Kultur (mədəniyyət), die Natur (təbiət)*

4. İsimləşmiş saylar:

- *die Eins (bir), die Drei (üç)* və s.
- -t şəkilçisinin köməyi ilə feildən əmələ gələn isimlər: *die Fahrt (gəzinti), die Kunst (incəsənət), die Macht (hakimiyyət), die Kraft (güc)* və s.

Suffikslərə görə orta cinsli isimlərin müəyyən edilməsi

1. Kiçiltmə bildirən -chen, -lein suffiksli sözlər:

- *das Tischchen (balaca stol), das Mädchen (qız), das Büchlein (kitabça), das Fräulein (xanım qız)*

2. -tel, -tum, -sal (-sel) suffiksli isimlər:

- *das Drittel (üçdə bir), das Fünftel (beşdə bir), das Heldentum (qəhrəmanlıq), das Eigentum (mülkiyyət), das Schicksal (tale), das Rätsel (tapmaca).* Qeyd: tum orta cinsə mənsub şəkilçi olsa da, sifətdən əmələ gətirdiyi iki söz kişi cinsində işlənir. Məsələn: *der Reichtum (zənginlik), der Irrtum (səhv, yanılma)*

3. -nis suffiksli isimlər:

- *das Ergebnis (nəticə), das Gedächtnis (hafizə), das Verhältnis (münasibət).* İstisnalar: *die Erlaubnis (icazə), die Kenntnis (bilik), die Finsternis (qaranlıq), die Besorgnis (qorxu), die Fäulnis (çürüntü)*

4. -ge prefiksli və -e suffiksli düzəltmə isimlər:

- *das Gebäude (bina), das Gemüse (tərəvəz), das Getreide (taxıl), das Gebirge (dağlar)*

5. -ent, -at, -um, -al, -ma, -ett suffiksləri ilə bitən, cansız varlıqları bildirən və əcnəbi dillərdən alınmış sözlər:

- *das Dokument (sənəd), das Dekanat (dekanlıq), das Studium (təhsil), das Lineal (xətkeş), das Drama (dram), das Ballett (balet).* (3, s.27)

6. İsimləşmiş məsdər:

- *das Leben (həyat), das Lernen (öyrənmə)* və s.

Mürəkkəb isimlərin cinsi

Mürəkkəb isimlər, bir qayda olaraq, təyin edilən ismin cinsini qəbul edir. Məsələn: *die Wandzeitung (divar qəzeti), die Tischlampe (stolüstü lampa), das*

Handbuch (məlumat kitabçası), die Straßenbahn (tramvay), das Treppenhaus (blok), die Staßenkreuzung (dördyol ayırıcı), der Fernsehsender (televiziya kanalı), der Bücherschrank (kitab şkafı) və s. (5. səh 66).

ƏDƏBIYYAT

1.Ə.Q.Əliyev- Alman dilinin qrammatikası, Bakı, 1959
2.М.Г.Арсеньева, Е.В.Гасилевич, А.А.Замбржицкая, Р.А.Терещенкова, И.А.Цыганова- Грамматика немецкого языка, Москва, 1963
3.T. Əhmədova, R. Həsənova –Deutsch, Bakı, 2006
4.C. Mehdiyev- Deutsch- Aserbaidschanisches Worterbuch, Bakı, 1963
5.Anna Buscha, Szilva Szita- Begegnungen B1, Leipzig, 2013

F.M.Əmirova

Alman dilində isimlərin cinsinin təyin edilməsi yolları

Xülasə

Alman dili çətin dillər qrupuna daxil olan bir dildir. Məqalədə göstərildiyi kimi alman dilində sadə isimlərin cinsini müəyyənləşdirmək üçün konkret bir qayda yoxdur. İsimlərin cinsini artikl müəyyənləşdirir. Artikl isimlərin önündə duran xüsusi bir ədatdır. Artikl isimlərin cinsini, kəmiyyətini, halını, müəyyənliyini və qeyri-müəyyənliyini göstərir. Bu məqalədə isimlərin cinsinin təyin edilməsi yollarından bəhs olunur. Sadə isimlərin cinsini müəyyənləşdirən konkret bir qayda olmadığına görə onları artikl ilə öyrənmək lazımdır. Alman dilində isimlər qrammatik cinslərə ayrılır. Qrammatik cinslə təbii cinsi qarışdırmaq olmaz. Canlılar arasında bəzən qrammatik cins təbii cinsə zidd olur. Məsələn: *das Weib-qadın, das Mädchen-qız, das Huhn- toyuq, das Schaf- qoyun* və s. Bunlar təbii cins baxımından qadın, qrammatik cins baxımından isə orta cinsə aiddirlər.

İsimlərin cinsi qismən mənalarına görə, qismən də suffikslərə görə təyin edilir. Bu iki əlamət olmadıqda, cins artiklə və əvəzliyə görə təyin edilir. Düzəltmə isimlərin cinsini suffikslərə görə təyin etmək mümkündür. Bu baradə məqalədə geniş izah verilib. Mürəkkəb isimlər, bir qayda olaraq, təyin edilən ismin cinsini qəbul edir. Məsələn:

der Tisch+ die lampe= die Tischlampe
(stol+ lampa= stolüstü lampa)
Die Hand+ das Tuch= das Handtuch
(əl+ dəsmal= əl dəsmalı) və s.

Beləliklə, alman dilini öyrənənənlərə isimləri artikl ilə birlikdə öyrənmək məsləhət görülür.

Ф.М.АМИРОВА

СПОСОБЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Немецкий язык относится к группе сложных языков. Как указано в статье, не существует специального правила для определения пола простых существительных в немецком языке.

Род существительных определяется артиклем. Артикль - это особая частица, которая предшествует существительным. В артикле указывается род, количество, падеж, определенность и неопределенность существительных. В этой статье рассматриваются способы определения рода существительных. Поскольку не существует конкретного правила определения простых существительных, их следует выучивать со статьей. В немецком языке существительные делятся на грамматические роды. Грамматический род не следует путать с естественным родом. У живых существ грамматический род иногда противоречит естественному роду. Например: *das Weib - женщина, das Mädchen - девушка, das Huhn - курица, das Schaf - овца* и так далее.

Они принадлежат к женскому роду с точки зрения естественного рода и к среднему роду с точки зрения грамматического рода.

Род существительных определяется частично их значениями и частично суффиксами. При отсутствии этих двух знаков пол определяется артиклем и местоимением. По суффиксам можно определить род производных существительных.

Об этом подробно рассказывается в статье. Сложносоставные существительные, как правило, принимают род идентифицированного существительного. Например:

• der Tisch + die lampe = die Tischlampe
(стол + лампа = настольная лампа)

• Die Hand + das Tuch = das Handtuch
(рука + полотенце = полотенце для рук) и так далее.

Итак, изучающим немецкий рекомендуется учить существительные вместе с артиклем.

F.M.AMIROVA

WAYS TO IDENTIFY THE GENDER OF NOUNS IN GERMAN

SUMMARY

German is a language that belongs to the group of difficult languages. As indicated in the article, there is no spesific rule for identifying the gender of simple nouns in German.

The gender of nouns is identified by the article. An article is a special particle that precedes nouns. An article indicates gender, quantity, case, definiteness and indefiniteness of nouns. This article deals with the ways to identify the gender of nouns. Since there is no specific rule for identifying of simple nouns, they should be learned with an article. In German, nouns are divided into grammatical genders. Grammatical gender should not be confused with natural gender. Among living things, the grammatical gender sometimes contradicts the natural gender. For example: *das Weib-woman, das Mädchen-girl, das Huhn- chicken, das Schaf- sheep* and so on.

They belong to the feminine gender in terms of natural gender, and the neuter gender in terms of grammatical gender.

The gender of nouns is identified partly by their meanings and partly by their suffixes. In the absence of these two signs, the gender is identified by the article and the pronoun. It is possible to identify the gender of derivative nouns according to suffixes.

This is explained in detail in the article. Compound nouns, as a rule, accept the gender of the identified noun. For example:

der Tisch + die lampe = die Tischlampe

(table + lamp = table lamp)

Die Hand + das Tuch = das Handtuch

(hand + towel = hand towel) and so on.

So, German learners are recommended to learn nouns together with the article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.10.2020
Rəyçi: filol.ü.f.d., dos. N.E.Camalzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏLALƏ ŞAHİN QIZI MİRZƏYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
smirzeyeva2@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRƏ ŞİFAHI NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN LİNQİVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *linqvistik bacarıqlar,interaktiv metod, nitq çalışmaları, dinləyib-anlama*
Key words:*linguistic skills, interactive method, listening, speech exercises*
Ключевые слова: *лингвистические навыки, интерактивный метод, аудирование, речевые упражнения*

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisinin linqvistik əsaslarını araşdırmaq ən vacib və əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Xarici dillərin tədrisi prosesində dilçilik insan münasibətlərinin formalaşmasında əsas funksiyanı həyata keçirən bir elm sahəsidir. Dil insanlar arasında danışıq alətidir və ünsiyyətin başlıca funksiyası hesab edilir. O, yalnız formal danışıq aktını qorumur, həmçinin insanlar üçün kommunikasiya funksiyasını yerinə yetirir. Dilçilikdə bir çox yeni tədqiqatları ilə fərqlənən V.fon Humboldt, daha sonra F.de Sössür dilin elmi əsaslarını qoyaraq dilə sistem kimi yanaşdılar. V.fon Humboldtun dilə daimi proses kimi yanaşması və dil danışıqda təzahür edən daimi bir hadisə hesab etdiyindən canlı dilləri öyrənməyi ön plana çəkirdi. Bu alimə görə dil tamamlanmış bir proses olmaqla, həm də daim hərəkətdə olan bir alətdir. V.fon Humboldta görə dil obyektləşmə vasitəsidir və danışanın düşünməsi üçün bir stimuldu, fikrini reallaşdırma vasitəsidir. Danışanın məlumatı bu yolla dinləyənə çatdırır, həm də hər bir danışıq aktı subyektivdir, çünki iştirak edən dinləyici eşitdiyini sanki özündə yenidən yaradır. O yazırdı ki:

-Dil anlama prosesində vasitəçi rolunu oynayır.

- Dil dəqiqlik və aydınlıq tələb edir.

- Dil daim fəaliyyətdə olmalı, ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməlidir.

XX əsrin 30-cu illərində dilə bir elmi tədqiqat mənbəyi kimi yanaşmağa başladılar. Linqvistika bir elm kimi əhəmiyyət kəsb edirdi. Sosiologiya və psixologiya da dilə aid məşğul oldular. Bütün bu cərəyanlar ABŞ-da xarici dil didaktikasında yeni fikirin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu fikrin inkişafına kömək edən əsas texniki vasitə dil laboratoriyasının olmasıdır. Bu da eşidib anlamaya və şifahi nitqin inkişafına kömək edən ən yaxşı vasitələrdən biri hesab olunmağa başladı. Burda öyrəncilər bütün tapşırıq növlərində işləyə bilərlər: tələffüzün tədrisi, cümlə nümunəsi çalışmaları, lüğət çalışmaları və həmçinin yazı və oxu çalışmalarında vizual vəsait kimi şəkillərdən istifadə olunurdu. Amma problemli bir məsələ ortaya çıxmışdı. Şəkillər birmənalı istifadə olunmaya bilər. Vizual cəlbetmənin və daxili asossasiyanı şüurlu surətdə də yaratmaq olar. Ona görə də şəkillər eskiz şəklində

olmalıdır. Amerikan struktualizmin nümayəndələrindən biri Leonard Blumfeld bele hesab edirdi ki, xarici dili ancaq bu dil daşıyıcısından öyrənmək olar. Dil öyrənmək Blumfeldə görə biliyi şüurlu surətdə qəbul etmək, səbrlə məşq etmək, müəllimin dediyini əzbər öyrənmək və əvəz etmək deməkdir. Digər alim Robert Lado isə fikirləşirdi ki, dil müqayisəli şəkildə öyrədilməlidir və iki dilin bir-birindən fərqli və oxşar cəhətləri ortaya çıxarılmalıdır. (3,36)

Müasir təlim interaktiv metodlarının köməyi ilə müəllim və öyrəncilərdə linqvistik, sosiolinqvistik və praqmatik bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmalı, digər tərəfdən isə xarici dillərin tədrisi ilə bağlı müasir dərs vəsaitlərinin yaradılması üçün çalışmalıdır. Öyrəncilərin fikirlərini dəqiq və məntiqə əsaslanaraq ifadə etmək qabliyyəti, öz mövqeyini arqumentlərə əsaslanaraq nümayiş etdirmək bacarığı və yoldaşını dinləyərək onun nitqini başa düşüb, ünsiyyət qurmağı son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir. Burda yalnız xarici dillərin tədrisinin uğurla həyata keçməsi deyil, həmdə linqvistik nöqteyi nəzərdən yanaşma hər hansı bir problemin həlli üçün xarici dildə düşünmək və problemin həlli yollarını tapmağa çalışmaqdır.

Audio-linqvistik metodla yanaşı inkişaf edən audio-vizual metodun yaradıcıları isə belə hesab edirlər ki, dili mümkün qədər optik əyani vasitələrlə öyrənmək lazımdır. Yəni hər hansı dialoq situasiyasında onun məzmunu əvvəlcə vizual vasitə ilə izah olunmalı, sonra uyğun gələn ifadə vasitəsi seçilməlidir. Dərs bir şəklin və ya şəkil qrupunun prezentasiyasından başlanılmalıdır. Bəzi aydın olmayan məqamlar sual cavab şəklində yenidən izah olunmalıdır. Şəklin və ya mətnin çoxlu sayda təkrarlanması ilə dialoq əzbərlətdirilməlidir. Şagirdlər şəkillərə uyğun öz dialoqlarını qurmalı və səhnələri rollara bölərək təkrarlamalıdırlar. Bütün bu cəhdlər şifahi nitqin inkişafı üçün irəliyə doğru atılan addımlar idi. 1955-ci ildə çapdan çıxmış "Alman dili xarici dil kimi" kitabının müəlifiləri D.Şults və H.Qrizbax şifahi nitqin inkişafı üçün daha böyük addımlar atmağa cəhd göstərdilər. II Dünya müharibəsindən sonra Almaniyaya çoxlu yeniyetmələr dil öyrənməyə gəlirdilər. Onlar müxtəlif millətlərə mənsub olan və həm də bundan əvvəl başqa xarici dili ənənəvi metodika ilə öyrənmiş adamlar idi. Müxtəlif millətlərə mənsub olan adamlar üçün yeni dərs növü tətbiq olunmağa başlandı. Bu dərslərdə ana dili işlənmirdi, dərs sırf alman dilində aparılırdı. Tələbələrə gündəlik həyatda lazım olan bütün sözlər öyrədilirdi. Məsələn: otaq axtarmaq, kinoya getmək, poçda, səyahət bürosunda məlumatların alınması kimi situasiyalarında dialoq şəklində danışmağı öyrədirdilər.(5, 196)

Xarici dillərin mənimsənilməsində əməli məqsəd kimi danışığın belə didaktik metodlarla öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı aktiv danışıq üçün onun psixoloji mexanizmi öyrənilməlidir. Xarici dilə yiyələnmə prosesinə təsir edən əsas psixoloji faktorlar ilk növbədə güclü müşahidə, qavrama, hiss etmə yaxud öyrənmə strategiyalarını təşkil edir. Məlumatın əldə edilməsi üçün öyrənmə strategiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-görməklə(visuell)

-dinləməklə(auditiv)

-hiss etməklə(haptisch)
-iyləməklə(olfaktorisch)
-dadmaqla(gustatorisch).

Visual müşahidəni yaxşı bacaran insan mətni oxumaq üçün qrafik, şəkil və illustrasiyanı başa düşərək təyin edə bilir. Dinləyib –anlamanı yaxşı bacaran insan materialı diqqətlə dinləyə bilir. Məsələn: o ya mətni ucadan özü oxuyur, ya da kasetdən dinləyir. Öyrənilən bir dilin effektiv mənimsənilməsi üçün öyrənmə strategiyaları müəllim-moderatorun gücü ilə təyin edilir. Belə ki, müəllim şagirdin bilik və bacarıqlarına kompleks halda bələd olaraq onun səlis və axıcı nitqinin yaranmasını idarə etməyə cəhd göstərməlidir. F.İ.Payruberin tədqiqatlarında R.Ladoya görə, dilin kommunikativ öyrənilməsi üçün dinliyib-anlama, danışma vərdişləri bir çox prinsiplərlə xarakterizə olunur:

Prinsip 1. Əvvəl danışmaq, sora yazmaq.
Prinsip 2. Elementar cümlə strukturları qurmaq.
Prinsip 3. Dil nümunələrini real həyatda öyrənmək.
Prinsip 4. Səs sistemini məşq etmək.
Prinsip 5. Leksik vahidləri əldə etmək.
Prinsip 6. Yaranan çətinlikləri müqayısı ilə asanlaşdırmaq.
Prinsip 7. Dil nümunələrini şifahi nitqlə təqdim etmək.
Prinsip 8. Dildən aktiv istifadədə tərcümənin rolu.
Prinsip 9. Autentik dil nümunələrindən istifadə etmək.
Prinsip 10. Dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti ilə əlaqələndirmək.

R.Lado xarici dillərin öyrənilməsində motivasiyanı göstərilən bu tələblər əsasında qurur. İnsanların birgə yaşayış, birgə fəaliyyət prosesi daima ünsiyyətlə müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və arzuların bir-birilərinə çatdırılması, bir-birilərinə qarşılıqlı təsir göstərməsi, bir-birləsini qavraması və anlamasıdır. Ünsiyyət prosesinin xarakteri insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus formada təsir göstərir.

Qeyd edilən bütün bu faktları təhlil etdikdə aydın olur ki, qloballaşma prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yaranmasında linqvistik və psixoloji universialilərin işlənməsi məqsədə uyğundur. Bu universialilər ümumi dəyərlərin daşıyıcılarıdır və anlama prosesində “anlam çalarları”doldurmağa xidmət edir. Bu proses müxtəlif xalqlar arasında əməkdaşlığı, beynəlxalq ünsiyyəti təmin edən vasitədir. Bütün bunları reallaşdırmaq üçün isə müasir təlim metodları və onların həyata keçrilməsini təmin etmək vacibdir. Belə ki, ənənəvi dərslərdən uzaqlaşmaq, interaktiv metodlarla xarici dil dərslərini təşkil etmək, müəllim və tələbə münasibətlərini bu prosesdə demokratikləşdirmək, bilik, bacarıq və vərdişlərə yeni dərs planları əsasında yiyələnmək dərs prosesində meydana çıxacaq psixoloji problemləri vaxtında həll etməyə yardım göstərir.

Nitq çalışmalarının ən böyük qrupuna aiddir:

a) Reseptiv çalışmalar qrupu,

b) Reproduktiv çalışmalar qrupu,
c) Produktiv çalışmalar qrupu.

Nitq çalışmalarının təsnifində istifadə etdiyimiz reseptiv, reproduktiv və produktiv terminlərinin xarici dilin reseptiv, reproduktiv və produktiv yollarla öyrənilməsi ilə, yəni metodika elmində hökm sürmüş bir nəzəriyyə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Nitq çalışmalarından söhbət gedərkən "reseptiv" termini bizə görə elə çalışmalara aiddir ki, onları yerinə yetirərkən şagirdlərin yad dildə əsas nitq fəaliyyətinin növü, xarici nitqin qavranılması–resepsiyasıdır. "Reproduktiv" termini təkrarlarma çalışmalarına- yad dildəki nitqin reproduksiyasına, "produktiv" termini isə müstəqil surətdə nitq törətmək çalışmalarına nitqin produksiyasına aiddir.Reseptiv mərhələdə mənimsənilməli olan leksik və qrammatik materialların şagirdlərə təqdim edilməsi, sözlərin alman dilindən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən alman dilinə tərcümə edilməsi, cümlələrdə boşluqların doldurulması kimi çalışmalar yerinə yetirilirdi.

Reproduktiv mərhələdə yerinə yetirilən çalışmalar mənimsənilməli olan sözlərin mətn parçalarının söylənilməsi zamanı istifadə etmək, mətni bütövlükdə nəql etməyi nəzərdə tuturdu.

Produktiv mərhələdə yaradıcı xarakterli tapşırıqlar yerinə yetirilirdi. Situasiyaların yaradılması və şagirdlərin fəal iştirakını təmin etmək, şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xidmət edən tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı mənimsənilmiş sözlərdən və qrammatik qaydalardan düzgün, yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Reseptiv mərhələ:

Übersetzen Sie die Wörter ins Aserbaidschanische!

1.das Buch, das Heft, die Tasche, der Spitzer, der Tisch, der Stuhl, das Bett, das Sofa, der Sessel, richtig, kurz, lang, weit

Reproduktiv mərhələ:

Lesen Sie den Text:

Er bekommt eine E-Mail von Anna aus Dresden.

Hallo,

Ich bin Sabina aus Berlin. Ich bin 18 Jahre alt. Meine Schule heißt Goethe-Gymnasium, und ich besuche die Klasse 3B. Ich gehe gern in die Schule. Frau Müller, meine Deutschlehrerin ist sehr sympatisch. Ich mag Deutsch. Ich spiele gern Klavier, ich mag Musik. Ich habe nicht so viel Zeit zum Fernsehen, nur eine Stunde pro Tag. Und du? Schreibst du mir?

Produktiv mərhələ:

Was stimmt?

1. Anna geht nicht gern in die Schule.
2. Sie mag Frau Müller.
3.Sie mag Mathematik.
4. Sie hat wenig Zeit zum Fernsehen.

Tədris edilən xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi üçün yerinə yetirilən çalışmaların əksəriyyətini kommunikativ yönümlü çalışmalar təşkil etməlidir. Kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi oxu, yazı, eşidib-anlama və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Ş.Ş.Mirzəyeva

TƏLƏBƏLƏRƏ ŞIFAHI NITQIN ÖYRƏDILMƏSININ LINQIVISTIK ƏSASLARI

XÜLASƏ

Tədris edilən xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi üçün yerinə yetirilən çalışmaların əksəriyyətini kommunikativ yönümlü çalışmalar təşkil etməlidir.

Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması məktəbin xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı əsas istiqamətlərindən biridir. Bu işdə öyrəncilərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, onların xarici dil üzrə öz fikirlərini rabitəli, məntiqi şəkildə söyləmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir.Şifahi nitq ümumiyyətlə nitqin əsas xassəsidir, şifahi nitqsiz başqa nitq növü mümkün deyildir. Şifahi nitqdə fikir səs örtüyü vasitəsilə əmələ gəlir və ifadə olunur, yazılı nitqdə isə fikir qrafik işarələrlə verilir.Şifahi nitqlə əlaqədar öyrənci qarşısında qoyulan əsas məqsəd, öyrəncilərdə müəyyən söz ehtiyatına malik olmaq və onlardan istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə öyrəncilərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, onların fəal lügət ehtiyatından istənilən vaxt, çətinlik çəkmədən istifadə etmək bacarığına sahib olmaqdır. Şifahi nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözləri bilmək kifayət etmir, əsas məsələ şagird öyrəndiyi sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri rabitəli şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.Xarici dil tədrisinin bütün mərhələlərində öyrəncilərin şifahi nitqinin inkişaf etdrirlməsində əsas məqsəd lazimi dil mühiti yaratmaq, eyni zamanda yaxşı nəticə verən metod və üsullardan istifadə etməkdir.Şifahi nitqə xarakterik olan xüsusiyyətlərdən ən başlıcası dinləyib- anlama və danışma bacarığıdır. Anlama bacarığı əvvəllərdə mənimsənilmiş və dərk olunmuş dil materialı əsasında xarici söylənilən fikrin başa düşülməsindən ibarətdir.Təlimdə interaktivliyin əsasını təşkil edən oyunlar vasitəsi ilə ən zəif öyrənci belə iştirak etməyə can atır, aktivləşir. Danışıq prosesi isə fikrin şüurlu surətdə xarici dildə düzgün ifadəsidir. Şifahi nitqin bu iki forması bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birilə sıx bağlıdır. Bu iki bacarığı əlaqələndirib, səmərəli tətbiq etmək üçün kommunikativ və interaktiv metoddan istifadə etməklə daha səmərəli nəticə əldə etmək olar. Alman dili tədrisinin ilk mərhələsində öyrəncilərin şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına stimul

yaratmaqda nitq tapşırıqları əvəzsiz rol oynayır. Belə ki, alman dili üzrə hər bir vahid (sözlər, sintaqmlar, cümlə) öyrəncinin şüuruna üç mərhələdən keçməklə daxil olur:

a) birinci mərhələdə öyrəncilər dil vahidinin leksik mənasını başa düşür;
b) ikinci mərhələdə yeni dil vahidlərindən cümləiçərisində müstəqil şəkildə istifadə edirlər;
c) onların köməkliyi ilə mətn tərtib edirlər.

Nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün çalışmalar sistemi, həmin bacarıq və vərdişlərin inkişafı qanunauyğunluqları və mərhələləri həmçinin öyrəncilərin yaş xüsusiyyətlərilə müəyyən edilir. Leksik materialın inkişaf etdirilməsi üçün çalışmalar sistemi yaradarkən didaktikanın müddəaları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Apardığımız təhlil nəticəsində gəldiyimiz qənaət budur ki, Öyrəncilərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində nitq çalışmaları ilə yanaşı leksik çalışmaları əvəzsiz rol oynayır. Tədrisdə geniş istifadə olunan bu çalışmalar öyrəncilərin bir tərəfdən onların mövcud almanca lüğət ehtiyatını zənginləşdirdiyi kimi, digər tərəfdən onların mövcud lüğət ehtyatından canlı danışıqda istifadə etmələri üçün lazımi dil mühiti yaradır, onların kommunikativ bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayır.

Ш.Ш.МИРЗАЕВА

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

Для освоения изучаемого иностранного языка как средство общения, необходимо, чтобы коммуникативно-ориентированные упражнения составляли большую часть работы.Формирование устной речи - одно из основных направлений в изучении иностранных языков.В этой работе следует учитывать возрастные особенности учащихся и развивать их способность связно и логично выражать свое мнение на изучаемом языке.Устная речь, как правило, является главной особенностью речи, без нее невозможен другой тип общения. В устнойречиидея формируется и выражается через звук, а в письменной речи идея передается графическими символами. Основная цель устной речи - помочь учащимся приобрести словарный запас и навыки его использования.Для достижения данной цели, прежде всего, следует пополнить словарный запас студентов, далее развить навыки использования активного словарного запаса в любое время и без затруднений.

Недостаточно знать слова, главное, чтобы студент мог их использовать, в процессе формирования предложений, в целях выражения своей мысли. Основная цель в развитии устной речи студентов на всех этапах обучения иностранному языку - создание необходимой языковой среды, а

также использование методов и приемов, дающих хорошие результаты. Важнейшая характеристика устной речи - способность слушать, понимать и говорить. Понимание - это способность воспринимать чужую мысль на основе ранее усвоенного языкового материала.Даже самый слабый ученик хочет участвовать и быть активным с помощью игр, которые составляют основу интерактивности в обучении. Речевой процесс - это осознанное и правильное выражение идеи на иностранном языке. Эти две формы устной речи взаимосвязаны. Комбинируя эти два навыка, можно добиться более эффективного результата, используя коммуникативный и интерактивный метод их эффективного применения. На первом этапе обучения немецкому языку речевые задания играют неоценимую роль в стимулировании развития устной речи и навыков учащихся.Таким образом, каждая единица немецкого языка (слова, синтагмы, предложения) входит в сознание учащегося через три этапа:

а) на первом этапе студенты понимают лексическое значение языковой единицы;

б) на втором этапе самостоятельно используют новые языковые единицы в предложении;

в) составляют с их помощью текст.

В данном процессе следует учитывать возрастные особенности студентов, а так же развитие умений связно и логично выражать свою мысль на иностранном языке. Положения дидактики необходимо учитывать при создании системы упражнений на освоение лексического материала.

Из всего выше сказанного, можно сделать следующий вывод, наряду с изучением речи, лексические упражнения играют незаменимую роль в развитии устной речи студентов. Эти широко используемые упражнения в обучении не только обогащают существующий словарный запас немецкого языка, но и создают необходимую языковую среду для использования существующего словарного запаса в живой речи, играют неоценимую роль в развитии их коммуникативных навыков и привычек.

SH.SH.MIRZAYEVA

LINGUISTIC FEATURES OF TEACHING STUDENTS' ORAL SPEECH

SUMMARY

To master the studied foreign language as a means of communication, it is necessary that communication-oriented exercises make up the majority of the work.The formation of oral speech is one of the main directions in the study of foreign languages. This work should take into account the age characteristics of students and develop their ability to coherently and logically express their opinions in the target language.In oral speech, an idea is formed and expressed through sound,

and in written speech, an idea is conveyed by graphic symbols. The main purpose of speaking is to help students acquire vocabulary and vocabulary skills. To achieve this goal, first of all, you should replenish the vocabulary of students, then develop the skills of using active vocabulary at any time and without difficulty.It is not enough to know the words, the main thing is that the student can use them, in the process of forming sentences, in order to express their thoughts.

The main goal in the development of oral speech of students at all stages of teaching a foreign language is to create the necessary language environment, as well as to use methods and techniques that give good results.The most important characteristic of oral speech is the ability to listen, understand and speak. Understanding is the ability to perceive someone else's thought on the basis of previously acquired language material. Even the weakest student wants to participate and be active through games, which form the basis of interactivity in learning. A speech process is a conscious and correct expression of an idea in a foreign language.These two forms of speaking are interconnected. By combining these two skills, you can achieve more effective results using a communicative and interactive method of their effective application. In the first stage of teaching German, speech assignments play an invaluable role in stimulating the development of oral speech and skills of students. Thus, each unit of the German language (words, syntagmas, sentences) enters the student's consciousness through three stages:

a) at the first stage, students understand the lexical meaning of a language unit;

b) at the second stage, they independently use new language units in the sentence;

c) compose a text with their help.

In this process, the age characteristics of students should be taken into account, as well as the development of skills to coherently and logically express their thoughts in a foreign language. The provisions of didactics must be taken into account when creating a system of exercises for mastering lexical material.

From all of the above, we can draw the following conclusion, along with the study of speech, lexical exercises play an irreplaceable role in the development of oral speech of students.These widely used teaching exercises not only enrich the existing vocabulary of the German language, but also create the necessary language environment for using the existing vocabulary in living speech, play an invaluable role in the development of their communication skills and habits.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2020
Rəyçi: filol.ü.f.d., dos. H.A.Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LAMİYƏ BABAYEVA
ADNSU
L.babayeva1962@mail.ru

TERMIN YARADICILIĞINDA ELMI-TEXNIKI TƏRƏQQININ ROLU

Xülasə

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə də neft sənayesində müasir texnologiyaların tətbiqi, elmi, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi yeni neft terminlərinin dilimizə daxil olmasına səbəb olub. Bu terminlərin müəyyən bir qismi mətbuatda, elektron kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunaraq, ictimaiyyətə çatdırılır.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi bir amil kimi termin yaradıcılığı üçün xüsusilə səciyyəvidir. Elmi-texniki tərəqqi dərin keyfiyyət dəyişikliklərinin qlobal bir prosesidir. Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, həm mütərəqqi texnika və texnologiyaya malik olmaqla xalq təsərrüfatının təkmilləşməsi, həm də ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulur.

Terminologiya elmi-texniki tərəqqinin tərkib hissəsinə daxil olub.. Müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilinin terminologiyası sürətlə inkişaf etməyə və zənginləşməyə başlamışdır.Son illər dilimizin daxili imkanları hesabına çoxlu yeni terminlər yaradılmişdır.Rus dilindən və rus vasitəsilə başqa dillərdən (həmçinin ingilis) Azərbaycan dilinə keçən terminlərin sayı xeyli artmışdır. Azərbaycan dilində yeni terminlərin müəyyən qismi rus dilindəki modellərin əsasında yaranmışdır.İndiki dövrdə isə ingilis dilinin rolu daha çox üstünlük təşkil edir..Belə yolla yaranan terminlərin sayı xeyli artmışdır.

Termin elmi-texniki tərəqqinin inkişafı əsasında yaranan sözdür. Müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafı bu baxımdan terminologiyada öz əksini daha geniş tapır. Terminoloji leksika bu sosial amil nəticəsində daha da fəallaşır və mütəhərrikləşir.

Açar sözlər: neft terminləri, informasiya, müasir texnologiyaların tətbiqi ,elmi-texniki tərəqqi, təkmilləşmə, məcazi məna, ictimai-siyasi

Məlumdur ki, son dövrlər Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını neft sənayesi təşkil edir, ölkə əhalisinin güzəranı əsasən neft və neft gəlirlərindən asılıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə də neft sənayesində müasir texnologiyaların tətbiqi, elmi, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi yeni neft terminlərinin dilimizə daxil olmasına səbəb olub. Bu

terminlərin müəyyən bir qismi mətbuat, elektron kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə geniş istifadə olunaraq, ictimaiyyətə çatdırılır. Çox zaman geniş oxucu, dinləyici və tamaşaçı auditoriyasına istifadə olunan neft terminlərinin hamısı məlum olmadığından çatdırılan informasiyanın tam mənası ilə dərk olunmasında çətinliklər yaranır. Digər tərəfdən, son illərə qədər neft sənayesi müəssisələrində, elmi-tədqiqat və istehsalat işləri rus dilində aparıldığından, burada çalışan vətəndaşlarımız elmi, mühəndis və maliyyə sənədlərinin hazırlanmasında neft terminlərindən istifadə problemi ilə qarşılaşırlar.

Termin yaradıcılığında elmi-texniki tərəqqinin böyük təsirini danmaq olmaz. Elmi-texniki tərəqqi prosesi bir amil kimi termin yaradıcılığı üçün xüsusilə səciyyəvidir. Elmi-texniki tərəqqi dərin keyfiyyət dəyişikliklərinin qlobal bir prosesidir. Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, həm mütərəqqi texnika və texnologiyaya malik olmaqla xalq təsərrüfatının təkmilləşməsi, həm də ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. “Yeni terminlərə olan ehtiyac ən çox tədqiqat işi aparılan prosesdə ,həmçinin elmi-texniki ,ictimai-siyasi və s. ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində qarşıya çıxır” (1, 4).

Elmin inkişafı ilə yanaşı terminologiya da inkişaf edir, dolğunlaşır,hər bir ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlər dəqiqləşir,yeni məfhumlar yaranır.Elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır.Çex dilçisi K. Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90 faizini terminlər təşkil edir.Belə bir cəhət başqa dillərə aid olduğu kimi,eynilə də Azərbaycan dilinə də aiddir.

Bildiyimiz kimi ,elm və texnikanın əsas sahələri üzrə terminologiya başlıca olaraq, 30-cu illərdə formalaşmağa başlamış,50-ci illərdən etibarən Azərbaycan dili terminologiyasının tarixində yeni bir dövr – zənginləşmə və təkmilləşmə dövrü başlamışdır.İndi də terminalogiya sahəsi zənginləşir və təkmilləşir.

Terminologiya elmi-texniki tərəqqinin tərkib hissəsinə daxil olub.. Müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilinin terminologiyası sürətlə inkişaf etməyə və zənginləşməyə başlamışdır.Son illər dilimizin daxili imkanları hesabına çoxlu yeni terminlər yaradılmişdır.Rus dilindən və rus vasitəsilə başqa dillərdən (həmçinin ingilis) Azərbaycan dilinə keçən terminlərin sayı xeyli artmışdır. Azərbaycan dilində yeni terminlərin müəyyən qismi rus dilindəki modellərin əsasında yaranmışdır.İndiki dövrdə isə ingilis dilinin rolu daha çox üstünlük təşkil edir..Belə yolla yaranan terminlərin sayı xeyli artmışdır.Neft və qaz yataqlarının işlənməsində də Azərbaycan dilində yeni terminlərin müəyyən bir qismi rus dilindəki modellərin əsasında yaranmışdır,indi ingilis dilindən gəlmə terminlər daha çox üstünlük təşkil edir.Bu yolla yaranan terminlərin formalaşmasında Azərbaycan dilinin struktur-semantik imkanları müəyyən dərəcədə ekvivalent xarakter daşıyır.Danışıq dilində rus dili və ingilis dili modellərinə uyğun variantların işlədilməsi təsadüf edilir: Məsələn; avariya,qəza - accident – авария ; bucurqad – lebedka – drawwork -лебедка; baltabaşlığı,bupovaya koronka - drill bit - буровая

коронка ; vışka, buruq – derrick – вышка ; kavitasiya,boşluq - cavitation – кавитация.

Ədəbi dildə bunların qarşılıqları işləndiyi halda,danışıq dilində rus dili modellərinin variantlarından istifadə olunur.İndi rus dili ilə yanaşı danişıqda ingilis dilində də işlənən terminlərə də rast gəlirik,belə ki, tubing –nasos kompressor boruları ,tyubinq - насос компрессорные трубы, piqlançer,boru təmizləyən ərsin - pig launcher – пускавая установка;

Termin elmi-texniki tərəqqinin inkişafı əsasında yaranan sözdür. Müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafı bu baxımdan terminologiyada öz əksini daha geniş tapır. Terminoloji leksika bu sosial amil nəticəsində daha da fəallaşır və mütəhərrikləşir.

V. Aslanov qeyd edir ki,elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid (beynəlxalq terminlər nəzərə alınmazsa) terminlərin yaranmasında hər hansı bir dilin oynadığı rol həmin dildə danışan xalqın elm və texnikanın bu və ya digər sahəsinin inkişafında oynadığı rolu müəyyən edir (2, 32).

Elmi-texniki tərəqqi dövründə elm və texnikanın mürəkkəb anlayışlarını ifadə etmək,mürəkkəb qurğuları, cihazları,hadisə və prosesləri bildirmək üçün bəzən bir neçə sözdən ibarət terminlər işlətmək zərurəti qarşıya çıxır.Məsələn; “fəal işlənmə sistemi” (active system of development); “qazıma jelonkası”-(”bailer”); “quyudibi təzyiq”- (bottom hole pressure); “boruarxası qaz”-(annular space gas); “yan suları”-“marginal / side waters”; “neft yatağı”-“oil deposit” və s.

Yaranmış terminlər ölkədən-ölkəyə keçərək beynəlxalq xarakter alır. Ona görə ki,yeni terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və hər dəfə yeni elmin yaranması terminlər fondunu zənginləşdirir.

Bir sıra terminlər mövcud alınma sözləri əvəz edir. Məsələn, tormoz ,əyləc-brake- тормоз ;crisis,krizis – böhran; pıxtalaşma ,koaqulyasiya – coagulation - коагуляция; pulpa- lilli məhlul – pulp,slurry – пульпа. Belə sözlərin bəziləri dildə paralel işlənir, bəziləri isə öz yerini yeni terminlərə vermişdir.

Hər hansı yeni bir söz məcazi mənada işlənməyə başladıqda onun əvvəlki mənası bəzən arxa plana keçir,sözün mənasının xüsusiləşməsi baş verir. Semantik üsulla yaranan terminlər terminoloji məna ilə yanaşı əvvəlki məişət mənasını da saxlayır. Bu qrupa daxil olan terminlər fonetik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır,əlavə terminoloji mənası əsas məna ilə ziddiyyət təşkil edir.Məsələn, *möhür* sözünü təhlil edək. *Möhür*-sözü müasir Azərbaycan dilində bir sıra mənalara malikdir.1.üzərində bir idarənin ,təşkilatın və ya şəxsin adi həkk olunmuş metal, rezin və s. damğa(bir şeyi təsdiq etmək üçün sənəd üzərinə basılır.*İdarənin möhürü.*2.Müsəlmanların müqəddəs saydıqları Məkkə,Kərbala,Məşhəd kimi yerlərin tor-pağından düzəldilən və şiələrin namaz zamanı səcdəyə gedərkən alınlarını söykədikləri quru gil parçası.Neft və qaz yataqlarının işlənməsi termini kimi isə quyu lüləsinə düşən quyu dibində əşyanın vəziyyətini və formasını təyin etmək üçün aşağı hissəsi qurğuşundan düzəldilmiş tərtibatdır. Qazıma alətinin sınıb quyuda qalan

hissəsinin vəziyyətini və formasını müəyyənləşdirmək üçün quyuların qazılmasında istifadə olunan qurğu-əsaslı təmir işlərində də istifadə olunur. İngilis dilində *"möhür"-"impression block"* adlanır.

Dildəki adi sözlər də onların səs tərkibini saxlamaq şərti ilə termin kimi istifadə olunur.Adi sözlər elmi terminə çevrildikdə yeni məna kəsb edir.Belə sözlərin əvvəlki mənası arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakteri müxtəlifdir.

Məsələn, dilimizdə işlənən *"lift"* sözü deyəndə mərtəbələr arasında adam və ya yük qaldırıb-düşürən qurğu başa düşülür.Lift sözü ingilis dilindən götürülmüşdür.Azərbaycan dilində qarşılığı qaldırmaqdır.Bundan başqa bu söz öz dar mənasından çıxaraq neft və qaz yataqlarının işlənməsində geniş mənada necə işləndiyini aşağıdakı ifadələrdə görə bilərik.

Məsələn,*lift control-lifti idarə etmə,lift height-qalxma hündürlüyü,lift pump-sorucu nasos,lift valve-qaldırıcı klapan*,həm də lift sözünə -er,-ing artırmaqla da yeni-yeni terminlər yaranmışdır.*Lifter spring-qaldırıcı yay*,*lifting bail-qaldırıcı sırga,liftinq device-qaldırıcı qurğu,lifting expenses,lifting cost-istismar xərcləri,lifting gear-elevator,lifting cup-balta qalpağı, lifting chain-qaldırıcı zəncir,lifting jack-vintli domkrat ,lifting head-qaldırıcı başlıq,lifting speed-qaldırma sürəti,liftinq sub-qaldırıcı keçirici,lifting oil from wells in gas driving process-nefti quyudan qaz liftlə çıxarma,lifting pressure-qal- dırma zamanı təzyiq,lifting capacity,lifting power-yükqaldırma qabiliyyəti,lifting winch-qaldırıcı bucurqad.*

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki,mənanın dəyişdirilməsi və genişləndirilməsi üsulu ilə yaradılan terminlər bir sıra üstünlüklərə malikdir.Mənanın əsassız olaraq dəyişdirilməsinə və genişləndirilməsinə yol verilməməlidir.

ƏDƏBIYYAT

1. M. Qasımov. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya." Elm və həyat" jurnalı. 1975. №4.s.4.)

2. B.Aslanov Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili.("Terminologiya məsələləri".Bakı."Elm" nəşriyyatı.1984.s.32).

L.A.BABAEVA

SUMMARY
THE ROLE OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS IN THE CREATION OF THE TERM

After the restoration of the independence of Azerbaijan Republic , the application of modern technologies in the country's economy, especially in the oil industry, the expansion of scientific and economic ties have led to the introduction of

new oil terms in our language. Some of these terms are widely used in the press, electronic media and communicated to the public.

The process of scientific and technological progress as a factor is particularly characteristic of term creation. Scientific and technological progress is a global process of profound qualitative change. Scientific and technical progress means both the improvement of the national economy with advanced techniques and technologies, as well as the development of various fields of science.

Terminology has become an integral part of scientific and technological progress. As a result of the development of modern scientific and technical progress, the terminology of the Azerbaijani language began to develop and enrich rapidly. The number of terms translated into Azerbaijani has increased significantly. Some of the new terms in the Azerbaijani language are based on Russian models. Nowadays, the role of the English language is more dominant. The number of terms created in this way has increased significantly.

The term is a word formed on the basis of the development of scientific and technical progress. In this regard, the development of modern scientific and technological progress is reflected in the terminology. As a result of this social factor, terminological vocabulary becomes more active and mobile.

Keywords: oil terms, information, application of modern technologies, scientific and technical progress, improvement, metaphorical meaning ,socio-political.

Л.А.БАБАЕВА

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В СОЗДАНИИ ТЕРМИНА

После восстановления независимости Азербайджанской Республики, применения современных технологий в экономике страны, особенно в нефтяной промышленности, расширение научных и экономических связей привело к введению новых нефтяных терминов в нашем языке. Некоторые из этих терминов широко используются в прессе, электронных СМИ и доводятся до сведения общественности.

Процесс научно-технического прогресса как фактор особенно характерен для терминологии. Научно-технический прогресс - это глобальный процесс глубоких качественных изменений. Научно-технический прогресс - это как совершенствование народного хозяйства передовыми методами и технологиями, так и развитие различных областей науки.

Терминология стала неотъемлемой частью научно-технического прогресса. В результате развития современного научно-технического прогресса

терминология азербайджанского языка стала быстро развиваться и обогащаться. Значительно увеличилось количество терминов, переведенных на азербайджанский язык. Некоторые из новых терминов в азербайджанском языке основаны на русских образцах. В настоящее время роль английского языка более доминирующая. Количество терминов, созданных таким образом, значительно увеличилось.

Термин - это слово, образованное на основе развития научно-технического прогресса. В связи с этим развитие современного научно-технического прогресса отражено в терминологии. Терминологическая лексика становится более активной и подвижной в результате действия этого социального фактора.

Ключевые слова: нефтяные термины, информация, применение современных технологий, научно-технический прогресс, улучшение, метафорическое значение, общественно-политический.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.10.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRVİN ƏSƏDULLAYEVA
AMEA akad.Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun
İran filologiyası şöbəsi
İstiqlaliyyət küç., 30
parvin-03@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ "XƏMSƏ"SİNDƏ FELİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARI

Xülasə

Məqalə Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində felin keçmiş zamanlarının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Şairin əsərlərində felin keçmiş zamanlarının həm müasir, həm də arxaik formaları işlənir. Şair felin müxtəlif formaları ilə keçmiş zamanın ən müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Bu əsərlərdən gətirilən faktlar şairin dilini klassik fars dili ilə müqayisə etməyə və şairin müxtəlif zaman çalarlarına münasibətini müəyyən etməyə imkan verir. Felin bitməmiş keçmiş zamanı Nizami Gəncəvi əsərlərində klassik fars dilinin qaydaların uyğun şəkildə ifadə olunur. Nizami bu zamanın ifadə olunmasında bütün vasitələrdən istifadə etmişdir və onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) müasir fars dilində olduğu kimi mi می hissəciyi vasitəsilə ifadə olunur; 2) همی həmi hissəciyi vasitəsilə ifadə olunur; 3) ی şəkilçisi vasitəsilə formalaşan şəkillə ifadə olunur; 4) ـی şəkilçisi və ـه hissəciyi ilə yaranan forma ilə; Nəqli keçmiş zaman forması Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində əsasən iki şəkildə özünü göstərir: 1) müasir fars dilində olduğu kimi ifadə olunur: keçmiş zaman feli sifəti və qısa xəbər şəkilçiləri; 2) keçmiş zaman feli sifəti və xəbər şəkilçisi. Bu forma müasir fars dili üçün arxaikdir. Uzaq keçmiş zaman forması Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində müasir fars dilində olduğu kimi ifadə olunur.

Açar sözlər: klassik fars dili – feil – zaman – qrammatik üsul – qrammatik forma

Nizami Gəncəvinin dili, başqa sözlə, klassik fars dili müasir fars dilindən fərqli olduğuna görə feilin formaları arasında da müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Feilin zaman kateqoriyası ümumilikdə zaman konseptinin bir parçasıdır və feilin zaman formaları zaman anlayışının linqvistik ifadə vasitələrindən bəlkə də birincisidir. Feilin zaman formaları yeganə formadır ki, zamanın (indiki, keçmiş və gələcək) dəqiq çalarlarını ifadə edir. Müasir fars dilindən fərqli olaraq, Nizaminin "Xəmsə"sində feilin zamanları müxtəlif formalarla ifadə olunur. Məsələn, keçmiş zamanın əsərdə bir neçə ifadə forması vardır ki, onlara ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Şühudi keçmiş zaman (ماضی مطلق) əsərdə əsasən iki formada ifadə olunur:

1) müasir fars dilində olduğu kimi feil əsası və şəxs sonluqlarının birləşməsi ilə.

نام آن شهر باز پرسیدم
رفتم و آنچه خواستم دیدم (5,s.206)

همه شب پاسبانی پیشه کردند
بسی شب را در ین اندیشه کردند (9,s.191)
(Bütün gecəni qarovul çəkdilər, çox gecəni bu fikirdə keçirtdilər).
نام آن شهر باز پرسیدم
رفتم و آنچه خواستم دیدم (5,s.206)
(O şəhərin adını soruşdum, getdim və istədiyimi gördüm)
دگر روز آستان بوسان دویدند
به درگاه ملک صف برکشیدند (9,s.185)
(O biri gün təzim edərək qaçdılar, şahın sarayında sıraya düzüldülər)
اندکی خوردم اندکی خفتم
در همه حال شکر می گفتم (5,s.212)
(Bir az yedim, bir az yatdım, hər bir halda şirin sözlər dedim)
شفاعت کرد روزی شه به شاپور
که تا کی باشم از دلدار خود دور (9,s.215)
(Bir gün şah şapurdan istədi ki, nə vaxta qədər öz yarımdan uzaq olacağam)

شب به آخر رسید و صبح دمید
سخن ما به آخری نرسید (9,s.219)
(Gecə bitdi və səhər açıldı sözümüz sona çatmadı)

Bu beytdə eyni feil həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənmişdir. Maraqlıdır ki, birinci halda, yəni təsdiqdə (به آخر رسید) zaman sona çatır, ikinci halda, inkarda isə zaman hələ də davam edir.

ملک برخاست جام باده در دست
هنوز از بادهٔ دوشینه سرمست (9,s.197)
(Şah əlində piyalə ayağa qalxdı, hələ də dünənki badədən məst)
اگرچه من از بهر کاری بزرگ
فرستادمت یادگاری بزرگ (10,s.1252)
(Baxmayaraq ki, böyük bir iş üçün sənə böyük yadigar göndərdim)

Bu beytdə işlənən فرستادمت ferestadəmət vasitəli tamamlıq funksiyasında işlənən bitişən əvəzliklə işlənmişdir (yəni به تو فرستادم).

به دستوری شه سوی کشورش
فرستاد با گنج و با لشکرش (10,s.1264)
(Göstərişlə şah onu ölkəsinə xəzinə və ordu ilə göndərdi)
بدینگونه یکماه رفتند راه
بسی مردم از تشنگی شد تباه (10,s. 1331)
(Beləliklə bir ay yol getdilər, çox insan susuzluqdan tələf oldu)

2) “be” hissəciyi feil əsası və şəxs sonluqlarının birləşməsi yolu ilə:

مجنون چو حدیث عشق بشنید
اول بگریست پس بخندید (11,s.100)
(Məcnun eşqin hədisini eşidəndə əvvəl ağladı sonra güldü).
زبان بگشاد و می گفت ای زمانه

شب است این یا بلائی جاودانه (9,s.252)

(Dilə gəldi və dedi, ey zəmanə, bu gecədir, yoxsa əbədi bəla)

بگفتا هر شبش بینی چو مهتاب

بگفت آری چو خواب آید کجا خواب (9,s.228)

(Dedi hər gecə onu ay işığı kimi görürsən, dedi bəli yuxu gələndə hanı yuxu)

بیاورد آتشی چون صبح دلکش

وز آن آتش به دلها در زد آتش (9,s.170)

(Sübh kimi atəş gətirdi və o atəşlə ürəklərə od vurdu)

بپرسیدش که چونی وز کجائی

که بینم در تو رنگ آشنائی (9,s.160)

(Soruşdu ki, necəsən və haradansan, səndə tanışlığın rəngini görürəm)

بدانستند کان کار پری نیست

عجب کاریست کار سر سری نیست(9,s.158)

(Bildilər ki, o, pəri işi deyil, qəribə işdir iş boş iş deyil)

مرکب به دیار خویشتن راند

بنشست و غبار خویش بنشاند (11,s.114)

(Atı öz diyarına çapdı, oturdu və tozunu yudurtdu)

Pərviz Natel Xanləri be önşəkilçisi haqqında yazır: Bəzi hallarda şühudi keçmiş zaman formasının qarşısında “be” hissəciyi işlənir. Orta fars mətnlərində də bəzən şühudi keçmiş zaman formasından əvvəl “bē” (bi) hissəciyi gəlirdi ki, bəzi tədqiqatçılar bu hissəciyi “ba-ye məchul”, bəzi tədqiqatçılar isə onu hərəkətin yerinə yetirilən və tamamlanmasını ifadə edən hissəcik “bəyan-e etmam-o-əncam yaftən-e feil” adlandırırlar. İran ədibləri bu hissəciyi bəzən “ba-ye zinət” və bəzən də “ba-ye təkid” adlandırmışlar, lakin nə birinci termin (ba-ye zinət) qəbul ediləndir (çünki, danışıq hissələrindən heç biri boş yerə və yalnız bəzək xatirinə işlənmir), nə də ikinci termin, yəni (ba-ye təkid), çünki bu ifadənin daha çox sübuta ehtiyacı var və mən indiyə qədər qənaətbəxş dəlil görməmişəm. İranın bir sıra dialektlərində şühudi keçmiş zaman formasının qarşısında bu hissəcik onu keçmiş zamanın digər formalarından fərqləndirir. Dəri fars dilində də “be” morfoloji hissəciyi bu funksiyanı yerinə yetirirdi.”. (8,s. 203-204, c.II)

Bu hissəciyin mənşəyi və kökü tam məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar onu “băsa” və “boit”, Avesta hissəcikləri ilə əlaqələndirirlər, lakin bu əlaqə tam müəyyən edilməmişdir. Feilin mənasında etdiyi dəyişiklik haqqında bu qeyri-müəyyənlik və fikir ayrılığı mövcuddur. Bəziləri şühudi keçmiş zaman formasının qarşısında bu hissəciyi feilin ifadə etdiyi hərəkətin qəti sona çatdığını göstərən əlamət hesab edirlər, bəziləri isə hesab edirlər ki, bu hissəciyin feilin qarşısında işlənməsi feilin mənasında bariz dəyişiklik yaratmır.

Yalnız feili önşəkilçi funksiyasında bu hissəcik feilin mənasını dəyişir. Məsələn: بشدن – keçmək → ötmək mənasında; ببودن – olmaq → məskunlaşmaq; برسیدن – qurtarmaq → bitmək, sona çatmaq (8,s.204-205)

R.Sultanov "Sədi yaradıcılığında Gülüstan" əsərində qeyd edir ki, Gülüstan kitabında çox zaman feildən əvvəl ب də əlavə edilir və burada təsadüf edilən ب – nin nə rol oynadığını qəti olaraq demək mümkün deyildir. O bəzi hallarda təkid bildirir, bəzən də feili bağlamalar kimi özlərindən sonra bir feil tələb edir və onun mənasını müəyyənləşdirir. Müəllifin fikrincə, bu hissəciyi heç bir zaman ب زینت (ba-ye zinət) adlandırmaq olmaz. (1,s.207-208)

J.Lazar be hissəciyi il bağlı yazır: "be" prefiksinin funksiyası "(hə) mi"" hissəciyi ilə qarşılaşdıraraq müəyyən oluna bilməz. "Bi" prefiksi ilə və "be" prefiks olmadan işlənən formalar bir-birini əvəz edə bilmir. Bu və ya digər formanın işlənməsi sintaktik şərtlərlə bağlıdır. Əgər feil zəif mövqedə yerləşirsə, ikinci plana keçirsə, semantik cəhətdən özündə məntiqi vurğu daşıyan başqa elementə tabedirsə, be prefiksi düşür. J.Lazarın müşahidələrinə görə, feil preverb, ad elementi, habelə feilin semantikasından asılı olaraq hərəkət və ya məqsədin həddini göstərən tamamlıqla müşayiət olunursa be prefiksi işlənmir. Əksinə feil qüvvətli mövqedə yerləşdiyi zaman, başqa sözlə, əgər feil məlumat üçün daha vacibdirsə be prefiksi formanı müşayiət edir. Belə hallarda bütün ifadə bir xəbər və ya xəbər və mübtədadan ibarət ola bilər və ya hərəkətin sonunu göstərməyən başqa bir tamamlıqla müşayiət olunur. Ola bilər ki, bu şərtlər frazada vurğu və metodikanın hərəkəti ilə bir başa bağlı olsun. Başqa sözlə desək, J.Lazar bir çox iranistlərin əksinə olaraq be prefiksinin xüsusi qrammatik məzmununu qəbul etmir. (12,s.275-276)

J.Lazarın fikrincə, "bi" prefiksinin köməyi ilə feilə bir sıra əlavə semantik çalarlar gətirildi. Məsələn, [budən] feili "be" prefiksi ilə birlikdə qalmaq kimi başa düşülürdü. (12,s.279)

M. Bahar da bir çox tədqiqatçılar kimi "be" hissəciyinin "ba-ye zinət" olması fikrini qəbul etməyərək bildirir ki, bu hissəcik "ba-ye təkiddir", çünki dildə elə bir hərf və ya vasitə yoxdur ki, bəzək xatirinə işlənsin, insan hər şeydə qənaətcildir, xüsusilə dildə, insan çalışır ki, dildə və danışıqda artıq elementləri kənara qoysun və bu, feildən əvvəl gəlmiş və bu gün də bəzi formalarda işlənən "ba-e təkid"dir və qədimdə بی [bi] şəklində işlənmiş və sonralar به [be] şəklini almışdır. (4,s.333)

L.P.Smirnova şühudi keçmiş zaman formalarını iki yerə ayıraraq yazır ki, öz mənasına görə sadə keçmiş zaman forması (گفت) davamedici keçmiş zaman formasına qarşı qoyulur və davamlılıq və məhdudiyyətə aid olmadan keçmişdə baş vermiş hərəkəti ifadə edir. Bu münasibətdə گفت tipli forma sadə keçmiş zaman prefiksli forma ilə yaxınlaşır (بگفت). گفت tipli sadə keçmiş zaman forması hərəkətin bitib-bitmədiyinə görə önşəkilçili formaya qarşı qoyulur: önşəkilçisiz formada adətən hərəkətin bitməsinə işarə yoxdur, baxmayaraq ki, konteksdə bu forma bitmiş hərəkəti ifadə etmək üçün çıxış edə bilər, halbuki önşəkilçi (prefiksli) forma hərəkətin həddi haqqında təsəvvürü özündə ehtiva edir. (3,s.74) Müəllif گفت tipli formanın "Tarix-e sistan" əsərində keçmişdə bitmiş hərəkəti, keçmişdə indiki zamanı, zərflik sözlərin iştirakı ilə təkrar hərəkəti ifadə etmək üçün işləndiyini qeyd edir (3, 75)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Sultanov R., Sədi yaradıcılığında Gülüstan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 334 s.
2. Шарова Е.Н., К вопросу об использовании глагольного префикса bi в классическом персидском/таджикском языке, 278-281, Индийская и иранская филология, Наука, М., 1976, 311 с.
3. Смирнова Л.П., Язык Тарих-и Систан (грамматическое описание), Сталинабад, 1959, 143 с.
4. بهار تقی محمد، سبک شناسی، جلد ۱، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۳، ٤٦٧ص
5. ثروتیان بهروز، هفت پیکر نظامی گنجه ای، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۲، ۷۳۱ ص
6. ثروتیان بهروز، لیلی و مجنون نظامی گنجه ای، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸٦، ٦٨٣ص
7. ثروتیان بهروز، مخزن الاسرار نظامی گنجه ای، تهران، انتشارات امیر کبیر، ،۱۳۸٦،٤٠٠ص
8. خانلری پرویز ناتل، تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، تهران، ۱۳۷۷، ٤٠٨ ص
9. دستگردی وحید، کلیات نظامی گنجوی (خسرو و شیرین)، جلد ۱، تهران، انتشارات سمیر، ۱۳۹۲، ٨٤٨ص
10. دستگردی وحید، کلیات نظامی گنجوی (اقبال نامه) جلد ۲، تهران، انتشارات سمیر، ۱۳۹۲، ۷۰۰ص
11. زنجانی برات، لیلی و مجنون نظامی گنجوی، تهران، انتشارات دانشگاه، ۱۳۸۵، ۷٥٦ ص
12. لازار ژیلبر ، دستور زبان فارسی معاصر، تهران،۱۳۸٤، ۳۰۲ص

Парвин Асадуллаева

ФОРМЫ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В ХАМСЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается к изучению прошедших времен глагола в Хамсе Низами Гянджеви. В произведениях поэта употребляются и современные и архаические формы прошедших времен глагола. С помощью разных форм глагола поэт выражает самые различные оттенки прошедших времен. Факты из этих произведений дают нам возможность сопоставить языка поэта с классическим персидским языком и определить отношения поэта к разным оттенкам времени. Одна из многозначных и многоупотребляемых форм прошедшего времени неопределенное прошедшее время. Как известно, эта форма прошедшего времени в классическом персидском языке, в том числе в языке Низами Гянджеви отличается от формы современного персидского языка. В современном персидском языке эта время выражается одной формой. Но в классическом персидском языке оно выражается в основном двумя формами. В произведениях Низами Гянджеви эта время также выражается

двумя формами: 1)основа глагола и личные окончания; об этой форме существуют разные мнения. Некоторые ученые считают, что эта форма выражает действие, происходившего в неопределенном прошедшом времени. 2)бэ и основа глагола и личные окончания. В произведениях Низами Гянджеви эта форма употребляется чаще чем другие формы прошедшего времени. Некоторые ученые считают, что значение этой формы отличается от значения другой формы.

Ключевые слова: классический персидский язык – глагол – время – грамматический способ – грамматическая форма

PARVIN ASADULLAEVA

THE PAST TENSE FORMS OF THE VERB IN NIZAMI GANJAVI'S KHAMSA SUMMARY

The article is dedicated to the study of the past tense forms of the verb in Nizami Ganjavi's Khamsa. In the works of the poet are used either modern or archaic tense forms of the verb. By using the different forms of the verb poet expresses the different tints of the past tenses. The facts from these works give us the opportunity to compare the linguistic style of the poet with the classical persian and to deretmine his attitude to the different tints of times. One of the polysemantic and usable form of the past tense is an indefinite past tense form. As we know there is a difference in this form between the modern and classical Persian. In modern Persian this tens is expressed with one form. But in classical Persian it is expressed with two forms. In Khamsa of Nizami Ganjavi we see two forms of this tense form: 1)past stem of verb and personal suffixes; there are different points of view on this form. A group of investigators consider this form expresses the act which is happened in the indefinite time. 2)particle be and past stem of verb and personal suffixes. In the works of Nizami Ganjavi we can often see this form. Some of investigators think it has a different meaning.

Key words: classical persian language – verb – grammatical way – grammatical form

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2020
Rəyçi: f.e.d.,prof. Şəfəq Əlibəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏVVA ZAMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Müəllim (SABAH qrupları)
havva.ahmedova@mail.ru

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNİN TERMİNOLOGIYASI

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, dilçilik əsərləri, terminologiya, leksik sistem, üslub, mənşə

Görkəmli türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadə Mahmud Kaşğari və Mirzə Kazımbəydən sonra türk dünyasının yetişdirdiyi ən böyük alimlərdəndir. Bəkir Çobanzadə keçən əsrdə Azərbaycanda təkcə dilçilik elminin deyil, eyni zamanda ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan simalardan biridir. Onun zəngin və çoxşaxəli elmi yaradıcılığı dilçilik elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ hesab edilir. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında Bəkir Çobanzadənin türkologiyanın müxtəlif aktual sahələrinə həsr olunmuş elmi əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərindən sonra Azərbaycan dilçiliyinin dil üslubunda müəyyən dəyişmələr meydana çıxmasına baxmayaraq, B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dili müasir dilçilik üslubunun "fundament"i olmaq etibarilə əvəzsiz rola malikdir. Böyük türkoloq "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" (1924), "Türk- tatar dialektolojisi" (1927), "Türk dili" (1928), "Türk qrameri" (1930) və s. əsərlərində beynəlmiləl tələbləri gözləməklə yanaşı, tədricən Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından yararlanmağa üstünlük vermiş, bütün çətinliklərə rəğmən nümunəvi bir milli dilçilik üslubu nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

Dünyada gedən sürətli inkişaf hər sahədə elmi-texniki yeniliklərin yaranmasını, bu da öz növbəsində yeni anlayış və məfhumların meydana gəlməsini şərtləndirir. Yeni yaranan anlayışlar dilin leksik sistemində öz əksini tapmaqla onun zənginləşməsinə xidmət göstərir. Dilin ümumi leksik sistemi kimi, onun terminoloji qatı da mütəmadi olaraq yeniliyə, bu yeniliklər əsasında təkmilləşməyə meyil göstərir. Dilin terminoloji sisteminin inkişafında mühüm yeri, professor Bəkir Çobanzadənin termin yaradıcılığında da müşahidə etdiyimiz kimi, əsasən alınma terminologiya tutmaqdadır. Alınma terminlərin istifadəsində verilən üstünlük isə onunla əlaqədardır ki, həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhumlar onun yarandığı coğrafi ərazinin dili ilə adlandırılır. Lakin bununla yanaşı, dilin leksik qatında milliləşməyə olan meyillə əlaqədar terminlərin milli dildə qarşılığının yaranması da müşahidə olunur.

Bəkir Çobanzadə özünün türkologiyada dəyərli tədqiqat əsərlərindən hesab edilən "Türk qrameri" əsərində terminlər haqqında izahlar vermişdir. Bu əsərdə

müasir dövrdə yazılan dilçilik əsərlərindəki terminologiyadan fərqlənən bir çox terminlərə rast gəlinir. Məsələn:

"Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar və şəkilçi... Damarlar sözdə bulunan şəkilçilər çıxarıldıqdan, atıldıqdan sonra qalan qisimdir. Türk dilinin damarları üç cür ola bilir: 1) bəsit, 2) yapma, 3) qoşma/mürəkkəb" [6, s99].

Bəkir Çobanzadə elmi yaradıcılığının ilk dövrlərində anlaşılma imkanının genişliyi ilə əlaqədar olaraq, dilçilik anlayışlarını daha çox ərəb mənşəli terminlərlə ifadə etməyə üstünlük vermişdir. Onun dilçilik əsərlərinin dilində işlənən terminoloji leksikanı mənşə etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb mənşəli terminlər. Müəllif xüsusilə ilk əsərlərində ərəb mənşəli terminlərdən istifadəyə daha çox üstünlük vermişdir. Bunun isə əsas səbəbi, alimin özünün də izah etdiyi kimi, dilçilik anlayışlarının mövcud ənənəyə əsasən daha aydın anlaşılma imkanı ilə əlaqədardır:

*"**Təmsil** və **təhlil** yolu ilə meydana gələn **sövti təbəddüllər** ayrı hadisələr halında ikinci dərəcə, yəni müəyyən qanunlar təsiri altında hüsula gələn dəyişmələr sinfinə aiddir" [3, s93];*

*"Türk-tatar **lisanlarının** pək çoxundan (osmanlıca, Azərbaycan, Krım, Qazan şivələrindən) əski qalın burun [nq] samiti qaib olmuşdur" [3, s94];*

*"Səslərin dəyişməsinə əsl səbəb tələffüz mövqelərinin, **təcvid** təbirilə söyləyəcək olursaq, **məxrəclərin** (articulation) dəyişməsidir" [3, s95];*

*"Bir dürlü **istemaldan** digər bir dürlü **istemala nəql** kəlmələrin mənasını müxtəlif istiqamətlərdə **təbdil** edə bilər" [3, s95];*

*"Bu təqdirdə biz sözləri kəndi, əsl mənasında deyil, **məcazi-intiqali** mənasında (переносное значение) qullanırız" [3, s96];*

*"İştə bu hadisəyə **xalq qiyası** (народная этимология) , yaxud **yalançı qiyas** (ложная этимология) denilir" [3, s98];*

*"Buna baxmayaraq, öz dövrünə görə mükəmməl ərəb **lisaniyyat** təhsilinə malik olduğu görülən İbn Mühənna "bizim ölkə türkləri" arasında topladığı canlı danışıq dilinə aid materialı başqa ərəb türkoloqlarının analoji əsərlərindən geridə qalmayan qrammatik təhlilə tabe tutmuş..." [4, s124];*

*"...Mühənna Türküstan xalqının dili ilə "bizim ölkələr" adlandırdığı xalqın dili arasındakı **təfavütü** bilir və hətta bu **təfavüt** əsər daxilində 72 nöqtədə xülasə edilmişdir" [4, s58];*

*"Bu parçalarda şairin müəyyən bir duyğu, **məcaz** (настроение) ilə işlədiyi, daha açıqcası, bir şeylər söyləmək istədiyi anlaşılıyor" [4, s40];*

*"Hər nə qədər son pedaqoji cərəyanları, ümumiyyətlə, **istilahlara**, bilxassə **sərf** və **nəhv istilahlarına** qarşı qüvvətli bir nifrət doğurmuşsa da, bu hərəkəti qismən haqsız, qismən də bizim türkcə **sərf** və **nəhv istilahlarımız** üçün qeyri-varid saya biliriz" [4, s294];*

*"Ərəb **sərfiyyunu** böylə kəlmələri "şiddətli" kəlmələr tanımaq və iki kərə yazmayaraq, **şiddə** işarəti təbir etdiyimiz şu işarətlə təfriq etməklə daha ziyadə doğru və elmi hərəkətdə bulunmuşlardır" [3, s32];*

2. **Avropa mənşəli terminlər.** B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərində Avropa mənşəli terminlər, əsasən, ərəb mənşəli termin qarşısında dəqiqləşdirici vasitə kimi işlədilmiş, lakin tədricən aparıcı mövqeyə yiyələnməklə əvvəlki (ərəb mənşəli) termini sıxışdırmışdır:

*"İştə hərəkət əmrinin bu surətlə əsəb **(нервы)** vasitəsilə intiqal etməsinə **(inervation)** "fəaliyyəti-əsəbiyyə" təbir olunur" [3, s33];*

*"İkinci dərəcədə ruhi və üzvi (**психофизическ.)** arizələrdir ki, bu da bütün vücudun və bu arada səs hasil edən əzalarımızın hərəkəti..." [3, s33];*

*"Bu növ mürəkkəb saitələrdən "ciftə saitələri" **(diftong)** təfriq etmək lazım gəlir, çünki bunlar sürətlə bir-birinin arxasından tələffüz edilən səslər olub, bəzən bir-birilə birləşərək, bir səs təşkil etdikləri də nadir deyildir" [3, s32];*

*"Bütün bu lisan ailəsi bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana "ana lisan" **(праязык)** təbir olunur" [3, s63];*

*"Üzdəki əzələlərin hərəkatı ki, ələladə dilimizdə "üzünü əkşitdi", "üzünü bürüşdürdü"... kibi təbirlər ilə anladırız və bu hərəkətin ümumuna birdən **mimika** təbir olunur" [3, s83];*

*"Bundan başqa, bugünkü türk-tatar hərflərində belə həmən-həmən tamamilə ehmal edilmiş olan və hər lisanın ən əsaslı məsələlərindən birisi olan kəlmə təşkili **(morfologie)** məsələsi də ayrıca uğraşıb, bu xüsusda da qayət mühüm məlumat verir" [3, s114];*

*"Şübhə yoxdur ki, ilərıdə görüləcəyi vəchlə, bu səcərə - **generalogiya** sonra Şah İsmayılın özü tərəfindən və yaxud tərəfdarları vasitəsilə tərtib edilib..."*

[3, s263];

3. Türk mənşəli terminlər. B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilində türk mənşəli, yaxud milli termin yaradıcılığına göstərilən ardıcıl meyil aydın şəkildə duyulmaqdadır. Ənənədən irəli gələn alınma terminologiyadan istifadə ilə yanaşı terminoloji paralellikdə milli terminlərin də işlədilməsini dilçiliyimizin dil-üslub imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edən addım kimi qiymətləndirmək doğru olar:

*"Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan türk **dili** XIV miladi əsrdən başlayaraq, ədəbi mahiyyət qazanmış və XVI miladi əsrdə isə Füzuli şəxsiyyətində feodalizm dövrünün ən yüksək təkamül zirvəsinə vasil olmuşdur" [3, s270];*

*"Məsələn: montant "**yüksələrək**", bon "**eyi**", chantant "**bırlayan, şərqi söyləyən**" kibi kəlmələrdəki [o]-lar bu qəbildəndir" [3, s30];*

*"Bunlardan başlıcası **damaq // damaq "pərdəsi"** (небная занавеска), yaxud **"yumşaq" damaq təknəsi** (мягкое небо) denilən üzvdür" [3, s22];*

*"**Damaq pərdəsi** (небо), **ağız boşluğunu** (полость рта) **burun boşluğundan** ayırıyor" [3, s22].*

Nümunələrdən də göründüyü kimi, keçən əsrin əvvəllərində dilçilik terminologiyasının əsasını təşkil edən ərəb mənşəli sözlər sonrakı illərdə Avropa və türk mənşəli terminlərlə əvəz olunmağa başlamışdır. Məqalədə professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərindən gətirdiyimiz bu nümunələrdə rast gəldiyimiz həm alınma, həm də milli terminlərin bir qismi (diftonq, morfologiya, məxrəc, damaq pərdəsi, dil, qoşma, məcaz və s.) bu gün də istifadə olunmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996
2. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

XÜLASƏ

Görkəmli türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadə XX əsrdə Azərbaycanda təkcə dilçilik elminin deyil, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikrin formalaşmasında mühüm rolu olan simalardandır. Onun türkologiyanın müxtəlif aktual sahələrinə həsr olunmuş elmi əsərləri Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında əvəzsiz yer tutur. B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dili müasir dilçilik üslubunun "fundament"i hesab ediləcək dəyərə sahibdir. Böyük alim dilçilik əsərlərində beynəlmiləl tələbləri gözləməklə yanaşı, tədricən Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından yararlanmağa çalışmışdır. Dilin ümumi leksik sistemi kimi, onun terminoloji qatı da mütəmadi olaraq yeniliyə, təkmilləşməyə meyil göstərir. Dilçi alim elmi yaradıcılığının ilk dövrlərində anlaşılma imkanının genişliyi ilə əlaqədar olaraq, dilçilik anlayışlarını daha çox ərəb mənşəli terminlərlə ifadə etməyə üstünlük vermişdir. Lakin ənənədən irəli gələn alınma terminologiyadan istifadə ilə yanaşı terminoloji paralellikdə milli terminlərin də işlədilməsinin şahidi oluruq. B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilində işlənən terminoloji leksikanı mənşə etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb mənşəli terminlər. Müəllifin xüsusilə ilk əsərlərində ərəb mənşəli terminlərdən istifadə etməsinin əsas səbəbi, alimin özünün də izah etdiyi kimi, dilçilik anlayışlarının mövcud ənənəyə əsasən daha aydın anlaşılma imkanı ilə əlaqədardır;
2. Avropa mənşəli terminlər. B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərində Avropa mənşəli terminlər, əsasən, ərəb mənşəli termin qarşısında dəqiqləşdirici vasitə kimi işlədilmiş, lakin tədricən aparıcı mövqeyə yiyələnməklə əvvəlki (ərəb mənşəli) termini sıxışdırmışdır;

3. Türk mənşəli terminlər. Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilində türk mənşəli, yaxud milli termin yaradıcılığına göstərilən ardıcıl meyil aydın şəkildə duyulmaqdadır. Ənənədən irəli gələn alınma terminologiyadan istifadə ilə yanaşı terminoloji paralellikdə milli terminlərin də işlədilməsi müasir dilçiliyimizin dil-üslub imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edən addımdır.

ХАВВА ЗАМИРЛИ

ТЕРМИНОЛОГИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТРУДОВ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Ключевые слова: Бекира Чобанзаде, лингвистические труды, терминология, лексическая система, стиль, происхождение

РЕЗЮМЕ

Выдающийся ученый-тюрколог, профессор Б. Чобанзаде сыграл важную роль в формировании не только лингвистической науки, но и общественно-политической, литературной и культурной мысли в Азербайджане в XX веке. Его научные труды, посвященные различным актуальным проблемам тюркологии, занимают особое место в формировании научно-лингвистического стиля азербайджанского литературного языка . Язык лингвистических трудов Б.Чобанзаде по праву считается " фундаментом" современного лингвистического стиля.

Терминологический пласт языка, как и его общая лексическая система, постоянно имеет тенденцию к обновлению, совершенствованию. Ученый в своих лингвистических трудах наряду с соблюдением интернациональных требований также стремился постепенно использовать и возможности азербайджанского языка.

Терминологическая лексика, используемая в лингвистических трудах Б.Чобанзаде, по своему происхождению может быть сгруппирована следующим образом:

1. Термины арабского происхождения. Основную причину использования терминов арабского происхождения в своих ранних трудах ученый традиционно объясняет тем, что они более понятны и ясны.

2. Термины европейского происхождения. В лингвистических трудах Б.Чобанзаде термины европейского происхождения в основном используются как уточняющее средство перед терминами арабского происхождения. Однако, занимая лидирующую позицию, они постепенно вытесняли термины арабского происхождения.

3. Термины тюркского происхождения. В лингвистических трудах Б.Чобанзаде отчётливо прослеживается тенденция к предпочтительному использованию слов тюркского происхождения, или к национальному терминотвор-

честву. Наряду с традиционным использованием заимствованнной терминологии употребление и национальных терминов в терминологическом параллелизме служит расширению лингвостилистических возможностей современного азербайджанского языка.

HAVVA ZAMIRLI

TERMINOLOGY OF BAKIR CHOBANZADEH'S LINGUISTIC WORKS

SUMMARY

Keywords:Bakir Chobanzadeh, linguistic works, terminology, lexical system, style, origin

The outstanding scientist-turkologist, professor Bakir Chobanzadeh played an important role in the formation of not only linguistic science but also of social-political, literary and cultural thought in Azerbaijan in the XX century. His scientific works dedicated to the different urgent issues of Turkology take a special place in the formation of the scientific- linguistic style of the Azerbaijani literary language. The language of :B. Chobanzadeh's linguistic works is rightfully considered to be " foundation" of the modern linguistic style.

The terminological layer of the language like its general lexical system constantly has a tendency towards update, improvement. The scientist along with the observance of international requirements also tried to use gradually the possibilities of the Azerbaijani language in his linguistic works.

The terminological vocabulary used in B.Chobanzadeh's linguistic works by its origin can be grouped as follows:

1. Terms of Arabic origin. The scientist traditionally explained the main reason for using terms of Arabic origin in his early works by the fact that they are more understandable and clear.
2. Terms of European origin. Terms of European origin are used as a qualifier before terms of Arabic origin in B.Chobanzadeh's linguistic works. However, occupying a leading position they gradually replaced the terms of Arabic origin.
3. Terms of Turkic origin.There is a tendency towards the prefered use of words of Turkic origin, or towards the national term creation in B.Chobanzadeh's linguistic works. Along with the traditional use of borrowed terminology, use of the national terms in terminological parallelism serves increasing the linguistic and stylistic possibilities of the modern Azerbaijani language .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2020
Rəyçi: akad. N.Q.Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL RZAQULU QIZI ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Universiteti,
C.Hacıbəyli küçəsi, 71, office@au.edu.az

SƏBƏB-NƏTİCƏ KONSEPTİ, ONUN LİNQVİSTİK VƏ KULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Konsept çoxölçülü fikir, düşüncə konstruksiyasıdır, dərketmə prosesini əks etdirir. Konsept insan fəaliyyətinin, təcrübəsinin nəticəsidir, informasiyanı qoruyub saxlayır [1. , s. 40-59]

Konsept anlayışdır, koqnitiv sıra vahididir. Konsept koqnitiv elmin baza vahididir, sözün, ifadənin məna planıdır.

Konseptin komponentləri bunlardır: 1) əsas, aktual əlamət, 2) əlavə, passiv əlamət, 3) daxili forma.

Konsept çoxplanlı təfəkkür vahididir, dərketmə, şüur prosesini əks etdirir. Konsept koqnitiv sıra vahididir.

Fəlsəfə və kulturologiya elmində konsept dünya barədə şüurun, biliklərin komponenti kimi özünü göstərir.

Ən aktiv konseptlərdən biri də səbəb-nəticə konseptidir. Səbəb və nəticə konseptləri, əlbəttə, bir-birindən fərqlənir. Amma birləşəndə, sıra təşkil edəndə dünyanı anlama, dərketmə prosesində səbəb-nəticə kateqoriyasının da rolu inkaredilməzdir. *Səbəb* sözü ərəb mənşəli leksik-terminoloji vahiddir. Bir şeyin, hadisənin baş verməsini şərtləndirən başqa hadisə, şərait.

Bir konsept kimi səbəb məzmunu həm fəlsəfədə, həm də linqvistikada dünyanın dil mənzərəsini əks etdirir. Biz onun bəzi linqvistik və kulturoloji aspektlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Səbəb-nəticə konseptinin linqvistik aspektlərindən biri onun ifadə formasıdır. İfadə strukturu kimi səbəb və nəticə budaq cümlələri öncül yerlərdən birini tutur. Daha doğrusu, bu konseptin ifadə olunduğu vasitələrdən ən mühümü səbəb budaq cümləsidir.

Səbəb budaq cümləsi əşya və hadisələrin arasındakı səbəb əlaqəsinin dildəki mürəkkəb işarəsi kimi özünü göstərməkdədir. 1950-ci illərdən etibarən səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi birləşdirilmiş və xəbəri şəxsli biçimdə mövcud olan sintaktik vahidlər budaq cümlə sayılmışdır. [2, s.142-143]

Səbəb mənaları müxtəlif cür olur. Məsələn, birinci tip: Ki\\kim bağlayıcısının iştirakı ilə: Mən sənə kömək olum ki, qalib gələsən. Təəssüflər olsun ki, fikrini bildirmədən işi görüb.

İkinci tip səbəb mənası. Apardılar ki, özləri üçün istifadə edələr.

İndiyə qədərki Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında xüsusi-mürəkkəb səbəb konstruksiyalarının funksional tipləri arasındakı fərqlər göstərilməmiş, həmin sintaktik vahidlər təkcə bağlayıcı vasitələrə əsasən müəyyən qruplara ayrılmışdır.

Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləsi struktur-funksional cəhətdən növlərə aşağıdakı ölçülərə görə ayrılır:

1) Komponentlərin sıralanmasına görə;
2) Komponentlərin təksubyektliliyinə və çoxsubyektliliyinə görə;
3) Komponentərin analitikliyinə və sintetikliyinə görə.

Birinci tipin konsept yaratması. Baş cümlə öncə, budaq cümlə isə sonra işlənir və budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitələrin çoxu eyni olub asılı komponentdə gəlir. Belə xüsusi mürəkkəb səbəb konstruksiyaları sintaktik quruluşun cütözəkliyinə görə fərqlənir.

Azərbaycan dilində həmin tip səbəb konstruksiyalarında asılı komponentlər əsas hissəyə *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, zira* mürəkkəb bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Məs.: O susurdu, *çünki (ona görə ki\ondan ötrü ki)* günahı böyük idi.

Belə konstruksiyalarda bağlayıcıların yeri bəzən fakültətiv olur. Məs.: Mən qardaşımın dediklərinə inanmalıyam, (ona görə ki) o mənə oğlunun əvəzinə and içməzdi.

Belə konstruksiyalarda asılı komponenti əsas tərəfə bağlayan bağlayıcılar eynimənalıdır və onların da yeri mürəkkəb strukturda fakultativdir.

İkinci tipin konsept yaratması. Baş cümlə öncə, budaq cümlə sonra işlənir. Səbəb konstruksiyaları bağlayıcı və bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələr isə semantik quruluşun təközəkliyinə görə fərqlənir. Asılı olan komponent əsas komonentdəki bağlayıcı sözə aid olur və onu tamamlamağa xidmət göstərir. *Ki, ona görə, onun üçün, ondan ötrü* sinonim səciyyəli bağlayıcılar həmin funksiyanı yerinə yetirir. Bağlayıcı sözlərin yeri sintaktik vahidlərdə fakültətiv də ola bilir. Məs.: Mən sənə *ona görə* minnətdaram ki, sözün düzünü danışırsan. Mən sənə minnətdaram, sözün doğrusunu deyirsən (müqayisə et).

Üçüncü tipin konsept yaratması. Quruluş budaq cümlənin öncə, baş cümlənin isə sonra gəlməsi ilə səciyyələnir. Bu cür səbəb konstruksiyaları bütöv şəkildə sintaktik strukturun cütözəkliyinə əsasən müəyyənləşir.

Tədqiqatçılar dilimizdəki bu növ səbəb konstruksiyalarını bağlayıcı vasitələrin işlənməsinə görə iki qrupa ayırırlar:

A) budaq cümlədə hər hansı bir üzv aktuallaşır, xüsusi intonasiya ilə fərqlənir və «ki» ədatı ilə ayrılır. Bağlayıcısız quruluş əmələ gəlir. Amma, komponentlər arasına bağlayıcı söz artırılsa belə, semantika pozulmaz. Məs.: Mən işçilərimə elə divan tutdum ki, onlar məni bağışlamazlar.

B) baş cümlədə odur ki, bağlayıcısı və sinonim ona görə (də), buna görə (də), bunun üçün (də), onun üçün (də) bağlayıcı sözlərindən istifadə olunur [3, s.377]

Yuxarıda göstərilən bağlayıcı vasitənin bəzi tədqiqatlarda səbəb budaq cümləsinin baş cümləyə bağlandığı nədənsə qeydə alınmamış, əksinə baş cümləyə həmin vasitələrlə bağlanan cümlələr nəticə budaq cümləsi sayılmışdır [4, s.31]

«Odur ki» bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb konstruksiyasından Azərbaycan dilində nadir hallarda istifadə olunur: Bu məsələni həll etmək onun üçün çətin idi, odur ki, bu barədə düşünməyi sonraya salıb öz dəstəsini getdikcə gərginləşən vəziyyətdən qurtarmağa çalışırdı (M.İbrahimov); Gülsüm əczaçılıq texnikumunun son kursunda oxuyurdu, bu gün-sabah diplom almalı idi, ona görə də Cavad yamanca narahat oldu (İ.Məlikzadə) Bəzən bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə «hələ ki, bir belə ki, bir dəki» və s. bağlayıcı birləşmələr işlədilir. Belə cümlələrdə bağlayıcı sözlərin də yeri fakultətiv ola bilir. Məs.: Hələ ki, böyük oğlu qayıdıb gəlməmişdi, ona görə də oxuduğu duanı dəfələrlə təkrar edir, mərasimi uzadırdı (F.Kərimzadə), Bir belə ki, qan tökürük, bir belə ki, günaha batırıq, bu heyfi bizdə qoymayacaqlar («Ulduz» jurnalı) [5, s.146 (s.94-174)]

Dördüncü tipin konsept yaratması. Budaq cümlə öncə və baş cümlənin daxilində də işlənir, ona bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlar vastəsi il əlaqələnir. Bu cür səbəb konstruksiyası sintaktik strukturun cütözəkliliyinə əsasən seçilir. Komponentlər «deyə» bağlayıcı söz+-sa,-sə şəkilçiləmiş ədat»: Səs eşidilməsin deyə ağzını əli ilə bərk-bərk tutdu. Əhvalat onu necə qorxutmuşdursa, ayağa qalxanda yenidən yıxıldı. Qış qurtardı deyə daha yorğandan istifadə etmədik.

Dildə səbəbləşmənin digər vasitələri - kauzativ konstruksiyalar təsdiq və inkar mənaları ifadə edir: Pənahın onun toza basmağının səbəbini indicə anladı: «Əntiqəyə görə» (İ.Məlikzadə); Qaçay atasının qaralmış, xırda, seyrək dişlərinə baxdı və onun tüklü sifətində, donuq gözlərində dolanan təbəssümün səbəbini anlamadı (İ.Məlikzadə); Bayaq kişinin qaramtıl dodaqlarıda, bulanıq gözlərində dolanan titrək təbəssümün səbəbini anladı (İ.Məlikzadə); Qaçay müavinini anlaya bilmirdi. Niyə hamının sevdiyi, hörmət etdiyi Sahibovdan onun xoşu gəlmir? (İ.Məlikov); Oğlan nə üçün çağırıldığını başa düşdü. Keçən şənbə burada odun yarmışdı (İ.Məlikzadə).

Azərbaycan dilində qrammatik konsept-kauzativlik feil köklərinə –dır4 icbar növ şəkilçisini əlavə etməklə də yaradılır: küs- küsdür (Ondan incidiyim üçün küsdüm), Niyə səni qorxudur? Nə bilim.- Anam nə üçün ağladır?_ Deyə bilmərəm.

Dram dilindən seçilmiş nümunələr: Sədəf- Sən məni qorxudursan, Uğur! Uğur- Mən başqa bir qıza söz vermişəm… (İ.Əfəndiyev), Turac- Bəs sonra nə oldu? Yoxsa çiyninə paqon vuravndan sonra özünü bizə yaraşdırmadın? (İ.Əfəndiyev), Şəfəq- Qəribədir, həmişə məni küsdürüb ağladırdın; Nəcəfə- Adə, sənə söz deyirəm! Bu mədəniyyət sarayını da elə Uğur onun üçün tikdirir. Xanmuravd- Min dəfə sənə demişəm yüz qazanın damazlığı olma! O boyda sarayı Uğur bir qız üçün tikdirir? (İ.Əfəndiyev)

Bu quruluşda səbəb konsepti müəyyən situasiya ilə əlaqəli meydana çıxır. Qak yazır ki, «situasiya dildə əks edilən gerçəkliyin, yəni hərəkətdə olan materiyanın parçası, hissəsidir. Obyektiv gerçəklikdə insan şüuru, hər şeydən öncə, sabit element

olan substansiyaları- maddi obyektləri ayırır. Lakin ayrılıqda götürülən maddi obyekt hələ öz-özlüyündə situasiyanı yaratmır; onun barəsində demək olar ki, o mövcuddur. Situasiya maddi obyektlərin və onların hal-vəziyyətlərinin koordinasiyası nəticəsində əmələ gəlir. Belə koordinasiyanın iki ümumi forması vardır: məkan və zaman» [6, s.359 (s.349-372)]

Digər bir mənbədə oxuyuruq: «Səbəb situasiyası insanın istər xarici, istərsə də daxili aləminə xas ola bildiyi kimi, onun düşüncələrinin, refleksiyalarının da obyekti ola bilər» [7, s.60 (168 s.)]

Göründüyü kimi, digər situasiyalar kimi səbəb-nəticə şəraiti də obyektiv gerçəklikdə fəaliyyət göstərir. Bu geniş məsələdir. Ancaq bizim tədqiqatımızla əlaqədar olan kauzativ (səbəb) situasiyaları maraqlandırır. Bunları müxtəlif variantlar və tiplər yaradır. Həmin tiplər müəyyən təsirlərlə bağlı meydana gəlir.

1) İnsanın insana təsiri: Tələbələrin bir çoxu öz dayılarının sayəsində başqalarını yedirdir, içirdir.

2) İnsanın cansız predmet və hadisələrə təsiri: Daha keyfiyyətli yeməkləri nənəm bişirərdi.

3) Hadisənin (cansız əşyanın) insana təsiri: Lətafət, aclıq, yoxsulluq onu qorxutmur…

4) Hadisənin (cansız əşyanın) digər hadisə, yaxud cansız predmetə təsiri: Quru taxta parçası çataçat yanaraq qaranlıq gecəni işıqlandırdı. [8, s.109 (304 s.); 9, s.34 (166 s.)]

Beləliklə, səbəb budaq cümləsi ilə səbəb münasibətləri və səbəb konsepti ifadə olunur. Səbəb-nəticə konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri sintaktik dairədə öyrənilir. Onun bütün parametrlərini öyrənmək qarşıda duran vəzifələrdəndir.

İSTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBIYYAT

1.Krasavskiy N.A. Gmoüionalğnıe konseptı v nemeükoy i russkoy linqvokulğturax. Monoqrafiə. Volqaqrad, 2001

2.Şirəliyev M., Hüseynov M.Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951

3.Şirəliyev M.Ş. Tabeli mürəkkəb cümlə. _Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis), Bakı, 1959

4.Dəmirçizadə Ə. Mürəkkəb cümlələr. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1948, № 1

5.Musayev M. Mürəkkəb cümlə._Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis. Bakı, BSU, 2002

6.Qak V.Q. Vıskazıvanie i situaüiə._ Problemı strukturnoy linqvistiki. M.: Nauka, 1973

7.Deşerieva T.İ. Subjektno-objektnıe otnoşeniə v raznostrukturnıy əzıkax. M.: Nauka, 1985

8.Xolodoviç A.A. Problemı qrammatiçeskoy teorii. L.: Nauka, 1979

9.Kordi E.E. Modalğnıe i kauzativnıe qlaqolı v sovremnnom franüuzkom əzıke. M.: Nauka,

XÜLASƏ

İlk dəfə olaraq müasir Azərbaycan dilində səbəb-nəticə konseptinin mühüm aspektləri öyrənilir.Bundan əvvəl səbəb-nəticənin fəlsəfi-qrammatik kateqoriya kimi istiqamətləri dərslik səviyyəsində araşdırılmışdır.Ayrıca olaraq da bu kateqoriya bəzən dilçilikdə diqqətdən kənarda qalmışdır. Məqalədə göstərilir ki, linqvokulturologiyada ən aktiv konseptlərdən biri səbəb-nəticə konseptidir.Sıra təşkil edərək dünyanı, onun hadisələrinin başvermə səbəbinin, nəticəsinin anlaşılması prosesində mühüm rola malikdir. Məqalədə vurğulanır ki, səbəb konstruksiyaları əşya və hadisələr arasındakı səbəb əlaqəsinin dildəki mürəkkəb işarəsi kimi özünü göstərməkdədir.Bu mürəkkəb işarələr vasitəsilə müxtəlif tip səbəb-nəticə mənaları tapılaraq izah olunur, onların struktur – funksional növləri dəqiqləşdirilir: 1) komponentlərin iştirakına görə; 2) komponentlərin çox və təksubyektliyinə görə; 3) komponentlərin sintetik və analitekliyinə görə.Bunların konsept yaratmada rolu əsaslandırılır.

Bundan əlavə,tədqiqatda səbəb-nəticə situasiyalarının müəyyən təsirlərlə meydana gəldiyi də əsaslandırılır.Səbəb-nəticə konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin “ sintaktik məkanda” öyrənilməsi qeyd olunur.

Açar sözlər: konsept, səbəb məzmunu, linqvistik xüsusiyyətlər, kulturoloji aspektlər.

Гюнелъ Рзагулуовна Ахмедова

ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ, ЕЁ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

РЕЗЮМЕ

Впервые изучаются важные аспекты причинно-следственной концепции в современном азербайджанском языке. Ранее направления причины и следствия, как философско-грамматической категории, были исследованы на уровне учебных пособий. Также эта категория в языкознании иногда оставалась вне поля зрения. В статье указывается, что в лингвокультурологии самой активной концепцией является причинно-следственная. В процессе познания, она играет важную роль в понимании мира, причин и следствий его событий.

В статье подчёркивается, что конструкции причины показывают причинную связь между предметами и событиями в виде сложного языкового знака. С помощью этих сложных знаков находятся и объясняются причинно-следственные значения различного типа, уточняются их структурно-

функциональноые разновидности: 1) по наличию компонентов; 2) по множественности и односубъективности компонентов; 3) по синтезу и анализу компонентов. Их роль основывается на создании концепции.

Кроме того, в исследовании обосновывается возникновение причинно-следственных ситуаций с определёнными последствиями. Отмечается изучение лингвокультурологических особенностей причинно-следственной концепции в «синтаксическом пространстве».

Ключевые слова: концепция, причинное содержание, языковые особенности, культурные аспекты

AHMADOVA GUNEL RZAQULU

THE CAUSAL AND CONSECUTIVE CONCEPT, ITS LINGUISTIC AND CULTUROLOGICAL ASPECTS

SUMMARY

For the first time, important aspects of the causal and consecutive concept in the modern Azerbaijani language are studied. Earlier, the causes and consequences as a philosophical and grammatical category were investigated at the level of the study guide. Also, this category in linguistics sometimes remained out of sight.

The article indicates that in cultural linguistics, the most active concept is the cause-and-consequence concept. In the process of cognition, it plays an important role in understanding the world, the causes and consequences of its events. The article emphasizes that the constructions of cause show a causal relationship between objects and events in the form of a complex linguistic sign. With the help of these signs, meanings of various types are explained, their structural and functional varieties are specified: 1) by the presence of components; 2) by the multiplicity and one-subjectivity of the components; 3) on the synthesis and analysis of components. Their role is based on concept creation.

In addition, the study substantiates the occurrence of cause-and-consequense actions with certain consequences. The study of linguocultural peculiarities of the causal and consecutive concept in the "syntactic space" is noted.

Key words: concept, causal content, linguistic features, cultural aspects

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, proffessor Q. Ş. Kazımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏFƏROVA ÜLKƏR ARIF QIZI
ADU
Təbriz küç.

LİNQVOPRAQMATİKA VƏ ONUN LİNQVİSTİK ELMLƏR ARASINDA YERİ

Açar sözlər: *linqvopraqmatika, koqnitivlik, konsept, qiymətləndirmə, antroposentriklik.*
Ключевые слова: *лингвопрагматика, когнитивность, концепт, оценивание, антропоцентричность.*
Key words*: linguopragmatics, cognition, concept, assessment, anthropocentricity.*

Hazırda dilçilikdə antroposentrik paradiqma üstünlük təşkil edir. Bu paradiqma insanın, onun fəaliyyətinin dilin öyrənilməsi prosesinə cəlb edilməsini zəruriləşdirmişdir. «Koqnitiv elmin ən mühüm obyekti dildir, lakin indi alimlər ona başqa mövqelərdən yanaşırlar. Dilə müraciət etmədən insanın dil informasiyasını qavrama, mənimsəmə və işlənməsi, planlaşdırma, problemləri həll etmə, mülahizə yürütmə, eləcə də onun bilik əldə etmə, onu təqdim etmə və ondan istifadə etmə kimi koqnitiv qabiliyyətini başa düşməyə ümid etmək olmaz». [1, s. 56]

Dilə səbəb insanın fikrinin formalaşmasını elmi cəhətdən öyrənmək mümkün olur. Nitqdə işlədilmə prosesində söz əlavə mənalar kəsb edir və bir sıra hallarda bu mənalar xalqın mədəniyyəti, psixologiyası, dünyagörüşü üçün spesifik çalarlara malik olur. İnsan yalnız sadəcə dil daşıyıcısı və ya sosial kollektivin vahidi deyil, həm də öz fikirləri, hissləri, istəkləri olan təkrarolunmaz şəxsiyyətdir. Nitqdə söz adicə lüğəti məna daşıyan leksik vahid kimi çıxış etmir; o, nitq situasiyası və danışanın şəxsiyyəti ilə müəyyənləşən unikal məna daşıyır. «Hər bir dil öz mədəniyyəti ilə bağlıdır. Dil əlaqədə olduğu mədəniyyət, xüsusən də ədəbiyyat üçün açar rolunu oynayır... Nəticə olaraq dil və mədəniyyət birlikdə öyrənilir» [11, s. 72]

Linqvistikanın əsaslı şəkildə insana, onun fəaliyyətinə, dünyanın mənzərəsinə doğru dönməsi linqvopraqmatika, linqvokulturologiya, koqnitiv linqvistika, psixolinqvistika, ekolinqvistika və b. yeni fənlərin yaranması ilə nəticələndi. Professor F.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi, «koqnitologiyanı təşkil edən koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiya insan şüurunun necə qurulmasını, insanın dünyanı necə dərk etməsini, dünya haqqında hansı məlumatların biliyə çevrilməsini, ”mentallıq məkanı necə yaranır?” suallarına cavab verməyə çalışırsa, linqvokulturologiya diqqəti mədəniyyətdə insan və onun dilinə yönəldir» [5, c.18].

Koqnitivliyə görə, insan informasiyanı işləmə sistemi kimi öyrənilməlidir, insanın davranışı isə onun daxili vəziyyətinin terminləri ilə təsvir və izah olunmalıdır. Bu vəziyyətlər fiziki təzahür edir, müşahidə olunur və informasiyanın

alınması, işlənilməsi, saxlanılması, sonra isə məsələlərin rasional həlli üçün cəlb edilməsi kimi şərh edilir.

Bu məsələlərin həlli bilavasitə dilin istifadə edilməsi ilə bağlı olduğundan dil koqnitivçilərin diqqət mərkəzindədir.

Bundan başqa, «koqnitivlik» termini ilə hazırda aşağıdakıları bildirirlər:

- insanın «təfəkkür mexanizminin» tədqiqi proqramı;
- müxtəlif kanallarla insana gələn informasiyanın işlənilmə prosesinin öyrənilməsi;
- dünyanın mental modellərinin qurulması;
- müxtəlif növ koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin yaradılması;
- təbii dillə verilmiş fikirlərin insan və kompüter proqramı tərəfindən başa düşülməsi və formalaşdırılması; mətni başa düşə və yarada bilən kompüter proqramının yaradılması;
- düşünmə aktlarına xidmət edən geniş səpkili psixi proseslər.

Koqnitivliyə qədər alimlər elm və praktikanın bütün sahələrində «işləyə» biləcək ümumi məntiqi qanunları tapmağa çalışırdılar. Yəni koqnitivçilik başlanğıcını antik dövrdən alan böyük bir ənənədir. İnsanın intellekti, təfəkkürün qanunauyğunluqları ilə lap əvvəldən məntiq, fəlsəfə, fiziologiya, psixologiya məşğul olmuşdur. Belə ki, fəlsəfədə idrak nəzəriyyəsi ilə məşğul olan bütöv bir istiqamət var və bu, qnoseologiyadır. Koqnitivçilikdə əsas diqqət insan koqnisiyasına yetirilir, yalnız müşahidə olunan hərəkətlər deyil, onların mental reprezentasiyaları (daxili təsəvvürlər, modellər), insanın biliklər əsasında hərəkətini doğuran simvollar, strategiyalar tədqiq olunur. Bu isə o deməkdir ki, insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti əsasında öyrənilir. Bu davranış və fəaliyyət isə istənilən insan fəaliyyətinin nitq-təfəkkür əsasını təşkil edən dilin fəal iştirakı ilə gedir və onun motiv və məqsədlərini formalaşdırır, nəticəsini proqnozlaşdırır.Beləliklə, koqnitivçiliyin ən mühüm prinsiplərindən biri fəaliyyət göstərən, informasiyanı fəal qəbul edən və hazırlayan, təfəkkür fəaliyyətində müəyyən sxemləri, proqramları, strategiyaları əldə rəhbər tutan insandır. Koqnitiv elmin özü isə insan beynindəki mental prosesləri idarə edən ümumi prinsiplər haqqında elm kimi nəzərdən keçirilməyə başlayır. Özü də mövcud xüsusi ədəbiyyatdan çıxış etsək, koqnitivçiliyə bir neçə elmi istiqamət – koqnitiv psixologiya, mədəni antropologiya, süni intellektin modelləşdirilməsi, neyroelmlər, linqvistika və b. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində fərdin bildiyi, dünya haqqında düşündükləri mənalar sistemi yaranır. İnsanın özünü və dünyanın və özünü bu dünyada dərk edərək istifadə etdiyi simvolların tədqiqi linqvistikanı insan və cəmiyyəti öyrənən digər fənlərlə birləşdirdi və koqnitiv linqvistikanı yaratdı. Koqnitiv linqvistikada işlədilən alətlər operativ yaddaş vahidləri – freymlər (situasiya stereotipləri, ssenarilər), konseptlər (sözdə cəmlənən bütün mənaların məcmusu), heştaltlar (dünyanın fraqmentlərinin anlayışa qədərki bitkin obrazları) və s. Deməli, koqnitiv linqvistika dünyanın mənzərəsinin modelləşdirilməsinə, dil şüurunun quruluşunun modelləşdirilməsinə

yönümlənmişdir. Təfəkkür məsələlərinin həlli bilavasitə dildən istifadə ilə bağlıdır, çünki dil semiotik baxımdan kommunikasiya sistemlərinin hamısından güclü oldu. O yalnız informasiya, biliklər, məlumatların çatdırılması və qəbulunu dolayısı ilə həyata keçirmir, həm də fərdin kənardan aldığı informasiyanı işləyir, yəni spesifik dil freymlərini qurur. Bununla da dil yaddaşda hər ayrıca etnomədəni kollektiv üçün səciyyəvi olan dünyanın dil mənzərəsinin qurulması üçün çoxlu biliklərin qaydaya salınması və sistemləşdirilməsi üçün imkan yaradır.

İnsanın idrak fəaliyyətinin hamısını dünyanı anlamaq bacarığını inkişaf etdirən kimi nəzərdən keçirmək olar, bu fəaliyyət isə obyektləri oxşatmaq və fərqləndirmək zərurəti ilə müşayiət olunur: konseptlər bu kimi əməliyyatları təmin etmək üçün yaranırlar. Konsepti fərqləndirmək üçün bəzi əlamətlərinin fərqləndirilməsi, obyektlərlə predmetli hərəkətlər, onların son məqsədləri, belə hərəkətlərin qiymətləndirilməsi lazımdır, amma bu amillərin hamısının rolunu bilsələr də, koqnitoloqlar ən ümumi şəkildə mənaların yaranma prosesini nəzərdən keçirsələr də, konseptlərin necə yaranması sualına hələ də cavab verə bilmirlər. Dilçilikdə antroposentrik paradiqma yeni elmi əlaqələr yaradır: psixolinqvistikada, sosiolinqvistikada, etnolinqvistikada və s. İnsan artıq fəlsəfi, məntiqi və psixoloji təhlillər aparıb və onun nəticələri dildə əks və təsbit olunub. Müxtəlif elmlərin təklif etdiyi bu istiqamətlərin hər hansı biri ilə irəliləmək üçün dildən mümkün olan hər şeyi götürmək lazımdır və bunu isə yalnız linqvistika edə bilər. Görünür bunu nəzərə alaraq linqvistikada yeni yaranan antropoloji yönümlü istiqamətləri bütövlükdə «antropoloji dilçilik» adlandıran N.Xomski qeyd edir ki, həmin dilçiliyin universal qrammatikaya aid mülahizələri dağıdan iki məqam ona xeyli dərəcədə yanlış görünür. «Birincisi o, klassik rasionalist qrammatikanın dillərin yalnız daha dərin səviyyədə, yəni qrammatik münasibətlərin ifadəsi və dilin yaradıcı aspektini təmin edən proseslərin tapılmalı olduqları səviyyədə eyni olması barədə baxışlarını düzgün şərh etmir. İkincisi, bu inam antropoloji dilçiliyin faktik olaraq, demək olar ki, tamamilə dil strukturlarının üst qat aspektlərilə məhdudlaşdıran nəticələrini ciddi şəkildə yanlış şərh edir» [6, s.118].

Antropoloji yönümün bariz təzahür etdiyi yeni linqvistik istiqamətlərdən biri **linqvopraqmatikadır**. Bu fənn hazırda xüsusilə diqqət mərkəzindədir, çünki linqvopraqmatika, bir elm sahəsi kimi, dili real mövcudluq və işlədilmə şəraitində öyrənir. Başqa sözlə və daha sadə tərzdə desək, praqmatika mənanın kontekstdə (diskursda) öyrənilməsi ilə məşğuldur. «Koqnitiv paradiqm çərçivəsində dil insanın koqnitiv fəaliyyətinin əsas ifadəsidir. Dil və insan düşüncəsi qırılmaz tellərlə bir-birilə bağlıdır. Koqnisiya insanın bilgi fəallığının məcmusunu əhatə etməklə bütün əqli fəaliyyətin struktur və proseslərini nizamlayır. Dil insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. O (dil), insan əqlinin spesifik nailiyyəti olmaqla bütöv koqnitiv sistemə bağlı mental bilik sistemini əhatə edir. Həmin bu bilik sistemini öyrənməklə insan əqlinin tədqiqinə yol tapmaq olur» [8, s.27].

Linqvistik praqmatikanın qaldırdığı problemlərin həlli nitq vahidlərinin nitqdə formalaşma və işlədilməsinin təbiətinin dərki və müvafiq adekvat interpretasiyası üçün yeni imkanlar açır. Praqmatikanın məşğul olduğu məsələlərə nitqin subyekti (danışan), adresat (dinləyən), nitq davranışının strategiyası və taktikası aiddir. Bundan başqa, nitq ünsiyyəti, kommunikantlar arasında münasibətlər, nitqin interpretasiyası və performativ deyimlər də tədqiq olunur. «Hər bir kəs üçün onun həyatda işlətdiyi və ya gördüyü predmet tipikləşmiş olur və ya həmin predmet tanınmada prototip rolunu oynayır. Konseptin daxili, relevant əlamətlərlə yanaşı periferik əlamətləri də olur. Prototip nəzəriyyəsində aparıcı əlamət çox mühüm və tez-tez rast gəlinən əlamətdir. Dildə bu aparıcı, relevant səviyyə addlandırmada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq konseptlər arasında ciddi sərhəd müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir. [8, s.33].

E.Koseriu göstərir ki, «Xüsusi dil bilgisini eyniləşdirmək və tədqiq etmək, dil təsvirinin nədən ibarət olduğunu bilmək üçün biz nəticə etibarı ilə əvvəlcə əşya bilgisini konkret dil bilgisindən fərqləndirməliyik. Faktik olaraq «əşya » bilgisi (onlar haqqında təsəvvürləri və dünyagörüşlərini daxil etməklə) əksərən dil bilgisilə sıxılır (və ya ən azı ondan seçilmir)» [7, s.208]. Belə ki, nitqdə işlədilmə prosesində söz əlavə mənalar kəsb edir və bir sıra hallarda xalqın mədəniyyəti, fəlsəfəsi və psixologiyası üçün spesifik semantik komponentlər kəsb etməsi ilə mürəkkəbləşir. Nitqdə yalnız insandan gələn amillər işləmir. Bu insan yalnız dil daşıyıcısı və ya sosial kollektivin vahidi deyil, həm də öz təkrarolunmaz fikirləri, hissləri və istəkləri olan şəxsiyyətdir. «Dil daşıyıcısı qrammatikanı çox məhdud və tam olmayan dəlil əsasında mənimsəyib; qrammatika isə dəlildən kənara çıxan empirik nəticələrə də malikdir. Bir səviyyədə qrammatikanın aid olduğu hadisələr qrammatikanın özünün qaydaları və bu qaydaların qarşılıqlı təsiri ilə izah olunur. Daha dərin səviyyədə həmin bu hadisələr, dil mənimsəməsi və məhz bu qrammatikanı özü üçün formalaşdırılmış şəxsə məhdud və natamam sübut əsasında qrammatika seçilməsini müəyyənləşdirən prinsipləri izah edir» [6, s.52]. Bu deyimi müəyyən mənada dil daşıyıcısının şüurunda formalaşıb, orada saxlanılan və yeri gələndə dil vahidlərinin köməkliyi ilə realizə olunan konseptlərə və onları realizə edən leksik vasitələrə də aid etmək olar. Bu məsələyə toxunan E.Koseriu göstərir ki, onlar «heç də dil kollektivinin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə bəlli deyildir, yalnız müəyyən qruplara bəllidir (və məcburi deyil ki, həmişə eyni adamlara); bundan başqa, deyək ki, güllərin və balıqların adlarını bilmədən bir dili yaxşı bilmək mümkündür» [7, s.210].

Linqvistik paradiqmanın qaldırdığı problemlərin həlli dil vahidlərinin nitqdə formalaşmasının, işlədilməsinin təbiətini başa düşmək və müvafiq olaraq onları adekvat şərh etmək üçün yeni imkanlar açır. Praqmatikanın məşğul olduğu məsələlərə nitqin subyekti (danışan), adresat (dinləyən), nitq davranışının strategiyası və taktikası daxildir, burada həmçinin nitq ünsiyyətinin formaları, kommunikantlar arasında münasibət, nitqin şərhi ilə bağlı problemlər aiddir. Bu məsələ ilk nəzərdən nisbətən asan görünsə də, öyrənilməyə çətin gəlir, çünki praqmatik «məna» (konkret

dil vahidləri əhatəsində və konkret dil vahidləri ilə nəzərdə tutulan konseptin ifadə olunması və digər şəxs tərəfindən adekvat qavranılması həmişə subyektin şəxsi «məziyyətləri ilə bağlıdır») konkret nitq aktında realizə olunur. Aydındır ki, nitq aktının baş tutması üçün azı iki tərəf, iki kommunikant lazımdır və bunların arasında vasitəçi qismində dil çıxış edir. Belə ki, şüurda dünyanın mənzərəsi formalaşır, sonra o, dildə «maddiləşir» - leksik, qrammatik vasitələrin köməkliyi ilə lazımi tərtibat alır, sonra ikinci tərəf onu qəbul edir, öz dil hazırlığı səviyyəsindən çıxış edərək öz konseptosferində çatdırılanı bərpa edir. Və ən maraqlısı budur ki, bu mərhələlərin heç biri ayrı-ayrılıqda, təcrid olunmuş şəkildə tam dərkə, açılmaya gəlmir. Onların birini yalnız digərləri vasitəsilə, özü də nitq aktında öyrənmək mümkündür. «Nitq aktı isə ifadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərdir» [2, s.8].

Nitq aktında sözlər özü-özlüyündə, təcrid olunmuş şəkildə çıxış etmir, onun ətrafında müəyyən leksik fon mövcud olur və bu zaman konkret kontekstual məna kəsb edir. «Leksik fon dil və mədəniyyət arasında hədd hadisəsidir. Leksik fondakı fərqlər sözün tematik və sintaksik əlaqələrinə təsir edir və kommunikativ əngəllərə səbəb ola bilir. Fona görə terminlər, adətən, üst-üstə düşürlər, qeyri-xüsusi lüğətdə leksik fonların üst-üstə düşməsi nadir hadisədir. Amma təbii ki, iki xalqın mədəniyyəti və məişəti nə qədər yaxın olsa, onların müvafiq leksik fonları arasında da fərq bir o qədər az olar. Çox vaxt iki dilin sözləri leksik anlayışları ilə tam üst-üstə düşürlər» [3, c.93].

Məna və söz (leksem) bir-biri ilə sıx vəhdətdə çıxış edirlər, onlar yalnız birlikdə təzahür edə bilirlər, ayrılıqda onları müşahidə etmək, öyrənmək mümkün deyil. Konsept «müəyyən linqvokulturoloji mühitdə mövcud olan insanların şüurunda formalaşır, «ad» alır. O «ad» səsləndirildikdə dil daşıyıcısının şüurunda onun daşıdığı konsept canlanır. Hər dilin daşıyıcıları müəyyən spesifik (təbii, ictimai, tarixi və s.) mühitdə formalaşdıqlarından onların şüurundakı konseptlər və bütövlükdə milli konseptosfer spesifik xüsusiyyətlərə malik olur və onların digər dildə mütləq qarışılığı olmur» **[4,** s.184].

Gerçəklik və insanın qarşılıqlı münasibətlərinin əks etdirilmə aspektlərindən biri qiymətləndirmədir. Dünyanın dərki prosesində təbii verilənlər, tərbiyə, təhsil, insanın həyatının tarixi fonu. onun xarakteri, zövqü, dünyagörüşü onda müəyyən dəyərlər sistemini formalaşdırır və məhz bunlara əsaslanaraq insan hər şeyi qiymətləndirir, çünki məhz qiymətləndirmə bilavasitə insan kateqoriyalarına aiddir.

Qiymətləndirmə qabiliyyəti insana şüur meydana gələn andan xasdır. İnsan təfəkkürü canlı və cansızı müqayisə edir, analogiyalara mühüm əhəmiyyət verir, müxtəlif magik obraz və simvollara müraciət edir. İnsanın təfəkkürü inkişaf etdikcə onun qiymətləndirmə fəaliyyəti də inkişaf edir və mürəkkəbləşirdi, müxtəlif növ dəyərlər müstəqil dəyər növlərinə (mənəvi, dini, siyasi, estetik, intellektual və s.) çevrilirdi. Bu dəyərlərdən biri də «gözəllik»dir. Bu konseptin daşıdığı məna yükü çox geniş olub dildə uzun tarixi yol keçmiş və formalaşıb, işlədildiyi dil

mənzərəsində milli özəlliklər kəsb etmişdir. Bu kimi konsptlərin iki və daha çox dil materialları əsasında nəzərdən keçirilməsi insan şüurundakı dünyanın mənzərəsinin konkret dildə və konkret situasiyada necə və hansı dil materialları vasitəsilə realizə olunmasını öyrənməyə imkan verir. Təbii ki, insan şüuru təkamül etdikcə qiymətləndirmə fəaliyyəti də mürəkkəbləşir və inkişaf edirdi: «Aksiogenez prosesində arxaik dəyər sinkretizmindən fərdi şüurun formalaşmasının gedişində (Mən - şüuram) tədricən müstəqil dəyər növləri – mənəvi, dini, siyasi, estetik, intellektual və s.- ayrılırdı və onlar «xeyir - şər», «müqəddəs - günahlı», «ədalət - ədalətsizlik», «ağıl - axmaqlıq», «gözəllik - eybəcərlik» konseptlərinə əsaslanırdı» [9, s.27].

Qiymətləndirmə həm ayrıca bir insan tərəfindən, həm də müəyyən bir sosium tərəfindən həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə, qiymətləndirmənin subyekti konkret tarixi fərd, müəyyən sosial qrup və bütövlükdə insan cəmiyyəti ola bilər [10, s.28]

Linqvistikada qiymətləndirməliyi insanın, predmetin, hadisənin sözdə olan müsbət və ya mənfi xarakteristikası kimi müəyyənləşdirirlər. Bu isə sözlərin nitqdə nitq situasiyası və danışanın şəxsiyyəti ilə müəyyənləşdirilən unikal məzmuna malik olması ilə şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. – Bakı: “SABAH, 2006.

2. Abdullayeva İ.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətləri. Filol. üzrə fəl.dokt. diss. avtoreferatı.- Bakı: 2012.

3. Ağayeva S. “Təhsil” konseptinin ingilis və Azərbaycan dillərində realiləri //ADU-nun Elmi xəbərləri, - 2017. C.2, №1, - s.92-96.

4. Ağayeva S. Dillərarası ünsiyyətdə konsept və dil vahidlərinin müvafiqlik problemi // Filologiya məsələləri, - 2019, №2, - s.184-189.

5. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. – Bakı: Elm və Təhsil – 2014.

6. Xomski N. Dil və təfəkkür. - Bakı: 2006.

7. Koseriu E.Ümumi dilçiliyə giriş. - Bakı: Mütərcim – 2006.

8. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. – Bakı: Mütərcim – 2015.

9. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения // Язык и личность. – М.: Наука - 1989. – С. 24–33.

10. Темиргазина З.К. Субъект оценки // Поиск № 4. – Алматы: 1998. – С. 27–32.

11. Valiyeva N. Synergetics of the language, National Consciousness and Culture by Globalization.- Baku: “NURLAR” – 2016.

ÜLKƏR CƏFƏROVA

XÜLASƏ
LINQVOPRAQMATIKA VƏ ONUN LINQVISTIK ELMLƏR ARASINDA YERI

Hazırda dilçilikdə antroposentrik paradiqma üstünlük təşkil edir. Bu paradiqma insanın, onun fəaliyyətinin dilin öyrənilməsi prosesinə cəlb edilməsini zəruriləşdirmişdir. Dilçilikdə antroposentrik paradiqma yeni elmi əlaqələr yaradır: psixolinqvistikada, sosiolinqvistikada, etnolinqvistikada və s. Bura daha əhatəli elmi sahələr olan koqnitiv linqvistika və linqvokulturologiyanı da əlavə etmək olar. Müxtəlif elmlərin təklif etdiyi bu istiqamətlərin hər hansı biri ilə irəliləmək üçün dildən mümkün olan hər şeyi götürmək lazımdır və bunu isə yalnız linqvistika edə bilər. Antropoloji yönümün bariz təzahür etdiyi yeni linqvistik istiqamətlərdən biri linqvopraqmatikadır. Praqmatika mənanın kontekstdə (diskursda) öyrənilməsi ilə məşğuldur. Linqvistik praqmatikanın qaldırdığı problemlərin həlli nitq vahidlərinin nitqdə formalaşma və işlədilməsinin təbiətinin dərki üçün yeni imkanlar açır. Praqmatikanın məşğul olduğu məsələlərə nitqin subyekti (danışan), adresat (dinləyən), nitq davranışının strategiyası və taktikası aiddir. Bundan başqa, nitq ünsiyyəti, kommunikantlar arasında münasibətlər, nitqin interpretasiyası və performativ deyimlər də tədqiq olunur. Gerçəklik və insanın qarşılıqlı münasibətlərinin əks etdirilmə aspektlərindən biri qiymətləndirmədir. Qiymətləndirmə qabiliyyəti insana şüur meydana gələn andan xasdır. İnsan təfəkkürü canlı və cansızı müqayisə edir, analogiyalara mühüm əhəmiyyət verir, müxtəlif magik obraz və simvollara müraciət edir. Qiymətləndirmə həm ayrıca bir insan tərəfindən, həm də müəyyən bir sosium tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Dilçilikdə qiymətləndirmə insanın, predmetin, hadisənin sözdə olan müsbət və ya mənfi xarakteristikası kimi müəyyənləşdirilir. Bu isə sözlərin nitqdə nitq situasiyası və danışanın şəxsiyyəti ilə müəyyənləşdirilən unikal məzmuna malik olması ilə şərtlənir.

ULKER JAFAROVA

SUMMARY
LINGUAPRAGMATICS AND ITS PLACE AMONG LINGUISTIC DISCIPLINES

Nowadays, the anthropocentric paradigm prevails in linguistics. It means that in the study of a language, the person himself is central in the broadest sense of the word. This is what has caused the emergence of a number of new linguistic disciplines in recent years: psycholinguistics, sociolinguistics, ethno-linguistics, etc. Here we can add such disciplines as cognitive linguistics, language and culture. To advance in any of these directions, proposed by different sciences, it is necessary to take everything possible from the language. and this can only be done by linguistics.

One of the new areas where the anthropological paradigm is clearly manifested is linguapragmatics. Pragmatics deals with the study of meaning in context (discourse). Solving the problems raised by linguistic pragmatics opens up new opportunities for understanding the nature of the formation and use of speech units in speech. The issues dealt with by pragmatists include the subject (speaker), addressee (listener), strategy and tactics of speech behavior. In addition, verbal communication, relationships between communicants, speech interpretation and performative statements are also investigated. In a speech act, words do not appear by themselves, there is a certain lexical background around them, and it is at this time that they acquire a specific contextual meaning. The meaning and the word appear in close interconnection, it is impossible to observe them separately, to study them. The concept is formed in the minds of people existing in a certain linguistic and cultural environment, gets a "name". When this name is pronounced, the concept denoted by him is manifested in the mind of the native speaker. One of the aspects of reflecting the relationship between reality and a person is assessment. The ability to evaluate is inherent in a person from the moment thinking appeared. Human thinking compares the animate with the inanimate, attaches great importance to analogies, refers to various magical images and symbols. Evaluation can be carried out both by an individual person and by a certain society. Assessment in linguistics is defined as a positive or negative characteristic of a person, object, and phenomenon. And this is due to the fact that words have a unique content, determined in speech by the speech situation and the personality of the speaker.

УЛКЕР ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ
ЛИНГВОПРАГМАТИКА И ЕЕ МЕСТО СРЕДИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

В настоящее время в языкознании преобладает антропоцентрическая парадигма. Это предполагает, что в изучении языка центральным является сам человек в самом широком смысле слова. Именно этим вызвано появление в последнее время целого ряда новых лингвистических дисциплин: психолингвистика, сосиолингвистика, этнолингвистика и др. Сюда можно добавить такие более широкие дисциплины, как когнитивная лингвистика и лингвокультурология. Для продвижения по какому-либо из этих направлений, предложенных разными науками, необходимо взять все возможное из языка. а это может сделать только лингвистика.

Одним из новых направлений, где ярко проявляется антропологическая парадигма, является лингвопрагматика. Прагматика занимается изучением значения в контексте (дискурсе). Решение проблем, поднятых лингвистической прагматикой, открывает новые возможности для понимания природы

формирования и употребления в речи речевых единиц. К вопросам, которыми занимается прагматика, относятся субъект (говорящий), адресат (слушающий), стратегия и тактика речевого поведения. Кроме того, так же исследуются речевое общение, отношения между коммуникантами, интерпретация речи и перформативные высказывания.

В речевом акте слова выступают не сами по себе, вокруг них имеется определенный лексический фон, и именно в это время они обретают конкретное контекстуальное значение. Значение и слово выступают в тесной взаимосвязи, в отдельности их наблюдать, изучить невозможно. Концепт формируется в сознании людей, существующих в определенной лингвокультурологической среде, получает «имя». Когда озвучивается это имя, в сознании носителя языка проявляется, активизируется обозначаемый им концепт.

Одним из аспектов отражения взаимоотношений действительности и человека является оценка. Способность оценивать присуща человеку с момента появления мышления. Мышление человека сравнивает одушевленное с неодушевленным, придает важное значение аналогиям, обращается к разным магическим образам и символам. Оценивание может производится как отдельным человеком, так и определенным социумом. Оценивание в лингвистике определяют как положительную или отрицательную характеристику человека, предмета, явления. А это обуславливается тем, что слова обладают уникальным содержанием, определяемым в речи речевой ситуацией и личностью говорящего.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2020
Rəyçi: fil.e.d., professor Fikrət Cahangirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLXAR HÜSEYNOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: gulkhar.husseynova@mail.ru

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FONETİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Xülasə

Alman dilinin tədrisindən və fonetik bacarıqların formalaşdırılmasından bəhs edərkən, interferent səhvlərin xüsusiyyətlərinin açılması məsələsi gündəmə gəlir.Belə ki, bu yolların araşdırılması üçün ilk növbədə səbəbləri müəyyənləşdirmək ehtiyacı yaranır.Bu baxımdan fonetika yazılı dili özünə obyekt seçməsə də, danışıqla onun arasındakı əlaqələri, ziddiyyətləri araşdırır, danışığın nə dərəcədə yazıya uyğun olub olmadığını öyrənir. Alman dilinin də özunəməxsus avazlanma xüsusiyyətləri vardır.

Lakin ədəbi tələffüz normalarından kənara çıxma intonasiyada da özünü biruzə verir. Bu zaman vurğulu hecaların, hətta emfatik olmayan nitqdə də melodiyanın təhrif olunması aydın görünür. Beləlikə, danışma zamanı düzgün olmayan fonemin işlədilməsi, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmənin nəticəsidir. Fonetik bacarıqlar alman dilinin tədrisində əsas komponentlərindən biri kimi təhsil müəssisələrində sözü gedən prosesin vacib, inkişaf etdirilməsi labüd olan bir bacarığı kimi həmişə aktual səslənən bir məsələdir. Məktəb və universitetdə biliklərə yiyələnən zaman tələbələrdə fonetik bacarıqların düzgün, səmərəli şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi onların öz fikir və mövqelərini qarşı tərəfə səlis, aydın, məntiqi ardıcıllıqla çatdırmaq, aldıqları informasiyaları və ya kitablardan mənimsədikləri bilikləri düzgün təhlil etmək, tənqidi təfəkkür süzgəcindən keçirib qiymətləndirmək və onların nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirə bilməsinə şərait yaradır. Dil fakültələrinin məzunları ixtisas dilini mükəmməl şəkildə bilməli və bu dildə mədəniyyətlərarası kompetensiyaya yiyələnməlidir. İxtisası dil olan ali məktəbdə alman dili tədrisinin əsas məqsədlərindən biri kommunikativ baxımdan sərişteli olan kadrların hazırlanmasıdır. İxtisas fakültələrinin məzunları həm dil daşıyıcıları, həm də alman dilinin daşıyıcısı olmayan, lakin bu dildən istifadə edən şəxslərlə ünsiyyət qurmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Açar sözlər: ünsiyyət, dilöyrənənlər, dil, nitq, fonetika, kontekst.

Tələbələrdə fonetik bacarıqlarının formalaşdırılmasında ilk addım tələbələrin fakt, fikir və arqumentləri fərqləndirə bilməsi ilə başlayır.

Onlar öyrənirlər ki, fakt elə bir informasıyadır ki, yoxlanıla və sübut oluna bilər, fikir isə faktın tam əksinə sübut oluna bilinməyən, kimsənin doğru hesab etdiyi və irəli sürdüyü bir informasiyadır. Beləliklə, yaxşı olardı ki, alman dili tədris olunan məktəb və yaxud universitetlərdə proqram tərtibçiləri və müəllimlər bu məsələ ilə bağlı dəyişikliklər etsinlər [4,s.156]. Məlum olduğu kimi, ali məktəblərdə dil müəllimləri, filoloqlar, tərcüməçilər və beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssislər hazırlanır. Dili bilmək və həmin dildən adekvat şəkildə istifadə etməyin nə demək olduğu sualını birmənalı şəkildə cavab vermək əslində mümkün deyil. Bu suala cavab bir çox amillərdən asılıdır. Belə ki, dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli-mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətin üzvləri olan insanların fərdi tələbatları, maraq və ehtiyaclarıdır. Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərk etmə qabiliyyəti və səlistlik, leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışıq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur [2,89]. Başqa sözlə desək, dil fakültələrinin məzunları kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdırlar.Şübhəsiz, ali məktəblərin dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə adı çəkilən kompetensiyalar təcrid edilmiş şəkildə deyil, interaktiv şəkildə aşılanmalıdır. Linqvistik, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnməyən tələbə diskursiv cəhətdən səriştəli ola bilməz. Lakin kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə riayət etmədən xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək qeyri-mümkündür. Bu prinsiplərin ən önəmlisi dil təlimi prosesində mənimsənilməsi olan hər bir dil vahidi və nitq modelinin kommunikativ cəhətdən mənalı olmasını tələb edir[1,45]. Əminliklə demək olar ki, dil təliminin digər sahələrində olduğu kimi, fonetik bacarıqların formalaşdırılmasında da ən önəmli məsələ düzgün, səmərəli, günün tələblərinə uyğun olan metodoloji yanaşmanı müəyyənləşdirməkdir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə ediləcək ən səmərəli metod və üsulları müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dili öyrənən tələbələrin məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarını və eləcə də onların fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Alman dilində fonetik bacarıqları tələbələrə aşılayarkən müəllim bu sahədə dillərarası interferensiyanı nəzərə almalıdır. Çox vaxt tələbələrin alman dilində ünsiyyət zamanı etdiyi üslubi səhvlərin nəticəsində onların alman dilində danışan ikinci dil daşıyıcısı olduğu bəlli olur. Tələbələr alman dilində danışarkən ana dili olan Azərbaycan dilinin təsiri özünü göstərir. Bəzən alman dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələr Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir dəyişiklik etmədən ikinci dilə keçirirlər. İşin məhz bu istiqamətdə qurulması tələbələrə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəməyə və mükəmməl şəkildə mənimsənilmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait yaradır.

Ali məktəblərin dil fakültələrində alman dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ixtisas dili tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək və onun Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaqdır.

Lakin hər hansı xarici dilin, o cümlədən alman dilinin tədrisində əsas məqsəd dil fakültələri tələbələrinə alman dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılanmasıdır. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Kommunikativ cəhətdən səriştəli olmayan müəllim heç vaxt tələbələrdə fonetik bacarıqların formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Məhz bu səbəbdən ixtisası dil olan pedaqoji fakültələrdə təhsil alan və gələcəkdə xarici dil müəllimi olmaq arzusunda olan tələbələr fonetik bacarıqalrın aşılanmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. İxtisası dil olan ali məktəblərdə xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada alman dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranış tələbələr üçün örnək olmalıdır. Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar alman dilindən ünsiyyət məqsədilə istifadə edirlər. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, alman dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanların böyük əksəriyyəti dil daşıyıcıları deyil. Bu da alman dilində fonetik bacarıqlara yiyələnmə probleminin aktuallığı və vacibliyini bir daha sübut edir[3,56]. Fonetik bacarıqalrın formalaşmasında İKT xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, eşidib-anlama, oxu, yazı, danışıq kimi bacarıqların formalaşdırılmasında sözü gedən texnoloji hadisə aparıcı rola malikdir. Bu xüsusilə, eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə öz töhvəsini verə bilər. Beləliklə, fonetik bacarıqların formalaşdırılmasında alman dilini tədris edən müəllimlərin bəzi tövsiyələri nəzərə alması vacib sayılır:

1. Hər hansı səs, səs birləşməsi, intonasiya modelini istifadə etməzdən əvvəl onları diqqətlə dinləyib qavramaq lazımdır.
2. Dil öyrənənlər cümlənin hansı hissələrini vurğulu, hansılarının vurğusuz olması barədə məlumatlı olmalı, alman dilində nitqlərini ritmik baxımdan düzgün qurmalıdırlar.
3. Çətinlik göstəriciləri məlum olduqda müəllimlər onları aradan qaldırmaq yolunda vacib addım atmalıdırlar.
4. Cümlədaxili vurğu vasitəsilə həmin cümlənin məna baxımından ən vacib elementlərinə diqqəti cəlb etmək lazımdır.
5. Cümlədə vurğunun mövqeyi dəyişdikdə onun semantikasının da dəyişdiyini onların nəzərinə çatdırmaq lazımdır.

Beləliklə, aydın olur ki, düzgün tələffüz alman dilinin tədrisində də böyük rola malkdir.

Ədəbiyyat

1. Heinemann M., Heinemann W. Grundlagen zur Textlinguistik. Interaktion - Text - Diskurs. Tübingen: Niemeyer, 2002, 142 S.
2. Hörmann H. Einführung in die Psycholinguistik. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981, 324 s.
3. Lyons J. Einführung in die moderne Linguistik. München: Beck-Verlag, 1989, 335 s.

4. Maturana H. Kognition // Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. 4. Auflage. Frankfurt: Schmidt 1991, s. 65-78

Г. ГУСЕЙНОВА

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Сегодня одна из основных задач подготовки специалистов на языковых факультетах вузов заключается в формировании у них коммуникативных умений на таком уровне, который позволил бы осуществлять контакты на изучаемом иностранном языке в различных сферах и ситуациях, как с носителями языка, так и с людьми, использующими данный язык в качестве коммуникАции, но не являющихся его носителями. В подобной ситуации одной из первоочередных задач учителя иностранных языков становится выявление наиболее оптимальных путей, позволяющих студенту овладеть изучаемым языком как деятельностью в максимально короткие строки. Важнейшими проблемами, которые решает современный преподаватель иностранного языка являются: приспособление учебной программы к потребностям и индивидуальным способностям студентов, отбор учебных материалов, подлежащих использованию в данной аудитории, определение наиболее рациональных путей использования информационных- коммуникационных технологий, а также разработка наиболее оптимальных методов, содействующих максимальному ускорению процесса овладения языком как средством общения. Говоря об обучении являющемуся основным языком общения языку в условиях языкового вуза следует отметить, что здесь перед преподавателями ставится задача чрезвычайной важности: научить студентов адекватно, использовать язык в качестве средства речевого общения . Максимальное развитие коммуникативных способностей студентов, изучающих язык в условиях языкового вуза - вот основная, перспективная, но очень нелегкая задача, стоящая перед преподавателями английского языка. Для решения поставленной задачи необходимо освоить новые методы и подходы к преподаванию немецкого языка, в том числе, домашнего чтение направленные на развитие всех четырех видов речевой деятельности. Не менее важным является отбор учебников и учебных материалов, которые могут быть успешно использованы в коммуникативном классе, а также создание новых материалов, с помощью которых можно научить людей адекватно и эффективно общаться изучаемом языке. Однако, следует подчеркнуть что на использование новых методов отнюдь не исключает возможность использования традиционных, апробированных методов, в случае, если это представляется целесообразным.

Ключевые слова: коммуникация, студенты, речь, фонетика, контекст.

G. HUSSEYNOVA

THE METHODOLOGY OF DEVELOPING PHONETIC ABILITIES IN GERMAN LESSONS

SUMMARY

In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative output activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. Accuracy is not a consideration unless the lack of it interferes with the message.In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. Effective instructors teach students speaking strategies -- using minimal responses, recognizing scripts, and using language to talk about language -- which they can use to help themselves expand their knowledge of the language and their confidence in using it. These instructors' help students learn to speak so that the students can use speaking to learn. Language learners who lack confidence in their ability to participate successfully in oral interaction often listen in silence while others do the talking. One way to encourage such learners to begin to participate is to help them build up a stock of minimal responses that they can use in different types of exchanges. Such responses can be especially useful for beginners. Minimal responses are predictable, often idiomatic phrases that conversation participants use to indicate understanding, agreement, doubt, and other responses to what another speaker is saying.

Key words: communication, learners, language, speech, phonetics, context.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.10.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA
ADU
Rəşid Behbudov134
matanat.mamedova@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

XÜLASƏ

Təlim materialının məzmunu, onun çətinlik dərəcəsi, əhəmiyyəti, həcmi, emosionallıq dərəcəsi öyrənmənin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən amillərdəndir. Məsələn, söz öyrədən zaman dilöyrənənlərə istifadə üçün yararsız leksik vahidləri özündə birləşdirən lüğət siyahısı verilərsə bu onların təhsilə olan marağının yox olmasına gətirib çıxaracaqdır. Əksinə, əgər materialın məzmunu, həcmi düzgün seçilərsə, onun gündəlik həyatda istifadə üçün yararlılıq dərəcəsi nəzərə alınarsa, "quru" şəkildə lüğət siyahısı vermək yerinə mənalı, maraqlı olacaq kontekstdə sözlər öyrədilərsə bu zaman təlim prosesinin səmərəsi artmış olar.Dərs prosesində istifadə ediləcək materiallar seçilərkən dilöyrənənlərin maraq, ehtiyac və qabiliyyətlərinin nəzərə alınmalısı ona görə aktualdır ki, onların dili öyrənməsi, qavraması və maraq dairəsi fərdi xarakter daşıyır.Ədəbi əsərlər maraqlı mövzular təqdim edir və onu dilin qeyri-adi istifadəsi ilə silahlandırır. Çalışmaq lazımdır ki, seçilən hər bir nümunə dilöyrənənlərin ehtiyacına və onun maraq dairəsinə uyğun olsun. Prosesi çətinləşdirən problemin altında yatan ana səbəb nədən ibarətdir? Sözün izah edilməsi prosesinə mane törədən əsas səbəb nədir? Nəyə görə lüğətin öyrədilməsində çətinliklər özünü göstərir? Bu sual metodistləri və bir çox təhsil sahəsində çalışan insanları düşündürməkdə davam edir. Bu zaman uşaqda gərçəklik elementi ilə bağlı, yəni sözün mənası ilə bağlı informasiya olmadıqda dərk olunma prosesi də çətinləşir. Məsələn, biz "train, bus, car" sözlərini bilməyən uşağa "by bus, by car, by train" sözlərini dəfələrlə təkrar etsək də onun bu sözün mənasını dərk etməsi mükün deyildir. Amma train, bus və car sözlərini əyani şəkildə həmin şəxsə göstərsək və ya bunların nə olduğunu sözlə izah etsək, yəni birinci intellekt obrazlarının yaranmasına şərait yaratsaq, fərd bu halda by bus, by car və by train ilə səyahətin nə demək olduğunu asanlıqla başa düşmüş olar. Eyni zamanda bədii nümunələrdən istifadə edərkən də bu amil diqqət mərkəzində olmalıdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, dilöyrənənlər, tədris materialları, texnologiya, nitq

Dil tədrisində ortaya çıxan çətinliklərdən biri də dillərarası interferensiya hadisəsi ilə izah oluna bilər. Leksik səviyyədə baş verən interferensiyanın əsas səbəbi ikinci dili öyrənənin ana dilində və hədəf dildə mövcud olan sözlərin leksik

mənalarını eyniləşdirməsidir. Buna görə də xarici dilin öyrədilməsi zamanı dilin leksik-semantik, qrammatik sistemi nəzərə alınmalıdır.N.V.İmedadze orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üzərində apardığı tədqiqat işlərinin birində məhz "mənanı eyniləşdirmənin" leksik interferensiya üçün əsas olduğunu müəyyənləşdirmişdir [1, 284]. O, interferensiyanın dildə iki şəkildə özünü göstərdiyini qeyd etmişdir. Birinci növ interferensiyada ana dilində mövcud olan çoxmənalı sözlərin təsirilə ikinci dildə müəyyən səhvlər meydana gəlir. Bəzən səhv olaraq düşünürlər ki, əgər ana dilində eyni söz vasitəsi ilə müxtəlif mənaları ifadə etmək mümkündürsə, onda, öyrənilən dildə də həmin üsuldan istifadə etmək olar. Bu cür yalnış düşüncə leksik interferensiyanın yaranmasına səbəb olur Bizim fikrimizcə, interferensiya hadisəsinin qarşısını ala biləcək ən gözəl vasitələrdən biri atalar sözləridir. Müəllim tərəfindən bu nümunələr Azərbaycan dilində ekvivalenti ilə birlikdə verilərsə bu zaman şagird iki dildə olan məna fərqliliyini əyani şəkildə görmüş olacaqdır. Həmçinin bu prosesdə şeir və mahnılar da xüsusi rol oynayır. Xarici dildə oxudulan şeirlər və mahnılar şəxsin ana dili ilə hədəf dilin xüsusiyyətlərini qarşılaşdırması baxımından çox yararlıdır [3, 41-42].Lüğətin tədrisində yalnız mənanı öyrətmək kifayət etmir. Bu isə çox vacib bir problemi ortaya qoyur: məktəblərdə dili öyrətmək üçün hansı üsuldan istifadə etmək daha zəruridir? Əvvəl qrammatik qaydaları öyrədib onun isbatı üçün nümunələri bədii mətndə axtarmaqmı, yoxsa bədii əsərlərdə gizlənən sözaltı mənaları, rişxənd və eyhamları, bir sözlə obrazlı düşüncəni uşağa folklor vasitəsilə aşılamaqmı? Ənənəvi təhsillə Avropa texnologiyalarının kəsişdiyi indiki məqamda bu sualın cavabı olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir [1, 56-58].Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadənin psixoloji əsası bundan ibarətdir ki, zövq üçün oxunan nümunələr öyrənənə müstəqil şəkildə yeni sözləri kontekstdən mənimsəməyə kömək edir. Mətn daxilində mənası bilinməyən sözlər ətrafında olan digər sözlərin köməyi ilə asanlıqla fərd tərəfindən başa düşüləcək. Bu da müstəqil şəkildə leksik vahidin şüurlu dərk edilməsinə gətirib çıxaracaq [3, 27]. Ədəbiyyat hədəf dilin sahib olduğu mədəniyyətin bir parçası olma xüsusiyyətini daşıdığı üçün xarici dilin öyrədilməsində yer verilməsi lazım olan vacib elementdir. Ədəbi əsərlər ana dili istifadəçiləri üçün yazılmış materiallardır və dilöyrənənlər öyrənmə prosesi boyunca ədəbiyyatdan istifadə etdikdə real dil ünsürləri ilə qarşı- qarşıya qalmış olurlar [4, 67].İngilis dilinin tədrisində ədəbi mətnlərdən istifadə edilməsinin psixoloji cəhətdən bir sira üstünlükləri bu tərzdə qruplaşdırıla bilər:

1. Ədəbi mətnlər şagirdin motivasiyasını artırır və dil öyrənmə ilə bağlı narahatlığı aradan qaldırır.

VII-VIII sinif şagirdləri ikinci dili ədəbi mətnlər vasitəsilə öyrənən zaman motivasiya olunurlar.Uşaq şeirləri, tapmacalar, atalar sözləri, günlük danışıq dilinin istifadə edildiyi dərslər öyrənənlər tərəfindən çox gözəl qarşılanır və bütün bunlar öyrənənlərin daxili motivasiyasını artırır. Eyni zamanda bu tip fəaliyyət növləri öyrənənin bu proseslə bağlı narahatlığını da aradan qaldırır. Şagirdlər əylənərək yeni bir dili öyrəndikləri üçün onlarda bu proseslə bağlı heç bir qorxu, narahatlıq hissi olmur.

2.Əyləncəli və maraqlıdır.

Söz bazasını inkişaf etdirən zaman qarşıya çıxan əsas çətinlik bu prosesin darıxdırıcı görünməsi ilə əlaqədardır. Çünki müntəzəm olaraq lüğətin əzbərlənməsi şagirdin bu prosesə olan marağını, istəyini yox edir. Ancaq ədəbi materiallar bu yorucu, darıxdırıcı mərhələni şagird üçün maraqlı edir və onun prosesdən zövq almasını təmin edir. Xalq ədəbi nümunələrinin istənilən növü şagirdin zövqünü oxşama qüdrətinə malikdir. Çünki bu ədəbi nümunələri oxuyan insan o əsərlər içərisində bir növ özünü tapa bilər. Həmçinin tapmacalar insanın zehni inkişafına böyük təsir göstərir.

Ədəbi mətinlərin dilin öyrədilməsi prosesində istifadə olunmasının zəruriliyi, onların VII-VIII sinif şagirdləri üçün maraqlı və əyləncəli olmasıdır [2, 67]. Bu mətnlər yorucu dərs prosesini maraqlı hala gətirir və onu öyrənən üçün daha əyləncəli edir. Bundan əlavə, 12-13 yaşlı uşaqların diqqətinin qısamüddətli olduğu müşahidə edilmişdir. Bu ədəbi mətnlər vasitəsilə onların marağı dərs üzərində uzunmüddət cəmləşə bilir. Əsərlər, xarici dili öyrənməkdə zəngin mənbə olduğuna görə onların öyrənən üçün daha çox cəlbedici olduğu düşünülür.

3. Təxəyyül və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

S.Haliuel uşaqların tək-tək sözlərə konsentrasiya etmədən məhdud sözlərlə dili yaradıcı şəkildə, birbaşa deyil, dolayı yolla, etdikləri fəaliyyətdən zövq alaraq öyrənmələrinin və xəyal dünyalarının olması kimi xüsusiyyətlərin dili öyrənməkdə vacib olduğunu vurğulayır [3, 45].

İkinci dil öyrədilən zaman ədəbi mətnlərin istifadəsi həmçinin şagird təxəyyülünün inkişafına səbəb olaraq onda yaradıcılıq potensialını üzə çıxmasına əlverişli zəmin yaradır.

4. Sözün şüurlu dərkini təmin edir

Xalq yaradıcılığı nümunlərindən istifadə edərək sözlərin öyrədilməsinin psixoloji əsasını təşkil edən əsas ideyalardan biri məhz bu materialların şəxsə dilin leksik strukturunu daxil olduğu mətn daxilində, istifadə edildiyi formada təqdim etməyə kömək etməsi və onu şüurlu şəkildə dili öyrənməyə yönəltməsidir.

Ədəbiyyat şagirdi dilin şüurlu istifadəsinə yönəldir [4,192]. Bu nümunələr materialın "kor-koranə, öyrənmək xətrinə öyrənmək" prinsipinin qarşısını alan bir sədd rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

İngilis dilində

1. .Biemiller A, Boote C. An effective method for building meaning vocabulary in primary grades //Journal of Education Psychology, 2006, p.44-62
2. Brewster J, Ellis G, Girard D. The Primary English Teacher's Guide. United Kingdom: Longman New edition, 2002, p.90
3. Christopher B, Ronald.C.Literature and Language Teaching, Oxford University Press, 1997, p.24

4. Collie J, Slater S. Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.3

M. MAMMADOVA

THE USAGE OPPORTUNITIES OF SAMPLES OF ORAL NATIONAL CREATIVITY IN DEVELOPING ORAL SPEECH IN ENGLISH

SUMMARY

Communication is a process in which people are able to transfer information among themselves. In order to improve your communication skills, you must be able to analyze your purpose and audience, as well as learn the rules of writing. It is important to be able to organize your information to maximize communication, and minimize confusion.First, make sure you need to communicate. The majority of our communications are essential. They could probably be done with less words on fewer pages, but generally speaking, they are necessary. Some portions of our communications, however, are not very essential. Worse, yet, some are simply counterproductive. Before you do anything else, make sure you need to communicate.What is your purpose? If the need to communicate is necessary, then you are ready to set the process in motion, and your first move is to analyze the purpose. Most writing or speaking falls under one or a combination of three general purposes: to direct, to inform, or to persuade.

You should not find it difficult to determine the primary purpose your communication must fulfill. Once you decide the purpose, you will know where to place the emphasis. A directive communication generally emphasizes what to do; informative writing or speaking highlights how; and persuasion focuses on why something should be done. Almost all of our communications have overlapping purposes; some people even argue that almost everything we say or write is designed to persuade – to get someone or some group to act. In any case, a few moments spent on thinking about your general purpose will prepare you for the important task of identifying your specific objective. Language is a formal system of signs governed by grammatical rules of combination to communicate meaning. This definition stresses the fact that human languages can be described as closed structural system consisting of rules that relate particular signs to particular meanings (Bloomfield, 1914). Language is basically speech. Its written form developed later on. It is universal among human beings who use it for carrying out various activities of life. It is such a common phenomenon that we always take it for granted. We never bother to think about it: we never try to into the depth of the meaning of this word. Definition of language is not difficult to find.

Key words: communication, learners, teaching materials, technology, speech

М. МАМЕДОВА

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО НА ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

При обучении иноязычно-речевой коммуникации, в том числе домашнего чтения основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков, которым непременно должно быть уделено внимание в процессе обучения речевому общению на изучаемом языке. Процесс обучения иностранному языку в целом, иноязычно-речевой коммуникации, в частности, значительно осложняется интерферирующим влиянием более сильного родного языка на вновь усваиваемый иностранный язык. Совершенно очевидно, что существующая система обучения иностранным языкам не соответствует иностранным языкам сегодняшнего дня. Очень часто в процессе проведения домашнего чтении не отводится места для коммуникативного обучения, бесед, обсуждений, ролевых игр. Большинство изучающих язык сосредоточены на работе с текстами, выполнении языковых упражнений, направленных на формирование и развитие аналитических навыков и умений.

Обучение иностранному языку в подавляющем большинстве случаев сконцентрировано вокруг учителя, и именно он чаще всего является центральной фигурой процесса обучения языку. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. Что же подразумевают под коммуникативной компетентностью? Самое широкое распространение получило определение, согласно которому коммуникативная компетентность предполагает способность передавать и воспринимать сообщения, и обмениваться идеями в пределах определенных контекстов. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. В процессе восприятия и передачи информации на изучаемом иностранном языке неизбежно происходит соприкосновение с культурой носителей языка и их вербального поведения.

Ключевые слова: коммуникация, студенты, обучения материалов, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏHLA BALACAYEVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
shahla.balacaeva@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİKANIN ROLU VƏ YERİ

XÜLASƏ

Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Bu işdə dilin aspektləri vacib rol oynayır ki, onlardan biri də qrammatika hesab olunur. Dilin qrammatikasına yiyələnmək fikirləri şifahi, yaxud yazılı şəkildə ifadə etməyi təmin edir ki, bu da eşitmə və oxu zamanı asan anlamanı həyata keçirir.

Bununla, iştirakçılar öz ana dillərinə məxsus olmayan yeni faktlar, məlumatlar, linqvistik anlamlar və qrammatik kateqoriyalardan məlumatlı olurlar. Xarici dilin qrammatikasını öyrənmək tələbələrdə ana dili və xarici dil arasında olan fərqləri görmək, müqayisələr aparmaq, analiz və sintezlər etmək, bir sözlə dillərə tipoloji prizmadan yanaşmaq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir. Tədris müəssisələrində ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsində məqsəd tələbələrdə həmin dildə qrammatik vərdişləri aşılamaqdır. Burada ilk növbədə biliklər mənimsənilməli, sonra həmin bilik bacarıqlar şəklində yazıda və nitqdə öz əksini tapmalıdır və uzunmüddətli məşqlərdən sonra vərdişə çevrilməlidir.

Aşağı kurs tələbələrini dildə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən sözlər haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Bu qrupa köməkçi fellər, artikllar, bağlayıcılar, söz önləri və s.daxildir. Mətnin məzmununu adekvat şəkildə qavramaq və qrammatik cəhətdən düzgün danışmaq üçün dili öyrənən tələbə dildə müvafiq funksiyaları yerinə yetirən "köməkçi" sözləri bilməlidir.

Açar sözlər: kommunikasiya, materiallar, texnologiya, dil, nitq

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır.

Beləliklə, qrammatika dil funksiyalarının tələbələrə aşılanması prosesində həyata keçirilməlidir. Məhz bu cür təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ- yönümlü şəkildə öyrədib- öyrənilməsini təmin edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşmalar.

Onu da qeyd etməliyik ki, hər iki yanaşma müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, deduktiv yanaşma zamanı vaxta qənaət etmək əsas şərtdir. İnduktiv yanaşma zamanı isə tələbələr əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar, daha çox yaradıcı olurlar . Bu yanaşmanın mənfi cəhətlərindən biri vaxt itkisi, əlavə enerji sərfidir. Bura-

da tələbə ona maraqlı olan varianta üstünlük verir . Dil vahidlərinin semantikası və qrammatikasını tələbələrə aşılamaq üçün deduktiv və ya induktiv yanaşmanın seçilməsi vacib sayılır. Mənimsənilməli olan qrammatik materialların seçilməsi və onların düzgün qaydada tələbələrə təqdim edilməsi metodikanın aktual və vacib problemlərindəndir. Qrammatik materialların seçimi zamanı müəllimin öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Burada müəllim ardıcıllığı gözləməyi özünə əsas hədəf seçsə də bəzən pozulma baş verir. Bu da təbii hal hesab olunur. Qrammatik materialları funksional dil materiallarının tərkibində verməklə qrammatik mövzuları şifahi qabaqlamaq mümkündür. Bu prinsip praktik əhəmiyyətə malikdir və təcrübədə sınanmışdır[1,s.23]. Burada modellər böyük rol oynayır. Belə ki, qrammatikanı modellərin tərkibində qəbul edən tələbə mətn və dialoqları hazırlayan zaman heç bir çətinliklə qarşılaşmır. Kommunikativ və funksional dil materiallarının tərkibindəki qrammatik qaydalar avtomatik nitq mexanizminin formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, vərdişlərin avtomatikləşməsinə nail olmaq üçün qrammatikanın modellərlə (funksional dil materialları tərkibində) verilməsi vacib sayılır[2,s.11]. Keçirilən hər bir dərsdə mənimsənilməli olan hər bir qrammatik struktur kommunikativ baxımdan mühüm əhəmiyyət daşımalıdır. Əsas məqsəd tələbələrə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərindən adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının aşılanması və beləliklə, dilöyrənənlərdə xarici dildən istifadə edərkən əminlik hissini inkişaf etdirməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müzakirə düzgün istiqamətdə keçmədiyi halda, müəllimin vəzifəsi müzakirəni düzgün istiqamətə yönəltmək, eyni zamanda utancaq tələbələri və müzakirədə iştirak etməkdən imtina edən tələbələri həvəsləndirərək, onları dərsdə baş verən proseslərin iştirakçılarına çevirməkdən ibarətdir. Lazım gələrsə, müəllimin tələbələrə müəyyən dərəcədə kömək etməyi istisna edilmir. Qrammatika dərslərinin bu cür təşkil edildiyi halda , tələbələr bir çox məqsədlərə tezliklə nail ola bilir.

Beləliklə, xarici dillərin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerindən danışarkən, qrammatikanın olduqca əhəmiyyətli və xüsusi rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır. Nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi xeyli dərəcədə dildaxili və dillərarası interferensiya səbəbindən mürəkkəbləşir. Qrammatik strukturlar səviyyəsində baş verən interferensiya nəticəsində nitq prosesi çətinləşir, pozulur və yaxud baş tutmur. Problemi araşdıran tədqiqatçıların fikrincə, qrammatik struktur səviyyəsində baş verən interferensiyanın qarşısını almaq üçün davamlı şəkildə məqsədyönlü iş aparılmalıdır[4,67]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür iş mütləq tədrisin ilk mərhələsində başlanmalıdır və sonrakı mərhələlərdə sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Qrammatik-yönümlü təlim dil biliklərinin, o cümlədən dilin qrammatikası sahəsində biliklərin sistem şəklində mənimsənilməsini təmin edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik- yönümlü tədris prosesində mərhələli şəkildə təqdim edilən orijinal mətnlər vasitəsilə tələbələr dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bəzən tələbələr üçün maraqlı olmayan, onların yaş səviyyəsini, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almadan seçilmiş

mətnlər də dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli məlumatları özündə ehtiva edir. Bu günə kimi ingilis dilinin aşılanmasında bacarıq və vərdişlərin rolu və istifadə yolları, aşılanma və yoxlama üsulları barədə çoxlu nəzəri məlumatlar işlənmiş, praktik əhəmiyyətindən danışılmış, kitablar, jurnallar işıq üzü görmüş-dür[3,56]. İngilis dilinin lüğət tərkibindən bəhs edərkən tələbələrimiz bir çox çətinlik-lərlə qarşılaşırlar. Dilin lüğət tərkibi dilin mənimsənilməsində ən vacib amillərdən biridir. Əgər tədris zamanı xarici dili öyrənən tələbələr dili öyrənməkdə çətinlik çəkə-rlərsə, bu zaman interaktiv üsuldan istifadə etmək ən optimal yoldur. Qrammatikanı tədris edərkən, müəyyən tövsiyyələri nəzərə almaqla təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə qurulması və daha uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması mümkündür:

-Qrammatik materiallar həm bilavasitə, həm də vasitəli şəkildə təqdim edilə bilər.

-Qrammatik strukturların kontekst daxilində təqdim edilməsi həmin strukturların qrammatik mənasını tələbələrə aşılamaq və onlarda qrammatik materialların istifadə edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

-Qrammatik strukturların mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq sualların tələbələrə verilməsi tövsiyyə olunur.

Tələbələr yeni qrammatik strukturları müxtəlif nitq fəaliyyətlərində işlətməlidir. Qrammatik strukturlarıdan yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığına yiyələnmək məqsədilə mənimsənilməli olan materiallar müzakirə, mübahisə, rollu oyunlar, təqdimatlar və s. şəklində istifadə edilməlidir.Yeni qrammatik vahid və strukturlar müəllim tərəfindən təqdim edilərkən onların hansı məna kəsb etməsi tələbələrə tamamilə aydın olmalıdır.Qrammatikanın təlimi prosesini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün ən uğurlu olan təlim modeli PPP (Presentation- Practice - Production, Təqdim etmə mərhələsi – Təcrübə mərhələsi – Yaradıcı mərhələ) modelidir. Tələbələrə təqdim edilən qrammatik vahidlərin nə vaxt? və necə? istifadə edilməsi haqqında aydın təsəvvür olmalıdır. Məsələn, ingilis dilində söz sırasından danışarkən sözlərin hansı sıra ilə düzüldüyü haqqında tələbələri məlumatlandırmaq və söz sırasının hansı səbəbdən dəyişdiyini onlara izah etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Prabhu N.S. Second Language Pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987, 153 p.
2. Ur P. A course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012, 325 p.
3. Wells G. Learning through Interaction (Language at home and at school Vol.1). Cambridge University Press, 1981, 304 p.
4. William Littlewood. Communicative Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 108 p.

SH. BALAJAYEVA

THE ROLE AND PLACE OF GRAMMAR IN ELT

SUMMARY

Individuals learning a second language use the same innate processes that are used to acquire their first language from the first days of exposure to the new language in spite of their age. They reach similar developmental stages to those in first language acquisition, making some of the same types of errors in grammatical markers that young children make, picking up chunks of language without knowing precisely what each word means, and relying on sources of input humans who speak that language-to provide modified speech that they can at least partially comprehend. Second language learners are usually observed developing a new language system that incorporates elements from the native language and elements from English they recently learned. Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language. This is the silent period. Beginners only listen but rarely speak. English language learners may have some words in their receptive vocabulary but they are not yet speaking. Some students will be able to repeat only everything that someone says. They are not really producing language but are imitating. Students may duplicate gestures and movements to show comprehension.

Teachers should focus attention on listening comprehension activities and on building a receptive vocabulary because English language learners at this stage will need much repetition of English. The learner can hardly understand anything at all, unless the speaker is talking about things the learner is observing, or unless the language being learned is closely related to some other language the learner knows. Through comprehension activities the learner can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more in stage two, when she or she knows enough to actually converse in a simple way. The result of getting through stage one is that the learner has acquired enough of the basic building blocks of the language to begin to function in real communication situations in a halting way. In stage one there is very little real speaking ability, apart from some words and sentences that can be built on the comprehension exercises. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs.

Key words: communication, materials, technology, language, speech

Ш. БАЛАДЖАЕВА

РОЛЬ И МЕСТО ГРАММАТИКИ НА ПРЕПАДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Предполагается, что коммуникативная компетенция состоит из четырех различных компонентов, или подвидов. Грамматическая компетенция ассоциируется с совершенствованием лингвистического кода языка. Речевая компетенция рассматривается как способность соединять предложения в процессе речи и комбинировать высказывания, соединяя их в единое смысловое целое. Практически все, начиная от разговора и кончая письменными текстами, рассматривается в качестве речевых произведений. Более функциональные аспекты коммуникации определяются следующими компонентами. Социолингвистическая компетенция предполагает знание социально - культурных правил функционирования языка и речи, иными словами социальный контекст, в котором используется данный язык. Язык будет варьироваться в зависимости от ситуации, взаимоотношений между собеседниками, и т.д. Последний компонент – стратегическая компетенция, под которой понимают способность использования языка для достижения коммуникативных целей. Сюда можно отнести умение начать разговор, завершить беседу, уточнять, поддержать разговор, и т.д. Если изучающие иностранный язык не могут пользоваться средствами языка для обмена информацией, мыслями, идеями и чувствами, приобретение лингвистических знаний становится совершенно бессмысленным и безрезультатным. В соответствии с современными требованиями с точки зрения проблемы развития и усовершенствования проведения занятий студентам языковых факультетов, необходимо изучение фактического положения дел. Как известно, цель обучения иностранному языку на продвинутом этапе состоит в совершенствовании всех видов речевой деятельности на основе значительного улучшения владения правильной адекватной иноязычной речью путем дальнейшей автоматизации усвоенного материала на более высоком уровне. Студенты изучающие иностранный язык, используют различные справочники, словари , книги для чтения, аудио и видеоматериалы, компьютерные программы и т.д. Комплексный подход к использованию учебных материалов в значительной степени содействует повышению уровню учебников.

Ключевые слова: коммуникация, обучения материалов, технология, язык, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURANƏ BAYRAMOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı, H.Əliyev, 135A
bairamova.nurana@bk.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA DİLÇİLİK TERMİNLƏRİNİN YARANMASI

Xülasə

Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin mühüm hissəsi dilin daxili imkanları əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilində də dilçilik terminlərinin çoxu digər qohum dillərdə olduğu kimi leksik, morfoloji üsulla yaradılmışdır. Semantik üsulla yaranan terminlər hər bir dilin öz lüğət tərkibində mövcud olan terminlər və sözlər əsasında formalaşır.Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərində iki proses müşahidə olunur: 1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənib dilçilikdə termin mənası ifadə etməsi. 2. Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərinə məxsus digər proses terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənib daha yeni terminoloji məna ifadə etməsidir. Termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə etməsi terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bura leksik-semantik üsulla yaranan terminlər daxildir. Kalka yolu ilə dilçilik terminləri yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunur.Dilçilik terminlərinin yaranmasında istifadə olunan üsullardan biri də abbreviaturalardır. Bu zaman bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmunda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəklə salmaq nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: dilçilik, termin, sözyaratma, Azərbaycan dili, Oğuz qrupu

Dilçilik terminlərinin başqa sahələrə aid terminlər kimi yerinə yetirdikləri funksiya və işlənmə sahəsi maraq doğuran məsələlərdəndir. Dilçilik terminlərini xüsusi funksiya daşıyan sözlər adlandırmaq daha düzgün və məqsədəuyğundur. Dilçilik terminlərinin daşıdığı xüsusi funksiya dedikdə, adlandırma funksiyası nəzərdə tutulur. Bu elmi-nəzəri terminlər dilçiliyə aid anlayışları formalaşdırır və ifadə edir. Dilçilik terminləri dilçilik elmi sistemindəki anlayışların konkret adıdır. Bütövlükdə dillə bağlı müxtəlif anlayışları adlandırmaq dilçilik terminlərinin mahiyyətini təşkil edir. Dilçilik terminlərinin funksional cəhətdən müəyyənləşdirilməsi də ciddi məsələlərdəndir. Dilçilik terminləri həm nominativ, həm də definitiv funksiya yerinə yetirir. Definitiv funksiya müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyasıdır. Əsasən definitiv funksiyası ilə xarakterizə olunan dilçilik terminləri dilin digər söz qrupları içərisində xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilində

dilçilik terminlərinin mühüm hissəsi dilin daxili imkanları əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilində də dilçilik terminlərinin çoxu digər qohum dillərdə olduğu kimi leksik, morfoloji üsulla yaradılmışdır. Məsələn, baş sözlər, boğaz səsləri, baş cümlə, budaq cümlə, yad sözlər, acıq sözlər sırası, bütöv cümlə, bağlayıcı, bölüşdürmə bağlayıcı, söz birləşməsi, açıq saitlər, qapalı səslər və s. Terminoloji sistemin zənginləşmə yolları və bu zaman dildə özünü göstərən qrammatik və semantik dəyişikliklərin araşdırılması bir daha sübut edir ki, terminyaratma dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində terminoloji qatın zənginləşməsində çox mühüm rol oynayan proseslərdən biri olmaqla hər bir dilin daxili sözyaratma qanunauyğunluqları və alınmalar əsasında yeni terminlərin yaranma prosesidir.

Qeyd etdiyimiz fikirlərdən belə nəticəyə gəldik ki, dilçilik terminlərinin çoxu sözdüzəltmə üsulu ilə xalqın tədricən keçdiyi tarixi mərhələlərdə formalaşaraq inkişaf etmişdir. Belə ki, dilçilik terminlərinin yaranmasında milli dillərin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları özünü göstərir. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında dilçilik terminləri yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: *semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu, abreviaturalar.*

Semantik üsulla yaranan terminlər hər bir dilin öz lüğət tərkibində mövcud olan terminlər və sözlər əsasında formalaşır. Belə ki, bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmir, ancaq məna dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilir. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün semantik yükü artır. Müasir Azərbaycan dilində yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin leksik qatında işlədilən sözlərə yeni məna çalarları verməklə yeni yaradılmış dilçilik anlayışları ifadə edilir. Məsələn, xəbər, yuva kimi sözlər yeni məna kəsb edərək terminoloji məna ifadə edir. Bütün bunlar semantik üsulun əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Lakin yeni məfhumları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən məfhumları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir. M.Qasımov bu barədə yazır: "Əlbəttə yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur" (4,11). S.A.Sadıqova qeyd edir ki, sözlərin terminləşməsi zamanı, yəni yeni mənalar qazanaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edərək yaranan terminlər müəyyən mühitə düşür, onların əvvəlki mənaları yeni mühitdə arxa plana keçərək məna anlaşılmazlığını aradan qaldırırsa (səs-səs dalğası), bəzən isə kontekstdən kənarda məna dolaşıqlığı yaradır.(9,11) Bu zaman belə terminoloji vahidlərin mənasında omonimlik xüsusiyyəti yaranır. Terminologiyada iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminlərin, termin-söz birləşmələrinin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, istər terminlərin, istərsə də sözlərin semantik məna qazanaraq yeni anlayışı ifadə etməsi, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin

üsullarından biridir. Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsulla yaranan termin, termin-söz birləşməsi çoxdur. Məsələn, həm fizikada, həm də dilçilikdə "səs", "səs dalğası"; həm dilçilikdə, həm də fəlsəfədə şüur, təfəkkür; həm dilçilikdə, həm də biologiyada "dil ailələri" və s. terminlər, termin-söz birləşmələri müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün işlənir. Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərində iki proses müşahidə olunur: 1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənib dilçilikdə termin mənası ifadə etməsi. Bu prosesdə adi sözün, söz birləşməsinin adlandırma funksiyasının genişlənməsini görürük. Belə ki, ümumişlək məna daşıyan söz, söz birləşməsi semantik cəhətdən genişlənib yeni dilçilik anlayışı bildirir. Adi sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlki mənasına yeni bir mənanın əlavə olunması onları məhdud dairədən kənara çıxarır və dilçilik terminologiyasının zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məsələn, "xəbər" sözü xalq içərisində bir sözü başqasına xəbər vermək mənasında, dilçilikdə isə cüttərkibli cümlənin baş üzvü mənasını ifadə edir. Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərinə məxsus ikinci proses terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənib daha yeni terminoloji məna ifadə etməsidir. Dilçilikdə bu proses transterminləşmə-terminlərin müəyyən semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçməsi, yəni bir sahə termininin mənasını dəyişərək başqa bir sahə termini kimi anlayışı ifadə etməsidir. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir. Dilçilik terminlərinin yaranmasında da bu proses özünü əks etdirir. Məsələn, "çarpazlaşma" dilçilikdə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bu əlaqə zamanı dillərdən biri qalib gəlir, digəri məğlub olur. Biologiyada bitkilərin çarpazlaşma yolu ilə çoxaldılması metodu mənasında işlənir. Deməli, semantik yolla yaranan dilçilik terminləri elmin bir neçə sahəsində müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər.

Azərbaycan dilində **morfoloji** üsulla dilçilik terminlərinin yaranmasında rolu böyükdür. Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji üsulla söz yaradıcılığı geniş dairədə fəaliyyət göstərir. Bu üsulla yaranan dilçilik terminləri Azərbaycan dilinin terminologiyasında bir sistem təşkil edir. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla termin yaradılmasının bir sıra modelləri diqqəti çəkir: 1) k+ş (k-kök, ş-şəkilçi); 2) k+ş+ş; 3) k+ş+ş+ş; 4) k+ş+ş+ş+ş; 5) k+ş+ş+ş+ş+ş.

Dilçilik terminlərinin yaranmasında ən fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır: -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri daha çox isim və feillərdən linqvistik terminlər əmələ gətirir. Məsələn, dilçi, önşəkilçi, şəkilçi, lüğətçi və s. -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri dilçilik terminlərinin yaranmasında daha fəaldır. Məsələn, Azərbaycan dilində əvəzlik, tamamlıq, zərflik, adlıq, sonluq, yiyəlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük, önlük, tabelik və s. -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri ilə (həmçinin sözlərə) mənaca zidd sayılan, antonim olduğu təyin edilən terminlər (sözlər) düzəltməyə xidmət göstərir: təsirsiz, vurğusuz, şəxssiz, tabesiz və s. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi mürəkkəb proseslə bağlı anlayışları adlandıraraq termin yaradıcılığında çox fəal iştirak edir. Məsələn: daxili, davamlı, mənalı, təsirli, təkmənalı, təkkeçidli, novlu ikiüzvlü, ikiheçalı və s. -

ıcı, -ici, -ucu, -ücü /-yıcı, -yici, -yucu, -yücü şəkilçiləri feillərə əlavə olunaraq ayrı-ayrı prosesləri və alətlərin adlarını bildirən terminlər əmələ gətirir: bağlayıcı, cəmləyici, qiymətləndirici, təyinedici, dilxarici. -ış, -iş, -uş, -üş. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və sürət bildirən terminlər yaranır: çağırış, qayıdış, çıxış, kəsiliş və s. -ma, -mə dilçilikdə məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. Onların köməyi ilə indiyədək terminologiyada ayrı-ayrı prosesləri bildirən çoxlu sayda termin yaradılmışdır. Bu şəkilçi həm dilimizin öz sözlərinə, həm də alınma sözlərə artırılır. Məsələn, cingiltiləşmə, diferensiallaşma, sözyaratma, xüsusiləşmə, sözişlətmə, düzəltmə, sözdəyişmə, leksikləşmə, cingiltiləşmə və s. Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbi də dilçilikdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır. -maq, -mək şəkilçisi də terminlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Belə terminlərin xarakterik xüsusiyyəti isə onların hal-hərəkət, proseslə bağlılığıdır. Yəni, hər bir hal-hərəkət və prosesin adı olmalıdır və bu feillərə -maq[2] şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn: cəmlənmək, sıralamaq, hallanmaq, isimləşmək, substantivləşmək və s. Beləliklə, morfoloji yolla terminlərin yaranması ən məhsuldar üsuldur. Lakin morfoloji üsulla terminlər yaradılması prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısının söz yaratma tezliyi eyni deyildir. Şəkilçilərin bəziləri –lıq[4] , -lı[4] , -ma[2] müxtəlif sözlərə artırılaraq sonsuz miqdarda yeni terminlər əmələ gətirə bildiyi halda, bəzilərinin bu imkanı məhduddur.

Leksik-sintaktik üsulla yaranan dilçilik terminlərinin bir qolu söz birləşməsi formasında olan dilçilik terminləridir. Mürəkkəb söz formasında olan dilçilik terminləri fonetik və leksik-qrammatik cəhətdən fərqlənirlər. Belə dilçilik terminləri yalnız xarici görünüşlə I növ ismi (təyini) söz birləşmələri ilə eyniyyət təşkil edirlər. Yəni formaca onlar arasında fərq yoxdur. Bu qəbildən olan dilçilik terminləri elmi anlayışları ifadə etmək üçün tərkib hissələrinə ayrılmırlar: mürəkkəb cümlə, sadə feil, adi dərəcə, sadə zərf, icbar növ, adlıq hal, adlıq cümlə, qapalı heca, qarşılıq-güzəşt zərfliklər və s.

"Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir"(4,11). Bu yolla dilçilik terminləri yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunur. Buna görə də kalka olunan dilçilik terminlərinin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz.

Dilçilik terminlərinin yaranmasında istifadə olunan üsullardan biri də abreviaturalardır. S.Sadıqova yazır ki, abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmunda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəklə salmaq nəzərdə tutulur. (4,18)

Abreviatura üsulu ilə yaranan dilçilik terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Hərfi ixtisarlar: Hərfi ixtisarlar dilçilik terminologiyasında daha çox işlənir. Belə

ixtisarlar deyildikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Məsələn, Beynəlxalq Fonetik Transkripsiya-BFB, Dillərin Tipoloji Təsnifi – DTT, Füsey Nəzəriyyəsi – FN və s. 2.Heca-termin ixtisarlar. Bu ixtisarlarda terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınıb bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, desemantikləşmə, etnolinqvistika,siqnifikasiya və s.

Düşünürük ki, dilçilik terminlərinin yaranmasında dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək terminologiyamızı zənginləşdirməklə yanaşı, həmçinin alınma terminlərin sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Bu üsullar içərisində ən effektiv və məhsuldarı morfoloji yolla termin yartamaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alməmmədova S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin assimilyasiyası. //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, 2016, №1. s273-277.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192s.
3. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1989.
4. Qaliboğlu S.Q. Alınma sözlər: nə qədər və necə almalıyıq? //Mədəniyyət, 2017, 15 dekabr, s11.
5. Qasımova X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, “Elm”, 2009, s125.
6. Məmmədli N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 487s.
7. Məmmədli N.B. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s150.
8. Mönsümova S.M. Azərbaycan dilçiliyində termin yaradıcılığı. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2013, №6, s62-66.
9. Sadıqova S.A. Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. //Palitra,2012, 10 aprel, s11.

NURANA BAIRAMOVA

CREATION OF LINGUISTIC TERMS DUE TO THE INTERNAL CAPABILITIES OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

An important part of linguistic terms in the Azerbaijani language is formed on the basis of the internal capabilities of the language. In the Azerbaijani language, most linguistic terms are created in a lexical, morphological way, as in other related languages. Semantic terms are formed on the basis of terms and words that exist in the vocabulary of each language.

There are two processes in linguistic terms formed by semantic methods: 1. Expansion of the meaning of a word with a common meaning and expression of the meaning of the term in linguistics. 2. Another process of semantic linguistic terms is that the terms themselves expand semantically and express a new terminological meaning.

The combination of two or more words in the creation of the term to express a scientific concept in the form of a complex word and word combination plays an important role in the enrichment of terminology. This includes lexical-semantic terms. When creating linguistic terms by means of kalka or translating this or that word, the term is expressed by word-forming suffixes or words that have the same meaning in that language.

One of the methods used in the creation of linguistic terms is abbreviations. In this case, it is not intended to create a new term for the expression of this or that concept, but to put the existing terms in the terminology in the same context, but in an abbreviated form.

Keywords: Linguistics, term, word forming, Azerbaijani language, Oghuz languages

НУРАНА БАЙРАМОВА

СОЗДАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ТЕРМИНОВ ЗА СЧЁТ ВНУТРЕННИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Важная часть лингвистических терминов в азербайджанском языке формируется на основе внутренних возможностей языка. В азербайджанском языке большинство лингвистических терминов создано лексическим, морфологическим способом, как и в других родственных языках. Семантические термины формируются на основе терминов и слов, которые существуют в словаре каждого языка. В семантических лингвистических терминах есть два процесса:

1.Слово с общим значением расширяется по значению и выражает значение термина в лингвистике. 2. Другой процесс, относящийся к семантически сформированным лингвистическим терминам, заключается в том, что сами термины семантически расширяются и выражают новое терминологическое значение. Сочетание двух или более слов при создании термина для выражения научного понятия в форме сложного слова и словосочетания играет важную роль в обогащении терминологии.

2.Сюда входят лексико-семантические термины.

При создании лингвистических терминов с помощью калки, того или иного переводимого слова, термин выражается словами, имеющими такое же значение в этом языке, словообразующими суффиксами.Один из методов, используемых при создании лингвистических терминов, - это аббревиатуры. В данном случае цель состоит не в том, чтобы создать новый термин для выражения того или иного понятия, а в том, чтобы поместить существующие термины в терминологию в тот же контекст, но в сокращенной форме.

Ключевые слова: Лингвистика, термин, словообразование, Азербайджан-ский язык, Огузские языки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: prof. F.A.Cəlilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XATİRƏ NƏCƏFOVA
BDU
Zahid Xəlilov küç
e-mail: javid.najafov@ikma.com

LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI
(ingilis dili materialları əsasında)

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, leksikanın tədrisi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb və bu vaxtadək kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindəndir.

Bu gün interaktiv təlim prinsiplərinə əsaslanan kommunikativyönümlü təlim əsas fəaliyyət növləri olan şifahi nitq, oxu, yazı və dinləyib-anlama vərdişlərinin interaktiv, biri-birilə ilə əlaqələndirilmiş şəkildə tələbələrə aşılanmasını tələb edir. Bu da sözü gedən fəaliyyət növlərinin eyni zamanda, yəni xarici dil təliminin ilkin mərhələsindən həyata keçirilməsini tələb edir. Xarici dildə şifahi nitqin leksik aspektinin öyrədilməsi zamanı tələbələrin rast gəldikləri çətinliklərin böyük əksəriyyəti tədris edilən xarici dil və tələbələrin ana dili sistemləri arasında olan fərqlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən xarici dilin tədrisi prosesində iki dilin leksik sistemlərində olan fərqliliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillər arasında olan fərqlər müqayisəli yolla müəyyənləşdirilə bilər. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır. Xarici dillərin tədrisində leksikanın tədrisinə ayrılan vaxt səmərəli şəkildə bölünməlidir. Belə ki, dərsin əvvəlində tələbələri fəallaşdırmaq, onları müxtəlif, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə cəlb etmək məqsədilə onlara nitq fəaliyyətlərini aktivləşdirən sualların verilməsi tövsiyə edilir. Növbəti mərhələlərdə yerinə yetirilən tapşırıqlar üç mərhələli iş sistemində həyata keçirilməlidir. Burada aşağıdakı fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: açar sözlərin təqdim edilməsi, mətndə olan qrammatik strukturların tələbələrə təqdim edilməsi və təklif edilən çalışma və tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi.

Tələbələrə tapşırıq verərkən, onun yerinə yetirilməsində verilən vaxt müddətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. İxtisas fakültələrində təhsil alan və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr onlara bu və ya digər tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt müddətindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə və onu düzgün şəkildə bölməyə tədricən öyrənməlidirlər.

Açar sözlər: innovasiya, leksika, metod, texnologiya , nitq

Qeyd edildiyi kimi, hər hansı xarici dili öyrənən tələbələrə həmin dildə leksik vərdişlərin öyrədilməsi məsələsi xarici dillərin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb, aktual və hələ də öz həllini tapmamış problemlərindən biri hesab edilir. Əslində söz birləşmələrinin öyrənilməsində əsas məqsəd xarici dili öyrənən tələbələrdə həmin dildə sözlərin kombinə edilməsi mexanizmini formalaşdırmaqdır[2,67].

Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dillərin, ilk növbədə, qlobal miqyasda əsas ünsiyyət dili kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin öyrənib-öyrədilməsinin əsas məqsədi həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir. Leksik bacarıq və vərdişlərin aşılanması xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biridir. Xarici dildə nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, xarici dildə olan sözlərin bir tərəfdən anlayışlarla, digər tərəfdən isə həmin dildə başqa sözlərlə olan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur [3, 5].

Tələbələrin ana dilində və tədris edilən xarici dildə leksik vahidlərin istifadə edilməsi normalarının üst-üstə düşməməsi söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya gətirib çıxarır. Bu da nitq prosesində sözlərin birləşmə normalarının tələbələrə məqsədyönlü şəkildə aşılanmasını tələb edir. Bu proses iki dildə nitq ekvivalentlərinin uyğun gəlməməsi amilini, onların arasında olan fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Əksər hallarda söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya səbəb olan məhz bu uyğunsuzluqlardır. Öyrənilən dildə leksik vahidləri nitqdə istifadə etmək bacarığının formalaşması üçün zəruri olan şərtlərdən biri söz və söz birləşmələrinin metodik tipologiyasının yaradılmasıdır. Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində çalışmalar sistemini seçərkən onların əsas bacarıqlar olan dinləyib-anlama, yazı, oxu və danışıq bacarıqlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək potensialının olması nəzərə alınmalıdır.Təlim situasiyaları onlarda real və qeyri-real komponentlərin nisbətindən asılı olaraq səciyyələndirilir. Bu göstəricini əsas tutaraq məhz real modellər olan şərti-real situasiyalar təbii situasiyalara ən yaxın hesab edilə və diskursiv kompetensiyanın aşağı kurs tələbələrinə aşılamaq məqsədilə uğurla istifadə edilə bilər. Problemli situasiyalarda baş verən proseslər dilöyrənənlərin ingilis dilində nitqinin fəallaşdırılması, mənimsənilmiş linqvistik materialların aktuallaşdırılması və şifahi nitqin əsasını təşkil edən potensial fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün və beləliklə dilöyrənənlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir [4,45]. Beləliklə, ingilis dilinin tədrisini elə təşkil etmək lazımdır ki, bu zaman linqvistik vahidləri və nitq modellərini konkret situasıyalarla əlaqələndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi təmin edilsin və eyni zamanda onlarda müxtəlif kommunikativ situasiyalara nitq vasitəsilə reaksiya formaları inkişaf etdirilsin.İngilis dilinin və ana dilinin kommunikativ baxımdan müqayisəli təhlili və konkret kommunikativ situasiyalara uyğun olan nitq və struktur modellərinin müqayisəsi tövsiyə edilməlidir. Bu istiqamətdə müqayisəli tədqiqatın həyata keçirilməsi iki dildə mövcud olan analoji kommunikativ situasiyaların, eyni zamanda müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan situasiyaların mövcudluğunu

aşkar etməyə kömək edəcək.Dilöyrənənlərə təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalarda tələbələrin bilavasitə "iştirak etmə effekti"ni təmin etməlidir [2, 28]. İngilis dilində dilöyrənənlərə təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirilməlidir [1,119]. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə aktivləşdirməsinə səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin dilöyrənənlərin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır [4,120]. Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ- istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür.Ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara xas olan dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının dilöyrənənlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha yüksək nailiyyətləri əldə etmək ehtimalına malik olduğunu qeyd etmək lazımdır [2,57]. Şifahi nitqin aşılanmasına kommunikativ yanaşma dilöyrənənlərə tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyəti prosesində təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.Hər hansı mətnin tərkibində olan semantik informasiya şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün stimul ola bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini güdür. Oxu zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq,dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir [3,65]. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat

5. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
6. Rubin D.C., Hinton S., Wenzel A. The Precise Time Course of Retention // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition. Washington: APA, 1999, № 5, pp. 1161 – 1176
7. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
8. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.

X. NAJAFOVA

THE RULES OF USING LINGUISTIC MATERIALS IN DEVELOPING LEXICAL SKILLS (ON THE BASIS OF ENGLISH MATERIALS)

SUMMARY

The article deals with the socio- cultural factors that influence for riching English languages . The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. The learner can hardly understand anything at all, unless the speaker is talking about things the learner is observing, or unless the language being learned is closely related to some other language the learner knows. Through comprehension activities the learner can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more in stage two, when she or she knows enough to actually converse in a simple way. The result of getting through stage one is that the learner has acquired enough of the basic building blocks of the language to begin to function in real communication situations in a halting way. In stage one there is very little real speaking ability, apart from some words and sentences that can be built on the comprehension exercises. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning.

Key words: innovation, lexic, method, technology, speech

Х. НАДЖАФОВА

ПРАВИЛЫ ИСПОЛЪЗОВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ НА ФОРМИРОВАНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются правилы использовании лингвистических материалов на формировании лексических навыков языкового вуза. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнении. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Чтение литературы на изучаемом языке способствует развитию устной речи, обогащает словарный запас, знакомит с культурой и литературой страны изучаемого языка, развивает аналитическое мышление. Поэтому уроки домашнего чтения необходимы в учебном процессе. Эти уроки очень ценны: во первых, учащийся соприкасается современным живым языком, а не условно –учебным ; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку и свои мысли произведению, героям, персонажам. Но чтобы чтение было интересным и в тоже время развивающим речевые навыки, необходимо проводить работу над текстом, как перед чтением отрывка, так и после, чтобы помочь учащимся понять текст и активизировать новые языковые явления.

Ключевые слова: инновация, лексика, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VƏFA ABBASOVA
ADNSU
Bakı, Azadlıq, 16/21
vafa.rzayeva.74@mail.ru.

QEYRI-VERBAL ÜNSIYYƏT ELEMENTLƏRI

Açar sözlər: kommunikasiya, qeyri-verbal, ünsiyyət, kod, jest, əl, baş, informasiya, məlumat, mübadilə, simvol, bədən dili.

Kommunikasiyanın mühüm sahələrindən biri də qeyri-verbal ünsiyyətdir.Gündəlik həyatımızda bəzən şüurlu, bəzən də şüursuz şəkildə müxtəlif anlayışları ifadə etmək və yaxud informasiya ötürmək üçün bir çox simvol və kodlardan istifadə edirik. Ümumiyyətlə, fərqli anlayış səviyyələrində fərqli məlumat mübadiləsi formaları mövcuddur. Şifahi və yazılı mesajlar tarixin heç bir dövründə yeganə ünsiyyət forması olmamışdır. Ünsiyyət zamanı duyğular, hisslər, üz ifadələri, jestlər yetərincə işlək olmuş, bəzi hallarda isə ünsiyyəti tənzimləyən, ona xüsusi anlam qatan vasitəyə çevrilmişlər. Sözlə ifadə olunmayan kommunikasiya qeyri-verbal ünsiyyət adlanır.

Müasir dövrdə qarşılıqlı söhbətlərdə, xüsusən işgüzar görüşlər zamanı həmsöhbətimizin sözləri qədər onun davranışları, jestləri, mimikaları da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, söhbət zamanı bu tip qeyri-verbal ünsiyyət amilləri də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Unutmaq lazım deyil ki, hər bir uğurlu işin özülündə tərəfdaşınızla güvənli münasibətlər yaratmaq dayanır ki, bu da dediklərimizdən ziyadə necə davranacağımızdan asılıdır.

İşgüzar ünsiyyətin idarə edilməsi insanlann qarşılıqlı fəaliyyətinin idarə edilməsinin çoxsaylı forma və metodlandır. İşgüzar ünsiyyət prosesində artıq qurulmuş əlaqələrin hesabına insanlann hansısa məlumatlan qəbul etməsi, əhval-ruhiyyələri, şayiələrin yayılması, yaxud yayılmasının qarşısının alınması, informasiya mənbələrinin müdafiə edilməsi, yaxud dağıdılması baş verir (2, 204)

Qeyri-verbal, sözsüz ünsiyyət formasının elmi maraq və araşdırma obyektinə çevrilməsi yeni hadisədir. Şifahi və yazılı ünsiyyətə daha çox üstünlük verildiyi, məhz bu ünsiyyət formalarının sənət səviyyəsinə yüksəldiyi müasir cəmiyyətimizdə qeyri-verbal ünsiyyət bir qədər arxa planda qalmışdır. Bunun digər səbəbi də fərdlərarası, üz-üzə ünsiyyətin yalnız danışıqla kifayətlənməsi kimi yanlış bir fikrin son zamanlara qədər dominant olması ilə bağlıdır. Bir sözlə, ünsiyyətin təbiəti ilə bağlı bu yanlış düşüncə insanın eşitmə qabiliyyəti qədər əhəmiyyətli olan vizual kanalları ilə yaranan sözsüz ünsiyyəti uzun müddət diqqətdən kənarda qoymuşdur. Halbuki qeyri-verbal ünsiyyət, vizual və əyani kodlarla münasibət yaratmaq, informasiya ötürmək ənənəsi insanların ünsiyyət tarixi qədər qədimdir.

İlk insan cəmiyyətindən tutmuş bu günə qədər müəyyən kodlarla, simvol və şəkillərlə anlaşmaq, əşyalardan istifadə edərək xəbərləşmək, fikir mübadiləsi aparmaq bütün xalqların tarixində mühüm yer tutur. Verbal ünsiyyət formaları qədər qeyri-verbal ünsiyyət də xalqın milli-mənəvi kökləri, dini inancları, coğrafi və sosial mühitləri ilə sıx bağlıdır. İstər qədim mifoloji görüşlərdə, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında əşyalar vasitəsilə xəbər uçurmaq, gözlərlə söz demək, bir baş hərəkəti ilə hökm vermək və s. kimi sözsüz ünsiyyyət nümunələrinə rast gəlmək olar. Hətta yazının inkişaf tarixində rast gəldiyimiz əşyavi yazı da qeyri-verbal ünsiyyət formalarından biridir.

Araşdırmalara görə, müəyyən edilmişdir ki, qarşılıqlı ünsiyyət prosesinin 60-80%-i sözsüz vasitələrlə baş verir, məlumatların yalnız 20-40%-i şifahi vasitələrlə ötürülür. Qeyri-verbal dilin mühüm bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu dil təzahürü birbaşa şüuraltı impulslarla bağlıdır. Bu impulsları saxtalaşdırmaq, onlara kənardan müdaxilə etmək mümkün olmadığı üçün qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyət kanallarından daha etibarlı hesab edilir. Jest və mimikalarımızı tam nəzarətdə saxlaya bilmədiyimiz, bəzən gözlərimizin bizə xəyanət edərək duyğularımızı çölə vurması heş kəs üçün sirr deyil.

Jest və mimikaları anlamaq həmsöhbətinizin mövqeyini müəyyənləşdirməkdə sizə çox yardım edəcək. Jestləri oxuyaraq siz əks həmlə edib ümumi gedişatı lehinizə çevirmək fürsəti əldə edəcəksiniz. Eyni zamanda, həmsöhbətinizin üz ifadələrini və davranışlarını izləməklə onda yaratdığınız təəssüratı anlayar, təklif və tövsiyələrinizi müsbət və yaxud mənfi cavablayacağını öncədən müəyyənləşdirə bilərsiniz. . Bədən dilini anlamaq həmsöhbətini daha yaxşı başa düşməklə yanaşı, əsas mövzuya keçməzdən əvvəl səndən eşidəcəyi fikrin onda yaratdığı təəssüratı öncədən görmək imkanı verir. Məhz bu baxımdan qeyri-verbal ünsiyyət formalarını mənimsəmək çox vacibdir. İşgüzar ünsiyyətdə hər bir iştirakçı "müşahidəçini müşahidə" edir. Qeyri-verbal kodları "oxumaq" bacarığı iş adamlarına aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

- Münasibətlərdə yaranmış gərginlikləri elə ilk anda anlayaraq söhbətin yönünü daha uyğun formata dəyişmək
- Həmsöhbətinin naşı olduğu sahəni müəyyən etmək
- Razılıq almaq üçün uyğun zamanı təyin etmək və s.

Qeyri-verbal işarələrin növləri

Elmi ədəbiyyatlarda qeyri-verbal işarələr sistemini 3 qrupa ayırırlar:

1.optik-kinetik işarələr sistemi;

2.paralinqvistik və ekstralinqvistik işarələr sistemi;

3. məkanla bağlı işarələr sistemi (1, 78)

1.Optik-kinetik ("kinetik" yunan mənşəli sözdür, hərfi mənası "hərəkət" deməkdir) ünsürlərə jestlər, mimikalar, müxtəlif davranış kodları daxildir. Çox

zaman fərdin emosional cavabları kimi qiymətləndirilən bu elementlər insanın ümumi motor bacarıqları kimi qəbul edilir.

2.Paralinqvistik və ekstralinqvistik işarələrə tələffüz xüsusiyyətləri, səs tembri, səsin alçalıb-yüksəlməsi, nitqin surəti, nitqin təşkili və s. amillər aiddir. Paralinqvistika və ekstralinqvistika şifahi ünsiyyətə əlavələrdir. Paralinqvistika səsin keygiyyəti, diapazonu, tonudur. Ekstralinqvistika isə nitqdə fasilə, öskürək və s.dir.

3. Məkanla bağlı işarələr sistemini çox zaman proksemimika ("proxomi" latın mənşəli sözdür, hərfi mənası "yaxın"deməkdir) da adlandırırlar. Bəzən insanlarla həm zaman, həm məkan baxımından saxladığın məsafə də müəyyən mesajlar ötürmək üçün vasitəyə çevrilir. Bu baxımdan mütəxəssislər əsasən 4 yaxınlıq bölgəsindən bəhs edirlər:

1.Məhrəm bölgə - 15-46 sm

2.Şəxsi bölgə - 46 sm – 1.2m

3.Sosial bölgə - 1.2m – 3.6m

4.Ümumi bölgə - 3.6 – daha artıq

Məhrəm bölgə ən yaxın qohumlar və ən səmimi dostlar, sevgililər arasında mövcud olur. Tanımadığın, yaxud tanıyıb heç sevmədiyin birinin bu bölgəyə daxil olması sizi narahat edəcək. Eləcə də sən başqasına bu məsafədə yaxınlaşdıqda onu narahat edəcək, heç də xoş hisslər yaratmayacaqsan.

Şəxsi bölgə daha çox fərdi seçimlərlə bağlıdır. Bu bölgədə ətrafdakılarla məsafənizi özünüz təyin edirsiniz. Bu bölgə müxtəlif tədbirlərdə, ofis daxilində keçirilən mərasimlərdə, dost məclislərində yoldaşlarımızla aramıza qoyduğumuz məsafədir.

Sosial bölgə isə yad insanlarla, misal üçün, evimizi təmir edən ustalarla, mağazadakı satıcı ilə, işə yeni gələn əməkdaşla aramızdakı məsafədir.

Ümumi və ya ortaq ünsiyyət bölgəsində birinci və ikinci ünsiyyət bölgəsindəki hərəkət və davranışları həyata keçirçək mümkün deyil və yersizdir. Hətta bu məsafədə işgüzar ünsiyyət də həyata keçirilə bilməz. Bu məsafədə sadəcə olaraq, misal üçün mühazirə dinləyirsən və deyə bilərsən ki, ümumi ünsiyyət bölgəsinə düşmüsən (1, 84)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsafələr ölkə və xalqlara görə dəyişə bilər. Məsələn, ABŞ antropoloqu Edward Hall Amerika mədəniyyəti üçün 4 məkandan bəhs edir:

- Məhrəm bölgə:Ünsiyyətdə iki nəfər arasındakı məsafə 30-35 sm olan yaxın ərazidir. Burada ər və arvadın, valideyn övladlarının, bacı-qardaşların, yaxın qohumların və dostluqların yer alacağı təsvir olunur.
- Şəxsi bölgə: Verici ilə alıcı arasındakı məsafə 40-80 sm-dir. Bu ünsiyyət növü bir-birini daha əvvəl tanıyan və aralarında müəyyən dərəcədə yaxınlığı olan insanların ünsiyyət sahəsidir.
- Sosial bölgə: Verici ilə alıcının 80 sm - 2 metr arasında yerləşdiyi, rəsmi işgüzar ünsiyyətin qurulduğu rabitə sahəsidir. Bu rabitə sahəsi ümumiyyətlə iş

həyatında istifadə olunur. Direktor-zabit; müdir-işçi; Satıcı ilə müştəri arasındakı ünsiyyətdə ümumiyyətlə bir metrdən çox məsafədən istifadə olunur.

- İctimai bölgə: Verici ilə alıcı arasında ünsiyyət 2 metrdən artıq məsafədə reallaşır. Bu sahənin vericisi və alıcısı çox vaxt bir-birini tanımır. Ancaq müəllim və şagird arasında əvvəllər bir-birini tanısalar da, təhsil və təlimdə belə bir məsafə var.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ünsiyyət prosesində ya bilərək, ya da bilmədən qeyri-verbal ünsiyyət formalarından, daha dəqiq desək, bədən dilindən istifadə edirik. Bədəni idarə etmək isə sözləri nəzarətdə saxlamaqdan qat-qat çətindir. Həqiqi hiss və düşüncələrimizi sözlərin arxasında gizlədə bildiyimiz halda bədənimiz hadisə və vəziyyətlərə çox zaman kortəbii reaksiya verir. Ünsiyyət zamanı həm verbal (sözlü), həm də qeyri-verbal (sözsüz) mesajlardan eyni vaxtda da istifadə olunur. Sözlü mesajlar əslində məlumatların yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir.

Qeyri-verbal ünsiyyət elementlərindən ən populyarı təbii ki, jest və mimikalardır. Buna bədən dili də deyilir. Bədən dili insanların duyğu, davranış və niyyətlərini açığa vuran elementlərdir. Bunların arasında baş hərəkətləri xüsusi yer tutur. Bədənimizin ən əsas orqanı olan "baş" daha çox mesaj ötürməkdədir. Başın sağa, sola dönməsi, aşağı, yuxarı hərəkəti fərqli anlamlar daşıyır. Sözsüz ünsiyyətin bir çox elementləri məhz başda yerləşən göz, qaş, burun, ağız vasitəsilə reallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, jest və mimikaların mənaları ölkələrə görə dəyişə bilir.

Başın bədən dilində hər birinin öz mənası olan beş fərqli hərəkəti vardır. Bu beş hərəkət; başı yan tərəfə əymək, arxa tərəfə, başı qabağa çəkmək, başı sola və sağa silkələmək və başı irəli-geri silkələməkdən ibarətdir. Bir insanın başı yan tərəfə əyilmişsə, bu onun diqqətlə qulaq asdığını və digərinə güvəndiyini göstərir. Söhbət əsnasında başınızı sağa və ya sola əyərək həmsöhbətinizə baxmağınız ona diqqətlə qulaq asdığınız, dediklərinə əhəmiyyət verdiyiniz, ona etibar etdiyiniz və dediklərinin sizin üçün dəyərli olduğunu göstərir. Başın arxa tərəfə yüngülcə əymək təkəbbürü simvollaşdırır. Bir qaşının yuxarı qaldıraraq başı arxaya əymək isə qarşınızdakını tamamilə saymadığınız anlamına gəlir. Başını önə doğru əymək isə bir təhdid işarəsi olub qarşıdakına "səndən xoşum gəlmir" mesajını verir. Başın irəli əyilməsi özünə inamsızlığı ifadə edir. Xüsusən də iltifat zamanı başın irəli əyilməsi qorxaqlığı və utancaqlığı simvollaşdırır. Başı sola və sağa silkələmək bir çox ölkələrdə "yox" deməkdir. Lakin bəzi ölkələr var ki, bu hərəkət "bəli" anlamına uyğun gəlir. Başı irəli və geri yellənmək; ümumiyyətlə "bəli" deməkdir. Eyni zamanda, söhbət əsnasında başınızı irəli-geri silkələmək mövzunu təsdiqləmək və danışılanlara qatılmaq deməkdir.

Əl hərəkətləri: Əllər bədən dilinin göstərildiyi ən vacib əzalardan biridir. Əllər gündəlik həyatımızda çox vacib şeylər etməklə yanaşı, qeyri-verbal ünsiyyəti dəstəkləyən və ya təkbaşına ünsiyyət quran bir üzvdür. Əl jestləri demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə istifadə olunur. Ovucun aşıq və ya bağlı olması, yuxarı və aşağı istiqamətlənməsi, barmaqların müxtəlif şəkildə birləşməsi fərqli işarələri ifadə edir.

Ümumiyyətlə, ovucu açmaq açıqlıq, güvən və səmimiyyət göstərir. Qapalı ovuc isə özünəqapanıqlığın və inamsızlığın simvoludur. (3, s.46)

Danışarkən əllərdən istifadə etmək də vacibdir. Ünsiyyətdə ən çox istifadə olunan üzv əllərdir. Əllərin istifadəsi isə insanda qazanıla bilən bacarıqlardan hesab edilir. Əvvəla, əllərin daha çox istifadə olunduğu məqam əl sıxışaraq görüşməkdir. İlk təəssürat yaratmaq üçün görüşəndə və ya ayrıldıqda iki nəfərin əl sıxışmasından alınan təəssürat önəmlidir. Bir əlini şalvarın cibində tutaraq söhbətə davam etmək Qərb cəmiyyətlərində özünə inamlı və rahat olmaq təəssüratı yaratsa da, bir çox cəmiyyətdə bu tip hərəkət dinləyiciləri görməməzlikdən gəlmək və ya qiymətləndirməmək kimi qəbul edilir.

Əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən əl jestlərinə aşağıdakı nümunələr verilə bilər:

- Əl sıxmaq, "xoş gəldin" və "sağollaşmaq" mesajını tamamlayan və hətta buna bərabər çəkidə olan bir əl jestidir
- Çıxarkən əl yelləmək "əlvida" sözlərini dəstəkləyir və ya uzaqda onu əvəz edir. Bu cür əl hərəkəti nəqliyyat vasitəsi ilə səyahət edərkən vidalaşmaq üçün istifadə edilir.
- "Gəl" və "get" çağırışları da əl yestləri ilə əvəz edilə bilər. Barmaqları içəriyə aparıb bir neçə dəfə təkrarlayarkən, "gəl" kimi anlaşılır; barmaqları bir neçə dəfə itələmək "get" deməkdir.
- Üzü aşağı açıq şəkildə ovucunuzu bir neçə dəfə qaldırmaq və endirmək "yavaş" və ya "sakit" olmaq və ya oturmaq mesajını verir.
- Üzü yuxarı açıq şəkildə ovucunuzu bir neçə dəfə yuxarı qaldırmaq və aşağı endirmək "daha uca səslə" və ya "ayağa qalx" mesajını verir.
- Söyüşlər də əl və barmaq hərəkətləri ilə edilə bilər. Bəzi hallarda bu cür əl hərəkətləri qollarla da dəstəklənir. Lakin bu vəziyyət mədəniyyətdən mədəniyyətə görə fərqli formada təzahür edir.
- Baş barmağınızı yuxarı və digər dörd barmağınızı bağlamaqla edilən hərəkət bir çox mədəniyyətdə "uğur", “əla” deməkdir.
- İşarə barmağını və orta barmağınızı "V" şəklində qaldırmaq və ovucunuzu çölə baxaraq göstərmək "qələbə" deməkdir.
- Şəhadət barmağı və orta barmağınızı "V" şəklində qaldırmaq və ovcu içəriyə baxaraq göstərmək bəzi mədəniyyətlərdə "söyüş" olaraq istifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox jestin fərqli mədəniyyətlərdə fərqli mənaları var. Yad ölkədə əl jestlərindən istifadə edərkən diqqətli olun! Tutaq ki, sizin üçün “baş barmağı və şəhadət barmağı ilə bir döngə etmək” hər şeyin yaxşı olduğu anlamına gəlir. Lakin cənubi Fransada əl ilə hazırlanan bu yuvarlaq işarəsi sıfır, eyni zamanda dəyərsiz deməkdir. Bu işarəni yeməyin gözəl olduğunu bildirmək üçün istifadə etdikdə , onun dəyərsiz olduğunu düşünəcəklər. Sardiniyaya gedəndə vəziyyət daha pisdir. Bu hərəkət ədəbsizdir

Ümumiyyətlə, əl jestlərinin əksəriyyəti refleksiv şəkildə edilir. Əl jestlərindən istifadə cəmiyyətin sosial-iqtisadi cəhətdən aşağı səviyyələrindəki şəxslər tərəfindən daha sıx istifadə olunmağa meyllidir. Təhsil və mədəniyyət səviyyəsi artdıqca "əl ilə danışmaq" vərdişləri azalır. Müşahidələrə əsasən Orta Şərq ölkələrinin, xüsusən də ərəblər, afrikalılar və ABŞ-da təhsil və mədəni səviyyələri aşağı olan qaradərililərin əl jestlərindən daha çox istifadə etdikləri söylənilə bilər.

Bədənin duruşu: Bədən dilində əhəmiyyətli məsələlərdən biri də insanın duruşudur. Vücudumuzun əl-qol, baş-ayaq hərəkətləri olmadan təkcə duruşu belə mesaj ötürmək imkanına malikdir.

Ayaqların istifadəsi:

- İki ayaq üstə davamlı olaraq durmaq güvəndən xəbər verir. Hər şeydən əvvəl, bu duruş, ünsiyyətdə olan şəxsin bədən çəkisini ayaqlara bərabər payladığı üçün bədənin tarazlığını təmin edir
- Ayaqlarını tez-tez dəyişərək bədən ağırlığını bu və ya digər ayağa vermək , etibarsızlıq, həm də dəyişkən xarakterlilik kimi qəbul edilə bilər. Bu cür hərəkətin başqa bir mənası natiqin fiziki baxımdan çox tez yorulduğunu göstərir.
- Ayaqların duruş istiqaməti də vacibdir. Ümumiyyətlə, ayaqların (ayaqqabıların) istiqaməti, həmsöhbətinizə tərəf yönəldilməlidir. Əks halda bu ona qarşı diqqətinizin yetərincə olmadığı anlamına gələ bilər

Cəmiyyətin informasiya texnologiyaları ilə təminat səviyyəsi və şəxsiyyətin intellectual potensialı inkişaf etdikcə qeyri-verbal ünsiyyətin də əhəmiyyəti artacaq. Çünki qeyri-verbal elementlərdən istifadə insanın əqli fəaliyyətinin özünütəşkilində mühüm rol oynayır (5, 96)

XÜLASƏ

Məqalə kommunikasiyanın mühüm tərkib hissələrindən olan qeyri-verbal ünsiyyət elementlərindən bəhs edir. Müxtəlif sosial və ictimai münasibətlərdə fərqli mübadilə formalarından istifadə olunduğu hamıya məlumdur. Son illərdə həyatımızın ayrılmaz atributuna çevrilmiş işgüzar münasibətlər və bu münasibətlər zamanı istifadə edilən ünsiyyət formaları bir çox tədqiqatların mövzusuna çevrilmişdir. Qərb dünyasında 90-cı illərdən aktual olan bu sahə bizim üçün hələ də yenidir desək, səhv etmərik. Məqalədə araşdırılan qeyri-verbal ünsiyyət elementləri də kifayət qədər maraqlı mövzudur. Məqalədə sözsüz ünsiyyət elementləri daha çox işgüzsar görüşlər kontekstində araşdırılır. Qeyri-verbal ünsiyyət elementlərindən yerində istifadə etməyin qazandırdığı avantajlardan bəhs edilir. Qeyri-verbal elementlərdən doğru istifadə etməkə yanaşı, tərəfdaşınızın hərəkətlərindəki sözsüz mesajları oxumaq da çox önəmlidir. Məqalədə bir sıra jestlər nümunələr əsasında izah edilir. Qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinin 3 növündən - optik-kinetik işarələr sistemi,

paralinqvistik və ekstralinqvistik işarələr sistemi, məkanla bağlı işarələr sistemi haqda ətraflı məlumat verilir. Qeyd edilir ki, optik-kinetik ünsürlərə jestlər,

mimikalar, müxtəlif davranış kodları daxildir. Çox zaman fərdin emosional cavabları kimi qiymətləndirilən bu elementlər insanın ümumi motor bacarıqları kimi qəbul edilir. Paralinqvistik və ekstralinqvistik işarələrə tələffüz xüsusiyyətləri, səs tembri, səsin alçalıb-yüksəlməsi, nitqin surəti, nitqin təşkili və s. amillər aiddir.

ВАФА АББАСОВА

АННОТАЦИЯ

ЭЛЕМЕНТЫ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

В статье рассматриваются элементы невербального общения, которые являются важными составляющими общения. Хорошо известно, что разные формы обмена используются в разных социальных и общественных отношениях. В последние годы деловые отношения, которые стали неотъемлемой частью нашей жизни, и формы общения, используемые в этих отношениях, стали предметом большого количества исследований. Можно с уверенностью сказать, что эта область, актуальная в западном мире с 1990-х годов, все еще нова для нас. Интересны также элементы невербального общения, исследованные в статье. В статье исследуются элементы невербального общения в контексте деловых встреч. Обсуждаются преимущества использования невербальных элементов коммуникации на месте. Помимо правильного использования невербальных элементов, очень важно читать невербальные сообщения в действиях вашего партнера. В статье на примерах объясняется ряд жестов. Подробно представлены три типа невербальных элементов коммуникации - оптико-кинетическая знаковая система, система паралингвистических и экстралингвистических знаков, система знаков, относящихся к пространству. Отмечено, что оптико-кинетические элементы включают жесты, мимику, различные коды поведения. Эти элементы, часто оцениваемые как эмоциональные реакции человека, воспринимаются как общие двигательные навыки человека. Паралингвистические и экстралингвистические признаки включают особенности произношения, тембр, высоту звука, текст, организацию речи и другие факторы.

Ключевые слова: коммуникация, невербальный, общение, код, жесты, рука, голова,, информация, обмен, символ, язык тела.

VAFA ABBASOVA

RESUME

ELEMENTS OF NON-VERBAL COMMUNICATION

The article examines the elements of non-verbal communication, which are important components of communication. It is well known that different forms of exchange are used in different social and social relationships. In recent years, the business relationships that have become an integral part of our lives, and the forms of

communication used in these relationships, have become the subject of a lot of research. It is safe to say that this area, relevant in the Western world since the 1990s, is still new to us. The elements of non-verbal communication explored in the article are also interesting. The article examines the elements of non-verbal communication in the context of business meetings. The advantages of using non-verbal communication elements on the spot are discussed. In addition to using non-verbal elements correctly, it is very important to read non-verbal messages in your partner's actions. The article explains a number of gestures with examples. Three types of non-verbal elements of communication are presented in detail – an optical-kinetic sign system, a system of paralinguistic and extralinguistic signs, a system of signs related to space. It is noted that optical-kinetic elements include gestures, facial expressions, various codes of behavior. These elements, often assessed as human emotional responses, are perceived as general human motor skills. Paralinguistic and extralinguistic features include pronunciation, timbre, pitch, text, speech organization, and other factors.

Key words: communication, non-verbal, communication, code, gestures, hand, head, information, exchange, symbol, body language.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M..Ə. Ünsiyyətin psoxologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı 2002
2. Ritorika-Ali məktəb üçün dərs vəsaiti (tərtibçi - Q.Y.Abbasova.B., 2008
3. Şiriyev.F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika. Dərs vəsaiti. Bakı 2014
4. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsaslan, B., 1998.
5. Екинцев В.И. Невербальная коммуникация и ее роль в самоорганизации мыслительной деятольности. «Сибирский психологический журнал» 2009 №34 стр. 93-97
6. Опалев А.В. Умение обращаться с людьми... Этикет делового человека. - М., 1996.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Lalə Əlizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞAHNABAD CƏLILOVA
Sh.ismayil77@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

SUAL CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə sual cümlələri və onların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Məlumdur ki, ədəbi dilin bədii üslubunda ən çox işlənən sintaktik vahidlərdən biri də sual cümləsidir. Sual cümlələrində məqsəd ondan ibarətdir ki, həmsöhbət özünə yönədilmiş nitqə cavab almaq istəyir. Danışan bu cümlə vasitəsi ilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənləşdirmək, bir məsələyə aid onun münasibətini bilmək istəyir.Məqalədə qeyd olunur ki, sual cümlələri təkcə hər hansı naməlum bir şey haqqında nəyi isə bilmək məqsədilə işlədilmir. Danışıqda bəzən heç bir cavaba ehtiyacı olmayan sual cümlələri də olur. Bu qəbil cümlələr o zaman işlədilir ki, danışana cavab məlumdur. Bunlar formaca sual, məzmunca isə təsdiq və ya inkar hökmləri bildirir. Belə cümlələr dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək və danışığın təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə söylənilir. Məqalədə sual cümlələrin qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra maraqlı üslubi xüsusiyyətlərinin olduğu qeyd olunur.Sual cümlələrinin üslubi xüsusiyyətləri çox zəngindir.Bu cümlələrin üslubi xüsuisyyətləri özünü müxtəlif məqamlarda göstərməklə, bunların hər birində incə bir mətləbin meydana çıxmasına səbəb olur. Məqalədə sual cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələr əsasında izah olunur.

Açar sözlər: sual cümləsi, ritorika, emosionallıq, üslubi xüsusiyyət, nitq, intonasiya

Nitqimizin, ünsiyyətimizin təşkilində mühüm yer tutan cümlələr biri digərindən müəyyən dərəcədə fərqli olan məqsədlərlə işlənilir. Bir halda danışan və yazan şəxs bir əhvalat, hadisə və əşyas haqqında, sadəcə olaraq, məlumat verir, başqa bir halda müəyyən bir fikir, mülahizə, hökm təsdiq və ya inkar edilir.

Dilimizdə bir qrup cümlələr də mövcuddur ki, bunlarda heç bir məlumat verilmir; müəyyən bir əhvalat, hadisə və xüsusiyyət başqasından öyrənilir, bir qrupu isə müəyyən bir işə, hərəkətə təhrik edir.

Beləliklə də, bütün bu məqsəd müxtəlifliyi müxtəlif intonasiyalar doğurduğu kimi, eyni zamanda, çox incə məna çalarlıqları və üslubi emosional-ekspressiv rənglərin aşkara çıxmasına səbəb olur.

Ədəbi dilin bədii üslubunda ən çox işlənən sintaktik vahidlərdən biri də sual cümləsidir. “Sual cümləsi insan təfəkkürünü genişləndirən formalardan biridir” [1,263]. İfadə məqsədinə görə sual cümlələrin iki növü qeyd olunur: xüsusi suallar, ritorik suallar və təhrik edici suallar.

Sual cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri çox zəngindir. Bu zənginlik nitq və yazı zamanı bu cümlələrin ifadə etdikləri rəngarəng məna çalarlığının çoxluğunda özünü göstərir. Belə ki, "sual cümlələri ünsiyyət əsasında, həmçinin insanlar arasında müxtəlif münasibətlər nəticəsində meydana çıxmış konkret emosiyanı ifadə edərkən əslində sual deyil, arzu, xahiş, etiraz, kinayə, əsəbilik və s. hisslər bildirir" [3,18].

Məlumdur ki, sual cümləsi müəyyən bir əhvalatı başqasından öyrənmək məqsədi ilə işlənir. "Sual cümlələri, əsasən, suallarımıza cavab almaq məasədilə işlədilirsə də, danışıqda bəzən heç bir cavaba ehtiyacı olmayan sual cümlələri də olur. Belə cümlələr dinləyicilərin rəğbətini qazanmaq, diqqətini cəlb etmək və danışığın təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə söylənilir"[2,45].

Dilçilikdə, eləcə də ədəbiyyatşünaslıqda ritorik cümlə adlanan bu cümlələrdən məqsəd başqasından bir həqiqəti öyrənmək deyil, danışanın hisslərini bildirməkdir. "Bu sintaktik konstruksiyalar xüsusi üslubi priyom kimi, bədii əsərlərdə daha dərin ifadə üçün, oxucunun diqqətini bu və ya digər məsələyə, hadisəyə cəlb etmək, ona daha dərindən təsir etmək məqsədilə işlənir" [4,31]. Ritorik sual bir sıra əsərlərdə "bədii sual", "poetik sual", "emosional sual cümlələri", "erotema" adı altında da verilir.

Ritorik sual cümlələrinin intonasiyası həqiqi sual cümlələrin intonasiyasından fərqlənir. Belə ki, ritorik sual cümlələrində emosional intonasiya tərzi hakimdir. Ritorik sualın funksiyası diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək, emosional tonu artırmaq, həyəcan, coşqunluq yaratmaqdır.

"Ritorik sual cümlələri formaca sual, məzmunca isə təsdiq və inkar hökmləri bildirir" [1,272]. Təsdiq və inkarda deyilməli fikir ritorik sual cümlələri vasitəsilə daha təsirli və qəti şəklidə ifadə olunur. Bu nitq formasının ifadə gücü, emosional təsir qüvvəsi bundadır. Bu qəbil sual cümlələrin iki cür cavabı ola bilər: bəli(hə) və ya xeyr (yox). Əgər sual təsdiq formada qoyublusa, o zaman inkar cavab meydana çıxır. Başqa sözlə desək, cümlənin xəbəri felin təsdiqində durduğu halda, onun ümumi mənasında inkarlıq məzmunu olur:

Gənclik qəlbinin sirlərini məgər axıra qədər başa düşmək olurmu? Orada cücərən meyllərin, parıldayan qığılcımların, kül altında qalmış köz kimi işıldayıb sönən arzuların sayını-hesabını bilmək, hansının alovlanıb parıldayacağını, hansının vaxtsız sönəcəyini əvvəlcədən demək olurmu? (İ. Şıxlı, "Dəli Kür")

Əksinə, -ma(-mə) inkar şəkliçisindən və ya inkarlıq bildirən "deyil", "yox" sözlərindən ibarət inkar formada olan sualda isə təsdiq təsəvvür edilir. Ritorik cümlənin xəbəri inkarda işlənir, onun ümumi mənasında təsdiqlik məzmunu olur:

Onda deməzdilərmi bunun səbəbi nədir? Bir də bu boyda atı yolda görən olmayacaqdımı? Elə onu kəndə aparan nökərin özünün bu işi bilməsi rüsvayçılıq deyidimi? (İ. Şıxlı, "Dəli Kür")

Ritorik sual cümlələrin bir tipi də eyni cümlədə həm təsdiq, həm də inkar formaların işləndiyi konstruksiyalardır.

İsfəndiyar kişi isə hələ dayanıb fikirləşirdi. Hacının dalınca getsinmi, getməsinmi? Əhdinin səbəbini desinmi, deməsinmi?(İ. Hüseynov, "Saz)

Onu da qeyd edək ki, ritorik sualların yaranmasında sual intonasiyası, sual əvəzlikləri, modal sözlər və ədatlar mühüm yer tutur.

Siz məni buraya işgəncə vermək *üçünmü* çağırmısınız? Bu, doğurdan da *etirafdırmı*? Bu təmtəraqlı yazınız *ürəkdəndirmi*? (İ. Hüseynov, " Doğma və yad adamlar");

Ritorik sual cümlələrindəki sual modal xarakteli əlavə çalarlarla- xəcalət, narazılıq, məzəmmət, danlaq, heyrət, təəccüb, qəm, kədər, arzu istək və s. çalarlarla müşayiət olunur.

Bəzən fikrin təsir qüvvəsini daha da artırmaq, ona xüsusi ekpressiya əlavə etmək üçün ritorik sual cümlələrinə formal olaraq cavab da verilir. Bu cavablar, adətən, "yox", "xeyir" sözlərindən, yaxud bu sözlərlə müşayət olunan cümlələrdən ibarət olur. Burada "cavab" sözü tamamilə şərti xarakter daşıyır və sual cümləsindən sonra gələn hissəni ifadə etdiyi üçün belə adladırılır. Bu formal cavab ritorik sualın cavabı deyil, nitqin davamı olur.

Özümdə hətta qəribə narahatlıq və qorxu duydum. Neyləməli idim? Geri çəklimək? Yox, daha gec idi (İ. Hüseynov, "Kollu Koxa"); *Qaraxan onun arxasınca bir neçə tərəddüdlü addım atdı. Niyə dayandı? Atasının hökümünü xatırladı? Yox, əslində Qaraxan qocanın son sözlərini heç eşitməmişdi (İ. Hüseynov, " Faciə");*

Bədii əsərlərin dilində silsilə halında, bir- birinin ardınca düzülmüş sual cümlələrinə də çox təsadüf etmək olur. Bunlara ən çox ciddi və vəziyyət almış mükalimələrdə, qızğın mübahisələrdə, gərgin həyəcan keçirən obrazın danışığında rast gəlinir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlələr müxtəlif məqamlarda işlənildiyi kimi, müxtəlif incə mətləblərin ifadəsinə səbəb olur.

Ardıcıl şəklidə işlənilən silsilə sual cümlələrinin aşağıdakı üslubi xüsusiyyətlərini göstərmək mümkündür:

a) Silsilə şəkilli sual cümlələri danışanın müəyyən bir işə, hadisəyə şübhəsini, tərəddüdünü bildirir.

Zəlimxan başa düşdü ki, iş- işdən keçib. Yaxşı, bəs Qaraxan məsələnin bu tərəfini niyə deməyib? Qardaşını vaxtından əvvəl hürkütmək istəməyib, yoxsa sadəcə, cəsarəti çatmayıb? Ya bəlkə ata ilə oğul hər şeyi ölçüb-biçib, planlı iş tutublar? "Gəlinin gətirilib evə qoyulmasındam", teleqram vurulmasından, yoldakı söhbətindən tutmuş, indi qocanın onu belə sarsıdıcı bir xəbərlə qarşılamasına qədər, hamısı əvvəlcədən düşünülüb? (İ. Hüseynov, "Faciə")

b) Silsilə sual cümlələri obrazın hiss- həyəcanını, emosiyasını ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Bəzən belə sual cümlələrində ifadə olunan fikrin təsir qüvvəsini

artırmaq üçün təkrardan istifadə olunur. Bu zaman hər hansı bir söz (ya sual bildirən söz, ya sual ədatları) təkrar olunur:

Bu yerlər nə kökə düşmüşdü?! Hanı xan çinarların pıçıltısı, niyə eşidilmir, Zəlimxan? Hanı o ağ qovaqlar? Uzaq- uzaq ölkələrdən uçub gələn ağ qanadlı, ləngərli quşların yuvalarını saxlayan o vüqarlı qovaqlar hanı? Günəşə doğru yüksələn, yamyaşıl həmişəcavanlar hanı?! Hayana baxırsan- kötük, kötük, kötük!.. (İ. Hüseynov, "Faciə")

c) Silsilə sual cümlələri danışanın hiddətini, yüksək dərəcədə qəzəbini ifadə etməyə xidmət edir:

- *Bu nə hoqqadır! Dəli olubsan? Hara gətiribsən camaatı? Dolayıbsan bizi?!*

İ. Hüseynovun "Kollu Koxa" povestidəki kolxoz sədri Cavanşirin dili ilə Koxaya müraciətlə deyilən bu cümlələr, həqiqətən hiddət, qəzəb ifadə edir, Koxa şəhərdən gələn hörmətli qonaqları təbiət qoyununa, sərin və şəfalı bir yerə aparmaq əvəzinə Cında qarının evinə gətirir. Bu, kolxoz sədrinin onsuz da sim kimi tarıma çəklimiş əsəblərini öz təbii halından çıxarır. Yuxarıda misal çəkdiyimiz zəncirvari sual cümlələri də məhz bu hiddəti, qəzəbi bildirmək məqsədilə işlədilmişdir.

Bədii əsərlərdə sual cümlələrin işlədilməsində belə bir üsuldan da istifadə olunur. Nəql sual cümlələri ilə başlanır. Sonra isə danışan şəxsin nitqi nəql yolu verilir. Bu zaman yazıçı əsərin qəhrəmanını ilk sətirlərdən tanıtmaq istəyir. Buna görə də əsəri oxucuya müraciətlə başlayır. Ə. Haqverdiyevin " Şeyx Şəban" hekayəsi bu cəhətdən səciyyəvidir.

-Şeyx Şəbanı siz tanıyırsınızmı?

-Xeyr!

-Heyf, sədd heyf! Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edirdi....

Yaxud da, sual verən şəxs öz sualına verdiyi cavabla bir əvalat ya hadisənin müfəssəl təsvirinə, izahına keçir.

Qış bərk gəlib qapı-bacanı qar basanda, odunumuz qurtarıb çör-çöpə möhtac qalanda belə, budağı kəsmək heç birimizin fikrimizdən keçmirdi. Niyə? Çünki bu, heç də adi budaq deyildi.

İ. Hüseynovun "Quru budaq" povestindəki Nurunun nitqindən götürülmüş bu sual cümləsinə onun özünün verdiyi cavabdan hadisələrin təfsilatla təsviri başlayir.

Beləliklə, əsərlərin dilində apardığımız müşahidələrə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, bədii dilimizdə müəyyən üslubi məqamların üzə çıxarılmasında sual cümlələrin rolu danılmazdır. Bu cümlələr klassik və müasir ədəbiyyatda personajların nitqində və ya müəllifin təhkiyəsində mühüm yer tutur.

ƏDƏBIYYAT:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər) / M. Ş. Şirəliyevin, Z. İ. Budaqovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1970.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası (sintaksis): II hissə / R. Ə Rüstəmovun, M. Ş. Şirəliyevin, Z. İ. Budaqovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
3. Bağırov Ə. A. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU- nun nəşri, 1975.
4. Bəylərov A. M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008

ШАХНАБАД ДЖАЛИЛОВА

РЕЗЮМЕ
ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА

В статье рассказывается о вопросительных предложениях и об их стилистических свойствах. Известно, что в художественной стилистике литературного языка одной из наиболее употребляемых синтактических единиц являются вопросительные предложения. Цель в вопросительных предложениях заключается в том, что собеседник хочет получить ответ на речь, относящуюся к себе. Говорящий с помощью этого предложения хочет узнать его отношение, определить его точку зрения по поводу этого вопроса. В статье подчеркивается то, что вопросительные предложения употребляются не только с целью узнать что-то о каких-то незнакомых вещах.

В процессе разговора порою бывают вопросительные предложения, в которых нет необходимости какого-либо ответа. Такие предложения употребляются лишь тогда, когда ответ говорящего очевиден. По форме они означают вопросительные, а по содержанию утвердительные, или отрицательные подтверждения. Такие предложения употребляются с целью привлечь внимание слушателей и увеличить силу влияния разговора. Наряду с грамматическими свойствами вопросительных предложений в статье отмечается ряд интересных стилистических свойств этих предложений.

Стилистические свойства вопросительных предложений очень насыщены. Помимо того что, стилистические свойства этих предложений показывают себя в различных ситуациях, также они являются причиной проявления какого-то нюанса в каждом из них. В статье стилистические свойства вопросительных предложений объясняются на основе образцов, взятых из художественных произведений.

Ключевые слова: вопросительные предложения, риторика, эмоционализм, стилистические свойства, речь, интонация

SHAHNABAT JALILOVA

RESUME
INTERROGATIVE SENTENCES AND THEIR STYLISTIC PROPERTIES

The article discusses interrogative sentences and their stylistic properties. It is known that in the artistic stylistics of the literary language, one of the most used syntactic units is interrogative sentences. The goal in interrogative sentences is that the interlocutor wants to receive an answer to speech that is relevant to himself. The speaker with the help of this sentence wants to know his attitude, to determine his point of view on this issue. The article emphasizes that interrogative sentences are used not only for the purpose of learning something about some unfamiliar things.

In the course of a conversation, sometimes there are interrogative sentences in which there is no the need for any answer. Such sentences are used only when the speaker's answer is obvious. In form, they mean interrogative, and in content, affirmative or negative confirmations. Such sentences are used in order to attract the attention of listeners and increase the power of the conversation. Along with the grammatical properties of interrogative sentences, the article notes a number of interesting stylistic properties of these sentences.

The stylistic properties of interrogative sentences are very rich. In addition to the fact that the stylistic properties of these sentences show themselves in different situations, they are also the reason for the manifestation of some nuance in each of them. The article explains the stylistic properties of interrogative sentences on the basis of samples taken from works of art.

Key words: interrogative sentences, rhetoric, emotionalism, stylistic properties, speech, intonation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vəfa Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
oqtayfatulla@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis və azərbaycan dillərində atalar sözlərinin xüsusiyyətləri və müqayisəli təhlilindən bəhs edilir. Həmçinin ingilis və azərbaycan dillərinin atalar sözlərinin şifahi xalq ədəbiyyatının obyekti kimi araşdırılması aparılır, onların fərqli sistemli dillərdəki hərtərəfli cəhətlərinin tədqiqinə yer ayrılır. Azərbaycan və İngilis dillərində atalar sözlərinin yaranması və inkişafı xüsusiyyətləri, onların qruplaşması göstərilir.

Həm folklor nümunəsi kimi, həm frazeologiyanın obyekti olaraq nitqimizin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etdiyinə görə atalar sözlərinin araşdırılması hər dövr üçün aktual hesab olunur. Qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər dildən – dilə keçmiş bu müdrik kəlamlar nitqimizi zənginləşdirən ən təsirli paremik vahidlərdir. İngilis – Azərbaycan xalqlarının hər birinin özünəməxsus milli - mənəvi sərvətlərini təşkil edən atalar sözlərinin müasir dövrdə tədqiqinə ehtiyac duyulur.

Araşdırmanın əsas məqsədi İngilis və Azərbaycan atalar sözlərinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması, faktiki materiallar əsasında onların praktik şəkildə izahatını vermək və ümumiləşdirmələrin aparılmasıdır. Bu məqsədlə İngilis və Azərbaycan atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi aparılmışdır.

Hər iki dildə atalar sözlərinin tədqiqi xalqların fikir və bədii yaradıcılıq imkanlarına malik olmasını təsdiq etmək baxımından əhəmiyyətə malikdir. Məqalə bu istiqamətdə araşdırmaların davam etdirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Açar sözlər: Atalar sözləri, müdrik kəlamlar, aforizmlər, xüsusiyyətlər, müqaisəli təhlil.

Respublikamızda dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra ana dilimizin xarici dillərlə müqayisəli formada, həmçinin fərqli sistemli dillərdəki tədqiqinə, hərtərəfli cəhətlərinin araşdırılmasına əlverişli şərait yaranıb. Bu sözləri Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəli təhlilinə də aid edə bilərik. Hər bir xalqın özünəməxsus müdrik kəlamları, atalar sözləri və məsəlləri olduğu kimi, azərbaycan və ingilis dillərinin də özünəməxsus atalar sözləri və məsəlləri vardır. Atalar sözlərinə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür təriflər verilir. Bütün deyilənləri

ümumiləşdirərək atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərini belə xarakterizə etmək olar. Atalar sözləri lakonik ifadə olunmuş, ritmik və rifmik təşkil olunmuş, nitqdə dayanıqlı istifadə olunan, ibrətamiz məna ifadə edən xalq kəlamıdır. Atalar sözü və məsəllər hər iki dildə müxtəlif qruplara aid edilir və hər iki xalqın adət-ənənəsinə əsaslanır. Bildiyimiz ki, Azərbaycan dili Altay dil ailəsinə aid olduğu halda, ingilis dili Roman-German dil ailəsinə aid edilir. Bu xüsusiyyətlərə görə hər iki dildə atalar sözü və məsəllər oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Onlar arasındakı oxşar cəhət odur ki, bəzi atalar sözləri dünyəvidir. Bunlara əmək, vətən, sevgi, valideynlərə münasibətlə bağlı olan atalar sözləri aid edilir. Bu oxşar cəhətlərdən başqa fərqli cəhətlər də vardır: dil, Şərq və Qərb adət-ənənələri və sairə. Bu müxtəlifliklər atalar sözü və məsəllərin təsnifatına da təsir göstərir. Onların bəziləri Şərq adət-ənənəsi ilə yaşayan insanları təsvir etdiyi halda, digərləri Qərb adət-ənənəsi ilə yaşayan insanları təsvir edir. Atalar sözü və məsəllər mənəvi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Hər iki dil müdrik kəlamlarla və aforizmlərlə zəngindir. Bu ifadələr bizə maraqlı, rəngarəng, təbii nitq yaratmağa imkan verir.

Digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və İngilis dillərində də atalar sözlərinin yaranması və inkişafı müxtəlifdir. Belə ki ingilis dilində istifadə olunan atalar sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: mənşəcə əsl ingilis; başqa dillərdən alınma; ya da amerikan variantından alınan atalar sözləri. Ingilis dilində işlənən atalar sözlərinin əksəriyyəti dini kitablardan, görkəmli yazıçıların əsərlərindən götürülmüşdür. Bu kəlamlar ağızdan-ağıza keçərək atalar sözlərinə çevrilmiş və hazırda ingilis xalqının və digər xalqların da geniş şəkildə istifadə etdiyi bədii sənət inciləridir. Bu inkişaf tendensiyası azərbaycan atalar sözlərində də müşahidə olunur.

Folklorun, şifahi xalq ədəbiyyatının obyekti olan atalar sözləri qədim janrlardan biridir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də atalar sözləri dil vahidləridir, dildə sabit frazeoloji tərkiblərdir. Nitqimizin sərbəst, təsirli, mənalı olması üçün atalar sözlərindən geniş istifadə olunur. Tanınmış tədqiqatçılar öz araşdırmaları zamanı atalar sözləri haqqında öz fikirlərini demişdilər. Bu tanınmış müəlliflərdən biri olan M.Qorki atalar sözləri haqqında yazır: "Ən böyük hikmət sözün sadəliyindədir. Atalar sözləri həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitablar dolusu ağıl və hiss vardır". Digər xalqlar da atalar sözlərinə maraqlı adlar vermişdilər. Ruslar atalar sözlərini ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, Şərq xalqları dilin gülzarı, ipə- sapa düzülməmiş incilər, yunanlar və romalılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhun təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişdir [6, s.109].

Atalar sözləri nəinki bədii ədəbiyyatda, həm də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Möhkəm, milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman eynilə çevrilə bilməyən, həmişə canlı həmin söz inciləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir. Atalar sözü və məsəllər məhz xalqın həyatının tarixini, dünyagörüşünü, təfəkkür tərzini əks etdirdiyi üçün bunları tarixi sənədlər adlandırmışlar [1, s.233].

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də İngilis dili atalar sözlərinin yaranma yolları müxtəlif variantlıdır. Həyatın müxtəlif sferalarına, sahələrinə aid atalar sözləri mövcuddur ki, bu hikmətli kəlamlarda hər bir xalqın tarixini, həyat təsərrüfatını, peşə fəaliyyətlərini əks etdirən gerçəkliklər vardır. Xalq əsrlər boyu həyatın sınaqlarından keçərək bu nəticəyə varmışlar ki, "Birlik harada, dirilik orada", "Nə əkərsən, onu da biçərsən", "Olan oldu, keçən keçdi" və s. Buradan belə bir nəticəyə gələrək, məlum olur ki xalqın kənd-xalq təsərrüfatını özündə əks etdirən, eyni zamanda çox mənalı müxtəlif atalar sözləri meydana gəlmişdir:
"İki dovşanın dalınca qaçan heç birini tuta bilməz".
"Dovşana qaç deyir tazıya tut"
"Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortaq qardaş".
"Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar".
"Hoho var bağa qaldırar, hoho var bağdan endirər".
"At getdi, örkəni də apardı".

Müxtəlif sahələrə nəzər salsaq, dəqiqliklə qeyd edə bilərik ki, həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq həmin sahəyə aid eldən-elə, ağızdan–ağıza keçən atalar sözləri işlətməmiş olsun. Nitqdə istifadə olunan atalar sözləri səbəbsiz münasibətlə işlədilmir. Atalar sözlərində, xalq tarixi, xalq zəkası, xalqın keçmiş dövrlərdən bəri əldə olunan bütün xüsusiyyətləri əks olunur.

M.Qorki, xalq yaradıcılığının, xüsusilə atalar sözü və məsəllərin yaranması haqqında demişdir: "Söz sənəti lap uzaq keçmişdə insanların əmək prosesində doğulmuşdur. Bu sənətin meydana gəlməsinə səbəb isə insanların öz əmək təcrübəsinin hafizələrdə daha asan və möhkəm həkk olunan beyt, atalar sözü, məsəl, qədim əmək şüarları və s. kimi söz sənəti formalarında ifadə etmək səyi olmuşdur" [6, s.109].

Xalqımız bir çox işğalçı xalqların istilalarına məruz qalmışdır ki, bunun nəticəsində yaranan atalar sözləri də həmin işğallar dövrünün əvəzedilməz gerçəkliyidir: "Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə", "Ərəb öldü, qan düşdü" və s. kimi atalar sözlərini göstərmək olar.

Atalar sözləri şifahi xalq yaradıcılığının digər qollarının da inkişafına şərait yaratmışdır. Bəzi tapmaca, bayatı, lətifələr xüsusi tərzdə ifadə edilərək nitqdə atalar sözlərinə çevrilir. Bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən Molla Nəsrəddin lətifələri ən gözəl nümunələrdir:
"Kişinin sözü bir olar", "Sən çaldın", "Kişinin malı göz qabağında".

Şifahi ədəbiyyatın qədim janrlarından olan nağıllar, rəvayətlər, əfsanələr də ağızlarda asanlıqla atalar sözlərinə çevrilir. Məsələn: "Yaxşılıq elə, at dəryaya balıq da bilməsə xaliq bilər".
Qədim janr hesab edilən xalq dastanlarında da atalar sözləri özünəməxsus yer tutur: "Sən ki oldun dəyirmançı çağır gəlsin dən Koroğlu".

Bütün bu qeydlərlə yanaşı, atalar sözləri həm də yazılı ədəbiyyatın maraq dairəsində olmuşdur. Görkəmli nümayəndələrin, ədiblərin, elm xadimlərinin, yazıçı

və şairlərin yaradıcılığında atalar sözlərinə geniş yer verilmiş və daima diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Məsələn: N.Gəncəvidə:
"Kamil bir palançı olsa da insan, Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan".

Müasir dövrdə atalar sözləri kimi istifadə olunan "Azadlıq gözəl yaşamaq üçündür", "Təcrübə yüksəlişin qanadlarıdır" ifadələri görkəmli yazıçımız C.Cabbarlıya məxsusdur.

Bildiyimiz kimi həm İngilis, həm də Azərbaycan atalar sözləri şifahi xalq yaradıcılığının qiymətli xəzinəsidir. İngilis atalar sözlərinin araşdırılması ilə çoxlu alim, dilşünaslar, mütəffəkirlər, görkəmli şəxsiyyətlər məşğul olmuşlar. Bu sayılıb seçilən mütəffəkirlərdən biri Harvard Universitetinin professoru B.Uaytinq atalar sözləri haqqında öz fikrini belə əsaslandırmışdır: "Bizə gəlib çatan orta əsr atalar sözləri ona görə belə qalıcı və təsirlidir ki, onlar tarla işçiləri tərəfindən deyil, elmli, bilikli adamlar tərəfindən yaradılmışdır"[10, s.178]. İngilis dili atalar sözləri yaranması yollarına və mənşəyinə görə Azərbaycan dili atalar sözlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. İngilis dili atalar sözlərinin mənşəyi ya əsl ingilis, ya başqa dillərdən alınma və yaxud da amerikan variantlı atalar sözləridir. Bununla yanaşı ingilis dili atalar sözlərinin inkişaf dairəsinin genişlənməsində görkəmli ingilis yazıçılarının da xüsusi rolu olmuşdur.Lakin bu bütün atalar sözlərinin yazıçılar tərəfindən yaradılıb qənaətinə gəlmir. Müəyyən bir qisim atalar sözləri həmin yazıçıların nümayiş etdirdikləri əsərlərində geniş şəkildə işlənmiş və məşhurlaşmışdır. Məsələn: "He must have a long spoon that sups with the devil"– "Bəylə dostluq edənin darvazası gen gərək" və ya "İtlə yoldaş olanın dəyənəyi əlində ola gərək". Bu atalar sözü XIV əsrdə yaşayıb – yaratmış ingilis yazıçısı Cefri Coserin "The Caterburry Tales" əsərindən götürülmüşdür.

"Marriage is a lottery" – "Evlənmək lotoreyadır, bəxtəvər udanın başına".

XVII əsr ingilis yazıçısı Ben Consona aid olan bu atalar sözü çox zaman eyni məna kəsb edən – "Marriage comes by destiny" – şəklində işlədilir.

"Fools rush in where angels fear to read" – Dəliyə divan yoxdur və ya Dəliyə hər gün bayramdır. Bu atalar sözü Aleksandr Popun (XVIII əsr) "An Essay on Criticism" əsərindən götürülmüş və xalq arasında geniş yayılmışdır.

Həmçinin ingilis dili atalar sözlərinin digər yaranma yollarından biri də başqa dillərdən alınma atalar sözləridir. Latın və fransız dillərdən ingilis dilinə keçən atalar sözləri nitqdə daha çox üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda yunan, ispan, italyan və digər dillərdən alınma atalar sözlərinə də təsadüf edilir. Alınma atalar sözləri dildə heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan ya olduğu kimi, ya da qismən dəyişiklik edilməklə istifadə olunur. Latın dilindən keçən atalar sözlərinin əksəriyyəti dahi şəxsiyyətlərin, Horasiyanın, Siseronun və digər tanınmış yazıçı və şairlərin ədəbi yaradıcılığından götürülmüşdür. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək: "Anger is a short madness" – Qəzəb qısa müddətli ağılsızlıqdır.
"Forewarned, forearmed" – Qabaqcadan xəbərdar olmaq vaxtında silahlanmaq deməkdir. "Homer sometimes nods" – Hər gözəlin bir eybi var

“Kings go mad, and the people suffer for it” – Ağa ilə xanım dalaşdı, arada nökərin canı çıxdı. Fransız dilindən götürülümüş atalar sözləri də nitqdə öz rəngarəngliyi ilə xüsusi yer tutur. Məsələn:
“Appetite comes with eating” – İştah diş altındadır.
“Let sleeping dog lie” – Yatan iti oyatma və Zəncirini tərpətmə.
“He laughs best who laughs last” – Gec olar, güc olar
“All roads leads to Rome” – Bütün yollar Romaya gedir.

Bununla yanaşı ingilis dilində işlənən müəyyən atalar sözləri vardır ki, krallara məxsus çıxışlardan və hökmlərdən götürülmüşdür. Fransız kralı XVIII Lüdöviqə məxsus atalar sözünü buna misal göstərə bilərik. Məsələn:

“Punctuality in the politeness of the princes” – Dəqiqlik kralların nəzakətliliyidir.

“Who will bel the cat?” – Pişiyin boynuna zəngi bəs kim assın? Bu ifadə Fransız ədəbiyyatına aid Lafontenin lətifələrinin birindən götürülüb. Həmin lətifədən götürülmüş bu ifadənin mənası belə izah olunur: “Bir qərarı ki, yerinə yetirən olmayacaq, onu çıxarmaq faydasızdır” [1, s.165].

İngilis dilinə alman dilindən keçmiş atalar sözləri, digər dillərə nisbətən azlıq təşkil edir. Halbuki ingilis atalar sözləri alman ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərən əsas vasitə olmuşdur. Aşağıdakı nümunələr bu qəbildəndir:“Speech is silver, silence is gold” – Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır. “Still water runs deep” – Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı. Qeyd etdik ki, ingilis atalar sözlərinin digər yaranma yolu, yəni mənşəyi amerikan variantlı atalar sözləridir. Dildə üstünlük təşkil edən bu sözlər İngiltərəyə Amerikadan keçmişdir. Onlardan bəzilərinin kifayət qədər mənimsənilməsinə görə ingilis atalar sözlərindən heç bir fərqi yoxdur. XIII əsr Amerikalı elm xadimi, yazıçı, Professor Bencamin Franklinin əsərindən götürülmüş atalar sözləri buna misaldır: “Time is money” – Vaxt qızıldır. “Don’t swap horses while crossing a stream” – Qonşuya ümid şamsız qalar.

Bununla yanaşı, yunanların da ingilis mədəniyyətinə təsir göstərməsi nəticəsində yunan dilindən keçmiş atalar sözlərinə də rast gəlinir. Yunan atalar sözlərinə misal olaraq, Aristotelin yaradıcılığından götürülmüş nümunələrə baxaq: “There is many a many between the cup and the lip” – Hər dəqiqənin öz hökmü var.

Həmçinin ingilis ədəbiyyatı yunanlarla yanaşı, romalıların da təsirinə məruz qalmış və müəyyən atalar sözləri qədim Roma elm xadimlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq ustalıqla faydalanılmışdır. “Fire that is closest kept burns most of all” – Gizli od güclü yanar. Bu atalar sözü görkəmli Roma şairi Ovidiyanın “Metamorfoz” əsərindən götürülmüşdür. Nəhayət ingilis dili lüğətinin atalar sözləri ilə zənginləşməsində qeyd etdiyimiz yazıçılardan başqa ən başlıcası V.Şekspirin də yaradıcılığı danılmazdır. Yaradıcılığının bariz nümunələrindən bir neçəsinə nəzər yetirək: “Cowards die many times before their death” – İgid bir dəfə ölər, qorxaq min dəfə. “He who has never hoped can never despair” – Səndən hərəkət, məndən bərəkət.

Atalar sözlərindən xəbərdar olmaq, hər bir kəs üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Atalar sözləri bəşəriyyətin dünyagörüşünü formalaşdırmasında, dilini zənginləşdirməsində əsas vasitədir, istənilən fikri dərin məna ilə ifadə etmə xüsusiyyətinə malikdir. Atalar sözlərinin mövcudluğu baş vermiş həyati hadisələri dərindən başa düşməyə və qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edən qiymətli nümunələrdir. Çünki bu müdrik kəlamlar həyat təcrübələrindən, müşahidələrindən meydana gəlmişdir. Hikmətli, ağıllı söz, məsləhət insana hər zaman dayaqdır, təsəllidir və yol göstərəndir.

Həm Azərbaycan dili, həm də İngilis dilinə aid atalar sözlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və müqayisəli təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlib söyləmək olar ki, nümunələrdən də göründüyü kimi atalar sözləri tarixən dəyişikliyə çox məruz qalıb. Hər iki dilin poetik imkanlarını özündə cəmləşdirən bu qiymətli incilər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçərək dövrümüzə gəlib çatmışdır. İstər İngilis, istərsə də Azərbaycan atalar sözləri özlüyündə həyat həqiqətlərini əks etdirən vasitə olmuşdur. Atalar sözlərinin hər bir xalqın dilinin, mədəniyyətinin inkişaf göstəriciləri olduğu gerçəkliyi danılmazdır.

Aparılan və araşdırılan təhlilin nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis atalar sözləri folklorşünaslığın əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Hər iki xalqların yaşadıqları coğrafi şərait, müxtəlif dil ailələrinə mənsubluğunda fərqli əlamətlər özünü büruzə versə də, lakin bu nəzərə çarpan xüsusiyyətlər atalar sözlərinə yansımadı, əksinə atalar sözlərində oxşarlıqlar bütün çalarlığı ilə əks olunmuşdur. Atalar sözləri məlumdur ki, xalqların tarixini, mədəni dəyərlərini, mədəniyyətini, yaşam tərzini özünəməxsus şəkildə əks edtirən vasitə olmuşdur.

Atalar sözlərinin müqayisəli formada təhlili zamanı gəldiyimiz nəticə belədir ki, xalq öz təfəkkürünü, dünyagörüşünü, adət - ənənələrini, əxlaq və mənəviyyatını, gündəlik həyat tərzini öz deyimlərində şüurlu surətdə təxəyyüllərində canlandırdıqları paremioloji dünya mənzərəsində əks etdirmək iqtidarına sahibdirlər.

Hər iki xalqa məxsus atalar sözləri janr səciyyəsi baxımından da ümumi xarakteristikaya malikdir. Dil sisteminin fərqli olmağına baxmayaraq, atalar sözləri formulları, qəliblər və bu qəlibləri formalaşdıran düşüncə tərzi oxşardır.

Bununla yanaşı olaraq, həm Azərbaycan, həm ingilis atalar sözlərinin məzmununda da ortaq cəhətlərin olduğu aydın görünür. Bu məzmunda sosial-mədəni davranış formulları, münasibətlər sistemi, insanı məlumatlandıraraq öyrədən və qoruyan etnik–mədəni mühafizə sistemi bənzərdir.

Hər bir atalar sözü bəşəriyətin təcrübəsinin yekunu, nəticəsidir. Qədim dövrlərdən bəri məlum olan məlumatları xalq çatdıran məhz bu bədii sənət nümunələridir. Atalar sözləri müəyyən məqsədlə istifadə olunan və mənası hamı tərəfindən aydın başa düşülən şəkildə işlədilir. Atalar sözü nəsihət xarakterli olmasına görə hər zaman öyrədici rolunda çıxış edir, ümumi gerçəkliyi özündə əks etdirir.

Müqayisə nəticəsində aydın müşahidə olunur ki, hər iki dilə mənsub atalar sözləri xalq kəlamlarıdır, xalqın təxəyyülünün məhsuludur. Ümumilikdə götürüldükdə, atalar sözlərinin əksəriyyəti, xalqın keçdiyi həyati təcrübəyə əsaslanan əxlaqi, təriyəvi bədii nümunələrdir. Bunlar yüzilliklər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nadanlıq, xəyanət, zülmkarlar, xotkarlar pislənir, dostluq, humanizm kimi əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ olunur.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri nitqimizdəki vahid söz birləşmələrinin emosional, ifadəli və rəngarəng bir sahəsini təşkil edir. Gündəlik məişətdə işlədilən bu müdrik kəlamlar nitqimizi mənalı, obrazlı edərək bəlağətli nitqə çevirən bariz sənət inciləridir. Nitqimizin sərbəst, anlaşıqlı olması üçün atalar sözlərindən geniş istifadə olunur.

Bir sözlə, ingilis dilini, habelə başqa dilləri, eləcə də onların xarakteristikasını öyrənmək üçün atalar sözlərini araşdırmaq və bilmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar danışıq dilini mənalı və canlı etmək xüsusiyyətlərinə malikdir. Hazırda da atalar sözlərinin araşdırılması ilə əlaqəli tədqiqlər, alimlərin tədqiqat işlərində əsas yer tutmuşdur, hələ də bu yöndən olan tədqiqat işləri davam etməkdədir. Bir sıra alim, yazıçı, şair və müdrik şəxsiyyətlərə məxsus cümlələr, deyimlər atalar sözlərinə çevrilərək, indi də xalq arasında geniş şəkildə işlənməkdədir. Odur ki, yüzilliklərin sınağından keçib, dildən-dilə, nəsildən- nəslə ötürülərək, dövrümüzə qədər gəlib çatmış atalar sözləri müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı, Elm, 1981, 208s.
2. Azərbaycan folkloru. Bakı. 1985, 233s.
3. Azərbaycanca – ingiliscə, ingiliscə - azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət. B., “Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı”, 1962.
4. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1978, 174s.
5. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili”. Leksika. Bakı- “Maarif”-1982.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1983, 162s.
7. Əhmədova X.S “Müxtəlif sistemli dillərdə atalat sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri”. Avtoreferat. Bakı- 2011.
8. Filologiya məsələləri, *N*02, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 39s.
9. Filologiya məsələləri, *N*03, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 218s.
10. Filologiya məsələləri, *N*04, Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 190s.
11. Filologiya məsələləri, *N*08, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 250s.
12. Hacıyeva Ü.D. Musayeva H.C. Məşhur ingilis yazıçılarının və tanınmış şəxsiyyətlərinin atalar sözlərinə dair kəlamları. Bakı, 2014, 200s.

13. Zöhrab.M.M. İngilis və Azərbaycan atalar sözlərinin ideya məzmunu və parallel mənalar. Bakı, 2014, 101s.

Rus dilində

14. Дубровин М. И "Английские и русские рословицы и поговорки". Москва, 1993.
15. Кунин А. В. "Курс современного английского яазыка". Дубна, 2005, с. 457.
16. Магировская О. В. "Национально –культурные особенности лингвистической картины мира". Красноярск, 2004.
17. Пермяков Г. "Основы структурной паремиологии". "Наука", Москва, 1988, с.236.
18.Гварджиладзе И.С., Мчедлишвили Д.И. Английские пословицы и поговорки. Москва, 1971.
19. Горький М. Собрание сочинений в тридцатьи томах, Москва, 1971, с. 442.
20. Даль В.И. Толковый словарь, ч.III. 1912, с.395

İngilis dilində

21. Arnold I.V. The English Word. L., 1996, p.142.
22. Akhmanova O. Lexicology, 1982, p. 190.
23. Gayibova M.T., Jafarova L.M. Baku, "Stylistics of the English language", 2007, p.178.
24. Hornby A.S. "The advanced Learner's Dictionary of Current English", London, 1974, p.1055.
25. Vizitelly F.H. "A Desk Book of Idioms and Idiomatic Phrases. New York, 1926

Фатуллаева Севда Аскер гызы

«ОСОБЕННОСТИ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ»

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности и сравнительный анализ пословиц на английском и азербайджанском языках. Также проводится всестороннее изучение английских и азербайджанских пословиц как объекта устной народной литературы, их всесторонних комплексных характеристик, с учетом их принадлежности разным систематическим языкам. Показаны особенности происхождения и развития пословиц в азербайджанском и английском языках, их систематизация.

Изучение пословиц актуально для каждого периода, так как это образец фольклора и неотъемлемая часть нашей речи как объект фразеологии. Эти мудрые изречения, передаваемые из языка в язык с древних времен до наших дней, являются наиболее эффективными паремическими единицами, обогащающими нашу речь.

Существует потребность в современном изучении пословиц, составляющих уникальные национальные и духовные ценности каждого из англо-азербайджанских народов. Основная цель исследования - изучить особенности английских и азербайджанских пословиц, дать практические объяснения и обобщения на основе фактических материалов. Для этого были определены семантические особенности английских и азербайджанских пословиц.

Изучение пословиц на обоих языках важно с точки зрения подтверждения духовного развития многих поколений народов, возможностей современной эстетической мысли и художественного творчества. Статья также важна с точки зрения демонстрации необходимости дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: Пословицы, мудрые слова, афоризмы, особенности, сравнительный анализ.

Fatullayeva Sevda Asger

"SPECIFIC FEATURES AND COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJAN"

SUMMARY

The article discusses the features and comparative analysis of proverbs in English and Azerbaijani. There is also a study of English and Azerbaijani proverbs as an object of oral folk literature, with a focus on the study of their comprehensive aspects in different systematic languages.

Features of the origin and development of proverbs in the Azerbaijani and English languages, their grouping are shown.

The study of proverbs is relevant for every period, as it is an example of folklore and an integral part of our speech as an object of phraseology. These wise sayings, passed from language to language from ancient times to the present day, are the most effective units that enrich our speech.

There is a need for a modern study of proverbs that constitute the unique national and spiritual wealth of each of the Anglo-Azerbaijani peoples is to conduct. For this purpose, the semantic features of English and Azerbaijani proverbs were determined.

The study of proverbs in both languages is important in terms of confirming the spiritual development of many generations of peoples, the possibilities of modern, aesthetic thought, and artistic creativity. The article is also important in terms of showing the need for further research in this area.

Key words: Proverbs, wise words, aphorisms, specific features, comparative analysis

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: F.ü.f.d., dosent Səmədova İradə Amin qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA ÜLVIYYƏ HÜMBƏT QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
ulviyya_aliyeva@gmail.com

TƏRCÜMƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN MÜHÜM SAHƏSİDİR

XÜLASƏ

Dil – insanların bir-biri ilə ünsiyyətində, onların fikir mübadiləsində və qarşılıqlı anlaşmasında əsas vasitədir. Bilavasitə təfəkkürlə əlaqədar olan dil insan idrakının nəticələrini sözlərdə, söz birləşmələrində və cümlələrdə ifadə edir və insan cəmiyyətində qarşılıqlı fikir mübadiləsini mümkün edir. Bu, əlbəttə, dilin tərcüməsində istifadə edilməsinə də aiddir. Bir dildə deyilən və ya yazılan fikirlər başqa dilin daşıyıcısına və ya oxucusuna tərcümə vasitəsi ilə çatdırılır. Dil materialından və sözlərdən təcrid olunmuş fikirlər mövcud deyildir.

Fikrin reallığı dildə sözlər və cümlələr vasitəsilə ifadə olunur və dil vasitələri ilə çatdırılır. Bu müddəalar bilavasitə tərcüməyə də aiddir. Tərcümə nəzəriyyəsi və tərcüməçilər buradan lazımi nəticə çıxarmalıdır.

Tərcümə zamanı məxəz dildəki material hədəf dilə tam dəqiqliklə çatdırılmalıdır. Bu eyni zamanda tərcümənin ümumxalq dil normasına tam uyğunluğu ilə də əlaqədar olmalıdır. Tərcümə olunan materialın məzmunu məxəz dilin formaları ilə bilavasitə əlaqədar olmalıdır.

Açar sözlər: milli mədəniyyət, ünsiyyət vasitəsi, dərketmə fəaliyyəti, tərcümə prosesi, təfəkkürün reallığı, poetik forma, ideya və məzmun, tarixi materiallar, tərcümənin məqsədi, tərcümə nəzəriyyəsi

İnsanların maddi sərvətlərlə yanaşı mənəvi, ruhi sərvətlər mübadiləsinə də meyli həmişə güclü olmuşdur. Axı, bunsuz inkişaf, irəliləyiş, yüksəliş çox çətinləşərdi. Xalqlar arasında mənəvi əlaqələrin məhz bu rasional-faydalı cəhəti ilə yanaşı fikri, mənəvi, əxlaqi, estetik cəhətdən də zəruri olmuşdur və bu gün bizim əsrimizdə onlar misilsiz əhəmiyyət kəsb etmişdir [1, 25-30].

Bu gün ədəbi, estetik, mədəni sərvətlər mübadiləsi insanlar və xalqlar arasında ruhi, mənəvi yaxınlığın, anlaşmanın, ünsiyyətin, nəhayət dostluq hissləri və məhəbbət yaratmağın qüdrətli amilidir [2, 100-102].

Elmi və ədəbi əsərlərdə xalqların milyon illər ərzindəki həyatı və mənəvi təcrübəsi əks olunmuşdur. Həyat, əmək fəaliyyəti və onun daha mürəkkəb forması olan mənəvi axtarışlar ümumbəşəri hadisədir. Bu isə insanları daima birliyə, birgə fəaliyyətə sövq edir. Bu proseslərdə canlı təmasla əlaqədar yaranan elmi və ədəbi əsərlər hər şeydən əvvəl aid olduğu xalqın və ölkənin həyatını, mənəvi təcrübəsini, dünyəvi və fəlsəfi anlayışlarını əks etdirdiyi üçün digər xalqları da maraqlandırır [3, 15-21].

Çünki bir xalqın bu və ya digər sahədəki təcrübəsi başqa xalqları da həm mənəvi, həm də bədii estetik cəhətdən zənginləşdirir. Bu baxımdan ən qədim zamanlardan başqa dillərdən tərcümə çox aktual olmuşdur [4, 85-87].

Dil – insanların ünsiyyət vasitəsidir. Müxtəlif millətlərin nümayəndələri, ümumiyyətlə, insanlar dil vasitəsilə ünsiyyətə girirlər, fikir mübadiləsi edirlər, qarşılıqlı razılığa gəlirlər. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar əsasən tərcüməçinin köməyinə müraciət edirlər. Təfəkkür və bilavasitə bağlı olan dil insanın dərketmə fəaliyyətinin nəticələrini sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə edir [5, 30-32].

Bu mexanizm bir dildən digər dilə tərcümə prosesinə də aiddir. Bu zaman bir dildə ifadə olunmuş fikirlər digər dilə tərcümə olunaraq başqa dil daşıyıcısına çatdırılır. Təfəkkürün reallığı dildə ifadə olunur və digər dilin ifadə vasitələri ilə çatdırılır [6, 27-30]. Bu zaman orijinal dildə verilmiş material tam və dəqiqliklə digər dildə ifadə olunmalıdır və dil normalarına uyğun verilməlidir. Mətnlər mexaniki tərcümə olunmamalı, mətnin ruhu, ideyası düzgün və orijinala müvafiq ifadə olunmalıdır. Tərcümə zamanı orijinal məxəz dilin və tərcümə olunan hədəf dilin bütün lüğət ehtiyatlarından bacarıqla istifadə olunmalıdır. Digər dillərdən tərcümə olunarkən Azərbaycan dilinin bədii vasitələrinə, gözəlliyinə əsaslanmaq lazımdır. Orijinalın dil gözəlliyini duyub, bədii obrazları bacarıqla tərcümə etmək lazımdır.

Mədəniyyətin mühüm sahələrindən olan tərcümə ciddi dövlət işinə çevrilmişdir. Tərcümə zamanı poetik forma olduğu kimi saxlanılmalıdır [9, 21-24; 17, 30-31].

Şərq poeziyasının tərcüməsindən danışarkən bu əsərlərdəki poetik formaların zənginliyi, əsrlərlə itməyin cazibəsinin sabitliyini saxlamaq lazımdır [14, 8-10]. Müasir Avropa poeziyasında poetik formanın dəyişməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan S.Marşakın V.Şekspirdən etdiyi tərcümələri misal gətirmək olar [18, 20-22]. V.Şekspirin sonetlərinin gözəlliyini S.Marşak yalnız ideya və məzmunun düzgün verilməsi ilə deyil, eyni zamanda poetik formanın saxlanılması ilə də qoruya bilmişdir.

Şərq poeziyasının, məsələn, Ömər Xəyyamın dörd sətirdə ifadə olunmuş rübailərinin formasını tərcüməçi qoruya bilirmi?! Əsrlərlə mövcud olan qəzəl, müxəmməs, müqəddəs, rübai, məsnəvi və s. kimi formalarının rus və ya Avropa dillərində tərcüməçi tam dəqiqliklə ifadə edə bilərmi?! Ömər Xəyyamın dörd miqyasa yerləşdirildiyi obraz və fikirləri tərcüməçi beş və ya üç sətirdə verə bilərmi? Və ya Hafiz Şirazinin qəzəllərindəki vahid qafiyəni tərcümə zamanı saxlamaq mümkündürmü? [11, 8-12; 12, 90-91].

A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsərindəki misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını saxlamaq mümkün idimi? Böyük şairimiz S.Vurğun “Yevgeni Onegin” poemasının tərcüməsi barədə yazırdı: A.S.Puşkinin ən böyük əsəri “Yevgeni Onegin” romanının tərcüməsi üzərində mən iki il işləmişəm. Bu iş həcm etibarı ilə olduqca böyük, məzmun etibarı ilə çox mürəkkəb, gərgin və məsuliyyətli idi. İndiyədək “Yevgeni Onegin” zamanını heç kəs Azərbaycan romanını tərcümə

etməmişdi. Bu mənim üzərimə daha böyük məsuliyyət qoyurdu. Mən öz qarşıma belə məqsəd qoymuşdum ki, Puşkinin bu böyük və gözəl əsərini Azərbaycan xalqına bütün gözəlliyi ilə çatdırım. Mən əsər üzərində nə qədər çox istəyirdimsə, əsər məni o qədər həvəsləndirirdi. Mən öz tərcüməmdə məşhur Onegin strofasını – misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını bütünlüklə qoruyub saxlamışam.

Puşkinin dilinin sadəliyini və onun fikir dərinliyini qorumağa böyük diqqət vermişəm. Tərcümə etdiyim zaman mən həmişə özümə belə bir sual verirdim: "Görəsən Puşkin özü burada öz fikrini Azərbaycan dilində necə ifadə edərdi?" Bu sual məni məcbur edirdi ki, Puşkinin obrazlarını daha diqqətlə və dərindən dərk edim, onları mümkün qədər dəqiq, sadə və ifadəli tərcümə edim. Tərcümə zamanı Puşkinin yaradıcılığı haqqında tarixi materiallar, tənqid və biblioqrafiya mənə çox kömək etmişdir.

"Yevgeni Onegin"in tərcüməsində mən həmçinin Azərbaycan dilinin saflığını, əlvanlığını, ahəngdarlığını və orijinallığını qoruyub saxlamağa çalışmışam" [19, 36-37]. Tərcümə dedikdə çox böyük bir mənəvi fəaliyyət nəzərdə tutulur. Bir dildən digər dilə poeziya bədii nəsr, elmi və publisistik ədəbiyyat, diplomatik sənədlər, iş və biznes fəaliyyətinə aid mətnlər, siyasi xadimlərin məqalələri, natiqlərin nitqləri tərcümə olunur [7, 30-32].

Tərcümə olunan materialın həcmindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi tələblər mövcuddur. Tərcümənin məqsədi – orijinal əsərin yazıldığı dili bilməyən oxucunu həmin əsər ilə tanış etməkdən ibarətdir [10, 21-25]. Tərcümə etmək – başqa bir dildə olan mətni məzmun və formasını dəyişmədən doğma dilə çevirməkdir. Dilin cəmiyyətin həyatındakı rolunu tərcümə mətnlərində də qoruyub saxlamaq mühümdür. Tərcümə zamanı bir dildə söylənən fikirlər, yazılan mətnlər digər dilə transformasiya olunur. Tərcümə zamanı istifadə edilən metodlar müxtəlifdir. İngilis alimi Larson tərcümə zamanı istifadə edilə biləcək tərcümə metodlarını hərfi və idiomatik kateqoriyalara bölmüşdür [11, 30-33].

Alim tərcüməyə başlamamışdan qabaq müəyyən edilməli olan qlobal və yerli tərcümə strategiyaları haqqında məlumat verir. V.Rossels tərcümə sahəsindəki fikirləri xüsusi maraq kəsb edir. Tərcümə prosesində müşahidə olunan psixoloji proses çox mürəkkəbdir. Bu zaman bir dildə verilmiş fikir məxəz dilin ifadə formalarından ayrılaraq birbaşa hədəf dilin leksik vahidinə çevrilir [10, 20-25].

Tərcümə əsrlər boyu dillər və mədəniyyətlər arasında körpü hesab olunur. Tərcümə zamanı maddi-mənəvi dəyərlərin təhrif edilməməsi üçün qarşıya qoyulan ilk tələb sadiqlikdir. Sadiqlik – orijinal mətndə olan bütün ideyaları dəyişmədən, heç təhrifə yol vermədən olduğu kimi hədəf dilə çevirməkdir [13, 30-36]. Tərcümə zamanı dörd əsas problem yaranır: mətnin təhlili zamanı yaranan praqmatik, linqvistik, kultural və mətn mənşəli problemlər tərcümə prosesinə mane olur.

1. Praqmatik problemlər məxəz və hədəf dilin daşıyıcılarının mədəniyyətlərində olan fərqlərdən meydana çıxır. Belə problemləri müəyyənləşdirmək üçün

mətnxarici faktlar təhlil edilməlidir. Buraya mətn müəllifinin məqsədi, yazılma yeri və tarixi kimi amillər daxildir [16, 20-25].

2. Linqvistik problemlər məxəz və hədəf dilin lüğət və sintaktik quruluşundakı fərqlərdən yaranır. Bu problemlərdən bəziləri çoxlu sayda ekvivalentin olması və ya heç bir ekvivalentin olmaması zamanı meydana çıxır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

1) Tərcümə zamanı məxəz və hədəf dillərdə söz və ifadələr arasında qrammatik uyğunsuzluq yaranır.

2) Məxəz dildə mövcud olan hər hansı bir qrammatik element hədəf dildə öz ifadəsini tapa bilmir.

3) Azərbaycan və ingilis dillərində növ kateqoriyasının uyğunsuzluğu.

4) İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində feili formaların sayca çoxluğu.

5) Kiçiltmə və əzizləmə mənasında işlənən suffiks və şəkilçilərin məxəz və hədəf dillərdə funksionallaşma çətinlikləri.

Kultural problemlər müxtəlif mədəniyyətlərdəki verbal və qeyri-verbal davranışlara uyğun olan norma və adət ənənələrdəki fərqlərlə səciyyələnir. Kulturallıq olan bütün mətnlərdə tərcümə problemləri mövcud olur. Bu isə kultural boşluq, məxəz və hədəf dil arasındakı məsafə ilə əlaqələndirilir [10, 32-35].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Перевод и взаимоотношение языков. – В кн. Актуальные проблемы теории художественного перевода. Москва, Наука, 1967, т. I.
2. Общее языкознание. Формы существования, функции история языка. Москва, Наука, 1970.
3. Татаков П.В. Стилистические особенности перевода. Днепропетровск: ДГУ, 1975.
4. Гафуров Г. Развитие перевода. – Ташкент: ФАН, 1973.
5. Стилистика азербайджанского литературного языке. Баку, Элм, 1970.
6. Гацак В.М. Проблема фольклористического перевода эпоса. В кн.: Фольклор. Издание эпоса. Москва, Наука, 1977.
7. Пропп В.Я. Язык былин как средство художественной выразительности. Ленинград: Уч. зап. ЛГУ, 1984, X, 178.
8. Гагегиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва, Советский писатель, 1972.
9. Атабекова Б.А. Принципы передачи своеобразия поэзии в переводах. Ташкент, ФАН, 1995.
10. Россельс В. Перевод и национальное своеобразие подлинника. В сб.: Вопросы художественного перевода. Москва, Советский писатель, 1985.
11. Мастерство перевода. Москва, Советский писатель, 1970.

12. Чуковский К. Искусство перевода. М.-Л., 1986.
13. Федоров А. Основы общей теории перевода. Москва, Высшая школа, 1968.
14. М.Ариф. Проблемы перевода произведений Низами. т. II, Баку, Азернешр, 1970.
15. Велиханова Ф. Азербайджанская советская поэзия на русском языке. Баку, Язычы, 1982.
16. Вопросы художественного перевода. Москва, Наука, 1970.
17. Кундзич О. Слово и образ. Москва, Наука, 1973.
18. Чуковский К.И. Высокое искусство, Москва, Наука, 1968.
19. Səməd Vurğun. A.S. Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasının tərcüməsi haqqında. Tərcümə sənəti, Bakı, Elm, 1990.

УЛЬВИЯ ГУМБАТ КЫЗЫ МУСТАФАЕВА

ПЕРЕВОД – ОСНОВНАЯ ОБЛАСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Язык есть средство, орудие, при помощи которого люди общаются друг с другом, обмениваются мыслями и добиваются взаимного понимания. Будучи непосредственно связан с мышлением, язык регистрирует и закрепляет в словах и в соединении слов в предложениях результаты работы мышления, успехи познавательной работы человека и, таким образом, делает возможным обмен мыслями в человеческом обществе.

Это положение относится, конечно, и к использованию языка в переводе. Здесь мы имеем дело с передачей мыслей, первоначально высказанных на одном языке, и сообщаемых читателю или слушателю, говорящему на другом языке. Оголенных мыслей, свободных от языкового материала, свободных от языковой природной материи не существует. Реальность мысли проявляется в языке, то и передача мыслей осуществляется только с помощью языковых средств.

Из этого положения для практики перевода – для деятельности переводчиков может быть сделан и конкретный вывод – вывод о необходимости такого выражения мысли подлинника в переводе, которое доносимо бы ее до читателя со всей отчетливостью и полнотой присущей ее выражению в оригинале. Это вместе с тем означает необходимости соответствия перевода общенародной норме языка, на которой сделан перевод.

Ключевые слова: национальная культура, средство общения, деятельность познания, процесс перевода, реальность мышления, поэтическая форма, идея и содержание, исторические материалы, цель перевода, теория перевода

ULVIYYA HUMBAT GIZI MUSTAFAYEVA

TRANSLATION AS THE MAIN AREA OF NATIONAL CULTURE

SUMMARY

Language is a means, a tool, with the help of which people communicate with each other, exchange thoughts and achieve mutual understanding. Being directly related to thinking, language registers and fixes in words and in the combination of words in sentences, the results of the work of thinking, the success of a person's cognitive work, and thus makes it possible to exchange thoughts in human society.

This position applies, of course, to the use of language in translation. Here we are dealing with the transmission of thoughts, originally expressed in one language, and communicated to the reader or listener speaking in another language. Bare thoughts, free from linguistic material, free from natural linguistic matter do not exist. The reality of thought manifests itself in language, and then the transmission of thoughts is carried out only with the help of linguistic means.

From this position for the practice of translation - for the activities of translators, a specific conclusion can be drawn - a conclusion about the need for such an expression of the original thought in translation, which would convey it to the reader with all the clarity and completeness inherent in its expression in the original. This at the same time means the need for the translation to comply with the national norm of the language in which the translation is made.

Key words: national culture, means of communication, cognitive activity, translation process, reality of thinking, poetic form, idea and content, historical materials, purpose of translation, theory of translation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Nəriman Seyidəliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏRİNƏ RƏHİMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

CÜMLƏ ÜZVÜ VƏZİFƏSİNDƏ İŞLƏNƏN PREDİKATİV SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ-FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Predikativlik – cümlənin funksional xüsusiyyətlərini müəyyən edən sintaktik kateqoriyadır. Predikativlik personaj və obyekt arasında əlaqəni əks etdirir. Məqalədə göstərilir ki, predikativlik cümlə daxilində zəif və güclü mövqeyi, eyni zamanda xəbər önü və sonrakı mövqeyi ilə seçilir. Bildirilir ki, nominal və verbal predikatlar tarixən tarixən bədii üslubda rəngarəngliyi ilə seçilib. Məqalədə müxtəlif söz sənətkarlarının əsərlərindən gətirilən nümunələrlə predikativliyin yaranma yolları izah edilir. Predikativliyi formalaşdıran əsas cəhətlər şəxs, xəbərlik və modallıq olsa da, burada intonasiyanın da özünəməxsus rolu var. Məqalədə müxtəlif cümlə üzvlərinin predikativlik funksiyası geniş izah olunmuşdur. Aktual üzvlənmə zamanı müxtəlif cümlə üzvləri əsasən postpozisiyon mövqedə predikativlik qazanır.

Sadə müxtəsər cümlələrdə rema ilə xəbər üst-üstə düşür. Sadə geniş cümlələrdə isə xəbərdən öncəki məqam remaya çevrilə bildiyi üçün bu vəziyyət dəyişir.

Məqalədə müxtəlif elmi ədəbiyyatdan istifadə etməklə müəllif fikri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: predikativlik, rema, xəbər, cümlə üzvləri, aktual üzvlənmə

Sintaktik konstruksiyalar qrammatik qaydalar əsasında söz, söz birləşməsi və cümlədən təşkil olunmuş konstruksiyalardır. Hər bir dil özünəməxsus sintaktik konstruksiyaya malikdir. Cümlə qrammatik sintaktik vahid kimi bir sözdən, söz birləşməsindən, bir neçə cümlədən ibarət ola bilər. Ümumiyyətlə, sintaktik konstruksiyalara sadə tərkibli, yəni az komponentli (*Qış. Havalar soyuyur. Qışın gəlişi*.- tipli) və çox komponentli (geniş cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb söz birləşməsi) ifadələr daxildir. Cümlənin ilkin üzvlənməsində aralarında predikativlik olan mübtəda və xəbər müəyyənləşir. Predikativlik – cümlənin funksional xüsusiyyətlərini müəyyən edən sintaktik kateqoriyadır. "Böyük rus ensiklopediyası"nda göstərilir: "Predikativlik kommunikativ vahid olan cümləni heç bir informasiya ötürməyən, predmet və situasiyanı yalnız adlandıran nominativ vahidlərdən – söz, söz birləşməsindən fərqləndirir" (1).

Predikativlik personaj və obyekt arasında əlaqəni əks etdirir. "Predikativ terminini ilk dəfə XX əsrdə çex dilçiləri işlətmişlər və rus dilçilik ədəbiyyatında "vəziyyət kateqoriyası" kimi adlandırılmış söz qrupuna aid etmişlər."Vəziyyət kateqoriyası" terminini isə ilk dəfə L.V. Şerba işlətmişdir. Vinoqradovdan sonra onun davamçıları vəziyyət kateqoriyasını nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirmişlər (2).

V.Vinoqradov sübut etmişdir ki, vəziyyət kateqoriyası nitq hissəsidir (3, s. 320) Predikativliyin formal əlamətlərinə əsasən şəxs kateqoriyası ilə yanaşı, şəkil kateqoriyası da daxildir. Onun vasitəsi ilə zamanlar üzrə real mövcud olan (keçmişdə, indi və gələcəkdə), daha doğrusu, irreal planda düşünülən (arzu edilən, vacib hesab edilən və s.) hərəkət xarakterizə olunur (4).

Ə. Dəmirçizadənin 1947-ci ildə yazdığı "Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri" adlı əsərində, Ə.Cavadovun "Dil vahidlərinin sıralanması" adlı doktorluq dissertasiyasında sintaksisin nəzəri problemlərinə, cümlə üzvlərinin funksiyasına dair məlumat verilmişdi.

Predikativlikdə söz və ya söz birləşməsi vasitəsilə varlıq haqqında məlumat verilir. Burada reallıqlara, obyektiv aləmə müxtəlif cür münasibət əks olunur. Faktlar, hadisələr təsdiq və inkar oluna bilər, şübhə doğura və ya arzu edilə bilər. Predikativliyin yaranmasında, əsasən xəbərlik və şəxs şəkilçiləri, həmçinin modallıq vacib elementlərdəndir. Bununla yanaşı, cümlədə fikir bitkinliyini yaradan əlamətlərdən biri də intonasiyadır. Bəzən qrammatik şəkilçilər olmadan sadəcə intonasiya vasitəsilə predikativlik reallaşa bilər, nəinki söz birləşmələri, predikativ konstruksiyalar, hətta sözlər də cümləyə çevrilə bilər. Bu baxımdan, cümlənin formalaşmasında intonasiyanın həlledici rolunu qeyd etmək lazımdır.

F. Veysəllinin fikrincə, "Cümlədə predikativlik mahiyyət etibarilə, "özünə qayıdışla", təkrarla bağlıdır. Belə ki, cümlədə "subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtəda son mövqedə feili xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də sistemi (cümlə sistemini) qapayır..."(5, s.212).

Dilçilik ədəbiyyatında "predikativ atribut" termininə də rast gəlirik. Bu konstruksiyalara "depiktiv" də deyilir. Predikativ atrubutlar məntiqi baxımdan mübtəda, sintaktik baxımdan xəbərlə əlaqələnirlər. Məsələn, *Uşaqlar yorğun, lakin razı qayıtdılar. İmperator qoca, arıq, ağ köynəkdə pəncərənin önündə dayanmışdı.* (6).

Tarixən cümlənin quruluşunda bir neçə predikativ nöqtə mərkəz olmuşdur. Bunlardan biri getdikcə öz mövqeyini zəiflətmiş, tədricən sıradan çıxmış, digəri isə mövqeyini möhkəmlətmişdir. Zəif predikativlik kvazipredikativlik də adlanır.

K.Abdulla qeyd edir ki, "Cümlədə predikativliyin dərəcəsi və predikativ mərkəz və nöqtələrin sayı bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi sintaktik quruluş üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən struktur meyar rolunu da oynayır. Monopredikativlik sadə və bir cümləni səciyyələndirirsə,

polipredikativ quruluş bir neçə, amma sintaktik baxımdan nəzarətdə saxlanan quruluşa malik olan, başqa sözlə, mətn yaradan bir neçə cümləyə aid olur" (7, s.247).

Məsələn, H.Cavidin "İblis" əsərindən bir nümunəyə nəzər salaq:

Sən də Arif qədər düşünsəydin
Ki, nələr yapmaq istər İbn Yəmin,
Büsbütün sarsılırdı vicdanın,
Heyrətindən həmən donardı qanın (H.Cavid).

Bu mətn parçası mürəkkəb konstruksiyalı olduğu üçün burada düşünsəydin feili baş cümlənin predikatı, yapmaq istər, sarsılırdı, donardı qanın feilləri isə budaq cümlənin predikatlarıdır. Funksional qrammatikada isə predikativlik postpozision mövqedə olduğu üçün İbn Yəmin, vicdanın, qanın isimləri predikat yükünü daşıyır.

D.N.Ovsyaniko-Kulikovski "Rus dilinin sintaksisi" adlı əsərində qeyd edir ki, dil inkişafının qədim mərhələlərində istənilən söz predikativ ola bilər (8, s.XXV). Bu baxımdan da dilçilikdə predikatlar nominal (ismi) və verbal (feili) predikatlar kimi təsnif edirlər. Nominal predikatlara xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş adlar daxildir. Verbal predikatlar isə zaman və şəxs şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. *Doludur, heybəsi altun, sərvət. Onların tanrısı altundur, əvət* (S. Vurğun "Vaqif"). Nümunədə verilən birinci cümlədə sifət, ikinci cümlədə isə isim nominal predikat formalaşmışdır.

Doğrudan?- Aslan inanmaq istəmədi.- Necə? – Özüm bilirdim ki, necə?! Söz idi , gəldi, dedim (K.Abdulla. Tarixsiz gündəlik. s.39).

Bu sətirlərdəki doğrudan zərfi və necə sual əvəzliyi predikativlik qazanmışdır. Predikativlik həm modallıq, həm intonasiya, həm də tərz bildirməklə yaranmışdır.

Dünya sərt, mən bəzən uşaqxasiyyət (N.Həsənzadə). Burada sifət cümlənin ismi xəbəridir.

Bu dünya nərdivandı,-
Qalxanda mehribandı,
Enəndə nə yamandı... (N.Həsənzadə).

Həmən axşam. Evdə. Saat 9 tamam. Onun telefon zəngini gözləyə-gözləyə (K.Abdulla, s.40). Bu təktərkibli adlıq cümlələr nominativ predikatlara daxildir. Şəxs, xəbərlik kateqoriyasının əlamətləri olmasa da, predikativliyin göstəricisi əsasən intonasiya ilə müəyyənləşir.

Dərdə bax, millətə bax,niyyətə bax!

Ölülərdən ölülər feyz alacaq (S.Vurğun). Bu mətn parçasında isə *bax* və *feyz alacaq* feilləri verbal predikat kimi diqqət çəkir.

Hesab edirik ki, cümlə üzvü vəzifəsində işlənən predikativ sintaktik konstruksiyalara budaq cümlə tipində olan cümlələri də aid etmək olar. Məsələn:

Bu xəstəlik aşağıdakı hallarda baş verir:
immunitet aşağı olarkən
çəki azalması

Bu cümlədə *immunitet aşağı olarkən, çəkinin azalması* birləşmələri birinci cümlənin tərkibində zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Lakin fikrin budaq cümlə şəklində ifadəsi ikinci komponenti predikativ kimi qəbul etməyə əsas verir.

"Predikasiyanın əsasını şəkil kateqoriyası təşkil edir. Predikativlik ancaq mübtəda ilə xəbər arasındakı münasibət hesab edilmir, ona cümlənin məzmununun gerçəkliyə aid olmasını göstərən bir qrammatik kateqoriya kimi baxılır. Predikativlik bir qrup təktərkibli cümlələrdə subyektlə predikatın birləşməsində, yəni təktərkibli cümlənin baş üzvünü təşkil edən sözdə, mübtədada, yaxud xəbərdə öz ifadəsini tapır. Ümumi şəxsli, qeyri-müəyyən şəxsli və şəxssiz cümlələrdə cüttərkibli cümlələrdə olduğu kimi, predikativliyin ifadəsinə zaman, şəxs və şəkil əlamətləri xidmət edir.Predikativliyi formalaşan predikatlar özləri müxtəlif növlərə bölünür. İngilis dilində sözdəyişdirici morfoloji vasitələrin köməyi ilə ifadə olunan predikativliyin növləri nəzərə alınmazsa, predikatları altı əsas qrupa bölmək olar: 1) hərəkət bildirən predikatlar; 2) proses bildirən predikatlar; 3) hal-vəziyyət bildirən predikatlar; 4) keyfiyyət bildirən predikatlar; 5) əlaqə bildirən predikatlar; 6) bir məsafədə, bir yerdə yerləşməni bildirən predikatlar"(9, s13).

Əslində, predikativliyi formalaşdıran predikatları başqa cür də təsnif etmək olar. Məsələn, S. Vurğunun "Vaqif" dramı əsasında nümunələrə nəzər salaq:

Aidlik bildirən predikat: *Buyruq <u>sizinkidir</u>, adil hökmdar...*

Əşya bildirən: *Mənim vicdanım da, qəlbim də <u>qandır</u>*

Keyfiyyət bildirən: *Şahim, arxa cəbhə çox <u>qorxuludur.</u>*

Kəmiyyət bildirən: *Sizin sözünüzün kəsəri <u>azdır</u>*

Hal-vəziyyət bildirən: *Xeyr, ölməmişəm, hələlik <u>sağam</u>*

Hərəkət bildirən: *Ağılsız köpəklər ulduza <u>hürər</u>.*

Qoşmalı birləşmələr də mətn daxilidə predikativliyi formalaşdıra bilir: Məsələn: *Ekspermental inşanı yazandan sonra*. (K.Abdulla, Tarixsiz gündəlik.133). Bu mətn parçasında predikativlik üslubi baxımdan zaman anlayışını ehtiva edir. Remanın yaranmasında qoşma əsas rol oynayır.

Bəzən predikativliyin formal göstəricisi olmasa da, xəbərə yaxın mövqedə yerləşən üzv cümlənin predikativinə çevrilir.

Dişinin altında zəhər tuluğu.

Tək bircə yol qalar sənə dünyada (R.Rövşən).

Bu nümunənin birinci sətrində xəbər olmasa da, zəhər tuluğu ifadəsi predikativlik daşıyır. Yəni əslində predikativlik yükünü cümlədə görünməyən "var" sözü daşısa da, mübtəda ola biləcək ifadə predikata çevrilib.

Adı Nizami idi onun, Nizami. Mənim ilk dostum. Məktəbəqədərki illərin əziz adamı.(K.Abdulla. Tarixsiz gündəlik. s.116).

Bu mətn parçasında silsilə nominal predikatlar işlənmişdir.

Mətnlərdə işlənmiş yarımçıq cümlələr də predikat yükünü daşıyır. Məsələn:

Bənövşə, bənövşə,

Bizdən sizə kim düşə?

Adı gözəl, özü gözəl filankəs... (K.Abdulla. Tarixsiz gündəlik)- Təyin və mübtədadan ibarət bu yarımçıq cümlədə hal-vəziyyət mübtədanın üzərində cəmləşdiyi üçün predikativliyi ifadə edir. Bu baxımdan yarımçıq cümləni də predikativ kimi qəbul edirik.

Mətn daxilində işlənmiş substantiv qovşaq da predikativliyi yaradır. Bu haqda N.Əliyeva yazır: "Fransız dilçiliyində hər hansı bir substantiv qovşaq cümlə əmələ gətirə bilər. Lakin bununla belə, L.Tenyer qeyd edir ki, əgər o, daha yüksək sintaktik vahidə tabe olmayıbsa, onun əmələ gətirdiyi qovşaq substantiv qovşaq adlanır. Substantiv qovşaqlar bir-birinin ardınca gələ bilər, belə bir üslub substantiv üslub əmələ gətirir. Məsələn: *Qarabağ. Şuşa. Vaqifin evi* (10, 21). Predikativlik cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı özünü fərqli şəkildə göstərir. O.Krılova bildirir ki, cümlənin aktual üzvlənməsi predikativliyə əsaslanır. Bu kommunikativ predikativlik konstruktiv-semantik sahədəki predikativlikdən fərqlənir. Kommunikativ predikativlik nitqdə iki komponentin tema və remanın əlaqələndirilməsidir (11).

Elmi ədəbiyyatda iki cür üzvlənmədən bəhs olunur: cümlə üzvlərinə görə olan sintaktik (qrammatik) üzvlənmə, məntiqi, funksional baxımdan aktual üzvlənmə. "Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyənləşməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır.Bu komponentlər subyekt və predikat qütbunə aid olub, cümlədə qütblər yaradırlar. Sintaktik fikrin inkişafı prosesində ayrı-ayrı tədqiqatçılar subyekt və predikat qütbünü ayrı cür adlandırırlar. Subyekt qrupunu tema, çıxışlıq hissə, verilmiş hissə, əsas hissə, psixoloji –subyekt və başqa cür adlandırırlar...Predikat qrupunu rema, yeni hissə, nüvə, psixoloji predikat və s. adlandırırlar" (12, s.94).

Ə.Rəcəbli predikativliyi üç variantda izah edir: "..a) predikativlik –subyekt ilə predikat arasında əlaqə (münasibət) dir(məntiqi aspekt); b)tema ilə rema arasında əlaqədir (kommunikativ aspekt); v)mübtəda ilə xəbər arasında əlaqədir(qrammatik aspekt)" (13, s.212).

İnsan oğlu pillə-pillə qalxır
zəkanın qələbələr yolunu.
Gecənin zülmətindən başlayır
yeni gün, yeni səhər yolunu (Rəsul Rza."Tənhalığın sonu" poeması). Burada tamamlıq cümlənin reması kimi predikativlik qazanıb.

Nə İsa deyən kimi
"Bir üzünə vurdular
O birini çevir!"
Yoluyla getdiniz.
Bizə mərdlik, ədalət
Böyük insan qəlbini tapşırdınız (R.Rza. Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub).

Bu sətirlərdə şair üslubi füqurlardan böyük məharətlə istifadə etmiş, tabesiz mürəkkəb cümləni sadə cümlənin tərkibinə salmaqla maraqlı konstruksiya yaratmışdır. Beləliklə, zərflik cümlədə xüsusi predikativlik qazanmışdır.

K.Abdullayev bildirir ki, "Remanın birinci mövqeyi xəbərin postpozisiyasını nəzərə alaraq cümlədə obyektiv söz sırası şəraitində xəbərdən əvvəlki mövqedir. Remanın ikinci mövqeyi mütləq postpozisiya mövqeyidir. Təbii ki, bu cür halları nəzərdən keçirərkən söhbət ədəbi dildən, yazı dilindən gedirsə, bu və ya başqa ədəbi dilin (və yaxud ədəbi dövrün) spesifik xüsusiyyətlərini hökmən nəzərə almaq lazımdır" (12, s.125). Həqiqətən də, bədii üslubda üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, remanın ikinci mövqeyi daha güclü mövqedir. Dilçilik ədəbiyyatında remadan bəhs edərkən aktuallaşmış cümlə üzvünü predikativ kimi təqdim edirlər. Biz də aktuallaşmış cümlə üzvlərindən məntiqi predikativlər kimi qəbul edirik.

Predikativ konstruksiyalar mübtəda rolunda.

Atdığın daşları tutub əlində,
səni illər boyu yoxlar göy üzü (R.Rövşən.Göy üzü daş saxlamaz).

Bizi kim addadar bu ayrılıqdan,
Çatmaz dadımıza, nə yol, nə körpü.
Atalar, analar səhv edən zaman,
*Yaxşı ki, dünyada nənələr varmış.(*N.Kəsəmənli.)
Bir yol ayrıcına bənzəyir həyat,
Yaramaz həyatın üstündə əsmək (Nəriman Həsənzadə).

Predikativ konstruksiyalar tamamlıq rolunda.

Bilmədim, nə üçün qoşa doğulub
Şərəfsiz şöhrətlə, şərəfli şöhrət (N.Xəzri. Salyeri sağdırmı)
Düşmənəm yaltaqlanıb tələyə dağ deyənə,
"Bu dünyada birtəhər qoy yaşayaq"-deyənə.
İllər boyu ağlatdıgım bu qadın
Görən necə saxlayıbdı bu qədər göz yaşını ?! (R.Rövşən)

Predikativ konstruksiyalar xəbər rolunda.

Sadə müxtəsər cümlələrdə rema ilə xəbər üst-üstə düşür. Sadə geniş cümlələrdə isə xəbərdən öncəki məqam remaya çevrilə bildiyi üçün bu vəziyyət dəyişir.

K.Abdullayev bildirir ki, "...bəzi geniş tipli cümlələrdə xəbərin remalaşması məsələsi bir qədər mübahisəlidir, çünki bu halda xəbərdən əvvəlki mövqe hər hansı bir cümlə üzvü tərəfindən tutulmuş olur ki, onu da biz aktuallaşmış mövqe hesab edirik. Bir cümlə daxilində iki remalaşmış mövqedən danışmaq, prinsip etibarilə aktuallaşma prosesində, yəni canlı danışıq prosesində tamam yeni səhifə açа bilər" (12, s.135).

Predikativ konstruksiyalar təyin rolunda.

Məhəbbət zirvədə bəslənən qarmış (N.Kəsəmənli).

Predikativ konstruksiyalar zərflik rolunda.

Bir zamanlar bu Tariq boğazı
Meydan oxuyurdu cahana (R.Rza. "Cəbəllütariq" şeiri).
Amerika – Yeni Dünya mənim doğma vətənimdir,
Babamın ağ sümükləri çürümüşdür bu torpaqda (S.Vurğun.Zəncinin arzuları).
Hamı günahkardı dünyada, amma
Dünyada heç kəsin günahı yoxdu (R.Rövşən).
Üzüm güldü tələbəyəm deyəndə,
Sıxılırdım dost pencəyi geyəndə (N.Kəsəmənli. "Biri vardı, biri yox").
Hayanda oldumsa səhər, ya axşam,
Aradın sən məni, gördün sən məni (N.Həsənzadə).

Cümlə üzvlərinin aktuallaşması üçün söz sırası ilə yanaşı, müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin iştirakı da əhəmiyyət kəsb edir. K.Abdullayev bu məqamla əlaqədar aktualizator terminini işlədir. Alimin fikrincə, da, də, belə ədatları, özü qayıdış əvəzliyi, özü də əvəzlik və ədat birləşməsi, tam təkrar və başqa bu kimi vasitələr aktualizator kimi özünü göstərir (12, s.125). Həqiqətən də, bu vasitələr aktuallaşmanın gerçəkləşməsində daha fəal iştirak edirlər.

Dildə tez-tez predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərlə də rastlaşmaq mümkündür. Həmin frazeologizmlər predikativ quruluşlu müstəqil cümlə üzvü kimi işlənir. Eyni zamanda hikmətli sözlər, zərb-məsəllər də cümlədə xəbərdən əvvəl işlənib, predikativ yükü öz üzərində cəmləşdirə bilir. Məsələn, "Dədəm mənə kor deyib, gəlib-gedəni vur deyib",-deyərək hamıya hərbə-zorba gəlirdi.

Konstruktiv-sintaktik səviyyədə predikativlik bir sxem və ya düstur şəklində bir cümlə yaradır, kommunikativ-sintaktik səviyyədə isə predikativlik konkret bir ünsiyyətə xidmət edən cümlə yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://bigenc.ru/linguistics/text/3174985
2. https://sherstinka.ru/povorot-karery/chto-takoe-predikativnye-chasti-slozhnoe-predlozhenie/
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, 1972
4. https://sci.house/russkiy-yazyik-scibook/predikativnost-kak-osnovnaya-grammaticheskaya-36792
5. Veysəlli F. Y. , Kazımov Q. Ş. Kazımov İ.K. B., MəmmədovA. Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III c. Bakı: 2014/
6. Л.Э. Найдич, А.В. Павлова. Предикативные конструкции в немецком и русском языках в свете проблем перевода/ Anzeiger für slavische Philologie. Band XLII, 2015, 61-106) https://www.academia.edu/3375735

7. Abdulla K. Kitabi-Dədə Qorqud poetikasına giriş.Bakı,RS Poliqraf, 2017
8. Овсянико-Куликовски Д.Н. Синтаксис русского языка. С-П., 1912
9. Abbasova E. Azərbaycan və ingilis dilinin materialları əsasında. Fil. üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2011.
10. Əliyeva N. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələr problemi. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2017
11. Гафарова З. Гап коммуникатив структурасини аниқлаш структураси мезонлари. http://samxorfil.uz/maqola/gap-kommunikativ-strukturasini-aniqlash--strukturasi-mezonlari
12. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1988
13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II Bakı: Nurlan 2006

САРИНА РАГИМОВА

Семантические и стилистически-функциональные свойства предикативных синтаксических конструкций употребляемые как член предложения

Предикативность - это синтаксическая категория, которая определяет функциональные свойства предложения. Предикативность отражает связь между персонажем и объектом. В статье показано, что предикативность отличается слабой и сильной позицией в предложении, одновременно с его передней и последующей позициями. Именные и вербальные предикаты издавна отличаются разнообразием в художественном стиле. В статье объясняются способы создания предикативности на примерах из произведений мастера слова разных художественных литератур. Несмотря на то, что основными характеристиками, формирующими предикативность, являются личность, сказуемость и модальность, интонация также играет своеобразную роль. В статье обширно описана функция предикативности различных членов предложении.

В случае актуального членения разные члены предложения достигают предикативности в основном позиции постпозиции. В простых, коротких предложениях рема и сказуемое совпадают. В простых широких предложениях ситуация меняется, так как переднее положение сказуемого может превратиться на реме. Статья основана на мнении автора с использованием различной научной литературы.

Ключевые слова: предикативность, рема, сказуемое, член предложения, актуальное членение

Rahimova Sarina

SEMANTIC AND STYLISTIC FUNCTIONAL FEATURES OF PREDICATIVE SYNTATIC CONSTRUCTIONS USED AS PART OF A SENTENCE

Summary

Predictability is a syntactic category that defines the functional characteristics of a sentence. Predictability reflects the connection between the character and the object. The article shows that the predictability is distinguished by its weak and strong position within the sentence, at the same time with its front and back position. It is reported that nominal and verbal predicates have historically been chosen for their colorful variety in artistic style. The article explains the ways in which predictability is created by examples from the works of various poets. While personality, predictability and modality are key features that form the predicative, intonation also plays a great role. The prediction function of different sentence members is widely described in the article. During actual membership, the members of the various sentences gain predominant position in the postposition position. In simple short sentences, the rema coincides with the predicate. In simple broad sentences, however, the situation changes as the predicate can turn into a rema. The article is based on the author's opinions using various scientific literature.

Keywords: predicativity, rema, predicate, sentence members, actual membership

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor İkram Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞAHMALIYEVA NÜBAR ƏKRƏM QIZI
ATU
Mərdanov qardaşları 98
nsahmaliyeva@amu.edu.az

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələri tədqiq edilir. Müasir ingilis dilində çox tədqiq edilməsinə baxmayaraq təyin və onun ifadə vasitələri hələ də mübahisə doğuran suallara yol açır.Şəxs yaxud əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvünə təyin deyilir. Dilçilər tərəfindən təyinə verilən təriflər bir-birindən fərqlənsələr də, bir mənada üst-üstə düşür. Bu da təyinin predmetin əlamətini bildirməsidir.Cümlənin sintaktik əlaqələrinə görə feil yönümlü olan digər üzvlərindən –mübtəda, tamamlıq və zərflikdən fərqli olaraq, təyin sintaktik əlaqələrinə görə isim yönümlüdür. Ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri təyinin növlərinin hansı dil vahidləri ilə ifadə edilməsidir.Bəzi dilçilər təyini söz birləşməsi səviyyəsində tədqiq edərək belə hesab edirlər ki, söz birləşməsi, isim, əvəzlik, substantivləşmiş sifət və s. ilə ifadə edilərkən təyin əlavə funksiyasını icra edən ikinci dərəcəli cümlə üzvü kimi çıxış edir. Başqa sözlə, təyin antisident haqqında (təyin edilən söz) əlavə məlumat verir. İngilis dilində təyin və təyin edilən söz struktur cəhətdən ayrılmaz bütöv təşkil edir. Təkrara yol verməmək və yaxud təyin edilən sözün emfatikliyini artırmaq məqsədilə təyin edilən söz işlənmədiyi halda onun yerində söz əvəzedicisi işlənir.

Açar sözlər: *ifadə vasitəsi, subyektiv təyin, obyektiv təyin, apozitiv təyin;*

Təyinlər semantik cəhətdən təyin etdikləri sözün müxtəlif məna çalarlarını ifadə edə bilir. Bu məna çalarları keyfiyyət (*a deep lake* "dərin göl"), kəmiyyət (*five children* "beş uşaq"), mənsubiyyət (*his car* "onun maşını") və s. ola bilər. B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya ingilis dilində təyini semantik cəhətdən üç qrupa bölür: subyektiv təyin (subjective attributes), obyektiv təyin (objective attributes), apozitiv təyin (appositive attributes). Müəlliflərin fikrincə, feil əsaslı isimlərin qarşısında subyektiv və obyektiv təyin işlənə bilər.

1) Subyektiv təyinlərə misal olaraq yiyəlik əvəzliklərini və yiyəlik hal formasında olan isimləri göstərmək olar. Məsələn:

His arrival → He arrived; John's confession → John confessed)// "Onun gəlişi– O, gəldi; Conun etirafı – Con etiraf etdi".

His şərti olaraq mübtəda, təyin edilən söz isə xəbər kimi götürülgüyündən *(His arrival → He arrived; John's confession → John confessed)//* "Onun gəlişi– O, gəldi; Conun etirafı – Con etiraf etdi") təyin subyektiv hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu linqvistik hadisə təkcə feil əsaslı isimlərə şamil edilmir. Eyni vəziyyəti sifət əsaslı isimlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn:

Mary's happiness "Merinin xoşbəxtliyi" →*Mary is happy* "Meri xoşbəxtdir" kimi interpretasiya edilə bilər. Başqa bir nümunə. *Father's illness* "Atanın xəstəliyi" →*Father is ill* "Ata xəstədir" [7, səh.267].

2) Obyektiv təyinlərə feil əsaslı isimləri təyin edən sözönlü ifadələr aid edilir, məsələn: a) *dependence on others → They depend on others.*// "başqalarından asılılıq → Onlar başqalarından asılıdırlar*";*

b) Reminder of the war → They reminded of the war. // "Müharibə xatirələri→ Onlar müharibəni xatırladılar".

Nümunələrə diqqət yetirsək görərik ki, yuxarıda verilmiş subyektiv təyinlərdən fərqli olaraq, obyektiv təyinlər cümlənin şərti tamamlığı, təyin edilən söz isə şərti xəbəri funksiyasını icra edir.

4) Apozitiv təyin (əlavə), təyinin digər növlərindən fərqli olaraq təyin edilən sözün keyfiyyət, kəmiyyət, əlamət və s.ni bildirmir. Apozitiv təyin və ya əlavə təyin edilən söz haqqında əlavə informasiya verir. O.Musayev əlavəyə belə tərif vermişdir: "Cümlədə bu və ya digər üzv haqqında əlavə məlumat verən, onu izah edən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir, məsələn: *Aunt Ann shook her head.* "Anna xala başını yellədi"[1, s.395].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilçiliyində apozitiv təyin (əlavə) ilə bağlı yekdil rəy yoxdur. Belə ki, bəzi dilçilər onu təyinin bir növü (B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya, B.İ.Kauşanskaya, V.İ.Jiqadlo və b), digər dilçilər isə onu ayrı cümlə üzvü (B.İ.İlyiş) hesab edirlər. İkinci fikrin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əlavə bir cümlə üzvü kimi təyindən fərqlənir. Onların arasındakı başlıca fərq ondan ibarətdir ki, təyin bir çox nitq hissəsi ilə ifadə edildiyi halda, əlavə həmişə isimlə ifadə edilir. Onların arasındakı ikinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, təyin təyin edilən sözün keyfiyyətini, kəmiyyətini, əlamətini və s. Bildirdiyi halda, əlavə təyin etdiyi söz və ya ifadə haqqında əlavə məlumat verir. Əlavəni, xüsusən sərbəst əlavəni təyindən fərqləndirən digər xüsusiyyət onun cümlənin əsas hissəsindən vergül ilə ayrılmasıdır [1, s. 396].

Bəzi dilçilər (M.Qanşina, N.Vasilyevskaya) əlavəni təyin deyil, xüsusi isim hesab edirlər. Bir çox dilçilər bu fikri qəbul etmirlər [2, səh. 309]. Buna səbəb olaraq xüsusi ismin vurğulu olması göstərilir. Məlumdur ki, söz birləşmələrində əsas vurğu təyin edilən sözün üzərinə düşür. Ona görə də, biz M.Qanşina və N.Vasilyevskayanın bu fikri ilə razılaşa bilmirik. Məsələn: *Mrs.Black, Mr.Smith, Miss Janes* kimi söz birləşmələri bunun barız nümunəsi ola bilər. Əlavənin mürəkkəb söz deyil, təyinin bir növü olmasını təsdiqləyən ikinci səbəb isə ondan ibarətdir ki, bu sözlərlə artikl

işlətmək mümkün deyildir. Məsələn: *Mount Everest → the mount; Uncle Benz → the uncle; Aunt Ann → the aunt; Captain Brown → The captain;*

Müasir ingilis dilində əlavələr aid olduqları sözlə əlaqələrinə görə iki qrupa bölünür:

1. Qeyri-sərbəst əlavə (Close Apposition);
2. Sərbəst əlavə (Loose Apposition); [1, səh. 396].

1. Qeyri-sərbəst əlavə isimlə sıx əlaqəyə girərək bir tam kimi çıxış edir, isimdən əvvəl gəlir və əlavə isimlə birlikdə bir vurğu ilə oxunur. Qeyri-sərbəst əlavələrin semantik mənasına gəlincə isə, onlar ən çox qohumluq, rütbə, titul, vəzifə və s. Kimi mənalar bildirən sözlərdən ibarət olur, məsələn*: Uncle George, Aunt Amy, Colonel Richard və s.*

"I don't want you to forget her. Have you got a picture of her?"

"Yes, I think so. Anyhow, Aunt Marion has. Why don't you want me to forget her?

"Mən istəmirəm ki, sən onu unudasan. Səndə onun şəkli var?"

"Düşünürəm ki, var. Hər halda Marion xalada var. Nə üçün onu unutmağımı istəmirsən? [8, səh.23].

2. Sərbəst əlavələrin aid olduqları sözlə əlaqələri zəif olur. Bundan başqa, onlar digər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır.

He woke upon a fine fall day, football weather. "O, gözəl bir payız günündə, futbol havasında yuxudan oyandı" [8, səh.20].

B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya apozitiv təyinin (əlavənin) iki növünü fərqləndirir: sözönlü və sözönsüz əlavə. Məsələn:

Captain Gray və *the city of London* [7, səh.267].

V.İ.Jiqadlo qeyd edir ki, sözönsüz əlavələrdə ümumi ismin qarşısında işarə əvəzliyi və ya yiyəlik əvəzliyi işləndiyi halda, əsas məna yükü ümumi ismin üzərinə düşür, xüsusi isim dəqiqləşdirici element qismində çıxış edir. Məsələn:

I'll be even with that chap Jolly; So that fellow Jolyon was in Paris. "Mən də həmin gənc Jolly ilə birlikdə olacağam; Beləliklə, həmin gənc Jolyon Parisdə idi" [8, səh. 291].

V.İ.Jiqadlo həmçinin qeyd edir ki, sözönsüz, qeyri-sərbəst əlavə isimdən savayı əvəzlik və sayla da ifadə edilə bilər, məsələn: *They all (three, both) looked at Holly.* "Onların hamısı (üçü də, hər ikisi) Holiyə baxdı".

Sözönlü əlavələrdən bəhs edərkən M.Minkoff qeyd edir ki, bu cür konstruksiyalar ingilis dili üçün xarakterik deyildir, çünki iki isim yanaşı işləndikdə birinci isim predmetdən çox keyfiyyət bildirəcəkdir [7, səh.268]. Qeyd etmək lazımdır ki, sözönü ilə işlənən əlavələr predmetin adını bildirir. Buna görə də, onlar mənsubiyyət və ya başqa əlaqə mənası olan söz birləşmələrindən fərqləndirilməlidir. Müqayisə et: *The city of London - the door of the room.* Birinci ifadədə predmetin adı qeyd edildiyi halda, ikinci ifadədə elementlər arasında mənsubiyyət əlaqəsi ifadə edilmişdir.

Birinci fikrin, yəni əlavənin təyinin bir növü olması fikrinin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, apozitiv təyin (apozisiya-əlavə) təyinin xüsusi bir növü olub, təyin edilən söz haqqında əlavə məlumat verir.

Müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələrindən bəhs edərkən A.S.Hornbi onları iki əsas qrupa ayırmışdır: əsli sifətlər və sifətin ekvivalentləri. Onun fikrincə, əsli sifət dedikdə həm atributiv, həm də predikativ funksiyada çıxış edə bilən, müqayisə və üstünlük dərəcəsində işlənən və tərzi-hərəkət, dərəcə bildirən zərfliklə təyin edilə bilən dil vahidləri nəzərdə tutulur. Lakin məlumdur ki, təyin funksiyasında yalnız əsli sifətlər deyil, digər əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər (isimlər, əvəzliklər, feilin şəxssiz formaları, say, ismi birləşmələr, təyin budaq cümlələri və s.) də çıxış edə bilir. A.S.Hornbi bu sözləri sifətin ekvivalentləri adlandırmışdır [7, səh.12]. Beləliklə, təyinin ifadə vasitələrini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İsimlər, məsələn: *a flower bed – çiçək yatağı*

2. Sifətlər, məsələn*: icy water- buzlu su;*

3. Feilin şəxssiz formaları, məsələn:

a) məsdər –*He was the first* ***to come*** *to the finish*. – "O, finişə çatan birinci adam idi".

b) cerund – *a dancing hall*–"rəqs zalı":

c) feili sifət – *the dancing girl* – "rəqs edən qız": *the written letter* – "yazılmış məktub":

4. Zərf, məsələn: *the above statement*–"yuxarıda qeyd edilən bəyənat";

5. Yiyəlik halda olan isimlər, məsələn: *John's hat* – "Conun şlyapası", *a twenty minutes' talk* – "iyirmi dəqiqəlik söhbət", *a bad temper of yours* – "sənin pis xarakterin";

6. Sözönülü ifadələr, məsələn: *a table in the corner* –"küncdəki stol";

7. Təyin budaq cümlələri, məsələn: *The place where they had to meet was very pleasant*. – "Onların görüşməli olduqları yer cox gözəl idi".

Adlıq halda olan isimlərin təyin funksiyasında çıxış etməsi ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. Təyin funksiyasında işlənən bu cür isimlərin sifət yoxsa isim hesab edilmələri mübahisə doğuran suallardan biridir. H.Suitin fikrincə, təyin funksiyasında işlənən adlıq halda olan isimlər sifətə xas olan funksiyanı (təyin) icra etmələrinə baxmayaraq isim hesab edilir [5, səh. 13]. O.Yespersen isə bu fikir ilə razılaşmayaraq belə hesab edir ki, bu situasiyada işlənən bir çox isimlər sifətə çox yaxın olur [3, səh. 54]. Fikrini təsdiqləmək üçün o, aşağıdakı nümunələri misal gətirir:

1) atributiv mənada işlənən ismin sifətin dərəcələrində işlənməsi*: the bottomest end of the scale* "şkalanın ən aşağı həddi";

2) atributiv isimlərin zərflərlə, o cümlədən müqayisə və üstünlük mənasında işlənən *more və the most* zərfləri ilə işlənməsi*: the most matter-of-fact order* "ən əhəmiyyətli qayda";

3) atributiv isimlərin sifətlərlə birlikdə həmcins cümlə üzvü kimi isimlərin qarşısında işlənməsi*: the lonely, bare, stone houses;* "tək, çılpaq, daş evlər".

4) ismin predikativ kimi işlənməsi: *I am perfectly matter-of-fact.* "Mən mükəmməl bir insanam".

Qeyd etmək lazımdır ki, O.Yespersenin atributiv funksiyada işlənən isimləri sifət hesab etməsi dilçilər tərəfindən bir mənalı qarşılanmamışdır. İlk növbədə hər hansı sözün bu və ya digər sinfə daxil olması üç əlamətə görə - morfoloji, sintaktik və semantik əlamətə görə aparılır. Əgər hər hansı söz konkret bir nitq hissəsinə aiddirsə, bu o deməkdir ki, həmin söz həmişə həmin nitq hissəsinə aid olacaqdır. İstənilən sözün başqa nitq hissəsinə aid olması onun hansı situasiyada və hansı sözlərlə işlənməsindən asılı olmayıb, yalnız dilin tarixi inkişafı nəticəsində gerçəkləşə bilər. V.İ.Jiqadlo bunu sübut etmək üçün *private* "şəxsi,özəl" sifətini nümunə gətirmişdir. Belə ki, tarixən sifət olan bu söz substantivləşərkən ismə xas olan morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərə yiyələnmişdir: morfoloji xüsusiyyət kimi ismin hal və kəmiyyət kateqoriyasına (*privates* "sıravi əsgərlər"; *the private's uniform*"sıravi əsgərin uinforması") malik olmasını, sintaktik və semantik əlamət kimi ismə xas olan məna və funksiyalarda işlənməsini qeyd etmək olar. Fikrimizcə, O.Yespersenin təyin funksiyasında işlənən bütün isimlərin sifət hesab edilməsi iki səbəbdən qəbul edilən deyildir. Birincisi, yuxarıda sadalanan hallar, yəni atributiv mənada işlənən ismin sifətin dərəcələrində işlənməsi, atributiv isimlərin zərflərlə işlənməsi, atributiv isimlərin sifətlərlə birlikdə həmcins cümlə üzvü kimi isimlərin qarşısında işlənməsi, ismin predikativ kimi işlənməsi xüsusiyyəti heç də bütün isimlərə şamil edilmir. İkincisi, adlıq halda olan isimlərin demək olar ki, hamısı prepozitiv təyin kimi çıxış edə bilir. Əgər O.Yespersenin fikri ilə razılaşsaq, bu o demək olar ki, ümumiyyətlə isim kimi nitq hissəsi yoxdur. İsmin təyin kimi işlənməsini V.İ.Jiqadlo ingilis dilində ismin icra etdiyi sintaktik funksiyalardan biri kimi qəbul edir. Onun fikrincə, bu zaman təyin funksiyasında işlənən isim təyin etdiyi ismin qarşısında işlənir [8, səh. 287]. Təyin edilən sözün qarşısında bir neçə müxtəlif nitq hissəsi (sifət, say, isim) ilə ifadə edilmiş təyin olduqda, isimlə ifadə edilmiş təyin, bir qayda olaraq, təyin edilən sözün bilavasitə qarşısında dayanır. Məsələn: *They went up the bare rock face to the slit trenches.*"Onlar çılpaq qayaların üstündən xəndəklərə doğru getdilər".

Müasir ingilis dilində təyin və onun ifadə vasitələrini nəzərdən keçirdikdən sonra biz belə qənaətə gəldik ki, müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələri öz semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, onların hamısı təyin edilən sözdən semantik-sintaktik cəhətdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı.: Qismət, 2007, 587 s.
2.Ganshina M.A. Vasilyevskaya N.M. English grammar, Higher School Publishing house, 1964, 547 pp.
3. Jespersen O. Essentials of English Grammar, L.: George Allen & Unwin, 1946, 387 pp.(161-179)
4. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.J. A Course In English Grammar, M.: Издательство «Высшая Школа», 1967, 297 pp.
5. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical, Part II. Syntax, Oxford: Clarenden Press, 1958, 127 pp.
6. Stories for discussion: Irwin Shaw "Return to Kansas City" pp.6-12; Fitzgerald F.S. "Babylon Revisited" pp.16-34.
7. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. — М.: Высшая школа, 1983.
8. Жигадло В.И. Иванова И.П. Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики), М.: Издательство Литература на Иностранном Языке, 1956, 349 стр.

Нюбар Шахмалыева

СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются средства выражения определения в современном английском языке. Несмотря на многочисленные исследования, определение и средства его выражения до сих пор является объектом возникновения спорных вопросов. Определение второстепенный член предложения, обозначающий признак, качество и свойство предмета или лица. Хотя определения, данные лингвистами различаются, в большинстве случаев они совпадают. Это связано с тем, что определение обозначает признак предмета. В отличие от других, ориентированных на глагол членов предложения – подлежащее, дополнение и обстоятельство, по синтаксическим связям предложения, определение является ориентированным на существительное. Один из наиболее спорных вопросов заключается в том, какими языковыми единицами выражаются типы определения. Некоторые лингвисты, изучая определение на уровне словосочетания, считают, что определение, выражаясь словосочетанием, существительным, местоимением, субстантивированным прилагательным, выступает как второстепенный член предложения, выполняющий дополнительную функцию. Другими словами, определение предоставляет дополнительную инцормацию об антецеденте

(определяемое слово). В английском языке, определение и определяемое слово являются структурно целостными. Для избежания повтора или повышения эмфатичности определяемого слова, вместо неиспользованного определяемого слова используется слово-заменитель.

Ключевые слова: *средства выражения, субъективный атрибут, объективный атрибут, аппозитивный атрибут.*

Nubar Shahmaliyeva

THE MEANS OF EXPRESSING AN ATTRIBUTE IN MODERN ENGLISH

SUMMARY

The article discusses the means of expressing an attribute in modern English. Despite numerous studies, an attribute and means of expression are still the subject of controversial issues. An attribute is a secondary member of a sentence denoting a feature, quality and property of an object or person. Although the definitions given by linguists vary, in most cases they are the same. This is due to the fact that an attribute denotes a feature of the subject.Unlike other verb-oriented sentence members - the subject, object and adverbial modifier, according to the syntactic relations of the sentence, attribute is noun-oriented.One of the most controversial issues is what language units express types of an attribute. Some linguists, studying an attribute at the level of collocation, believe that an attribute, expressed as a collocation, noun, pronoun, substantive adjective, acts as a secondary member of the sentence, performing an additional function.In other words, an attribute provides additional information about the antecedent (defined word).In English, attribute and defined word are structurally holistic. In order to avoid repetition or enhancing the emphaticity of a defined word, a substitute word is used instead of an unused defined word.

Key words: *means of expression, subjective attribute, objective attribute, appositive attribute;*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: ATU Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor Məmmədova Z.Ş. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALA MASIMOVA
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Azerbaijan State Oil and Industry University
lale.mesimova70@mail.ru

COLLOCATIONS AND WORD PARTNERSHIPS

Abstract

Vocabulary is a crucial part of any language. That is why, while learning any language, higher importance is given to understanding and learning of the vocabulary. A familiar grouping of words which appears together because of their habitual use and thus creating the same meaning is called collocation. Suppose when we say, 'heavy rain' instead of big or 'strong rain', it conveys the meaning that it is raining heavily.

Although in the above example 'strong rain' or the big rain conveys the same meaning. In fact, both of them are also grammatically correct. But, the use of 'big rain' or 'strong rain' will sound strange. Thus, we use heavy rain to sound natural and a lot better English.

Similarly, there are many such examples where we use a particular set of groups of words to sound naturally correct. A group of words that are expected to be together can also be defined as collocations. Some more examples of collocations are to do homework, 'to make the bed, to take a risk', etc.

Besides the reasons mentioned above, there are reasons as well for using collocations. These are:

- Making the use of the English language natural and interesting
- As it follows a particular order, it helps in adhering to pre-decided and a proper structure of the English language
- Helps in beautifying the language
- Make better use of words or group of words by presenting it in better form
- It enhances the use of language and thereby comparatively leads to innovation of the English language

Key words: collocation, word partnership, language, vocabulary, lexical approach, phrase, understanding

In general, collocation is placing words together in a determined order. Collocations are thus the relationship between two words or groups of words that often go together and form a partnership. Two or more words become glued together implying a proper order which make it easy for speakers of L1 to predict what comes next once they have heard the first one. Collocations are learnt through large amounts of reading input. It involves the choice of the right words in the right order.

Partnerships or collocations are of different types. Sometimes other names are given for grammatical reasons: idioms, compound adjectives: Off-peak, compound

nouns (noun + noun: sunglasses, baby-sitter (verb + preposition): turnover, cutback), Phrasal verbs: give up. There are also other partnerships which people label binomials: rough and ready, sooner or later, odds and ends, by and large, done and dusted. There are sometimes even trinomials. Collocation data shows that the mutual information score for the words "heavy" and "smoker is much higher than the score "strong" and "smoker". This type of labelling is unfortunately not very useful. Such words no matter what parts of speech they are ought to be labelled word partnerships or collocations. As the word collocation is nothing but made up of two parts: "co" meaning with and location, i.e. occur in the same place. But grammar and vocabulary labelling as with other phenomena in life are often confusing or even misleading.

There is a collocation clash when words are placed together which should not occur together, according to the rules or usage of a particular language. Languages have their own systems and concepts and collocations are part of that individual system. A collocation clash occurs when there is some semantic or pragmatic incompatibility between the words ([1]Evans, Matthew, and Lesley Jeffries. 2011. The Rise of Choice as an Absolute 'Good'). Consequently, it is important to raise awareness of finding the right partner and that a right partner in one language does not necessarily mean it can be applied to another even if they are genetically related. Translators too need to be aware of these linguistic partnerships and clashes.

The following are typically collocation clashes in English but could be the right partners in other languages:

She is making holiday (going on holiday, spending holiday). She is getting a baby (having a baby). Collocation clashes sometimes occur in English Bible versions: "for I will give you speech and wisdom": It is appropriate in English to collocate "give" and "wisdom". But in English the verb "give" does not collocate with the noun object speech. To properly express the meaning "give speech", a translator needs to find a synonym for "speech", which will collocate properly, according to English grammar ("give" and "words", a synonym for "speech", collocate for some speakers of English, and this happens to be the collocation). Almost all good dictionaries give collocations. There are also dictionaries of collocations. The Lexical approach focuses on lexis and therefore collocation rather than the more traditional grammar first. Learning collocations leads to an increase in written and spoken fluency.

Collocation is a tool commonly used in Corpus Linguistics. It involves the study of which words are particularly likely to occur with other words. For example, the adjective 'strident' might be found to collocate frequently with 'feminism', or 'lazy' might be a collocate of 'student'. The study of collocation has benefited from recent advances in computer corpora technology, with programs such as Matrix allowing researchers to access statistics compiling the common collocates of search terms. The idea that collocation can be of use in understanding how we use and comprehend language is acknowledged by Firth[2] (Firth, John Rupert. 1957. Papers

in Linguistics) in his suggestion that "You shall know a word by the company it keeps". Just as a dictionary describes a word using other words, so our own internal understanding of a word is connected with our understanding of other words. This helps explain why different people have different understandings of words: those who mainly read about 'feminism' in academic journals might understand the word as meaning 'the importance of equality between the sexes' whilst those who mainly see the word mentioned in the tabloid press might associate it with bra-burning and 'political correctness gone mad'. Corpus studies have sought to provide linguistic evidence for how we gain these understandings by looking at spoken or written language to investigate what certain words most common collocates are. For example, Gabrielatos and Baker[3] (Gabrielatos, Costas and Paul Baker. 2008. "Fleeing, Sneaking, Flooding) find that many of the collocates of terms such as 'refugees' and 'asylum seekers' in British news articles have to do with entry and legality, e.g. 'influx' and 'trying to break into'.

Particular words and phrases often become 'buzzwords' in politics and the media, and one can get the impression that a word's meaning is changing or expanding when it becomes more common in a particular genre of texts. In their study of the rising use of the word 'choice' in British politics, Jeffries and Evans (Evans, Matthew, and Lesley Jeffries. 2011. The Rise of Choice as an Absolute 'Good') look at collocation to identify some of the words that contribute to the changing meaning of the word 'choice' in politics[4]. For example, 'choice' is often pre-modified by words such as 'greater' 'increased' and 'more' hinting at the quantifiability of 'choice' and its employment by politicians as a potential vote-winner which they assume voters will see as a good thing (you might think you have plenty of choice now, but we'll give you even more!). Another collocate of 'choice' is the adjective 'real', which suggests that choice is becoming something that can be judged in terms of its veracity: as well as the standard, 'genuine' sort of choice, there must also exist some sort of 'false' choice.

Advanced students need to be aware of the importance of collocation. It's probably most helpful to begin with the second premise – that students need to be aware of the importance of patterns such as collocation. With the rise and rise of the Lexical Approach, there is a lot of support for this viewpoint. I agree with you that advanced students need to be aware of the importance of collocation, and I would go further and suggest that we, as teachers, need to start raising awareness of collocations early in their English learning career so it is not just something that appears later in the curriculum for more advanced learners.

One of the key points to consider is the kind of 'chunks' you are going to focus on at lower levels. Rather than learning ever lengthening lists of new rare words, students may become more effective communicators by combining the words they already have in new and useful ways.

At elementary level, I would suggest simply teaching in chunks, those to be decided on by you, according to the usual criteria of frequency and usefulness. That we have a meal rather than take a meal is essential to the elementary learner being able to express himself. Get into the habit of including useful collocations at the write-up stage of a lesson – showing on the whiteboard the typical partnerships that students need to be aware of.

The use of columns and substitution tables is very helpful here and gives a model for students to follow in their own vocabulary notebooks. At advanced levels, as you suggest, students really need to be aware of collocation if they are to be effective in English. And here at higher levels, there is the possibility of students discovering useful word partnerships themselves. Rather than focusing on grammar, they need to be looking at patterns in a more general sense.

Texts are a great way in to noticing collocations. The choice of text will depend on your students' needs – newspaper pages and novels tend to throw up different varieties, for example. It's important to let your choice be guided by what kind of English your students are going to need when choosing what to focus on - are they going to be speaking to native speakers, using English in formal situations? Students of general English should be exposed to a wide variety of both written and spoken texts.

An understanding of collocation is vital for all learners, and for those on advanced level courses, it is essential that they are not only aware of the variety and sheer density of this feature of the language but that they actively acquire more and more collocations both within and outside the formal teaching situation. It is only by doing this through increased exposure that they can be assured of leaving the intermediate plateau behind.

References

1. Evans, Matthew, and Lesley Jeffries. 2011. The Rise of Choice as an Absolute 'Good': A Study of British Manifestos (1900-2010). University of Huddersfield: unpublished article.

2. Firth, John Rupert. 1957. Papers in Linguistics. London: Oxford University Press.

3. Gabrielatos, Costas and Paul Baker. 2008. "Fleeing, Sneaking, Flooding: A Corpus Analysis of Discursive Constructions of Refugees and Asylum Seekers in the UK Press, 1996-2005". Journal of English Linguistics 36 (1), 5-38.

L.A.MƏSİMOVA

XÜLASƏ
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Lüğət hər hansı bir dilin həlledici hissəsidir. Odur ki, hər hansı bir dili öyrənərkən söz ehtiyatını anlamağa və öyrənməyə daha yüksək əhəmiyyət verilir. Həmişə istifadə edildikləri üçün birlikdə görünən və bununla da eyni mənanı yaradan sözlərin tanış qruplaşmasına kollokasiya (söz birləşmələri) deyilir. Fərz edək ki, 'heavy rain' əvəzinə 'big rain' dedikdə, güclü yağış mənasını verir.

Yuxarıdakı nümunədə 'heavy rain' və ya 'big rain' eyni mənanı ifadə edir. Əslində hər ikisi də qrammatik cəhətdən düzgündür. Ancaq 'big rain' birləşməsinin istifadəsi qəribə səslənəcək. Beləliklə, təbii və daha yaxşı İngilis dilində səsləndirmək üçün 'heavy rain' birləşməsindən istifadə edirik.

Eynilə, təbii olaraq düzgün səsləndirmək üçün müəyyən bir söz qrupundan istifadə etdiyimiz bu cür nümunələr çoxdur. Birlikdə olması gözlənilən bir qrup söz birləşməsi olaraq da təyin edilə bilər. Bir-birinə daha çox uyğunlaşma nümunəsi kimi 'to make the bed, to take a risk' və s. göstərmək olar.

Yuxarıda göstərilən səbəblərdən başqa, kollokasiyaların (söz birləşmələrinin) istifadəsinin başqa səbəbləri də var. Bunlar aşağıdakılardır:

• İngilis dilinin istifadəsini təbii və maraqlı edir

• Dili gözəlləşdirməyə kömək edir

• Daha yaxşı formada təqdim edərək sözlərdən və ya sözlər qrupundan daha yaxşı istifadə edir

• Dilin istifadəsini genişləndirir və bununla müqayisədə İngilis dilinin yeniləşməsinə səbəb olur

Açar sözlər: söz birləşməsi, söz ortaqlığı, dil, söz ehtiyatı, leksik yanaşma, ifadə, anlayış

Л.А.МАСИМОВА

РЕЗЮМЕ
СЛОВОСОЧЕТАНИЯ И СЛОВЕСНЫЕ ПАРТНЕРСТВА

Словарный запас - важная часть любого языка. Вот почему при изучении любого языка большое значение придается пониманию и изучению словарного запаса. Знакомая группа слов, которая появляется вместе из-за их обычного употребления и, таким образом, создает одно и то же значение, называется словосочетанием. Предположим, когда мы говорим «heavy rain» вместо «big rain», это означает, что идет сильный дождь.

Хотя в приведенном выше примере «heavy rain» или сильный дождь имеют то же значение. Фактически, оба они также грамматически правильны. Но использование слов «strong rain» или «big rain» будет звучать странно.

Таким образом, мы используем «heavy rain», чтобы звучать естественно и улучшить английский.

Точно так же есть много таких примеров, когда мы используем определенный набор групп слов, чтобы звучать естественно правильно. Группа слов, которые должны быть вместе, также может быть определена как словосочетание. Еще несколько примеров словосочетаний: ‘to make the bed, to take a risk’ и т. Д.

Помимо причин, упомянутых выше, есть также причины для использования словосочетаний. Эти:

• Использование английского языка естественно и интересно

• Поскольку он следует определенному порядку, он помогает придерживаться заранее решенной и надлежащей структуры английского языка

• Помогает украсить язык

• Лучше используйте слова или группы слов, представив их в лучшей форме.

• Это улучшает использование языка и, таким образом, приводит к сравнительно новаторству английского языка.

Ключевые слова: словосочетание, словесное партнерство, язык, лексика, лексический подход, фраза, понимание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTAC RÜSTƏMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç.60
rustamli87@mail.ru

FƏRHAD ZEYNALOV İRSİNİN TÜRK DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA YERİ

Xülasə

Məqalədə Fərhad Zeynalovun türk dillərinin və türkologiyanın inkişafında göstərdiyi xidmətlərdən bəhs olunmuşdur. 1950-ci illərin sonu, 1960-cı illərin əvvəllərində elmi araşdırmaçılıq fəaliyyətinə başlamasından və onun hərtərəfli elmi tədqiqatlarının türk dillərinin öyrənilməsində böyük rol oynadığı burada göstərilmişdir. Professor Fərhad Zeynalov "Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu" adlı elmi əsərində türk dillərinin həm geneoloji, həm də tipoloji cəhətdən bir-birilərinə çox yaxın olan dillər qrupu olması və onların bu istiqamət üzrə bir çox xüsusiyyətlərindən söz açır. Alman alimi Dörferin türk dillərinin bölgüsü ilə Fərhad Zeynalovun bölgüsünün fərqli nüansları məqalədə öz əksini tapmışdır. "Xalac dilinin ayrıca bir dil yox, Azərbaycan dilinin dialekti olduğu" söyləyən Fərhad Zeynalovla bir çox dünya türkoloqlarının razılaşdığı vurğulanmışdır. Professor Fərhad Zeynalovun elmi irsi o qədər genişdir ki, hazırda da həm bütün Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində əsərləri dərslik kimi istifadə olunur, həm də xarici ölkələrin türkoloqları onun elmi yaradıcılığından bir mənbə kimi yararlanırlar. Eyni zamanda Fərhad Zeynalovun türk dillərində köməkçi nitq hissələrini tədqiq edən alimlərin apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq onları bir neçə qrupa bölməsi məqalədə göstərilmişdir. Əsas nitq hissələrinə gəldikdə isə professor Fərhad Zeynalov "Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü" əsərində nitq hissələri ilə bağlı bir çox aktual məsələlərə toxunduğu burada öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, türkologiya, türk dillərinin geneoloji qrupları,köməkçi nitq hissələri və əsas nitq hissələri, müqayisəli qrammatika.

Azərbaycan elmi irsində, xüsusilə də dilçilik sahəsində dərin iz buraxmış alimlərdən biri də professor Fərhad Zeynalovdur. Onun yaratdığı və gələcək nəslə ərmağan etdiyi dəyərli elmi irsi hələ də istər dilçilik, istərsə də türkologiya sahəsində hazırda da öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Onun "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası(I-II)", "Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri" və bu kimi onlarca elmi əsər, məqalə və dissertasiyaları bunun bariz sübutudur. Fərhad Zeynalovun diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onun bəzi elmi araşdırmalarını, (öz dövrünə qədərki dilçi alimlərin qəbul etdiyi Xalac dialektinin müstəqil dil olması faktını çoxlu tutarlı dəlillərlə təkzib etməsi və s.) hər hansı bir tədqiqat səfəri etmədən ən adi və tutarlı dəlillərlə, dil örnəkləri, nümunələrlə sübut etməsidir. Halbuki həmin bölgələrə tədqiqat səfərləri

etmiş xarici ölkələrin türkoloqları əllərində tutarlı nümunələr olsa belə çıxardığı nəticə və aksiomaların mümkünsüzlüyünü anlamaqda çətinlik çəkmişlər. Bu, təbii ki, Fərhad Zeynalov sarıdan yüksək intelektuallıq tələb edən bir haldır.

Azərbaycan Dövlət Universiteti müəyyən bir müddətdən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Bu zaman təbii ki dilimizin inkişafı, o cümlədən, digər türk dilləri ilə əlaqələr, tarixi qohumluq və s. kimi məsələlərin öyrənilməsinə də tez bir zamanda tələbat yarandı.Professor Fərhad Zeynalov bu dövrdə yəni, 1950-ci illərin sonu, 1960-cı illərin əvvəllərində elmi araşdırmaçılıq fəaliyyətinə başlayır. Onun hərtərəfli elmi tədqiqatları türk dillərinin öyrənilməsində çox böyük rol oynadı. Fərhad Zeynalov demək olar ki, dilçiliyin bütün sahə və şöbələri baxımından türk dillərini tədqiq etmişdir.Buraya əsasən aşağıdakılar daxildir.

Fonetika
Leksika
Morfologiya
Sintaksis

Bundan əlavə professor Fərhad Zeynalov "Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu" adlı elmi əsərində türk dillərinin həm geneoloji, həm də tipoloji cəhətdən bir-birilərinə çox yaxın olan dillər qrupu olması və onların bu istiqamət üzrə irəlidə qeyd edəcəyimiz bir çox xüsusiyyətlərindən söz açır. (1) Əvvəldə qeyd etdiyimiz məlumatdan yola çıxaraq Fərhad Zeynalovun uğurlu tədqiqat işi və türk dilləri üçün nəticələrindən söz açmaq pis olmaz.

Alman alimi Gerhard Dörferin İran ərazisində, daha dəqiq desək Xalacların yaşadığı ərazidə apardığı dilçilik sahəsi üzrə tədqiqatları və gəldiyi nəticələr şox maraqlıdır. Dörfer əvvəllər Fərhad Zeynalovun, Məmmədağa Şirəliyevin, müasir dövrdə isə Elburus Əzizovun Azərbaycan dialektlərinin sırasına daxil etdiyi Xalac qrupu dialektini ayrıca mütəqil bir türk dili olaraq qeyd etmişdir. Bundan əlavə Aleksandr Romoskeviç, həmçinin Avrel Şteyn Qaşqay türklərinin dili ilə bağlı araşdırmalarında Qaşqay dilini Azərbaycan dilinin bir ləhcəsi, Gerhard Dörfer isə azərbaycan dialektlərinin 10-cu qrupuna aid etmişdir. Professor Fərhad Zeynalov bu iddialara bir-bir açıqlama vermiş, bəzi alimlərin fikir ayrılıqlarını aradan aldırmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, Dörferin türk dillərinin bölgüsü ilə Fərhad Zeynalovun bölgüsünə baxsaq fərqli və maraqlı nüansları əldə etmiş olarıq.

Dörfer "İranda türklər" adlı əsərində Azərbaycan dili və onun dialektləri, həmçinin Oğuz qrupu türk dilləri və dialektləri haqqında məlumat verərkən yazır: "Təkcə türk dili ailəsinin yeddi dili vardır. Bunlar: oğuzca, qıpçaqca, uyğurca, güney sibircə, yakutca, xalacca və bolqarcadır". Bundan əlavə adı çəkilən əsərdə Dörfer oğuz qrupu türk dillərinin 5 dil ailəsinə bölündüyünü iddia edir. Burada əsas diqqətimizi şivə, şivə qrupu, dialekt izoqlosları, onların termin olaraq məna fərqliliyinə yönəltməliyik. Çünki Dörferin əsəri ilə tanış olarkən görürük ki, sözügedən terminlərin heç bir mənası qalmır. Bir dilə məxsus dialekt və şivələr ayrıca bir müstəqil dil kimi göstərilirsə onda elmin və ya önə sürülmüş aksiomaların

dəqiqliyi barədə bəzi araşdırmaçıların beynində səhv fikirlər formalaşır.Buna doğru istiqamət vermək üçün sözügedən termin və izoqlosların məna fərqini burada qeyd etməyi lazım bildik. Buna görə də dilçi alim Elbrus Əzizovun fikirlərini bilmək daha maraqlı olardı. O yazır:

"Terminlərin düzgün işlədilməsi elmdə mühüm şərtdir. Hətta Azərbaycan dilçiliyində bəzən "məhəlçilik" termini əvəzinə absurd səsləndirilən "şiveçilik" sözünün işlədilməsinə də təsadüf edilir. Azərbaycan dilçiliyində dialekt terminin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında işlədilməsi türkologiyada dolaşıqlıq törətmiş, müəyyən bir ərazidə "dialektin", yoxsa "şivənin" mövcud olması problemini yaratmışdır". (9.107) Bundan əlavə dialekt və şivələr haqda danışarkən xarici dialektoloqların da fikrini bilmək maraqlı olar. R.İ.Avanesov və V.Q.Orlovanın redaktəsi ilə çap olunmuş rus dilçiliyinin ən samballı əsərlərindən sayılan "Rus dialektologiyası"nda məhəlli dialekt anlayışı haqqında deyilir: "Dialekt yerli sakinlərin ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyən əraziyə yayılmış və dil sisteminin nisbi birliyi ilə səciyyələnən dil növüdür". Göründüyü kimi, bu haqda çoxlu mülahizə və faktları qeyd etmək mümkündür. Burdan yola çıxaraq biz deyə bilərik ki, bəzi dilçilərin tam oturuşmamış dil faktlarını ayrı bir dil kimi qələmə verməsi iki amilə görə baş verə bilər: ya dialekt , şivə və dominant dil terminlərini yuxarıda qeyd edildiyi kimi qarışdırır,ya da əsas,dominant dilin tarixi haqda məlumat qıtlığına sahibdir.

İndi isə Dörferin yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgüsünə nəzər salaq.

1.Batı oğuzca-Türkiyə türkcəsi
2.Orta oğuzca-Azərbaycan türkcəsi
3.Güney oğuzca-Qəzvinə qədər uzanan ləhcələr
4.Kuzeydoğu oğuzca-Özbək türkcəsinin də daxil olduğu Xorasan türkcəsi
5.Kuzey oğuzca-Türkməncə

Maraqlısı budur ki ,Oğuz qrupu türk dillərindən olan qaqauz dili G.Dörferin bölgüsündə yoxdur və Azərbaycan dilinin Qəzvin, Xorasan və Xalac ləhcələri ayrıca bir dil kimi göstərilmişdir.

Professor Fərhad Zeynalov isə türk dillərini geneoloji cəhətdən 7 qrupa bölmüşdür.Təbii ki,bu bölgü Dörferin bölgüsündən bəzi fərqləri ilə seçilir.Biz bu bölgünü aşağıdakı kimi verə bilərik.

1.Oğuz
2.Bulqar
3.Qıpçaq
4.Karluq-Uyğur
5.Uyğur-Oğuz
6.Çuvaş
7.Yakut

Amma bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında isə Fərhad Zeynalovun bu bölgüsü bəzi fərqli xüsusiyyət və ünsürlərlə verilir. Bu fərqliliyi cədvəl şəklində ümumiləşdirərək belə təqdim etmək olar.

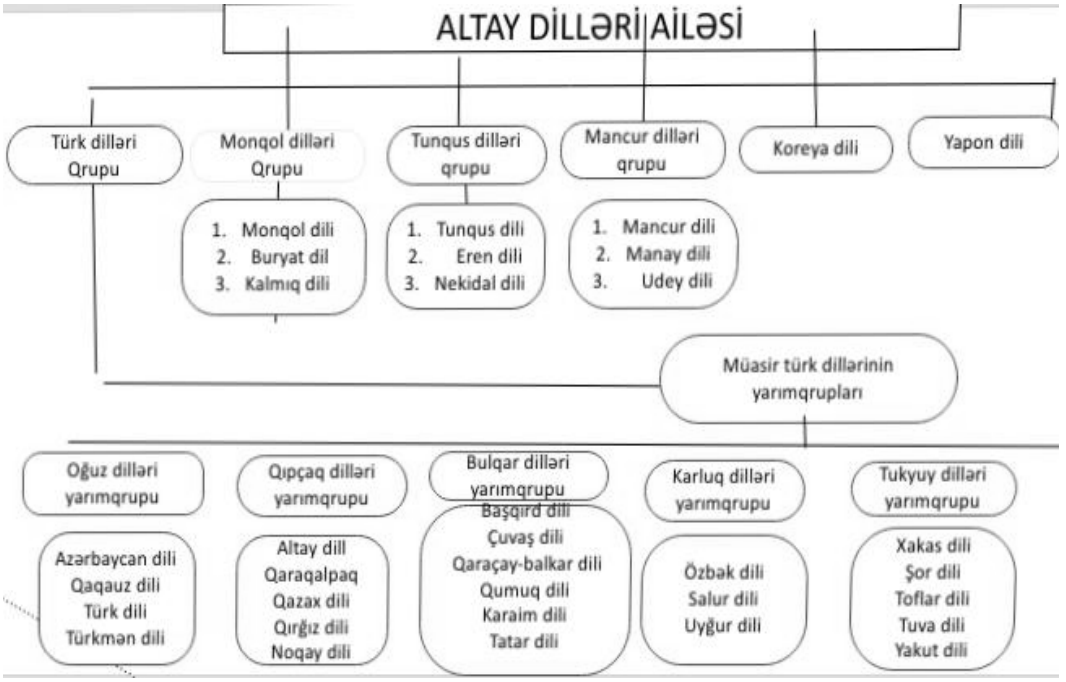

Dilçilikdəki, xüsusilə də türkologiyadakı bu kimi probemlərin bir hissəsi məhz professor Fərhad Zeynalovun təşəbbüsü ilə həll olunmuşdur. Biz Xalac dialekti ilə bağlı məsələni Fərhad Zeynalovun bir fikri ilə sonlandırmaq fikrindəyik. O, yazır: "Xalac dili ayrıca bir dil yox, Azərbaycan dilinin dialektidir." Bir çox dünya türkoloqları da Fərhad Zeynalovun bu fikri ilə razılaşmışlar. Maraqlısı budur ki, bu araşdırmanı o, məhz Dörferin öz tədqiqatı əsasında aparmışdır. Çünki İran və Sovet Azərbaycanının sərhədləri sözü gedən dövrdə bağlı olduğuna görə Fərhad Zeynalov Xalac dialekti haqda yalnız bu yolla məlumatlana bilərdi. Təbii ki, bu məsələdə professor Fərhad Zeynalovun köməyinə gələn, onun türk dillərinə hərtərəfli bələd olması, həmçinin elmi potensialı idi. (2.128)

Professor Fərhad Zeynalovun elmi irsi o qədər genişdir ki, hazırda da həm bütün Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində əsərləri dərslik kimi istifadə olunur, həm də xarici ölkələrin türkoloqları onun elmi yaradıcılığından bir mənbə kimi yararlanırlar. Bunun bariz və təqdirəlayiq nümunəsidir ki, professor Fərhad Zeynalovun 1974-1975-ci illərdə çap etdirdiyi iki cildlik "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, əsəri nəşr olunduqdan sonra 1977-ci ildə A.M.Şerbakın, 1979-cu ildə isə B.A.Serebrennikovun və H.Z.Hacıyevanın eyni adlı əsərləri nəşr olunur. Bəzi

qaynaqlarda bu müəlliflərin Fərhad Zeynalovdan bəhrələnərk həmin elmi əsərləri yazdıqları faktları da qeyd olunur. Təbii ki bu uyğun bir fikirdir. Çünki hələ o dövrə qədər bu mövzuda Fərhad Zeynalov kimi dəqiq və aydın bir əsər ortaya qoyan alimlər demək olar ki yox idi. Maraqlısı budur ki, sözügedən dövrdə Moskva və Lenninqrad türkoloqları bir çox mövzuda əyalət türkoloqlarını qabaqlayırdı. Çünki adını çəkdiyimiz bu şəhərlər Sovet Rusiyasının elm və digər sahələrində inkişaf etmiş, qabaqcıl şəhərləri idi. Bakı şəhəri isə Zaqafqaziya mühitində elm və təhsil səviyyəsi, həmçinin iqtisadiyyatı inkişafına görə ən qabaqcıl mərkəz sayılsa da Ümumrusiya sərhədləri daxilində sadəcə əyalət şəhəri idi. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərin Fərhad Zeynalovun elmi yaradıcılıq dövründə tamam əksi baş verir. Professor Fərhad Zeynalovun əsərləri ilə maraqlanan alim və türkoloqlar onun bir əyalət alimi olduğuna inanmırdılar.

İndi isə professor Fərhad Zeynalovun dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri üzrə türkoloji istiqamətdə apardığı işlərlə yaxından tanış olaq.

Köməkçi nitq hissələri.

Professor Fərhad Zeynalov türk dillərində köməkçi nitq hissələri problemi barədə də öz dəyərli tədqiqatları ilə dünya türkoloqları arasında özünəməxsus, fərqli mövqeyi ilə seçilir.Onun ərsəyə gətirdiyi və 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi "Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri" adlı əsərində türk dillərində köməkçi nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri xarici və yerli türkoloqların tədqiqat obyektində və s. kimi məsələlərə toxunur. Fərhad Zeynalov türk dillərində köməkçi nitq hissələrini tədqiq edən alimlərin apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq onları bir neçə qrupa bölmüşdür.

1.Köməkçi nitq hissələrinə qoşma,bağlayıcı və nidalardan əlavə zərflər,eləcə də müxtəlif söz düzəldici ,forma düzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri də daxil edənlər.

2.Köməkçi nitq hissələrinə qoşma,bağlayıcı və nidaları daxil edənlər.

3.Köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı,ədat və nidaları daxil edənlər.

4.Köməkçi nitq hissələrinə qoşma ,bağlayıcı və ədatları daxil edənlər.

5.Köməkçi nitq hissələrinə qoşma ,bağlayıcı,ədat və modal sözləri daxil edənlər.

Onu da qeyd edək ki, bəzi dilçilər bu qrupa hətta köməkçi adları daxil edirlər.

Qoşma, bağlayıcı, nida və bəzi şəkilçiləri köməkçi nitq hissəsi sırasına daxil edən Mirzə Kazım bəy öz əsərində bu barədə geniş məlumat vermişdir. Onun əsərindəki bəzi çatışmayan cəhətləri professor Fərhad Zeynalov bu cür qeyd edir: "Lakin biz həmin köməkçi nitq hissələrinin tərkibində çoxlu sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə də rast gəlirik. Digər qüsurlu cəhət odur ki, qoşmaların tərkibində **-mı** dörd variantlı sual ədatına da təsadüf edilir. Modal sözlər və ədatlar fərqləndirilmədiyindən onların bir qismi zərflərin, qoşma, bağlayıcı və nidaların içərisində verilmiş, bir qismindən isə heç bəhs edilməmişdir." (2.301)

Köməkçi nitq hissələrinə belə yanaşma demək olar ki, tanınmış dilçi və türkoloqların bir çoxunda rast gəlinən haldır. Buraya: İ.A.Belyayev, T.Makarov, A.Samoyloviç, İbrahim Nəcmi və b. aid etmək mümkündür. Bundan başqa Fərhad

Zeynalov "Müasir türk dillərində bağlayıcılar" kitabında bəzi köməkçi nitq hissələrinin, o cümlədən, bağlayıcıların 2 yolla yarandığını qeyd edir.

1.Türk dillərinin öz daxili imkanları hesabına yarananlar.

2.Başqa dillərin təsiri nəticəsində meydana çıxan ,əsasən ərəb və fars,bəzən də rus dillərindən hazır şəkildə alınanlar.

Əsas nitq hissələrinə gəldikdə isə professor Fərhad Zeynalov "Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü" əsərində nitq hissələri ilə bağlı bir çox aktual məsələlərə toxunub. O, yalnız özünün təsnif etdiyi bölgünü yox, həmçinin digər xarici və sovet türkoloqlarının da bu mövzu haqqında araşdırmalarını, bəzi müəlliflərin əsərlərindəki naqislikləri incələyərək özünün fərdi yanaşmasını ortaya qoyur. Müəllif, Babrovnikov, A.Troyanski, Qiqanov, Kavalevski və digər türkoloqların müəyyən fikirləri ilə razılaşır, onlardan ümumiləşdirmələr apararaq nitq hissələrinin tarixi, həm də müasir zamanda dəyişmə, transformasiya, konversiya hadisəsi və formalaşma xüsusiyyətlərini qeyd edir. Praktiki cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik olan bəzi əsərlər də vardır ki, Fərhad Zeynalov onların qüsurlu cəhətlərini qeyd edir. Müəllif yazır:

"M.Terentevin "Грамматика турецкая, пресидская, киргизская и узбекская" adlı əsərini də qeyd etmək lazımdır".

M.Terentevin adıçəkilən əsərinə baxsaq ayrı-ayrı nitq hissələri haqqında heç bir şey qeyd olunmayıb ,sadəcə bir-iki kəlimə ilə kifayətlənmişdir. Müəllif bu dillərdə isim, sifət, say, feil, əvəzlik, zərf, qoşma, nida, bağlayıcı, feili sifət və feili bağlamanı nitq hissələri kimi qeyd edir. Fərhad Zeynalov yenə həmin müəllifin elmi araşdırması haqda yazır: " Müəllif (M.Terentev)səhv olaraq belə bir iddia irəli sürür ki, guya türk dillərində bütün feillər "**-maq,-mək**" şəkilçiləri ilə qurtarır. Guya ancaq savadsız adamlar bunu şəkilçisiz tələffüz edirlər. Müəllif bu əsərdə türk dillərindən yalnız Osmanlı dilinə xüsusi üstünlük verir və bu barədə geniş danışır. Qalan digər dillərə təkcə misallar verməklə kifayətlənir". (3)

Göründüyü kimi həqiqətən də qeyd etdiyimiz bu nüans qüsurlu bir fikirdən başqa bir şey deyil. Təqdirəlayiqdir ki, professor Fərhad Zeynalov bu kimi qüsurlu əsərlərin "iç üzünü" açmış və türk dillərinin öyrənilməsində həm araşdırmaçıların, həm də tələbələrin bu sahədəki istiqamətinin səhv şəkildə yönəlməsinin beləcə qarşısını almışdır. İndi isə professor Fərhad Zeynalovun əsas nitq hissələrinin bölgüsünü sxematik olaraq belə qeyd edə bilərik.

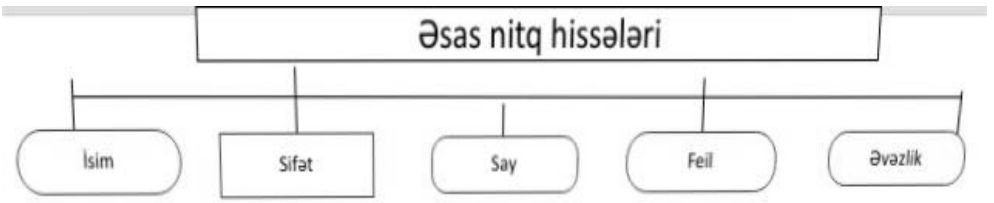

Ədəbiyyat:

1.Zeynalov F.Türkologiyanın əsasları. BAKI: Maarif, 1981, 347s.
2.Zeynalov F.Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I-II cild. Bakı: 2008, 356s.
3.www.halduncezayirlioglu.com/2012/06/dünyanın en ışıklı adamlarından biri: Ferhat Zeynalov.
4.static.bsu.az
5.www.azerbaycandili.az>Synopsi>Downland
6.Zeynalov F.Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı: ADU, 1957, 139 s.
7.Zeynalov F.Müasir türk dillərində bağlayıcılar. Bakı:1967, 139 s.
8.Zeynalov F.Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU,1981, 343 s.
9.Əzizov E.Türkologiya beynəlxalq elmi jurnal.N3, Bakı: AMEA, 2007, s.101-110

Айтадж Рустамли

МЕСТО НАСЛЕДИЯ ФАРХАДА ЗЕЙНАЛОВА В РАЗВИТИИ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются заслуги Фархада Зейналова в развитии турецких языков и тюркологии. Здесь показано, что с момента начала научных исследований в конце 1950-х - начале 1960-х годов его всесторонние научные исследования сыграли важную роль в изучении турецких языков. Профессор Фархад Зейналов в своем научном труде «Лексико-морфологическая структура тюркских языков» говорит о том, что тюркские языки - это группа языков, очень близких друг к другу как генеалогически, так и типологически, и их многих особенностях в этой области. В статье отражены различные нюансы разделения тюркских языков немецким ученым Дёрфером и разделения Фархада Зейналова. Было отмечено, что многие тюркологи мира согласны с Фархадом Зейналовым, который сказал, что «Халадж - это не отдельный язык, а диалект азербайджанского языка». Научное наследие профессора Фархада Зейналова настолько велико, что его труды до сих пор используются в качестве учебников во всех университетах Азербайджана, а тюркологи зарубежных стран используют его научные труды как источник. В то же время в статье показано, что Фархад Зейналов разделил их на несколько групп в результате исследования, проведенного учеными, изучающими вспомогательные части речи в турецком языке. Что касается основных частей речи, профессор Фархад Зейналов в своей книге «Традиционное распределение частей речи в турецком языке» затронул многие актуальные вопросы, связанные с частями речи.

Ключевые слова: Фархад Зейналов, тюркология, генеалогические группы турецких языков, вспомогательные части речи и основные части речи, сравнительная грамматика

Aytaj Rustamli

THE PLACE OF FARHAD ZEYNALOV'S HERITAGE IN THE DEVELOPMENT OF TURKISH LANGUAGES

SUMMARY

The article discusses Farhad Zeynalov's services in the development of Turkish languages and Turkology. It is shown here that since the beginning of scientific research in the late 1950s and early 1960s, and his comprehensive scientific research has played a major role in the study of Turkish languages. Professor Farhad Zeynalov in his scientific work "Lexical-morphological structure of the Turkic languages" speaks about the fact that the Turkic languages are a group of languages that are very close to each other, both genealogically and typologically, and their many features in this area. The different nuances of the division of Turkic languages by the German scientist Dörfer and the division of Farhad Zeynalov are reflected in the article. It was noted that many world Turkologists agree with Farhad Zeynalov, who said that "Khalaj language is not a separate language, but a dialect of the Azerbaijani language." Professor Farhad Zeynalov's scientific heritage is so wide that his works are still used as textbooks in all Azerbaijani universities, and Turkologists of foreign countries use his scientific work as a source. At the same time, the article shows that Farhad Zeynalov divided them into several groups as a result of research conducted by scholars studying auxiliary parts of speech in Turkish. As for the main parts of speech, Professor Farhad Zeynalov in his book "Traditional distribution of parts of speech in Turkish" touched upon many topical issues related to parts of speech.

Keywords: Farhad Zeynalov, Turkology, genealogical groups of Turkish languages, auxiliary parts of speech and main parts of speech, comparative grammar.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.10.2020
Rəyçi: : Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

МУГАДДИН АГАЕВ
Ленкоранский государственный университет
mugaddin@fnwb.ru

СИСТЕМА ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ИХ ОТНОШЕНИЕ К СВЯЗАННЫМ СЛОВОСОЧЕТАНИЯМ

Данная статья посвящена изучению системы членов предложения и их отношение к связанным словосочетаниям. История изучения синтаксиса русского языка свидетельствует о достаточно глубоком интересе учёных к вопросам грамматической природе словосочетаний. Исторически первичном было признание синтаксиса как науки о «словосочинении». Изучение различных типов «словосочинения» трактовалось с позиций соотношения так называемых «законченных» и «незаконченных» словосочетаний. При этом закономерности организации словосочетаний извлекались из объективно существующих а) типов синтаксической связи, б) смысловых (семантико-синтаксических) отношений, в) частеречной соотносительности и совместимости внутри словосочетания слов различной грамматической и лексической семантики, г) факторов представления позиции того или иного понятия одним словом (словоформой) или словосочетанием в единстве его компонентов, т.е. синтаксически связанными формами сочетаний. Как видим, все эти категориальные факты (в том или ином раскладе) являются предметами анализа и в современном синтаксическом строе предикативных и непредикативных конструкций. По мере влияния логических и психологических теорий в синтаксисе развивается тенденция изучения и предложения как синтаксической единицы.

Многие учёные постепенно начинают разделять мнение о том, что структурация словосочетания и структурация предложений имеют много общего именно в плане сочетаемостных свойств слов (частей речи) в функции того или иного члена либо «законченного» словосочетания, либо «незаконченного». Рассмотрение словосочетаний разных видов особенно ярко проявилось в процессе их квалификации в качестве элементов предложения. А элементный состав предложения, вопрос о соотношении этих элементов внутри предложения как смыслового целого стали привлекать внимание учёных с момента, когда наметилась необходимость изучения предложения не только с точки зрения теоретического осмысления, но и с точки зрения практики преподавания русского языка.

Подобная практика предполагала установление так называемых обязательных и необязательных элементов предложения для выражения исходной мысли-сообщения. А также, установление того, в составе какого обязательного члена предложения складываются словосочетания и какие семантические

функции выполняют в структуре предложения этих словосочетания и их элементы.

Ключевые слова: члены предложения, словосочетание, семантическое членение

Изучение словосочетаний различных видов особенно ярко проявилось в процессе их квалификации в качестве элементов предложения. А элементный состав предложения, вопрос о соотношении этих элементов внутри предложения как смыслового целого стали привлекать внимание учёных с момента, прежде всего, когда наметилась необходимость изучения предложения не только с точки зрения теоретического осмысления, но и с точки зрения практики преподавания русского языка. А подобная практика предполагала установление так называемых обязательных и необязательных элементов предложения для выражения исходной мысли-сообщения, установление того, в составе какого обязательного члена предложения складываются словосочетания и какие семантические функции выполняют в структуре предложения этих словосочетания и их элементы.

Таким образом, изучение компонентного состава предложения в практических целях, т.е. практика семантико-синтаксического членения предложения выявила, наряду с другими особенностями функционирования предложения, две группы словосочетаний – а) словосочетания, компоненты которых представляют разные члены предложения в отдельности и б) словосочетания, которые в целом представляют единый член предложения, независимо от количества словоформ, входящих в состав данного словосочетания. Первая группа словосочетаний впоследствии получает наименование свободных словосочетаний, а вторая – нечленимых, неразложимых. Следовательно, принципы грамматического анализа предложения по членам предложения стали своего рода требованием, толчком к дальнейшему глубинно-семантическому изучению разрядов словосочетаний. Исторически первые более или менее системные представления о членах предложения даются в «Практической русской грамматике» Н.И.Греча, в которой учёный выделяет главные члены предложения и второстепенные (дополнение и определение) и «намечается тенденция к выделению обстоятельств» [3, с. 5].

В дальнейшем становление теории членов предложения и уточнение её частных вопросов шли только по линии теоретического обоснования этой формы познания семантико-структурной сути предложения. Немало труда в это общее дело вложили такие признанные синтаксисты как Ф.И.Буслаев, Д.Н.Овсянико-Куликовский, А.М.Пешковский, А.А.Шахматов и другие. Прекрасное изложение истории развития теории членов предложения дано в книге В.В.Бабайцевой «Система членов предложения в современном русском языке». Нас же в данном случае интересует не проблема становления теории членов предложения: эта теория в такой форме, в какой мы её принимаем в вузовской и школьной

аудитории, вполне удовлетворяет не только требованиям практического изучения синтаксиса предложения, но и, на наш взгляд, более высоким требованиям категориального познания мира и его отражения в языковых структура, т.е. требованиям признания объективности связи языка и мышления.

Мы ничуть не сомневаемся в высокой степени теоретического осмысления сути предложения, которое даётся в академических грамматиках русского языка – в «Грамматике современного русского литературного языка» (Изд. «Наука», 1970 г.) и в «Русской грамматике» (Изд. «Наука», 1980). Эти капитальные труды являются отражением современных «высоких технологий» в грамматических концепциях, свидетельствующих о последних достижениях мирового языкознания. Но мы работаем с контингентом, изучающим русский язык как иностранный – как на педагогическом, так и на филологическом факультетах наших университетов. Поэтому все формы отказа от практики грамматического анализа по членам предложения, применяемые в отмеченных академических грамматиках и некоторых других современных вузовских учебниках по современному русскому языку [4] в угоду вычленения структурной схемы предложения, не оправдывают себя, на наш взгляд, именно в практике изучения синтаксиса русского предложения. Особенно аргументированно в этом смысле выступает З.Д.Попова в своей известной статье «Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения», опубликованной на страницах журнала «Вопросы языкознания» [8]: «Не видим никаких причин отказываться от широко распространённых и всем известных терминов «дополнение», «определение» и «обстоятельство». Нам представляется более конструктивной позиция тех синтаксистов, которые видят важную роль и определённое место в позиционной схеме высказывания традиционно выделяемых второстепенных членов предложения», – пишет З.Д.Попова [8, с. 71]. В таком же духе высказывают свои соображения и доводы Д.Н.Шмелёв [10, с. 148], И.П.Распопов [9, с. 47] и др. Так, И.П.Распопов, учитывая практические нужды изучения и преподавания русского языка, отмечает, что отказ от признания объективности второстепенных членов предложения «не может быть положен в основу полноценного грамматического разбора» [8, с. 71; 9, с. 47]. Может возникнуть вопрос, поему нас в данном случае так занимает проблема второстепенных членов предложения и вообще проблема грамматического членения предложения? Этот вопрос имеет самое непосредственное отношение к объекту нашего анализа и вообще к проблеме словосочетания в целом: словосочетания формируются не на уровне соотношения подлежащего и сказуемого (или даже это сочетание называть «законченным» словосочетанием), они складываются на базе распространённых предложений, т.е. за счёт включения в структуру предложения второстепенных членов предложения. Наша позиция в поддержку практики грамматического анализа предложения в смысле вычленения членов предложения основана на следующих аргументах:

1. Если бы весь арсенал русского предложения состоял из «двучленных» (подлежащно-сказуемых) структур, то не было бы и разговоров о второстепенных членах предложения; следовательно, не было бы и разговоров о словосочетаниях, поскольку словосочетания, как правило, конструируются на базе распространения либо подлежащего, либо сказуемого. Однако дело в том, что, как свидетельствуют исследования В.С.Юрченко в этой области, в синтаксисе не только русского, но и индоевропейских языков господствующее положение занимает двусоставное глагольное распространённое предложение «…Основным типом предложения в современном русском языке служит распространённое двусоставное глагольное предложение, причём обязательно такое, которое распространяется за счёт приглагольных второстепенных членов предложения – обстоятельства и дополнения», – пишет В.Юрченко [11, с. 7-8].

2. С точки зрения теории познания и единства языка и мышления можно сказать, что человек воспринимает и воссоздаёт в языке картину мира расчлененно – в единстве элементов ситуации, выделяя, актуализируя в предложении высказывании отдельные детали описываемого объекта либо со стороны субъекта действия-состояния, либо конкретного объекта, либо же пространственно-временных или прочих атрибутов этого объекта. «Мыслительная деятельность не укладывается в узкие рамки типичного логического суждения, так как она богаче, разнообразнее, полнее отражает сложное разнообразие действительного мира», – отмечает В.В.Бабайцева [2].

Следовательно, существование пяти членов предложения принципиально мотивировано наличием вышеотмеченных параметров (субъекта, действия-состояния этого субъекта, объекта этого действия, атрибута данного объекта и атрибута названного действия-состояния) воссоздаваемых ситуаций, явлений в языке. *На половине лестницы нагнал его (Раскольникова – А.М.) возвращавшийся домой священник* (Ф. Достоевский. Преступление и наказание. Ч. 2, гл. VII). Это предложение есть расчленённое представление единой ситуации в комплексе её компонентов, выраженных либо отдельными словами (частями речи) *нагнал* (сказуемое) *его* (дополнение), *священник* (подлежащее), либо связанными словосочетаниями: *на половине лестницы* (обстоятельство), *возвращавшийся домой* (определение). Все члены предложения здесь связаны друг с другом «жёсткими» связями подчинения – *нагнал его, нагнал на половине лестницы, возвращавшийся домой священник*. Поэтому все синтаксисты единодушны в том, что основу изучения членов предложения так или иначе составляет изучение грамматической природы словосочетаний как номинативных синтаксических единиц.

3. Так называемое актуальное членение предложения принципиально исходит не из признания грамматического главенства того или иного члена предложения, а из признания функционально-семантического приоритета того или иного члена (или их группы) в структуре ситуации-высказывания. При таком

рассмотрении, естественно, сугубо синтаксические показатели элементов высказывания, вообще несколько нейтрализуются. И так называемая структурная схема или её предложенческий эквивалент в лице предикативного ядра предложения теряет свою доминантную роль в конструировании высказывания.

4. И в связи с вышесказанным считаем необходимым напомнить о непрекращающихся до сегодняшнего дня спорах вокруг дополнения (как правило, прямого) как третьем главном члене предложения, хотя этот принципиальный вопрос никак не интересует специалистов, поддерживающих отказ от системы членов предложения. Вопрос о ранговой принадлежности дополнения в системе различных языков всё ещё актуален. Так, В.Н.Ярцева отмечает: «При рассмотрении грамматической категории, именуемой дополнением, следует решить вопрос: входит ли дополнение непосредственно в состав простейшей модели предложения (т.е. в его структурную схему – А.М.), или оно принадлежит глагольно-именному бинарному словосочетанию и только через него включается в предложение. Мнение многих авторов… дают повод решить вопрос в пользу первого из приведённых предложений» [12, с. 8]. В поддержку данной теории В.Н.Ярцева приводит остроумные слова Э.Сепира о том, что «можно умолчать о времени, месте, числе и о множестве других понятий всякого рода, но нельзя увернуться от вопроса, кто кого убивает. Ни один из известных нам языков не может от этого увернуться» [12, с. 10]. Таким образом, заключение В.Ярцевой о том, что объектные семантико-синтаксические отношения являются универсальной категорией для строя всякого языка, не вызывает сомнений. В результате наблюдений над материалом тюркских языков и языков эргатического строя И.Мещанинов приходит к заключению о самостоятельности прямого дополнения как члена предложения, о его обязательности для структуры предложения, поскольку прямое дополнение в сочетании с определённой группой глаголов прямого действия «подымается уже до степени главного члена предложения» [7, с. 162].

5. Изучение предложения в пределах его компонентного состава, в рамках системы сложившихся традиционных членов предложения имеет значение также потому, что а) члены предложения, как известно, в определённой мере соотносятся с частями речи, т.е. с системой категориальных морфологических разрядов слов, а это является одним из признанных принципов лингводидактики и лингвометодики – преемственностью между уровнями грамматики; б) члены предложения отпочковываются от словосочетаний в структуре предложения и во многих случаях выражаются не отдельными словами (как частями речи в типизированных случаях выражения членов предложения), а цельными, семантико-синтаксически связанными словосочетаниями, которые являются носителями в определённой мере заряженными метафорическим, иносказательно-непрямым, т.е. словосочетательными конструкциями, представляющими категориальные понятия в едином сложном словесном комплексе. Обучающиеся

при этом получают возможность перенесения в область эстетического явления языка, когда позиция одного члена предложения заполняется нетипизированным, но эстетически более выразительным средством языка; ведь вызывают разные чувства восприятия две синонимичные конструкции «*Наши туристы на следующей неделе поедут в Японию = Наши туристы… поедут в Страну восходящего солнца*». Словом, связанные словосочетания в большинстве своём составляют корпус выразительных синтаксических средств, без которых строй предложения теряет эстетическую силу, а отображаемая картина мира – свой природный блеск. Участие связанных словосочетаний в системе синтаксиса тем более значимо, это ими могут быть выражены все члены предложения, т.е. связанные словосочетания могут занимать позиции любого – как главного, так и второстепенного – члена предложения.

6. Композиционные возможности распространённых предложений, реализующих те или иные типы словосочетаний (сочинительных и подчинительных, свободных и связанных), становятся предметом обязательного «членопредложенческого» анализа в тех случаях, когда предложение выполняет одну из своих базовых функций – функцию «служить формой существования мысли» (наряду с другой функцией – быть единицей речевой коммуникации). На эти функции языка и его основной единицы – предложения – указывает В.Г.Адмони в работе, посвященной содержательным и композиционным аспектам предложения [1, с. 6]. Относительно пословичных структур можно принимать во внимание степень их фразеологизированности и отказаться от их грамматического разбора по членам предложения и по вычленению словосочетаний вообще. Такое решение в принципе возможно. Но против решения говорит самый реальный факт: во всех учебниках как школьного, так и вузовского и академического уровней пословичные конструкции привлекаются в качестве иллюстративного материала для объяснения главных и второстепенных членов предложения. Афористические конструкции с точки зрения возможности их грамматического членения и вычленения в них различных типов словосочетаний вообще не рассматривались. В некоторых работах И.Г.Гамидова проходит мысль о том, что категориально-грамматическая суть афоризмов поддерживается всем комплексом входящих в их структуру функциональных элементов. Все эти элементы обязательны для модели афоризмов [6, с. 79]. Сказанное выше даёт, на наш взгляд, достаточно основания заключить: в системе синтаксиса все его элементы (единицы) – члены предложения, различные типы словосочетаний, а также части речи оказываются настолько связанными, что без учёта их соотносительности трудно или вовсе невозможно определение функционально-грамматической сути предложения, принципов структурации этой центральной единицы языка. И в этом плане систематизация свободных и связанных словосочетаний как композиционных ресурсов предложения приобретает особый смысл и значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адмони В. Содержательные и композиционные аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 5-12.
2. Бабайцева В. О выражении в языке взаимодействия между чувственной и абстрактной ступенями познания действительности // Язык и мышление. М., 1967, с. 55-65.
3. Бабайцева В. Система членов предложения в современном русском языке. М., 1988
4. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977, 247 с.
5. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка) // Виноградов В. Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 231-254.
6. Гамидов И.Г. Философия грамматики паремиофразеологических единиц. Баку, 2017.
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945, 285 с.
8. Попова З.Д. Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения // Вопросы языкознания, № 5, 1984, с. 69-75.
9. Регинина К.В., Тюрина Г.П., Широкова Л.И. Устойчивые словосочетания русского языка (под ред. Л.И.Широковой). Изд. 2-ое. М.: Русский язык, 1980, 295 с.
10. Шмелёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М.: Наука, 1976, 148 с.
11. Юрченко В. Простое предложение в современном русском языке. Саратов, 1972, 275 с.
12. Ярцева В.Н. О синтаксической роли прямого дополнения в языках различных типов // Члены предложения в языках различных типов.. Л., 1972, с. 4-19.

AĞAYEV MÜQƏDDIN İMANVERDİ OĞLU

CÜMLƏ ÜZVLƏRI SİSTEMİ VƏ ONLARIN BİTİŞİK SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRINƏ MÜNASIBƏTI

XÜLASƏ

Bu məqalə cümlə üzvlərinin sisteminin öyrənilməsinə və əlaqəli söz birləşmələrinə münasibətinə həsr olunmuşdur. Rus dilinin sintaksisinin öyrənilməsi dilçi alimlərin söz birləşmələrinin qrammatik təbiəti məsələlərinə kifayət qədər dərin marağını göstərir: tarixən ilkin sintaktisin "söz birləşməsi" elmi kimi tanınması olmuşdur. "Söz birləşməsinin" müxtəlif növlərinin öyrənilməsi sözdə "bitmiş" və "bitməmiş" söz birləşmələrinin nisbəti baxımından şərh edilmişdir. Bu zaman söz birləşmələrinin təşkilinin qanunauyğunluqları obyektiv surətdə mövcud olan A) sintaktik rabitənin tiplərindən, B) semantik-sintaktik münasibətlərin semantik (semantik) tiplərindən, C)

müxtəlif qrammatik və leksik semantikanın söz birləşməsi daxilində qismən nisbətdən və uyğunluqdan, ç) bu və ya digər konsepsiyanın mövqeyinin bir sözlə (söz birləşməsində, yəni sintaktik əlaqəli birləşmə formalarından əldə edilmişdir. Gördüyümüz kimi, bütün bu kateqoriyal amillər predikativ və qeyri-predikativ konstruksiyaların müasir sintaktik quruluşunda da təhlil predmeti sayılır. Sintaksisdə psixoloji və məntiqi nəzəriyyələrin təsiri baxımından cümlənin sintaktik vahid kimi öyrənilmə tendensiyası inkişaf edir. Bir çox alimlər tədricən cümlələrin strukturlaşdırılması və strukturunun bu və ya digər üzv və ya "tamamlanmış" söz birləşməsi və ya "yarımçıq"funksiyasında sözlərin (nitq hissələrinin) birləşən xüsusiyyətləri baxımından çox ümumi olduğuna dair fikirləri bölüşməyə başlayırlar. Müxtəlif növ söz birləşmələrinin nəzərdən keçirilməsi cümlə elementləri qismində xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Cümlənin elementar tərkibi isə, cümlənin içərisində bir məna kimi nisbətinin olması məsələsi alimlərin diqqətini yalnız nəzəri mənalandırma baxımından deyil, həm də rus dilinin tədrisi praktikası nöqteyi-nəzərindən təklifin öyrənilməsinə ehtiyac duyulduğu andan cəlb etməyə başladı. Belə təcrübə cümlənin məcburi və qeyri-məcburi elementlərinin ilkin fikir-ismarışları ifadə etmək üçün müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Həmçinin, cümlənin hansı məcburi üzvünün tərkibində söz birləşmələrinin formalaşdığını və bu söz birləşmələrinin cümlə quruluşunda hansı semantik funksiyaları yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək nəzərdə idi.

Açar sözlər: cümlə üzvləri, söz birləşməsi, cümlə tərkibi, semantik bölgü.

AĞAYEV MÜQƏDDİN İMANVERDI

THE SYSTEM OF SENTENCE MEMBERS AND THEIR RELATION TO RELATED PHRASES

SUMMARY

This article is devoted to the study of the system of sentence members and their relation to related phrases. The history of studying the syntax of the Russian language shows a rather deep interest of scientists in the grammatical nature of phrases: historically, the primary recognition was of syntax as a science of "word combination". The study of various types of" word combinations "was interpreted from the point of view of the ratio of so-called" finished "and" unfinished " word combinations. While the patterns of organization of phrases extracted from the objectively existing) types of syntactic relationship, b) semantic (semantico-syntactic) relations) part-of-speech of saunasatellite and compatibility within the phrase words of different grammatical and lexical semantics, d) factors represent the position of a concept in one word (word) or phrase in the unity of its components, i.e. syntactically bound forms combinations. As we can see, all these categorical facts (in one or another scenario) are the subjects of analysis in the modern syntactic structure of predicative and non-predicative constructions. As logical and psychological theories influence syntax, the tendency to

study and offer as a syntactic unit develops. Many scientists are gradually beginning to share the opinion that structurate phrases and sentences structurale have a lot in common in terms of co-occurrence properties of words (parts of speech) in the function of a part or "finished" phrases or "unfinished". The consideration of different types of phrases was particularly evident in the process of their qualification as elements of a sentence. And elemental composition of the proposal, the question of the relationship between these elements within the sentence as a whole meaning began to attract the attention of scientists since, when there is a need to study the proposals not only from the point of view of theoretical reflection, but also from the point of view of the practice of teaching the Russian language. This practice involved the establishment of so-called mandatory and optional elements of the sentence to Express the original thought-message. And also, the determination of whether a part of the obligatory part of the sentence are the noun phrase and some semantic functions in the sentence structure of these expressions and their elements.

Keywords: sentence members, word combination, semantic division.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

РЕНА РАФИК гызы ШИХАМИРОВА
Бакинский славянский университет
Баку, ул. С.Рустама, 33

ЛЕКСИКАЛИЗОВАННЫЕ ИМЕНА-ОБОЗНАЧЕНИЯ В РУССКОМ МЕСЯЦЕСЛОВЕ

Данная статья посвящена изучению лексикализованных имен-обозначений в русском календаре. Материал лексикализованных предложенческих единиц из комплекса русского календаря служит хорошей базой для иллюстрации превращения исходных предикативных конструкций в лексему, слово-номинацию. Процесс лексикализации отмеченных предложенческих конструкций происходит во многом благодаря глаголу-предикату. Глагол-предикат выражается в форме императива, отчужденного от своих предикативных категорий, т.е. приобретшего свойство абсолютной абстракции – абстракции грамматических значений. Данная функция «аграмматического» императива (сугубо дериватологическая) отмечается нами впервые. Нас в этом отношении поддерживает, и конверсивные возможности (превращения) материала азербайджанского языка. Следовательно, функция «аграмматического» императива сформирована в данных случаях, на наш взгляд, вполне точно. Материал русского месяцеслова не большой пласт языковых единиц, представляющих разные лексико-синтаксические уровни языковой структуры. Здесь представлены все виды номинаций-наименований. Хотя по неизвестным причинам этот материал не привлек внимания ученых, разрабатывающих общую теорию номинации и ее частных аспектов. Материал русского календаря, как нам кажется, очень добротный материал. В системно-типологической форме данный материал представляет пласт квалифицирующе-оценочных языковых знаков-наименований. Помимо этого, данный материал очень удобный класс единиц для квалификации всех видов знаков вторичной номинации, основанной на всевозможных формах метафоризации. Особое место в этой системе номинаций занимают народные приметы.

Ключевые слова: месяц, языковая структура, народные приметы, имена.

Русский месяцеслов определяется в целом как особый календарь, «означение месяцев и дней всего года, с показанием небесных явлений» (2, 371), или как «церковно-богослужебная книга, содержащая имена святых, расположенные по дням месяца, а также сведения о церковных праздниках» (5, 352). Материал русского месяцеслова не большой пласт языковых единиц, представляющих разные лексико-синтаксические уровни языковой структуры. Здесь представлены все виды номинаций-наименований, хотя по неизвестным причинам этот материал не привлек внимания ученых, разрабатывающих

общую теорию номинации и ее частных аспектов. Материал русского месяцеслова, как нам кажется, очень добротный материал, в системной типологической форме представляющий пласт квалифицирующе-оценочных языковых знаков-наименований. Более того, данный материал очень удобный класс единиц для квалификации всех видов знаков вторичной номинации, основанной на всевозможных формах метафоризации. Особое место в этой системе номинаций месяцеслова занимают народные приметы, например, такие, как январские приметы «Если в январе эхо далеко уходит, то морозы крепчают», «Дрова горят с треском – к морозу» и т.п. Немало метафорических наименований словосочетательного строения: Григорий-метоуказатель (метафорическое обозначение 23 января), Васильев день (14 января), бабьи каши (8 января), Маланья, т.е. день святой Меланьи (13 января). В этом ряду номинаций встречаются и те, которые представлены предикативными метафорическими структурами: Емельяны-перезимники, накрути буран (обозначение 21 января), Афанасий-ломонос, береги-нос, Кирилл (31 января), Симеон и Анна-расчинай починки (16 февраля), Василий-сшиби рог с зимы или Василий – скотий бог (24 февраля) и т.п. (1, 428-430).

Обозначения-номинации, представленные в русском месяцеслове, разнородны и по структуре и по коннотативной семантике. Эти наименования связаны либо с народными приметами (январь-бокогрей, апрель-снегогон, май – под кустом рай и т.п.), либо с именами святых (Григорий – летоуказатель – 21 января; Макарьев-день – 1 февраля; Аксинья-полузимница – 6 февраля; Трифон – 14 февраля; Ефрем Сирин-Сверчковый заступник – 7 февраля; Василий-капельник, дроворуб – 13 марта; Василий-солнечник – 4 апреля; Иосиф – песнопевец – 17 апреля; Тимофей - весновей – 6 марта и т.п.), либо с христианскими праздниками (Рождественский сочельник – 6 января; Рождество – 7 января; Святки – 19 января; Крещенский вечер – 18 января, Богоявление, Крещение, водокрещи – 19 января, День обретения главы Иоанна Предтечи – 9 марта и т.п.).

Номинативный, номинативно-квалификативный характер этих обозначений комментировать нет надобности. К тому же они не входят в круг нашего рассмотрения. Нас интересуют, как мы отметили, обозначения-наименования из этого комплекса, составляющие синонимичные с приведенными наименованиями конструкции, но выраженные генетически предикативыми структурами. Последние представляют особые наименования-обозначения. Специфика этих обозначений заключается в их синтактико-семантической организации, поскольку они выражаются наименованиями предикативного строения: «Власий-сшибы рога с зимы» (24 февраля) явно противопоставлено таким обозначениям как, например, «Бабьи каши» (8 января) или «Василий-капельник» (13 марта) по признакам номинативность / предикативность, грамматическая членимость/нечленимость. Однако, как показывает фактический

материал, все обозначения месяцеслова объединяются в единый комплекс по трем признакам: 1. Все они имеют номинативный характер; 2. Их номинативность постоянно включает коннотативную сему (все они экспрессивно окрашены и эта экспрессивность выполняет семантическую функцию); 3. В конечном итоге, т.е. как функциональные единицы, все эти обозначения выполняют атрибутивную (квалифицирующую) функцию, обладая обязательной метафоричностью. Отмеченный комплекс признаков, естественно, более явственно выступает на уровне лексикализованных конструкций предложенческого порядка, таких как «Вздей Ярило зиму на вилы» (1 марта) или «Герасим грачевник грачей пригнал» (17 марта) и др. Многие даты имеют разные названия. Примечательно, что некоторые из них обозначаются и метафорическими сочетаниями или одним словом, и предложенческими структурами: 30 марта – Алексей – человек Божий; Алексей – теплый; Алексей – с гор потоки; Алексей – пролей кувшин (4, 509); 1 марта – Новичок, Свистунья; Авдотьи плющихи; Евдокия весну сряжай (сряжает); апрель – снегогон; зажги снега, заиграй овражки и др. Номинативный характер всех видов обозначений (слова, словосочетания и предикативной единиц) в системе месяцеслова подтверждает мысль о более широких возможностях функции наименования в языке: семантическое поле номинации, таким образом, охватывает больше языковых единиц, чем семантическое поле коммуникативного (речевого) акта. «Каждый речевой акт – это одновременно и акт номинации. Язык не был бы «действительным сознанием», если бы его строительный материал – слова и синтаксические модели – не способы были бы выражать вновь познаваемое в мире и в человеке» (8).

Рассматриваемый материал выступает единым комплексом разноуровневых единиц в выполнении одной-единственной функции – функции наименования. Иначе говоря, их референтная соотнесенность одинакова, у них один референт – дни или месяцы в своих оценочно-коннотативных представлениях. Метафорические сочетания или метафорические предложенческие конструкции в этой системе месяцеслова являются абсолютными синонимами, выполняя единую функцию. Вполне можно заключить, что в предложенческих конструкциях типа «Федора-обдера, замочи хвосты», «Расчинай починки» (3 февраля) и т.п. предикации не больше, чем в метафорических сочетаниях – Дарья-грязная прорубница (засади проруби) (1 апреля), Матрена-полурепница, Федул-ветреник (18 апреля), Егорий храбрый (6 мая), Мокий-мокрый (24 мая), Константин и Олена-леносейка (3 июня), Мефодий-перепелятник (3 июля), Петров день (12 июля), Прокл - великие росы (25 июля) и т.п. В этих случаях мы наблюдаем процесс совмещения пропозитивной (через предложение) и лексической (через слово или словосочетание) номинаций, когда в центре функционального обозначения – одно наименование одного и того же референта (предмета, явления). Если «в акте номинации в скрытой форме уже

содержится оценка, которая может получить дальнейшее развитие» за счет ассоциаций и представления, т.е. перерасти в некоторую квазипредикацию, то, видимо, есть некоторые основания признать метафорический перенос явлением, совмещающим номинацию и предикацию в обязательном порядке, хотя в таких случаях предикация более всего оказывается основанной не на предикативности в строгом смысле слова, а на модальную оценку со стороны говорящего (6, 13). «Номинативные потребности коммуникативного акта, как отмечает И.А.Стернин, являются той силой, которая приводит в действие возможность варьирования» смысла и вообще семантической структуры словосочетаний и предложений (7, 19). Если исходить из признания метафорического переноса как особой формы предикации, т.е. «предикации нового свойства, полученного на основе аналогии» (8, 210). Телия Я.Н./В.Н., то станет вполне ясно заключение, что «метафоризация – это всегда предикация обозначаемому некоторого несобственного для него признака» (8, 211). В.Харченко высказывается более радикально: «Переносные смыслы, метафоры необходимы как набор готовых предикативных смыслов, которые в значительно большей степени, чем прямые, хранят в себе эстетическую эмоцию, субъективную оценку» (9, 30).

Следовательно, субъективно-модальная квалификация времен года, эти экспрессивные оценки складывались в русском языке на фоне метафорических переносов различного характера. Такие вторичные номинации появились в основном по социо-лингвистической причине: «не справляясь с действительным происхождением и смыслом того или другого имени [латинизированных названий месяцев и дней – Р.Ш.], русский человек старается объяснить его собственными средствами, приискивает ему свой подходящий по звукам корень и, играя словами, стремится все чуждое претворить в свое родное, легко доступное его простому пониманию» (1, 429). Так, например, 16 января называлось «Петр-полукорм» (половина запасов съедена), 18-го Афанасий-ломонос (на Афанасия береги нос!) – намек на сильные морозы, 8 апреля – Родион-ледом и т.п. (1, 428). Это означает, что древний народ во всех превращениях природы, в характерных свойствах и признаках того или иного времени года видели не проявление естественных законов природы, «а действие одушевленных сил – благотворных и враждебных, их вечную борьбу между собой» (там же), иначе говоря во все эти обозначения вкладывалось мифологическое понимание природы. Поэтому предикативные наименования-номинации «Еремей-повесь сетево» (13 июня), Дарья-засори проруби, Авдотья-подмочи порог (14 марта), Ирина-разрой берега, урви снега (29 апреля), Фелора-замочи хвосты (24 сентября), Варвара-урви ночи (17 декабря) и пр. являются своего рода мифо-поэтическими обозначениями, которые складывались в определенную историческую эпоху, когда в систему языковых средств выражения включилась (намного позже космофонем и космослов) система глагольных форм, реализующих

ритуальную практику. Эти конструкции Ф.Т.Евсеев называет «космопредложениями», которые являлись «органическими компонентами обрядово-сакральных мыслительных интенсий - верований» (3, 100). Семантико-синтаксическая организация предикативных обозначений в определенной мере подтверждает гипотезу Ф.Т.Евсеева: они строятся практически аналогично, по одной и той же модели, включая квазиобращения (имена святых), императивный глагол и объект действия, обозначенный этим императивным глаголом: Ирина + разрой + берега; Дарья + засори + проруби… Это – модель определенно-личного односоставного предложения, представляющая семантический (номинативный) минимум предложения: сравни: Бог тебя суди; Бог тебя прости; Волк его ешь и т.п.

Однако в этих предикативных (по форме) единицах мало всего того, что делает предложение предложением, т.е. коммуникативной единицей. В них практически происходит такая же степень лексикализации, как в случаях номинализации единиц типа «положи-шило», «вертиголова», «вершигора», «сорви-башка», «вырви-глаз», «не разлей - вода» и т.д. Разница – лишь а) в количестве компонентов: в единицах месяцеслова их как минимум три, а в этих – два, б) в номинациях месяцеслова позиция субъекта заполняется именем-обращением, а в номинализованных предложениях позиция субъекта-подлежащего пустует (сорви-голова). Совершенное исключение понятия субъекта действия из структуры последних (вырви-глаз, верти-голова и т.п.) привело к тому, что глагол-императив в них приобрел функцию абсолютного, обобщенно-грамматического значения, став «общей грамматической формой глагола» (по Н.П.Некрасову).

Что касается названий-обозначений из корпуса месяцеслова, то в этих предикативных конструкциях императив имеет собственно-грамматическое значение побуждения (прошения-констатации), это значение поддерживается наличием субъекта, к которому обращаются ритуально. Наличие определенного субъекта влияет на конкретное грамматическое значение глагола, т.е. на его сохранение. По этой же причине (по причине сохранения конкретного грамматического значения глаголом) вся конструкция сохраняет свой предложенческий облик по части формы: она не может претендовать на роль нормального предложения, так как не может выполнять функцию коммуникативной единицы. Об этом свидетельствует отсутствие всех парадигматико-синтагматических возможностей в «предложениях» - обозначениях в сфере месяцеслова, отсутствие способностей видоизменяться в рамках предикативных категорий модальности, времени, лица, пространства. При всей описанной своей формальной стабильности и семантической однозначности ни одна из этих конструкций не вошла во фразеологический фонд русского языка. Они остались единицами-архаизмами в системе паремиологических единиц русского языка, единицами глубоко пассивного запаса

языка. Не участвуют эти конструкции и в словообразовательном процессе: на их базе не образуются слова-лексемы или связанные словосочетания, как, например, это происходит на основе сочетаний типа «чай пить» (почайпили) или их водой не разольешь (не разлей-вода), на чужой квас не дери глаз (дери-глаз); и перекати-поле на вора доносчик (перекати-поле: в значении непостоянный человек), на чужую кучу нечего глаза пучить (пучеглазов: фамилия). Единицы месяцеслова, будучи единицами вторичной номинации, представляют небольшую группу в сфере общих наименований месяцеслова, где основное место принадлежит метафорическим сочетаниям номинативного порядка. Предикативные единицы, которые мы рассматривали, составляют достаточно удобный материал для иллюстрации формирования номинативного значения у некоторого числа предложенческих обозначений, для иллюстрации непосредственного совмещения функции номинации со «значением» предикации. И в принципе, если языковой материал доказывает, что предикативная единица может функционировать лишь в роли обозначения (существительного со значением дня или месяца года), то данный процесс вполне может быть назван субстантивацией предложенческой конструкции так же, как, например, единицы «стриженая девка косы заплести не успеет» (т.е. очень быстро, мгновенно), «куда Макар телят не гонял» (далеко-далеко) могут быть квалифицированы как результат адвербиализации предложенческих единиц, т.е. конверсии единиц более высокого порядка в единицы низшего уровня.

Таким образом, лексикализация единиц сферы месяцеслова характеризуют данный процесс превращения предикативных единиц в номинативный еще с одной стороны – с мифопоэтического понимания, когда обозначение явления обволакивается в ткань предложения социального содержания.

Список использованной литературы

1. Афанасьев А.И. Древо жизни. Избранные статьи. М., 1982, 462 с.

2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х тт. М.: Госиздат иностр. и нац-х словарей, 1956.

3. Евсеев Ф.Т. О понятии «космофонема» в контексте косморитуальный гипотезы глоттогенеза //Язык образования и образование языка. Мат-лы международной конференции. Великий Новгород, 2000, с.98-100

4. Зимин В.И. Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений. М.: АСТ-Пресс, 2017, 736 с.

5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Рос. АН. Институт русского языка им. В.В.Виноградова, изд. 4-ое. М., 2005

6. Солганик Г.Я. Значение слова и представление // Семантика слова и синтаксической конструкции. Воронеж: Изд. ВГУ, 1987, с.6-15

7. Стернин И.А. Коммуникативная модель значения и ее объяснительные возможности // Семантика слова и синтаксической конструкции. Межвузовский сб. научных трудов. Воронеж, 1987, с.15-22

8. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. М.: Наука, 1977, с.129-221

9. Харченко В.К. Гносеологические аспекты метафоры // Семантика слова и синтаксической конструкции (межвузовский сб. научных трудов) Воронеж, 1987, с.23-30

R.ŞIXAMIROVA

RUS TƏQVİMİNDƏ LEKSİKLƏŞMİŞ ADLAR

XÜLASƏ

Bu məqalə rus təqvimində leksikləşdirilmiş adların-işarələrin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Rus təqviminin kompleksindən olan vahidlərinin leksikalizləşdirilmiş materialı ilkin predikativ konstruksiyaların leksemə, söz nominasiyasına çevrilməsini göstərmək üçün yaxşı baza kimi xidmət edir. Qeyd olunan konstruksiyalarının leksikləşdirilməsi prosesi əsasən feil-predikat sayəsində baş verir. Feil-predikat öz predikativ kateqoriyalarından özgəninkiləşdirilmiş imperativ formasında, yəni mütləq abstraksiyanın – qrammatik dəyərlərin abstraksiyalarını əldə etmiş şəkildə ifadə edilir. "Aqrammatik" imperativin (sırf derivatoloji) bu funksiyası tərəfimizdən ilk dəfə qeyd olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dili materialının konversiv imkanları da bizi yardımçı olur. Beləliklə," aqrammatik " imperativin funksiyası bu hallarda, bizim fikrimizcə, olduqca dəqiqdir. Rus təqvimin materialı dil vahidlərinin böyük bir təbəqəsi deyil. Lakin onlar dil strukturunun müxtəlif leksik-sintaktik səviyyələrini təmsil edir. Burada hər növ nominasiyalar-adlar təqdim olunur. Məlum olmayan səbəblərə görə, bu material nominasiyanın və onun özəl aspektlərinin ümumi nəzəriyyəsini inkişaf etdirən alimlərin diqqətini çəkməmişdir. Rus təqviminin materialı, göründüyü kimi, çox yaxşı materialdır. Həmin material sistem-tipoloji formada dil nişan-adlarının təsnifat-qiymətləndirmə təbəqəsinin təmsil edir. Bundan başqa, bu material metaforizasiyanın bütün növlərinə əsaslanan ikinci nominasiya nişanlarının kvalifikasiyası üçün çox rahat vahid sinifidir. Bu nominasiyalar sistemində xalq əlamətləri xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: ay, dil strukturu, xalq əlamətləri, adlar.

R.Shihamirova

LEXICALIZATION NAMES-DESIGNATIONS IN THE RUSSIAN CALENDAR

Summary

This article is devoted to the study of lexicalized names-designations in the Russian calendar. The material of lexicalized sentence units from the Russian calendar complex serves as a good basis for illustrating the transformation of the original predicative constructions into a lexeme, a word-nomination. The process of lexicalization of the marked sentence constructions is largely due to the predicate

verb. The predicate verb is expressed in the form of an imperative that is alienated from its predicative categories, i.e., it has acquired the property of absolute abstraction – the abstraction of grammatical meanings. This function "grammaticheskogo" imperative (especially derivatology) is celebrated for the first time. We are also supported in this regard by the conversive possibilities (transformation) of the material of the Azerbaijani language. Therefore, the function of the "agrammatic" imperative is formed in these cases, in our opinion, quite accurately. The material of Russian is not a large layer of language units that represent different lexical and syntactic levels of the language structure. All types of categories are presented here. Although for unknown reasons, this material did not attract the attention of scientists who develop a General theory of the nomination and its particular aspects. The material of the Russian calendar, we think, is very good material. In the system-typological form, this material represents a layer of qualifying and evaluating language signs-names. In addition, this material is a very convenient class of units for qualifying all types of secondary category signs based on various forms of metaphorization. A special place in this system of nominations is occupied by folk signs.

Keywords: month, language structure, folk signs, names.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İlyas Həmidov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNƏB SEYFƏR QIZI SALAMOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun

"GÖZƏLLIK" KONSEPTININ LEKSIK-SEMANTIK SAHƏSININ DINAMIKASINDA DƏYƏR, MƏNA, OBRAZ VƏ ANLAYIŞIN ROLU

Dəyər problemi mədəniyyət fenomeninin adekvat dərk edilməsi üçün çox vacibdir. Mədəniyyətin bütün sahələrində biz dəyər probleminin təzahürünü görürük. Dəyərlər mədəniyyətin fundamental səciyyəsini təşkil edir. İnsan müəyyən dəyərlərə söykənərək dünyaya, əşya və hadisələrə münasibətini formalaşdırır. Dəyərlər insanın ətraf aləmə verdiyi qiymətin əksidir. Məna, anlayış, obraz və konsept arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müasir dövrümüzdə nəzəri dilçiliyin və koqnitiv linqvistikanın ən mübahisəli məsələlərindən biridir. Terminoloji qeyri-dəqiqlikdən yayınmaq üçün bu anlayışdan "gözəllik" konseptinin araşdırılmasında rolunu müəyyənləşdirmək vacibdir. "Konsept" koqnitiv dilçiliyin əsas terminlərindən olub, təfəkkür dilinin öyrənilməsində və tərkibində, anlayışların və informasiyaların qorunub saxlanılmasında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. "Məna" dil sisteminə aid olub, ətraf aləmin müəyyən cəhətlərini və fraqmentlərini ifadə edən biliklərdən ibarətdir. Linqvistik semantikada "məna" termini dar və geniş mənada işlənilir. Dar mənada bu termin hər hansı bir obyektin, xüsusiyyət və münasibətin müəyyən əlamətlərinin insan şüurunda əksindən ibarətdir. Geniş mənada bu termin sözün ifadə edə bildiyi bütün informasiyanı əks etdirən koqnitiv fenomendir. "Anlayış" – mənanın sabit və dominant hissəsidir. Anlayışlar formal və məzmunlu olmaq etibarı ilə iki yerə bölünür.

Açar sözlər: dəyərlər problemi, adekvat dərketmə, mədəniyyət fenomeni, mübahisəli məsələ, nəzəri dilçilik, koqnitiv linqvistika.

Dil və cəmiyyət arasında mürəkkəb qarşılıqlı təsir və münasibətlər mövcuddur. Dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən birinci növbədə cəmiyyətin dil daşıyıcıları və onların dili nəzərdə tutulur. Bu dil daşıyıcılarının təfəkkürü xalqın mədəniyyətini, milli şüurunu və tarixini özündə ehtiva edir. Lakin dil yalnız cəmiyyətin həyatını bilavasitə əks etdirmir, eyni zamanda ona təsir göstərir. Son zamanlar müasir dilçilik öz mara dairəsini genişləndirərək diqqətini dil fəaliyyətinin koqnitiv və mental aspektlərinə doğru yönəldir. Dildə ifadələrin koqnitiv təhlili hər bir dil vahidinin lüğətdən funksional mətnə doğru təkamülünü izləyir (1, 91-93). Dil vahidlərinə koqnitiv baxımdan yanaşma, onların məhz bu aspektdən təhlili bir daha sübut edir ki, linqvistik vahidlərin məzmunun və strukturunun klassik kateqoriyalar baxımından təsviri və təhlili heç də həmişə özünü doğrultmur və müasir araşdırmaların tələblərinə cavab vermir. Müxtəlif dillərin

semantik fəzasının quruluşunu müəyyənləşdirərək dilçilər insanın koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edirlər.

Müasir dilçilikdə məna, anlayış və konsept arasındakı əlaqə mübahisəli məsələlərdən biridir [2, 30-32]. Y.S.Stepanov "anlayış" və "konsept" terminlərini fərqləndirərək, onların müxtəlif mənbədən əmələ gəldiyini qeyd edir: "Elmi təhlil, deduksiya və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edərək mücərrəd anlayışları izah etmək olar" [4, 29-33]. Konsept mədəni situasiyanın təsvirində bizim şüurumuzda əmələ gələn tanış məzmun və anlayışdır. Dəyər problemi, ümumiyyətlə, mədəniyyət probleminin adekvat anlaşması üçün əsas şərtdir. Məlum məsələdir ki, hər hansı bir anlayışı səciyyələndirmək, onun əsas əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün çoxsaylı əşya və hadisələri müqayisə etmək lazımdır. Mədəniyyət fenomeninin mahiyyətinə insan fəaliyyətinin çoxcəhətliliyi daxildir. Qeyri-mədəniyyət mahiyyətli insanın fəaliyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan təbiət hadisələrini mədəniyyət fenomeni ilə müqayisə edə bilərik. Alman alimi Henri Rikkertin fikrincə, elm mədəni prosesləri təbii hadisələrdən ancaq dəyər prinsipinə əsaslanaraq fərqləndirə bilər [5, 12-16]. Alim yazır: "Bütün mədəniyyət abidələrində daima hər hansı insanlar tərəfindən seçilmiş dəyər mövcuddur". Bu abidələr həmin dəyərin xatirinə yaranmışdır və ya qorunub saxlanılmışdır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, məhz dəyərlər mədəniyyətin fundamental səciyyəsi, davranışın ən yüksək həddidir.

P.S.Qureviçin fikrincə, dəyərlər yalnız bilik və informasiya əsasında deyil, insanın şəxsi həyat təcrübəsi ilə də əlaqədar olaraq yaranır [6, 93-102]. İnsan ətraf mühitə, gördüyü əşya və hadisələrə münasibətini müəyyən dəyərlərə əsaslanaraq formalaşdırır. Q.Q.Slışkin müxtəlif əsaslı dəyərli bölgülərə ayırmağı təklif edir. İnsanın əmək və həyat fəaliyyəti; eyni zamanda ictimai şüurun müxtəlif sahələri əsasında yaranan dəyərlər iqtisadi, sosial, əxlaqi, metafizik, dini, estetik və s. növlərə bölünə bilər [7, 38-43]. Bundan başqa dəyərləri xarici-sosial şərtləndirilmiş və daxili-şəxsi şərtləndirilmiş qruplara bölmək mümkündür.Fərdi: individual, ayrı-ayrı şəxslərə aid dəyərlər; mikroqrup: ailəyə və yaxın dostlar arasındakı münasibətlərə aid dəyərlər; makroqrup: ictimai və status dəyərlər mövcuddur. Bundan əlavə ümumsivil tipli dəyərlər, müasir sənaye dəyərləri, orta əsr xristianlığa və islama aid dəyərlər və s. də qeyd etmək lazımdır. Dəyər və onun qiymətləndirilməsi keçən əsrlərin fəlsəfi və ictimai sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur. İnsanın fəaliyyəti də həmin tərkib hissəsinə daxil edilmişdir. Cəmiyyətdə ətraf aləm, insanın fəaliyyəti və davranışı daima dəyərləndirilmişdir. Qədim Yunanıstanda Afina demokratiyasının tənəzzülü Sokratı "Dəyər nədir?" sualı ətrafında düşünməyə məcbur etmişdi. Bu sualın cavabı ümumi dəyər nəzəriyyəsinin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin Platondan Hegelə qədər idealist rasionalizm ənənələri ontologiya və oksiologiya arasında fərq qoya bilməmişdir. Oksiologiya fəlsəfi araşdırmaların tərkib hissəsi olub, insan arzularını və əməllərini ifadə edən dəyərlərlə reallıq arasındakı əlaqəni özündə ehtiva edir. Fəlsəfi ədəbiyyatda dəyər anlayışının birmənalı ifadəsi yoxdur. Bəzi alimlər dəyər dedikdə insan fəaliyyətinə aid əşyalar aləmini, ictimai

münasibətləri, təbiət hadisələrini, xeyir və şəri, haqqı və yalanı, gözəlliyi və eybəcərliyi, ədaləti və ədalətsizliyi başa düşürlər. Bu barədə V.Brojik, O.Q.Drobnitski, və Y.D.Qraminin fikirləri maraqlıdır. Bu alimlər qeyd edirlər ki, yalnız insan deyil, onun yaratdığı əşyalar və təbiət hadisələri ictimai maliyyətdir [8, 10-12, 9, 21-26; 10, 6-10].

Dəyərli əşyəvilik ictimai əşyaların varlığının ontoloji statusunu təşkil edir. Dəyər əşyaviliyi – ictimai təcrübə əsasında yaranan münasibətlərin sistemidir. Dəyər əşyaviliyi ictimai təcrübə ilə paralel inkişaf edir. Dəyər əşyaviliyi ictimai həyatda hər hansı təbii əşyaya və süni obyektə aid funksiyadır. Bu funksiyanı həmin obyektə insan öz praktiki fəaliyyəti əsasında verir. Funksiya hər hansı obyektin fiziki-kimyəvi, bioloji xüsusiyyətlərini əmək alətinə, istehsal sahəsinə və ya incəsənət əsərinə çevirir. İnsan fəaliyyətinin yaratdığı hər şey əşyavi dəyərə çevirə bilər. Əşyavi dəyərlər aləmi təbii əşyalardan xüsusi ictimai-tarixi qanunauyğunluqlarla yaranır. Əşyavi dəyər – əşyada əks olunmuş ictimai münasibətlərdir. Məna idrakın əsas şərtlərindən biridir, o, "idrakın dili" hesab olunur. Məna kimi dəyərlər də dil sisteminə aiddir. Dəyərlər – insanları əhatə edən reallığın müəyyən tərəflərinin və fraqmentlərinin haqqında biliklərdir. Bilik və dil kateqoriyaları koqnitiv dilçiliyin açarı hesab olunur. Bilik – obyektiv dünyanın qanunauyğunluqlarını adekvat şəkildə başa düşməyin nəticəsi, reallıqların insan şüurunda əksidir. Dil – biliklərin qorunması, emalı və ötürülməsinin əsas vasitəsidir. Dil sistemində informasiya leksik mənalar və konnotasiyalar şəklində saxlanılır və nominativ vahidlərin leksik-semantik uyğunluğu nəticəsində formalaşır. Konseptin məna ilə qarşılıqlı əlaqəsi onun dil işarəsinə uyğunluğu ilə bağlıdır. Dildə konsept məhz dil işarəsinin vasitəsi ilə verballaşır. Konseptin məzmunu sözlərin leksik uyğunluğu nəticəsində yaranan məna vasitəsilə açılır. Tarixən formalaşan konseptlər daha stabil və mənaca sabitdir [11, 29-34]. Dilçilik semantikasında "məna" termini dar və geniş mənada işlənilir. Sözün mənası dar mənada insan şüurunda hər hansı bir obyektin, hadisənin, xüsusiyyət və münasibətin mühüm əlamətlərinin əks olunmasını özündə ehtiva edir. Məna – geniş mənada sözün ifadə etdiyi, daşıyıcısı olduğu bütün informasiya, onun koqnitiv fenomeni, şüurun bütün strukturlarına işıq saçan dərketməni özündə ehtiva edir. Nominativlik və mənalandırma eyni zamanda həm konkret adlandırma predmeti – referent və eynicinsli əşyaların qrupu – denotat ola bilər [8, 21-24]. Məsələn, "мог ли он увлечься этой красавицей, а таких красавиц как Дима, я не видел ни когда больше не увижу (А.Рыбаков. Тяжелый песок). – O, bu gözəlliyin əsiri ola bilərdimi, çünki Dima kimi gözəli mən görməmişəm və yəqin ki, bir də heç vaxt görməyəcəyəm" (A.Rıbakov. Ağır qum). Geniş məna – hər hansı bir predmetlər sinfi üçün ən vacib diferensial əlamət və keyfiyyəti, onların vəhdətini ifadə edən siqnifikatla da ifadə oluna bilər. "Девушки Нгумби оказались красивы на любой вкус: правильный овал лиц, больше глаза, прямые носы, хотя и чересчур широкими с европейской точки зрения ноздрями" (Иван Ефремов. Лезвие бритвы). – "Nqumbi qızları düzgün girdə sifətli, iri gözlü, Avropa baxımından çox

geniş burun pərələri olmasına baxmayaraq, düzgün burunlu – hər bir zövqü oxşaya biləcək dərəcədə gözəl idilər" (İvan Yefremov. Ülgüc tiyəsi). Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sözlərin müxtəlif siniflərinin məna strukturunda genotativ və siqnifikativ qatların rolu eyni deyildir. Bu konkret və mücərrəd leksikanın müqayisəsi zamanı daha çox hiss olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə konspetin təbiətinin öyrənilməsi çox çətin problemdir, ona müxtəlif baxımdan yanaşmaq olar. Fikrimizcə, məzmunlu dil planının təhlilinə müxtəlif yanaşmalar, oxşar hadisələrin fərqləndirilməsi, problemi ilə əlaqədardır ki, bu da terminoloji qarışıqlığa gətirib çıxarır. Bu zaman "denotat" və "referent", "məna" və "konsept" arasında diferensiallaşmanın olmadığını görmək mümkündür. Konseptin təbiətini izah etmək üçün onu mənadan fərqləndirmək lazımdır. Konseptin və mənanın qarşılıqlı münasibətlərini ayırmaqla onun ontoloji statusunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Konsept və məna münasibətlərini araşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu problem çətin həll olunan və mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu müxtəlif səbəblərlə izah olunur: əvvəla təhlil zamanı məzmun planının mahiyyəti ilə birbaşa iş aparılır və bu zaman əsas məna komponentlərinin xüsusiyyətləri barədə yalnız əlavə informasiyaların əsasında mühakimə yürüdülür. İkinci, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, konsept və məna iki elmin – məntiq və dilçiliyin obyektləridir və tədqiqat obyektlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Anlayış (konsept) söz mənası kimi eyni məfhumdur, lakin fərqli əlamətlər sistemində nəzərdən keçirilir. Məna dil sistemində, anlayış isə məntiqi forma və münasibətlər toplumunda nəzərdən keçirilir. İki elmin qovşağında yerləşən konsept və məna, bir tərəfdən eyni kompleks və hərtərəfli təsviri ifadə edir, digər tərəfdən bu təsvirin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan bəzi dilçilər mənanı dil kateqoriyası hesab etmirlər. Bu alimlər mənanı təfəkkürün səciyyəvi funksiyası və material prosesi hesab edir və onu qeyri-dil kateqoriyası kimi qələmə verirlər. Lakin bu nöqteyi-nəzər dilçilikdə öz əksini tapmadı. Mənanın linqvistik fenomeni sözlərin fərqliliyinə gətirib çıxardı ki, bu da münasibətlər sistemində konseptin yerinin müəyyənləşməsini çətinləşdirdi. Bununla bağlı olaraq, N.Q.Kamlev konseptin əsas yeddi mənasını göstərir: [11, 100-106].

1) Adlandırılan pedmet. 2) Predmet haqqında təsəvvür. 3) Anlayış. 4) Münasibət: a) işarə və predmet arasında; b) predmet və ya ideal predmet haqında təsəvvür və işarə arasında; c) işarə və anlayış; ç) işarə və insanların fəaliyyəti; d) söz və işarə funksiyası; e) informasiya invariantı; ə) gerçəkliyin əksi. Məna fenomenini araşdırmaq nə qədər çətindirsə, onun konseptlə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirmək bir o qədər mürəkkəbdir. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, konkret və mücərrəd semantikalı leksemlərin qarşılaşdırılması zamanı məlum olur ki, məna strukturunda denotativ və siqnifikativ qatların rolu eyni deyildir. Məsələn, rus və ingilis dillərindəki "красавец" (yaraşıqlı kişi); "красавица" (gözəl qadın); "щеголь" (son moda ilə geyinmiş yaraşıqlı kişi); "a dendi"; "a beauty" kimi ifadələrdə denotativ məna siqnifikativ mənadan üstündür. Bu ifadələr həmin sözlərin aid olduğu obyektlərin təsvirinə yönəlir. Mücərrəd semantikalı leksikaya aid olan

sözlərdə ("красота", "beauty", "gözəllik") siqnikativ mənanın təsviri əsas yer tutur. Bu mənalar sinonimik, konseptual və sintaqmatik təhlillər vasitəsilə açılır. Mənanın denotat və ya siqnifikatla ifadə olunmuş komponenti praqmatik adlanan leksik informasiya ilə qarşılaşdırılır. Bu leksik informasiya bəzən konnotativ də adlandırılır. Konnotasiya adlanan praqmatik informasiya dilin nominativ vahidlərinin ekspressiv məna çalarları ilə daima əlaqədardır. Buraya dəyər və münasibətlərin ifadəsi, o cümlədən assosiativ obrazlı informasiya daxildir. Konnotasiyanın leksik mənanın tərkibinə daxil olub-olmaması barədə semantik nəzəriyyədə vahid fikir mövcud deyildir. Bəzi alimlər konnotasiyanı nominativ vahidlərin semantik məzmunun tərkib hissəsi hesab edirlər. Digər qrup alimlər isə iddia edirlər ki, konnotasiya dil semantikasının tərkib hissəsi deyildir. Hal-hazırda konnotasiya dedikdə anlayışın sabit, lakin o qədər də vacib və mühüm olmayan əlamətləri nəzərdə tutulur. Bu əlamətlər maddi aləmin müvafiq əşya və hadisəsinə dil kollektivi tərəfindən verilmiş dəyəri əks etdirməlidir və yaxud hər hansı bir mədəni cəmiyyətdə mövcud olan assosiativ kompleksə və ya steorotipə çevrilən məna elementlərinin məcmusu olmalıdır. N.D.Arutyunova dəyə üçün iki növ reytinq müəyyənləşdirilir: (ümumi, yaxşı, pis) və fərdi (obyektlərin birtərəfli dəyərləndirilməsi. Məsələn: gözəl-çirkin, çox gözəl-eybəcər-kifir). Alim qeyd edir ki, dəyər predikatlarının konseptual təhlili obyektin klaviaturasını müəyyənləşdirən ideal modelin məntiqi xüsusiyyətlərinə yönəlir. Bu isə həmin modelin praqmatik funksionallaşdırılmasının məntiqi nəticəsidir. Şəxsi dəyərləndirmədə isə bir atribut azalır və bir sıra xüsusiyyətlər əhatə edilir [12, 29-31]. İdeal bir modelin və ya formanın xüsusiyyətləri təsviri deyksis formasında meydana gələ bilər. Bu isə ideal bir modelin və ya formanın materiallaşdırılmış modelidir. Dildə reallıq obyektlərinə belə bir istinad metafora sabit və ya məcazi müqayisə şəklində həyata keçirilir. Linqvistik tədqiqatlarda konseptin strukturu da müəyyənləşdirilir. Konseptdə əsas olaraq iki: nüvə və periferiya (daxili forma) və aktual (aktiv lay) nəzərə çarpdırılır. Əgər konseptin aktual layı hamıya məlumdursa, onun daxili forması (etimologiyası) ancaq mütəxəssislərə aydındır. Konseptə inteqral yanaşma bu mental mahiyyətlərin müxtəlif cür qavramasını sistemləşdirməyə imkan yaradır. Bir çox alimlər (V.İ.Karasik V.V.Krasnıx, L.O.Çerneyko və b.) konsepti üçölçülü birləşmə hesab edir, onun əşyəvi obraz, anlayış və bütövlük məzmununu önə çəkir. Beləliklə, konseptin obraz tərəfi bizim yaddaşımızda əks olunan əşya, predmet və hadisələri görmə, eşitmə, toxunma, dad olan tərəflərini özündə əks etdirir [13, 20-21; 14, 30-32; 15, 21-24]. Konseptin anlayış tərəfi isə ondan ibarətdir ki, konsept dildə əks olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Антология концептов. /Под. ред. В.Карасина, И.Стернина Москва, 2007.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово. //Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под. ред. проф. В.Т.Нерознака. Москва, 1997.
3. Беляевская Е.Г. Семантика слова. Москва, Высшая школа, 1987.
4. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва, 2005.

5. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва, 1998.
6. Гуревич Р.С. Категории средневековой культуры. Москва, Наука, 1972.
7. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты. Москва, 2000.
8. Брожик В. Марксистская теория оценки. Москва, Прогресс, 1982.
9. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей. М., 1966.
10. Гранин Ю.Д. О гносеологическом содержании понятия «оценка» // Вопр. Философии, 1987, № 6.
11. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 2006.
12. Арутюнова Н.Д. Истина. Добро. Красота: Взаимодействие концептов // Логический анализ языка: Язык эстетики. Москва: Индрик – 2004.
13. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. // Языковая личность. Культурные концепты, Волгоград, 1996.
14. Красных В.В. «Свой среди чужих» – миф или реальность? Москва, Гнозис, 2003.
15. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. М., 1998.

САЛАМОВА ЗЕЙНАБ СЕЙФАР КЫЗЫ

РОЛЬ ЦЕННОСТИ, ПОНЯТИЯ, ОБРАЗА, ЗНАЧЕНИЯ В ДИНАМИКЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «КРАСОТА»

РЕЗЮМЕ

Проблема ценностей в культуре чрезвычайно важна для адекватного понимания феномена культуры в целом. Во всех явлениях культуры мы всегда найдем воплощение какой-нибудь признанной человеком ценности, ради которой эти явления созданы. Ценности являются наиболее фундаментальными характеристиками культуры. Человек формирует свое отношение к миру, предметам, к событиям, ориентируясь на ценности. Ценности являются, по сути отражением оценок, которые человек делает. Вопрос о соотношении значения, понятия, образа и концепта является одним из дискуссионных в теоретическом языкознании и когнитивной лингвистике наших дней. С целью избежания терминологических неточностей необходимо разграничить и определить данные понятия применительно к исследованию концепта «красота» в языке. Концепт выступает одним из ключевых терминов когнитивной лингвистики и используется для изучения и описания «языка и мысли», способа мышления и познания, хранения и переработки информации. Значения принадлежат системе языка и выступают в виде человеческих знаний об определённых фрагментах и сторонах окружающей нас действительности. В лингвистической семантике термин «значение» употребляется в узком и широком смысле. В узком смысле значение слова представляет собой отражение в сознании человека существенных признаков того или иного объекта, явления, свойства или отношения. В широком смысле слова значением называют всю информацию, носителем которой

выступает слово, это когнитивный феномен. Понятие – это устойчивая и доминантная часть значения. Понятия бывают формальные и содержательные.

Ключевые слова: проблема ценностей, адекватное понимание, феномен культуры, дискуссионный вопрос, теоретическое языкознание, когнитивная лингвистика.

SALAMOVA ZEYNAB SEYFAR

THE ROLE OF VALUE, CONCEPT, IMAGE AND MEANING IN THE DYNAMICS OF THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF "BEAUTY"

SUMMARY

The problem of values in culture is extremely important for an adequate understanding of the phenomenon of culture as a whole. In all manifestations of culture we always find an embodiment of some recognized value, for which these phenomena are created. Values are the most fundamental characteristics of any culture. A person forms his attitude to the world, to objects, to events, orienting to value. Values are expressed in terms of an assessment of what a person does. The question of the relation of meaning, notion, image and concept is one of the discussions in theoretical linguistics and cognitive linguistics of our days. For the purpose of avoiding terminological inaccuracies, it is necessary to delineate and define these concepts in a way that is useful for researching the concept of "beauty" in the language. The concept is one of the key terms in cognitive linguistics and is used to study and describe "language and thought", the way of thinking and cognition, storage and processing of information. Significance belongs to the language system and is expressed in the form of human knowledge about certain fragments and sides surrounding our reality. In linguistic semantics, the term "meaning" is used in a narrow and broad sense. In a narrow sense, the meaning of a word is its reflection in the perception of a person of real signs of this or that object, phenomenon, property or relationship. In the broadest sense of the word, the meaning is called all the information, the carrier who utters the word, it is a cognitive phenomenon. The notion is an enduring and dominant part of the meaning. Notions are formal and content.

Key words: problem of values, adequate understanding, cultural phenomenon, controversial issue, theoretical linguistics, cognitive linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Zemfira Musa qızı Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
zulfiyeismaylova8@gmail.com

GÖYTÜRK DİLİNİN DERİVATİV VASİTƏLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK

Göytürk dilində morfoloji söz yaradıcılığının zəngin ənənələrinin formalaşmasına dair çoxlu nümunələr mövcuddur. Göytürk dövründə ictimai-siyasi hadisələrin çevikliyi insanların mədəni-məişət həyatına və gündəlik tələbatına dair yeni anlayışların baş verməsinə güclü təsir etdiyindən dil vasitələrinin intensivləşməsinə də təminat yaratmışdır. Odur ki, dildə çevik hadisələri mənalandırmaq üçün yeni sözlərin yaranmasına da tələbat artmışdır. Yeni sözlərin artımının monosillabik mərhələsi artıq öz dövrünü başa çatdırdığı üçün informasiyaların verilməsində daha çevik üsul kimi morfoloji söz yaradıcılığının geniş imkanları formalaşmışdır. Göytürk dövrünün morfoloji söz yaradıcılığı mənbələrini araşdırdıqda bu üsulun öz dövründə necə bir heyrətamiz vüsətə malik olduğu açıq və aydın şəkildə müşahidə edilir. Göytürk dövründə yeni informasiyalar dilin daxilindən baş qaldırdığına görə yeni həmin informasiyaların ifadəsi üçün başqa dillərdən söz idxalına heç bir ehtiyac qalmamışdır. Odur ki, dilin öz daxili mənbələri bütün zəruri informasiyaları ifadə etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Bu münasibətlə qədim türk mənbələrinin tədqiqi və təhlili sahəsində böyük xidmətləri olan Əbülfəz Rəcəbli yazır ki, "Bütün türk dillərində olduğu kimi qədim türk yazısı abidələrinin dili də adlardan ad düzəldən şəkilçilərlə zəngindir. Bu şəkilçilər həm çoxdur, həm də bunların bir qismi rəngarəng mənalar yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Şəkilçilərlə söz yaradıcılığı prosesi türk dillərində fonetik və leksik yolla söz yaradıcılığı prosesindən sonra təşəkkül tapsa da artıq türk xalqlarının Orxon-Yenisey inkişafı dövründə Göytürk dilində, sonra qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində mükəmməl söz yaradıcılığı sisteminə rast gəlmək olur" [6, 311-312].

Göytürk dilində işlənən morfoloji söz yaradıcılığı vasitələri öz strukturuna görə ya müasir Azərbaycan dilindəki variantdan cüzi fərqə malik olub derivatoloji-semantik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki müvafiq qarşılıqla uyğunluq təşkil edir və ya Göytürk dilində müstəqil və sərbəst bir element kimi işlənərək müasir Azərbaycan dilindəki adekvatlarla semantik paralellik yaradır.

Müasir Azərbaycan dilindəki derivativ vasitələrlə struktur variant səviyyəsində paralellik yaradan morfoloji sözyaratma vasitələrinə dair aşağıdakıları nümunə kimi göstərmək olar:

- *Lığ (-lik) şəkilçisi*. Bu şəkilçi formal struktur tərkibcə müasir Azərbaycan dilindəki *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisini xatırlatsa da struktur-derivativ keyfiyyətlərinə görə bundan fərqlənir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində aktiv

sözyaratma keyfiyyətinə malik olan bu şəkilçi ad nitq hissələrinə qoşularaq substantiv və atributiv mənası sözlər (yağışlıq, nəmlik, quraqlıq, gerilik, igidlik, qoaçaqlıq; beşlik, ağaclıq, dağlıq, odunluq) əmələ gətirdiyi halda [1, 183; 2, 51-52; 3, 80].

Göytürk dilində Azərbaycan dilinə məxsus sifətdüzəldən *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə semantik-derivativ paralellik yaradır. Bu mənada, hesab etmək olar ki, Azərbaycan dilində sifətdüzəldən derivativ forma kimi yaranmış *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi mənşəcə Göytürk dilindəki *-lığ (-lik)* şəkilçisindən sonuncu samitin nitq aktı üzrə ixtisarlaşaraq yeni norma qazanmış paralel variantdan ibarətdir. Göytürk dilində *-lığ (-lik)* şəkilçisinin sifətdüzəltmə keyfiyyətinə malik olduğunu aşağıdakı cümlədə verilən nümunədə müşahidə etmək mümkündür: «Bu türk bodununda *yaraklığ* yağıq kəltürmədim. *Tükünlik* atığ yügürtmədim. [Tonyukuk abidəsi, Şərq tərəfi, 54] (Bu türk xalqının üzərinə *yaraqlı* yağı gətirmədim (yol vermədim), *düyünlü* at yüyürtmədim).

Cümlədə işlənən *yaraklığ* (silahlı) və *tüginlik* (düyünlü-süvari) sözləri müasir Azərbaycan dilində sifətdüzəldən *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə yaranan sözləri xatırladır.

Göytürk mənbələrinin dilində *-lığ (-lik)* şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlmiş digər sözlərin işlədilməsinə də rast gəlmək olur: *tonluğ* [KTŞ, 29] (donlu); *atlığ* [T, 4] (atlı), *kedimlig* [KTŞ, 33] (geyimli); *tuğluğ* [MÇ, 8] (tuğlu-bayraqlı) və s.

-Kın (-kin, -qun, -kün) şəkilçisi

Bu şəkilçi də *-lıq (-lik)* şəkilçisi kimi müasir Azərbaycan dilindəki *-ın (-in, -un, -ün)* variantındakı samit ixtisarlaşması ilə fərqlənir. Ancaq *-lıq (-lik)* şəkilçisindən fərqli olaraq *-kın…* şəkilçisində birinci elementin ixtisarlaşması baş vermişdir. *-Kın…* şəkilçisi özünün müasir Azərbaycan dilindəki *-ın (-in, -un, -ün)* variantı kimi Göytürk dilində feildən feil düzəldən şəkilçi kimi funksionallığa malik olmuşdur. *-Kın* şəkilçisinin müasir Azərbaycan dilindəki feildüzəldən *-ın…* şəkilçisi ilə derivativ-semantik paralelliyin aşağıdakı cümlədə işlədilən alkınmaq (alınmaq) sözündə müşahidə etmək olur: "Türk bodun alti, *alkıntı*, yok boltı [Tonyukuk abidəsi, Qərb tərəfi, 3]". (Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu). *Alkınmaq* sözü burada gücü alınmaq, zəifləmək mənasında anlaşılır.

Göytürk mənbələrinin dilində işlənən şəkilçilərin digər bir qismi həmin dildə uzun müddət işlənmiş və xüsusi derivativ funksiya qazanmış elementlərdən ibarətdir. Şəkilçilərin bu qismi birbaşa Göytürk dilinin derivatoloji sistemi üçün səciyyəvi olsa da onun semantik mühiti müasir Azərbaycan dilindəki uyğun şəkilçilərlə yaxınlaşır və bu cəhətdən də həmin derivativ vasitələrin yaratdığı anlayışlar arasında oxşarlıq və paralellik müşahidə edilir. Bu cəhətdən aşağıdakı şəkilçilərin derivativ-semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

-Tağ şəkilçisi. Bu şəkilçi söz tərkibində işləndikdə Müasir Azərbaycan dilindəki *təki, kimi* anlayışlarını canlandırır. Bu mənada, *-tağ* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *təki, kimi, o cür, bu cür qoşma* və ifadələrin bildirdiyi məna ilə

paralel semantik mühit yaradır: "Yuğçı, sığıtçı ögrə kün toğsıkda Bökli Çölik el, Tabğaç, Tüküt, apar opurum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, Kıtay, Tatabı-bunça budun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs. *Antağ* külik kahan ermis". [Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 4] (Ağlayıb sıtqayanlar Şərqdə gündoğandan, Böklü Çöllük elindən, Tabğaç, Tibet, ovar, apardum, qırğız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtay, tababı-bunca xalq ağlayıb dəfn etmş. O *cür* (elə bir əzəmətli xaqan imiş). Göytürk dilində *antağ* sözü onun kimi, o cür, elə bir (əzəmətli, məşhur) anlayışları üzrə bir neçə mətndə (Küli Çur abidəsi, 4, Cənub tərəfi, 8; Tonyukuk abidəsi, 9, 36; Irk Bitik abidəsi, 5, 15, 32, 60, 68, 93; Yenisey abidələri, XXIX 7) işlədilmişdir.

-*Sık… şəkilçisi*. Göytürk dilində xüsusi derivativ vasitə kimi işlənən bu şəkilçi Azərbaycan dili üzrə müqayisədə adlardan atributiv mənalı isimlərin düzəlməsində iştirak edən -*lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisinin derivativ-semantik paralleli kimi təsəvvür yaradır: "Arık oksən *açsın*, *toksık* öməzsən, bir todsar *açsık* öməzsən". [Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8] (Arıq oxsan, *aclıq*, toxluq bilməzsəŋ bir doysan *aclıq* bilməzsən). Əbülfəz Rəcəbli həmin şəkilçini feildən hərəkət mənalı sözlərin yaradılmasında iştirak edən sözdüzəltmə vasitəsi kimi mənalandırır və bununla bağlı aşağıdakı nümunələri misal göstərir: *batsık* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 2) (batılı); *todsık* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8) (doyumluq); *udsık* (Tonyukuk abidəsi, 12, 22) (yuxulu); *olursık* (Tonyukuk abidəsi, 12, 22) (oturaqlıq), *üləsik* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 4) (bölünməli) [6, 327].

-*Yı (-yi, -yu, -yü) şəkilçisi*

Göytürk dilində işlənən bu şəkilçi də özünün məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçi derivativ vasitə kimi işlənmir. Göytürk dilində isə fəal sözyaratma funksiyasına malik olan -*yı…* şəkilçisi bu dilin sözyaratma sisteminə daxil olan xüsusi normalı elementlərindən biridir. Müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçinin derivativ-semantik funksiyası sifətdüzəldən -*dakı (-dəki)* şəkilçisinə uyğun gəlir. Bu uyğunluğu aşağıdakı cümlələrdə işlənən müvafiq sözlərin bildirdiyi mənalarda da müşahidə etmək olur: "*Başlayu ulayu* şad apıt bəglər… Taman, Tarkan, Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan, Ulayu buyuruk… iç buyuruku bəg İrkin *başlayu* buyuruk, bunça amtı bəglər kaŋım kağanna ərtəŋü…" [Bilgə Xaqan abidəsi, Cənub tərəfi, 14] (Başdakı, ucadakı, şad-apıt bəylər… Taman, Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan *ucadakı* buyuruk (vəzifəli) bəylər… daxili işlər buyuruku (məmuru) Bəy İrkin *başdakı* buyuruklar (məmurlar), indiki bəylər atam xaqana adətə görə…). Verilən nümunədəki *başlayu, ulayu* sözləri cümlədə hərfən *başdakı, ucadakı* mənasında anlaşılır. Həmin sözlərlə ifadə olunan anlayışda isə hakimiyyətin yuxarı təbəqəsinə məxsus məmurlar nəzərdə tutulur. Buradan göründüyü kimi Göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə mövcud informasiyaları dəqiqliklə və incəliklə ifadə edə bilən sözlər formalaşdırılmışdır. Həmin sözlərin semantik mühiti isə itməmiş, Azərbaycan dilindəki müvafiq sözlərin məna paralelliyində öz izlərini saxlamışdır.

-*Ça (-çə) şəkilçisi*

Bu şəkilçi də sözlərdə mənanın dəqiqliklə ifadəsi baxımından Göytürk dilində özünəməxsus aktivliyə malik olmuşdur. Azərbaycan dilində Göytürk dilinə məxsus bu şəkilçi struktur tərkibcə saxlanmır. Bu mənada ki, müasir Azərbaycan dilində *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə Göytürk dilinə məxsus eyni strukturdakı şəkilçinin derivativ-semantik funksiyası eyni deyildir. Azərbaycan dilində *-ça (-çə)* şəkilçisinin vasitəsi ilə bir qayda olaraq kiçiltmə mənalı sözlər düzəldilir: *meydan-meydança, qazan-qazança, yorğan-yorğança, yarma-yarmaça, qala-qalaça, bağ-bağça, gödək-gödəkçə*.

Bəzən *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə rişxənd mənalı söz də düzəldilir: *gözəl-gözəlçə*.

Göytürk dilində isə *-ça (-çə)* şəkilçisinin vasitəsi ilə kimi, qədər, bənzər, oxşar anlayışına uyğun sözlər düzəldilmişdir: "Anta olürtük. *Əlikçə* ər tutdımız. Ol sabıt esidip on ok bəgləri, bodunı kop kəlti, yükünti". [Tonyukuk abidəsi, Qərb tərəfi, 42, 43] (Orada öldürdük, *əlliyə qədər* döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəylərin xalqı hamılıqla gəldi, təzim etdi). Müasir Azərbaycan dilində Göytürk dilinə məxsus *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə düzələn sözlər semantik cəhətdən kimi, qədər, bənzər, oxşar mənaları ilə həmahəng olub paralelləşdiyi kimi, həmin şəkilçinin derivativ paralelliyini müqayisə bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edən *-ca (-şə)* şəkilçisinin funksiyasında da görmək olur. Bunun ən bariz nümunəsini "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində tapmaq mümkündür: "Ay bəy baba! *Dəvəcə* böyümüsən, *köşəkcə* əqlin yox. *Təpəcə* böyümüsən, *darıca* beynin yox" [4, 70].

Göytürk dilində morfoloji sözyaratma üsulları olduqca zəngindir. Sözyaratma vasitələrinin bir qismi artıq zaman keçdikcə köhnəldiyinə görə onların ilkin variantı müasir türk dillərində birmənalı olaraq saxlanmır. Lakin həmin şəkilçilərin vasitəsi ilə formalaşan derivativ variantların semantik mühiti müasir dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində itməmiş və özünün məna paralelliyini saxlaya bilmişdir.

Bu tipli leksik-semantik paralelliyin öyrənilməsi dil tarixinə dair qaranlıqda qaan müəyyən məqamların açılması və mənaların dəqiqləşdirilməsi, dürüstləşdirilməsi, həmçinin anlaşıqlığın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 235 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B, Azərtədrisnəşr, 1963, 275 s. 51-52.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, Elm, 2007, 280 s.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 170 s.
5. Rəcəbli Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yensey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I h., Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.

ARZU HÜSEYNOVA

GÖYTÜRK DILININ DERIVATIV VASITƏLƏRI ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ LEKSIK VAHIDLƏRDƏ PARALELLIK

XÜLASƏ

Göytürk dilində morfoloji söz yaradıcılığı faktlarının araşdırılması ilə belə bir həqiqətin ortaya çıxarılmasını təsdiq edir ki, bu dildə derivativ prosesin zəngin ənənələri mövcud olmuşdur. Göytürk dövründə başqa dillərdən alınmaların son dərəcədə az olmasını nəzərə aldıqda yeni sözyaratma prosesində bu dilin necə böyük imkanlara malik olduğu tədqiqatçının özünü də heyrətə gətirir. Göytürk dilində bu qədər daxili enerjinin yaranma səbəblərini araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu dilin təmsil olunduğu dövlətçiliyin özü daimi ictimai-siyasi hadisələrin önündə getmişdir. Odur ki, dilin öz mühitində formalaşmış yeni anlayışlar da dilin daxili potensialının özündən qaynaqlanmışdır. Buna görə də Göytürk dövründə dilin xüsusən, morfoloji sözyaratma imkanları çevik mexanizm əsasında inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Göytürk dövründə işlədilən morfoloji sözyaratma vasitələrinin müəyyən qismi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlanmasa da onların derivativ-semantik mühiti müasir Azərbaycan dilinin uyğun qarşılıqları ilə paralellik təşkil edir. Bu da qədim mənbələrdən bir çox sözlərin mənaca aydınlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *derivasiya, semantika, informativlik, leksik paralellik, məna variantı*

АРЗУ ГУСЕЙНОВА

ПАРАЛЛЕЛИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОБРАЗОВАННЫХ В ПРОИЗВОДНЫХ СРЕДСТВАХ ЯЗЫКА ГОЙТУРКА

РЕЗЮМЕ

Изучение морфологического словообразования Гойтуркского языка подтверхдает тот факт, что в этом языке существует богатая традиция производного процесса. В период Гойтурка отмечает, что установка из других языков было мало, несмотря на это исследователи поражены огромным потенциалом этого языка в новом процессе установки слов. Изучая возникновения такой большой внутренней энергии на языке гойтурков. Мы можем заключить, что государственость была представлена этим языком. Определила постаянные социальные и политические события. Следовательно, новые концепции, сформированные в среде языка, такие вытекают из внутренного потенциала самого языка. Поэтому вовремя Гойтурка возможности языка, особенно морфологический словарь, развивались с помощью гибкого механизма. Хотя некоторые из марфологического словарья использованного в эпоху Гойтурка, не сохранились, как в современном Азербайджанском языке, их производно-семантическая среда параллельна

соответствующим взаимодействиям современного азербайджанского языка. Это так - же важно с точки зрение значимого аудита и интерпретации многих слов из древних источников.

Ключевые слова: *деривация, семантика, информативность, лексический параллельность, смысловые варианты*

ARZU HUSEYNOVA

PARALLELS OF LEXICAL UNITS FORMED IN DERIVATIVES OF THE GOYTURK LANGUAGE

SUMMARY

The study of the morphological derivation of the Goyturk language is confirmed by the fact that there is a rich tradition of the derivative process in this language. During the period, Goyturk notes that the installation from other languages was not enough, despite, researchers are amazed at the huge potential of this language in the new process of installing words. Studying the emergence of such a great internal energy in the Goiturk language. We can conclude that statehood is represented by this language.

Identified persistent social and political events. Consequently, new concepts formed in the language environment follow from the internal potential of the language itself. Therefore, in time of the Goyturk language features, especially the morphological dictionary, developed using a flexible mechanism. Although some of the morphological dictionaries used in the Goyturk era were not preserved, as in the modern Azerbaijani language, their derivative-semantic environment is parallel to the corresponding interactions of the modern Azerbaijani language. It is also important from the point of view of meaningful audit and interpretation of many words from ancient sources.

Key words: *derivation, semantics, informativeness, lexical parallelism, semantic options*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2020
Rəyçi: Prof. Mübariz İ Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BILAL Alarlı HÜSEYNOV,
ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
bilalalarli58@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ QARABAĞ FOLKLORUNDA JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏR

Xülasə

Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda folklor örnəklərinin toplanılması, nəşri və öyrənilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüş, ayrı-ayrı folklor janrları haqqında araşdırmalar aparılmış, elmi məqalələr yazılmışdır. Buna baxmayaraq, bölgənin folklor örnəklərinin janr xüsusiyyətlərini, janrdaxili dəyişmələrini ətraflı şəkildə tədqiq etməyə ehtiyac vardır. Elə nümunələr vardır ki, onlar eyni janr daxilində qruplaşdırılsalar da, struktur və tematik fərqləri ilə diqqət çəkir. Burada söyləyicilərin və dinləyicilərin, ümumilikdə isə iştirakçıların tərkibi aparıcı mövqedə dayanır.

Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda *əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı, əhvalatlar* da ayrıca janr örnəyi kimi qələmə alınmışdır. Bir çox örnəklər isə ritual xarakterlidir, mərasim folklorunun janrları kimi təqdim olunur. Məsələn, *mərsiyə və sinəzən* həm məhərrəmlik mərasimində, həm də yas mərasimində folklor nümunəsi kimi deyilir. Bu məqamda mərsiyə *ağının* bir növü kimi diqqət çəkir.

Qərbi Azərbaycan və Qarabağ folklor örnəkləri içərisində *yasaqlar, hədə-qorxular, yalvarışlar, söyüşlər, lağlar, öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər, sızlamalar, nanaylar, bağlamalar, müəmma-bağlamalar* assiqnmentativ təyinatını yetərincə almamışdır.

Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda folklor örnəklərinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri, regional xüsusiyyətləri vardır. Qərbi Azərbaycan və Qarabağ folklor örnəklərinin janr təyinatının və janrdaxili dəyişmələrinin öyrənilməsi folklorşünaslıq elmini bir qədər də zənginləşdirir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan və Qarabağ folkloru, folklor örnəklərinin janr təyinatı və janrdaxili dəyişmələri.

Folklor xalqın tarixi yaddaşıdır. Xalq bütün zamanlarda yaşantılarını və həyat tərzini folklora köçürməyə çalışmışdır. Əlbəttə, dinc dövrlərdən fərqli olaraq, müharibələr, münaqişələr və təbii fəlakətlər folklorda daha çox yer almışdır. Bu da həmin hadisələrin xalqın həyatında oynadığı potensial dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə hadisələrdən biri Azərbaycan xalqının uzun illər boyunca düçar olduğu məhəlli münaqişələrdir, daha konkret desək, ermənilərin vaxti ilə qucağına sığındığı bu xalqa qarşı olan torpaq iddialarının acı nəticələridir. Münaqişə, maharibə təkcə insan ölümü ilə nəticələnmir, özündən sonra ciddi dağıntılar qoyur ki, bu dağıntıların bir qismi evlərin, yaşayış məntəqələrinin yerlə yeksan olmasına səbəb olursa, digər qismi insanların mənəvi zərbələr almasına gətirib çıxarır. Evi tikmək, yaşayış məntəqəsini təzədən daha müasir şəkildə bərpa etmək mümkündür, xalqa dəyən mənəvi zərbələrin açdığı yaralar, çat verən mental dəyərlər çətin reabilitasiya olunur.

Böyük qaçqın və köçkün kütlələri məskunlaşdıqları yerlərin ab-havasına uyğunlaşmaqda bəlkə də bir o qədər problem yaşamır, ən böyük problem insanların mental dəyərləri itirmək zorunda qalması ilə bağlı yaranır. İtirilmiş doğma yurd yerlərinin gətirdiyi nisgil, həsrət, dərd, ictimai-psixoloji, iqtisadi-siyasi, etik amillər qaçqın və köçkün əhaliyə ciddi mənəvi zərbələr vurur. İllərcə qoşub-düzdüyü həyatını və həyətini olduğu kimi qoyub çıxan qaçqın və köçkün ailələri özləri ilə yalnız bir sərvəti götürə bilirlər. Bu, xalqın yüzillər boyunca formalaşmış, təkmilləşmiş, kamilləşmiş söz yaradıcılığı – folklordur. Folklor tarixi olayların söz yaşantısıdır. Xalqı özünə qaytaran, mənəviyyatına bağlayan, atətinə-ənənəsinə sədaqətli edən folklor həm də şəxsiyyət bəlirtisi, kimlikdir.

Münaqişə qurbanlarının ailə üzvlərinə psixoloji-mənəvi dəstək göstərmək məqsədilə onların söz sərvətini itib-batmaqdan xilas etmək vacib şərtdir. Folklor insanların öz yaddaşlarında qoruyub saxladıqları bir mənəvi sərvətdir, vaxtında toplananda bu söz yaşantılarını həyat tərzinə çevirmiş insanlar dünyalarını dəyişdikdə öz sinələrində aparmırlar, gələcək nəsillərə ərməğan qoyub gedirlər.

Ermənilər əzəli Azərbaycan torpaqlarına ayaq açdıqları vaxtlardan türkün söz sənətinə də yiyə durmağa çalışmış, ilkin olaraq folklorunu mənimsəmək istəmişlər. Çoxlu sayda erməni "folklor" nümunələri var ki, əslində bu nümunələr Azərbaycan türklərinin dilindən ermənicəyə tərcümə olunmuş örnəklərdən ibarətdir. Həm torpağı, həm də mənəviyyatı işğal etməyə yönəlmiş bu əməllər Azərbaycan xalqını öz milli söz sənətinə sahib çıxmağa, mənəvi sərvətinə yiyə durmağa səsləyir.

Qərbi Azərbaycandan olan qaçqınların və Qarabağdan didərgin düşən məcburi köçkünlərin folklor örnəkləri az-çox öyrənilmişdir. Əlbəttə, folklor örnəklərini yerində öyrənmək daha əlverişli və daha etibarlı olur, daha zəngin nəticələr verir. Münaqişədən sonra toplama, öyrənmə və araşdırma da dəyərlidir. Məsələ burasındadır ki, bu proses yalnız kompakt halda məskunlaşanların arasında effektiv şəkildə həyata keçirilir.

Qərbi Azərbaycanda və Dağlıq Qarabağda baş verən münaqişələr zamanı çoxsaylı köçmələr və köçürmələr folklor materiallarının toplanılması ilə bağlı böyük çətinliklər yaratmışdır. Bu fikirlə razılaşmamaq olmur ki, əsir və itkin düşmüş şəxslər, onların yolunu gözləyən ailə üzvləri, qaçqın və məcburi köçkünlüklə bağlı ictimai-sosial, psixoloji-mənəvi zədələr, obyektiv səbəblərdən xarici ölkələrə mühacirətə üz tutanların artması, dünyanın onlarla ölkəsinə səpələnmiş qarışıq nigahlardan dünyaya gələn övladların sayının durmadan çoxalması ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətinə və milli dəyərlərinə mənfi təsir göstərmişdir və göstərməkdədir. Sonradan toplanan folklor örnəkləri içərisində yer-yurd adları ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərə geniş yer verilməsi yurd həsrəti ilə bağlıdır. Folklor nümunələrini danışanlar həmin toponimin harada yerləşməsini, ətrafını, təbiətini də təsvir edən hekayətlər danışırlar. Bu yer-yurd adlarının sözaçımları həmin ərazidə yerli əhalinin "etnik bünövrəsinin kimliyini" təsdiq edir (**17, 30**). Nisgil, həsrət bayatılara, nəğmələrə ayaq açandan el dərdi çəkənlərin qürbətdəki məzarları sayını itirdi:

Mən aşiq, Göyçə dərdi,
Bəxt məndən üz döndərdi.
Yurdsuz-yuvasız oldum,
Qaçqın edib göndərdi.

Eləmi, göy çəməni,
Göy dağı, göy çəməni.
Sabah, ya da başqa gün
Gözləyir Göyçə məni (**17, 163**).

Qaçqın və köçkünlərin yurdda qoyub gəldikləri təkcə həyət-baca deyil, dillə izhar edilməsi mümkün olmayan böyük dərdlərdir:

Didərgin düşəli yurddan, yuvadan,
Nəğməmi dodaqda qoyub gəlmişəm.
Neçə misraları, neçə şeirimi
Yarımçıq varaqda qoyub gəlmişəm (**17, 174**).

Qaçqın və köçkünlərdən əldə edilmiş folklor nümunələrində janr rəngarəngliyi də diqqəti çəkir. Məsələn, Qərbi Azərbaycanda qaçqınlıqla bağlı qoşmalar *müsibətnamə* adlanır:

Ağbaba köyləri boşaldı bir-bir,
Boş otaq, boş xana, obalar qaldı.
El köçdü, tərpəşdi, düşdü yollara,
Ocaqlar üstündə tavalar qaldı (**16, 153-154**).

Dərələyəz folklor nümunələrini toplayan mərhum professor Həsən Mirzəyev Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını janr baxımından bir qədər də zənginləşdirmişdir. Onun yazıya aldığı *yasaqlar* **(13, 54-57**), *hədə-qorxular* **(13, 72-73**), *yalvarışlar* (**13, 73**), *söyüşlər* **(13, 73**), *lağlar* **(13, 73-75**), *öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər* **(13, 79**), *sızlamalar* **(13, 116-117**) janr baxımından ilk dəfə öyrənilir. *Sızlamalar* ağının bir növü kimi təzahür edir, vəfat edən şəxs üçün həzin-həzin, astadan xüsusi avazla ifa olunur:

Gözləri ağlar qoydun,
Qolları bağlar qoydun.
Evin yıxılsın, düşmən,
Sinəmi dağlar qoydun.

Bu dağlara çən düşdü,
Yel əsdi duman düşdü.
Balamı öldürdülər,
Canıma talan düşdü (**13, 116**)

Qərbi Azərbaycan folklor nümunələri içərisində janr özəlliyi ilə fərqlənən *nanaylar, bağlamalar, müəmma-bağlamalar* sonradan yazıya alınsa da, xalqın şifahi təfəkkürünün zəngin çalarları kimi özünü göstərir (**16, 146-157**). Belə janr çalarlığı Qarabağ köçkünlərinin arasından toplanmış folklor örnəklərində çoxluq təşkil edir. 2012-ci ildən başlayaraq ardıcıl nəşr olunan "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" adlı çoxcildli toplama materiallarında Qarabağdan və onun ətraf rayonlarından köçkün düşmüş əhalinin yaddaşında iz salmış şifahi söz sənəti yer almışdır. Bu topluda ilkin olaraq Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış maraqlı folklor örnəkləri verilmiş, bunun ardınca Bərdə, Tərtər, Şuşa, Ağbaba, Xocavənd, Beyləqan, İmişli kimi bölgələrin şifahi söz sərvəti işıq üzü görmüşdür. *Mifoloji mətnlər, əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, inanclar, atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, laylalar, nazlamalar, bayatılar, nəğmələr, ağılar, oyunlar, aşıqların və el şairlərinin yaradıcılıq nümunələri* yazıya alınarkən elin folklor dili əsasən saxlanılmış, dialekt və şivələrə xələl gətirilməmişdir. Dilin zənginliyi onun daxil olduğu dil ailəsi ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin möhkəmliyi üzərində qurulursa, dialekt və şivələr əvəzedilməz resurslar kimi çıxış edir, ifadə zənginliyinə şərait yaradır. Folklor nümunələrinin danışıldığı kimi yazıya alınması Azərbaycan dilinin söz ehtiyatını artırır, dilçilərin də bu istiqamətdə araşdırmalar aparmasına imkan yaradır.

Bundan başqa, örnəklər yazıya alınarkən *sabitləşmiş janrlara sığmayan, janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan folkor nümunələri* el arasında adlandığı kimi

verilmişdir. Məsələn, *deyimlər* ilk anda atalar sözünü xatırladır, əslində bənzətmələrdən ibarətdir, arxasında müəyyən əhvalat dayanan obrazlı fikirlərdir, məsəllərə yaxın olsa da onlardan fərqlənir (**4, 393-394**). *Deyişmələr və bağlamalar* tapmaca xarakterlidir, lakin fərqli janr xüsusiyyətləri var. Deyişmədə iki nəfər qarşı-qarşıya "söz güləşdirir", uduzan tərəf məğlub olur. Bağlamada isə fikir bayatı formasında söylənilir, cavab deyişmədən fərqli olaraq, şeirlə deyil, adi qaydada verilir (**6, 410-411**). Göründüyü kimi, nümunə gətirilən folklor örnəkləri tapmacadan da fərqlənir. Burada *mərsiyələrin* folklor janrı kimi verilməsi olduqca maraqlıdır. Folklor janrı olan mərsiyə yazılı ədəbiyyatdakı mərsiyədən poetik strukturuna görə seçilir. Belə ki, şifahi söz nümunəsi kimi yaranan mərsiyə daha çox xalq şeiri üslubunda olur, quruluşuna görə bayatı, qoşma, gəraylı, düzgüdən fərqlənmir (**6, 420-424**). Maraqlıdır ki, Qarabağ və onun ətrafından köçkün düşmüş əhalidən yazıya alınan mərsiyələrdə Kərbəla vaqiəsindən çox Qarabağ faciəsi yer almışdır. Qardaşını itirmiş bacının dilindən deyilən "Bilin, mənəm" mərsiyəsi günümüzün olayları ilə səsləşir:

Mən qardaşı itirmişəm,
Sinəmdə dağ bitirmişəm.
Belə bir bacı görsəniz,
Bilin, mənəm. bilin, mənəm... (**10, 367**).

Mərsiyəni həyəcansız dinləmək mümkün deyil, bir anlıq Qarabağda şəhid olan igidlərimiz yada düşür:

Daymi qəlbi ağlar olan,
Nakam bəxti, qəlbi talan.
Toysuz qardaşdarı ölən
Bacı görsən, bil ki, mənəm (**10, 368**).

"Ana" mərsiyəsi isə layla ritminə köklənib. Bu mərsiyənin təəssüratı ilk anda təsirli olmasa da, sonradan söyləyicini də, dinləyicini də kövrəldir. Övladın anaya ağı, mərsiyə deməsi doğrudan da ağırdır. Həm də əsir düşmüş torpaqlarımızda yüzlərlə ana məzarı həsrətlə övlad ziyarətinin yolunu gözləyir:

Yat, mənim xanım anam
Qoy mən sənə laylay deyim,
Qoy mən sənə laylay deyim (**10, 374**).

Folklorun ölməyən janrı olan lətifə Qarabağ köçkünləri arasında geniş yayılmış folklor örnəyidir. Köçkünlərdən Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Abdal Qasım kimi məşhur personajlar haqqında olan lətifələrdən başqa regional

xarakterli lətifələr də toplanmışdır ki, bunların da içərisində "Ermənilərlə bağlı yaranan lətifələr" xüsusi yer tutur. Lətifələrdə erməni ikiüzlülüyü, etibarsızlığı, yaltaqlığı və satqınçılığı komik şəkildə təqdim olunur (**10, 321-324**). Lətifələr bölgənin ayrı-ayrı rayonlarında *boyama, bəzəmə, gülməcə* kimi fərqli terminlərlə ifadə olunur.

Yazıya alınan folklor örnəkləri içərisində *oyunlar* mühüm əhəmiyyət daşıyır. Oyun xalq tamaşasının özülündə dayanır, hətta bəzi oyunlar var ki, xalq tamaşası kimi hazırlanır və təqdim olunur. Kəlbəcər bölgəsindən köçkün düşən əhalidən toplanmış "Kilimarası oyunu", "Kaftar oyunu", "Mətəyə salma", "Çırtmadaş", "Löpük-löpük", "Haldurumağac" kimi oyunları orijinal quruluşdadır və məzmununa görə fərqlənir (**11, 390-406**).

Belə nümunələrin sayını xeyli artırmaq olar. Məsələ burasındadır ki, nümunə gətirdiyimiz folklor örnəkləri xalqın mənəvi dünyasının sözlə ifadəsidir. Bu folklor örnəklərində xalq öz milli dəyərlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini, həmçinin keçdiyi şərəfli tarixi yaşadır.

Qarabağdan və onun ətrafından toplanmış folklor örnəkləri ilə yanaşı, bu kitablarda dini inanclar, tarixi şəxsiyyətlər, Qarabağın tanınmış adamları, qaçaqlar, pəhləvanlar, pirlər, ocaqlar, tayfalar, nəsillər haqqında məlumat verilir ki, bu tipli mətnlər təkcə bölgədən toplanmış söz sərvətini zənginləşdirməyə xidmət etmir, həmçinin yaxşı adətlərin, ənənələrin, əxlaqi münasibətlərin nəsillərə ötürülməsinə səbəb olur. Son vaxtlar xatirə özünü folklor janrı kimi də göstərir. Əslində bu cür xatirələrdə xalqın kimliyi öz əksini tapır. Qarabağətrafı bölgələrdən toplanmış xatirələr Qaralı, Xalac, Sirik, Aşıqlı, Eyvazalı, Sərxanlı, Binnətli, Xələfli kimi tayfalar və nəsillər haqqındadır (**12, 77-102**). "Qarabağ müharibəsi xatirələrdə" adlı toplantı materialları "Köçürmə sisyasəti", "Daşnak vəhşilikləri" və "Qarabağlı faciəsi" kimi xatirələri əhatə edir (**10, 97-105**). Qubadlının tarixi ilə bağlı xatirələrdən biri "!918-ci il hadisələri xatirələrdə" adlanır və 5 mətndən ibarətdir (**7, 214-218**). Qubadlı folklor materialları içərisində etnoqrafik müşahidələr də maraq doğurur. Burada 8 mətndə "Novruz adətləri", 2 mətndə "Xıdır Nəbi" ənənəsi, və ayrıca "Qubadlının toy adətləri" yer almışdır ki, bu da adət və ənənələrin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir (**7, 222-244**). Toy adətləri ilə yanaşı, bölgənin dəfn adətləri də yazıya alınmışdır. Dəfn adətləri ölünün yuyulmasından dəfninədək, dəfndən sonra keçirilən yas mərasimi tədbirlərinədək, o cümlədən ehsanın verilməsinədək mərasim qaydaları ilə bağlı bütün məsələləri əhatə edir (**12, 402**). Qeyd etmək yerinə düşər ki, ayrı-ayrı rayonların folklor nümunələri toplanılarkən həmin bölgələrin özünəməxsus adət və ənənələri haqqında da məlumatlar əldə edilmiş, yazıya alınmışdır.

Kəbirli, Avşar, Şahsevən, Qaradolaq tayfaları haqqında xatirələrdə bu tayfaların Qarabağ ərazisindəki mövqeyinə böyük əhəmiyyət verilir (**5, 124-168**). Boyəhmədli, Təklə, Lənbəran, Çələbi, Qızılbaş, Mirzəli, Bəhmənli, Kərimbəyli, Alıxnlı və başqa tayfalar, nəsillər, soylar haqqında olan qısa məlumatlar da şirin

folklor dili ilə qələmə alınmışdır (**8, 39-90**). Tərəkəmə yeməkləri, tərəkəmə oyunları haqqında olan fəsillər də xalqın genetik yaddaşından süzülüb gələn yaşam və məişət məlumatlarını əks etdirir (**4, 169-172**). Küz, dəlmə, küftə, qızartma, qatmalı, bağır-beyin, canaçəkmə, şampur, təndir kababı, kömbə, eymə və başqa tərəkəmə yeməklərinin hazırlanma texnikasının təsviri bu zəngin mətbəxin unudulmasının qarşısını alır. Xocavəndlilərdən toplanmış "Tərəkəmə köçü", "Tərəkəmə alaçığı", El yolu" kimi etnoqrafik mətnlərin Tərəkəmə həyatı ilə bağlı folklor örnəklərində yer alması milli yaşamı, həyat tərzini yaddan çıxmayan tarixə çevirir (**10, 124-168**). Tərəkəmələrin "Bazar sözləri" və "Xörək sözləri" adıyla toplanılan nümunələri xalqın ticarət və məişət həyatını əks etdirir (**8, 94-96**).

Qaçqın və köçkünlərdən folklor örnəklərinin toplanılması asan başa gəlməmişdir. Respublikanın müxtəlif rayonlarında müvəqqəti məskunlaşan köçkünləri bir-bir arayıb-axtarmaq lazım gəlir. Məsələn, laçınlılardan folklor örnəkləri toplayanlar Bakı və Sumqayıt da daxil olmaqla ümumilikdə Azərbaycanın 57 rayonuna baş çəkməli olmuşlar, çünki həmin rayondan olan köçkünlər ailə-ailə, nəsil-nəsil respublikanın bütün rayonlarına pənah aparmışlar. Hətta kompakt halda yaşadıqları ərazilərdə belə hərə bir kənddən gəldiyindən və insanlar bir-birini tanımadığından "Görüşmək üçün daha kimi məsləhət görürsünüz?" – deyə soruşduqda ad verməkdə, ünvan göstərməkdə çətinlik çəkirdilər (**7, 5**).

Cənub bölgəsində məskunlaşmış Qarabağın köçkün ailələrindən toplanılmış folklor örnəkləri müxtəlif mövzulardadır. *Döşəmə* adlanan bu şeir parçaları mövzusuna uyğun şəkildə avazla söylənilir.

Şəhid məzarı haqqında döşəmə:
Anam, bacım, ağı deyin,
Bu məzarda şəhid yatır.
Sinəsində min dağ-düyün,
Bu məzarda şəhid yatır.

Mən İsmayıl, el vüsalım,
Viran oldu, soldu bağım.
Atam, anam, bacım, deyin,
Bu məzarda şəhid yatır (1, 25)

Qarabağ haqqında döşəmə:
Qarabağa yol salın,
Boynuna da qol salın.
Ağac əkib bar dərin,
Budağından xol salın.

Qarabağa gedərəm,
Bağrımı qan edərəm.
Vətənə olan borcu
Qanım ilə ödərəm (1, 27).

Ağdam haqqında döşəmə:
Qızlar sevdiyinə könül verməyib,
Vüsal həsrətiylə saçın hörməyib.
Çox körpələr atasını görməyib,
Gözü yollardadı, salam, ay Ağdam.

Günlər mənimçün bir sınaq olub,
Kiçik təpələr də qəlbi dağ olub.
Şəvə tək qapqara saçım ağ olıb,
Siz görən deyiləm, çalam, ay Ağdam (1, 29).

Əslən Laçından olan və hazırda Cəlilabadda yaşayan Şöhrət Namazova köçkün düşməmişdən əvvəl, köçkün düşdüyü dövrdə və ondan sonra Laçında baş verən hadisələr haqqında iki kitab yazmışdır. Bu kitabların digər bədii əsərlərdən üstünlüyü ondadır ki, onlarda xalqın məişətinə, adət-ənənələrinə, folkloruna kifayət qədər yer verilmişdir. Öz bölgəsinin folklorunu və etnoqrafiyasını yaxşı biilən müəllif yeri gəldikcə həmin nümunələrlə "Laçın əfsanəsi" povestinə şirinlik gətirir: *"Şehli içəri keçib qapını ardınca örtdü. Atası odun sobasının böyründəki qırmızı rəngli məxmər döşəkçədə oturmuşdu. Üşümüş əllərini sobanın ağzında sayrışan alov dilimlərində isidirdi. Bu qırmızı döşəkçə və sobanın böyrü onun ən sevdiyi yer idi. Anası bu döşəkçəni yalnız kişinin altına sərərdi. Əslində bu bir ənənənin yadigarı idi. Bu tərəflərdə gəlin köçəndə cehizlərinin arasında bir qaynana döşəkçəsi də gətirərdi. Hörmətli qaynana üstündə otursun deyə allı-güllü atlazdan, ya da qıpqırmızı məxmərdən hazırlanardı. Şehlinin də anasının gətirdiyi qaynana döşəkçəsində, indi rəhmətliyin yerində ata özü uzanar və rahatlıq tapardı"* (**15, 9-10**).

Folklorla bağlı maraqlı səhnələrdən biri düşmən mühasirəsində olan Laçında Novruz bayramının keçirilməsini dolğun şəkildə əks etdirir: **"***Novruza az qalmışdı. Bu Novruz əvvəlki novruzlardan deyildi. Bu Novruz qəfil bəlaya düçar olan Laçın camaatının doğma obasında son Novruzu idi. Ancaq hələ insanlar yumruq boyda ürəklərində Yurd boyda ümid yaşadırdı. "Ola bilməz" harayı düşüncələrinə hakim kəsilmişdi. Yenə də bütün məhlələr Novruzu qarşılamağa hazırlaşırdı. Oğlan uşaqları dağlardan gəvən kolları yığıb gətirir və son tonqalın daha gur olması üçün bəhs edirdilər. Dünyanın düz vaxtında, yəni ermənilərin bu alçaq fitnələrindən əvvəlki illərdə şəhərdə Novruz tonqalları yeddi dəfə çatılardı.*

Məhlələr bir-biri ilə bəhsə girib ən böyük tonqal yarışına qoşulardı. Böyük Çillə başlayandan çərşənbə tonqalları da alovlanmağa başlardı. İnsanlar dağ yerinin ağır qış dövrünün kəsifliyindən tez qurtapmaq üçün Novruza sarı uzanan günləri sayardılar. Qışın çətin yükünü elliklə və bahara tez çatmaq ümidi ilə yeddi çərşənbə tonqalı ilə bitirərdilər. Kiçik çillənin onuncu günü Xıdır Nəbi bayramını sevinclə və bütün qaydaları ilə yerinə yetirərdilər. Şehlinin də nənəsi həmin gün xəşil bişirər, üstünə al bəhməzi göllədərdi. Sapsarı ərimiş yağ xəşilin tığlanmış təpəsindəki çalada bəhməzin üstündən nar çiçəkli ağappaq nimçənin kənarlarına süzülərdi. Nənəsi qovut dürməyini uşaqların əlinə verib həyətdə oynamağa göndərərdi. Sonra isə İlaxır çərşənbə gələrdi. Laçınlılar bu bayramı hədsiz sevgi ilə və bütün adətləri ilə keçirərdilər" **(15, 10).**

Güllünün qızına məsləhətində mətbəx mədəniyyətimizin özəlliyi diqqətə çatdırılır: *"Gedirəm süd almağa, Şehli. Mən gəlincə əti çək, küftə-bozbaş bişirəcəyəm. Bir az da xəngəl kəs, qardaşın çox sevər sarımsaqlı xəngəli. Xəmir eləmişkən elə əriştə də kəs. Əlli ol, gəlim görüm ki, hamısını eləmisən. İşdir, gec gəlsəm, əriştəni sən bişir. Lobyasını axşamdan islatmışam, sarı güllü balaca qazandadır. Qara istiot yox, qırmızı istiot tökərsən. Çaşıb zoğal axtası atma ha, alça qurusu atarsan əriştəyə".* Mətbəxin zənginliyi təbiətin zənginliyindən irəli gəlir. Azərbaycan təbiəti növbənöv bitkiləri ilə məşhurdur. Meyvə və tərəvəz çeşidləri mətbəximizi zənginləşdirir, müxtəlif ədviyyalar isə xörəklərimizi dadlı və ətirli edir (**15, 10)**

Povestdə saysız-hesabsız dialekt sözləri işlənmişdir, lakin bu məhəlli sözlər dilə ağırlıq gətirmir, əksinə, onun sinonimlik imkanlarını artırır. Belə sözlər təsvir olunan hadisələrə aid olduğundan asanca anlaşılır. ***"****Tığlanmış", "Tutaş kipriklər", "verana" (virana), "çəpəki", "təzəbinə", "üşənti", "bastamaq", "yurdlanmaq", "hövül", "lomba", "doğal"* kimi sözlər ədəbi dilə Şöhrət Namazova tərəfindən gətirilir (**15, 9-10).**

Kitabın *dildemə* adlanan mənzum parçaları baş verən hadisələrin ovqatına kökləndiyindən povesti tamamlayır. "Laçın" dildeməsi doğrudan oxucunu kövrəldir:

Nə könlümə düşdün belə,
Könlümün tufanı Laçın.
Ürəyimdən yaralıyam,
Yaramın dərmanı Laçın.

Gözlərimdə yaş damlası,
Dərd-qəmimin piyalası,
Anamın dərdli laylası,
Can evimin canı Laçın.

Xəyalımın qanadları,
Xatirələr cığırları,
Ömür getdi, oldu yarı,
İtirmişəm, hanı Laçın?

Nəyim vardı səndə qaldı,
Sənli ömrüm yağmalandı,
Yandı bu ciyərim, yandı,
Qınadım dünyanı, Laçın.

Sənsiz demə dözə billəm,
Qəriblikdə gəzə billəm,
Səndən əlim üzə billəm,
Ömrümün hicranı Laçın?! (15, 153-154).

Şöhrət Namazovanın "Köçkün qızın şəhid sevgilisinə doqquz məktubu" adlı kitabında da qəhrəmanların söylədikləri dildemələr folklordan qaynaqlanır:

Arxada düşmən gülləsi,
Öndə qəriblik qəməsi.
Belində dərddən şələsi,
Hara gəldi qaçar köçkün,
Yurddan ayrı naçar köçkün.
Gözündə yaş gilələnər,
Səbri daşar, silələnər,
Ələndikcə hey ələnər,
Gözü dalda qalan köçkün,
Vardan-yoxdan olan köçkün (14, 55).

Belə dildemələrin bir neçəsini Cəmilə Çiçək qələmə almışdır. Cəmilə Çiçək folklorşünasdır, vaxti ilə yaşadığı və indi köçkün düşdüyü bölgənin folklor nümunələrini, xüsusən dastanları toplayıb öyrənir və nəşr etdirir. Onun toplayıcılığı ilə çap olunmuş "Əyyub və Sənəm" dastanında çağdaş sevgi münasibətləri klassik janrın tələblərinə uyğun şəkildə təqdim olunur. Cəmilə Çiçəyin bu zəhmətini kitaba ön söz yazan professor Füzuli Bayat da yüksək dəyərləndirir (**2, 3-14**). Cəmilə

Çiçəyin dildemələri isə anasının məzarı əsirlikdə qalan köçkün bir qızın bitib-tükənməyən vətən həsrətini ifadə edir:

Pərən-pərən düşdü ellərim mənim,
Məni öldürəcək vətən həsrəti.
Bağlanıb qollarım, əllərim mənim,
Məni öldürəcək vətən həsrəti.

Sinəmə çəkilən dağı görürəm,
Ötüşən zamanı, çağı görürəm,
Yuxumda gəzdiyim bağı görürəm,
Məni öldürəcək vətən həsrəti.

Necə dözüm tapım, baxım o üzə?
Murovdan sellənim, axım o üzə,
Görəsən çatırmı ahım o üzə? –
Məni öldürəcək vətən həsrəti.

Ruhumu cismimdən çalın, aparın,
Bir dəli ovsuna salın, aparın.
Alın bu həsrəti, alın, aparın,
Məni öldürəcək vətən həsrəti (3).

Folklor örnəkləri mental münasibətləri sözdə əbədiləşdirir. Qərbi Azərbaycanda, Qarabağın işğal olunmuş ərazilərində "ənənəvi yaşam tərzinə söykənən baba-nənə, ata-ana, bacı-qardaş, əmi-bibi, xala-dayı, qohum-qonşu, ağsaqqal-ağbirçək kimi ailə münasibətləri" haqqında poetik məlumatlar əvəzsiz mənbələrdir. Məhəllədə, kənddə milli ailə formaları və onları qoruyan yasaqlar, tabular folklor örnəklərində daha möhkəm görünür. Təəssüf ki, qaçqın və köçkün düşən, hətta ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalan insanlar bu milli dəyərləri yeni yaşam məkanında qoruyub saxlaya bilmirlər. Yaranmış şərait insanların psixologiyasında dərin yaralar açır. Müharibə və münaqişə nəticəsində həlak olmuş şəxslərin qəbirləri işğal olunmuş bölgələrdə it-bata düşür, dağılır, yaxud dağıdılır. Əsir və itkin düşən insanların acı taleyi, onların ailələrinə vurulan mənəvi yaralar ağırdır. Bu psixologiyadan çıxmağa can atan qaçqın və köçkünlər düşdükləri bəlalardan sözlə təskinlik tapırlar. Zəngin folklor mədəniyyəti olan Qərbi Azərbaycan və Qarabağ icmaları öz folklor külliyatına yeni səhifələri elə özləri yazırlar. Şəhid, itkin, əsir, əlil anlayışları *bayatılara, ağılara, nəğmələrə* ayaq açır. Bu nümunələrin toplanılması, nəşri, araşdırılması qaçqın və köçkün düşmüş insanların mənəvi dünyasını əbədiyaşar sözə köçürmək deməkdir. Mənəviyyatı yaşayan xalq heç vaxt diz çökmür.

Folklor örnəklərindəki başlıca amillərdən biri də qaçqınların və köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına dönmək inamına köklənmişdir. Nə qədər ağrılı mövzuda olsa da, folklor örnəyini yaradanlar ədalətin qələbə çalacağına, Azərbaycan türklərinin doğma diyarlara qayıdacağına, doğma torpaqların işğaldan azad olunacağına ümidlərini itirmirdilər. Böyük psixoloji zərbələr almış, uzun müddət yurdundan-yuvasından ayrı yaşamaq məcburiyyətində qalmış qaçqın və köçkünə ən yaxşı dəstək onun mənəvi sərvətini özünə qaytarmaqdır. Qərbi Azərbaycandan və Qarabağdan toplanmış folklor örnəkləri bu məqsədə xidmət edir. Toplanılan folklor örnəklərinin janr rəngarəngliyi, janrdaxili dəyişmələri Azərbaycan xalqının tükənməz mənəvi sərvət sahibi oluduğunu bir daha təsdiq edir. Məzmununa və quruluşuna görə fərqli adlarla ifadə olunan oxşar folklor örnəkləri sinonimlikdən çox janr rəngarəngliyi ilə diqqət çəkir.

Ədəbiyyat:

1.Alarlı B. Qarabağın düzü var. Qudyalçayın sahillərində. Bakı, Sözün işığı, 2013, 55 s.
2.Cəmilə Çiçək. Əyyub və Sənəm dastanı. Bakı, Milli Zəka, 2015, 168 s.
3.Cəmilə Çiçək. Vətən Həsrəti // ƏDƏBİ KÖRPÛ Aylıq Edebi Dergi Yayın Yönetmeni Səxavet İzzəti Yazışma Adresi edebi.korpu@gmail.com 20.Sayı yaz. Haziran 2020 (e-dergi).
4.2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 464 s.
5.3.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 484 s.
6.4.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 468 s.
7.5.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 460 s.
8.6.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. V kitab (Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 484 s.
9.7.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 484 s.
10.8.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2014, 444 s.
11.9.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VIII kitab (Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2014, 440 s. s.

12.10.Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, ərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2014, 460 s.
13.Mirzəyev H. Əsərləri, 8-ci cild. Dərələyəz folkloru. Bakı, Elm, 2006, 768 s.
14.Namazova Ş.M. Köşkün qızın şəhid sevgilisinə doqquz məktubu (Povest və hekayələr). Bakı, Elm və təhsil, 2016, 120 s.
15.Namazova Ş.M. Laçın əfsanəsi (Povest). Bakı, Elm və təhsil, 2017, 156 s.
16.14.11.Səmimi T. Gülsehran. Bakı, "Apostrof" çap evi, 2013, AKE NPM, 328 s.
17.15.12.Səmimi T., Göyçəli Q. Zərkənd. Bakı, AKE NPM, 2013, 328 s.

Bilal Alarli HUSEYNOV

INTRA-GENRE CHANGES IN WESTERN AZERBAİJAN and KARABAKH FOLKLORE

Summary

Great work has been done in Western Azerbaijan and Karabakh to collect, publish and study folklore samples, research has been conducted on various folklore genres, and scientific articles have been written. Nevertheless, there is a need to study in detail the genre features and intra-genre changes of folklore samples of the region. There are examples that, although grouped within the same genre, are notable for their structural and thematic differences. Here, the composition of the speakers and listeners, and the participants in general, is in a leading position.

Along with legends (afsanaz) and ravayats in in Western Azerbaijan and Karabakh, stories (ahvalats) are also written as a separate genre example. Many examples are ritual in nature and are presented as genres of ceremonial folklore. For example, marsiya and sinazan are mentioned as examples of folklore in both the Muharram and mourning (Yas) ceremonies. At this point, marsiya draws attention as a kind of agi.

Among the examples of Western Azerbaijan and Karabakh folklore, *yasaqlar, hda-qorxular, yalvarishlar, soyushlar, laglar, oyud-nasihatlar və maslahatlar, sizlamalar, nanaylar, baglamalar, muamma-baglamalar* did not have an assigmentative meaning.

Folklore samples in Western Azerbaijan and Karabakh have a number of peculiarities and regional features. Studing of genre designation and intra-genre changes of Western Azerbaijan and Karabakh folklore samples enriches the science of folklore.

Key words: Western Azerbaijan and Karabakh folklore, genre definition and intra-genre changes of folklore samples.

Билал Аларлы ГУСЕЙНОВ

ВНУТРИЖАНРОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАПАДНОАЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И КАРАБАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В Западном Азербайджане и Карабахе проделана большая работа по направлении сбору, публикации и изучения образцов фольклора, проведены исследования разных фольклорных жанров, написаны научные статьи. Тем не менее, существует необходимость детального изучения жанровых особенностей и внутрижанровых изменений фольклорных образцов региона. Есть образцы, которые, хотя и сгруппированы внутри одного жанра, привлекают внимание структурными и тематическими различиями. Здесь состав рассказчиков и слушателей, а в целом участников стоит в ведушей позиции.

В Западном Азербайджане и Карабахе наряду с легендами и преданиями, случаи также описаны как отдельный жанровый образец. А многие образцы носят ритуальный характер, представляются как жанры обрядового фольклора. Например, элегия и плач и в церемонии Магеррам, и в траурной церемонии исполняются, как фольклорные образцы. Здесь элегия привлекает внимание как один из видов причитаний.

Среди фольклорных образцов Западного Азербайджана и Карабаха ясаглар, хада-горхулар, ялварышлар, союшлар, лаглар, оюд-насихетлар и маслахатлар, сызламалар, нанайлар, багламалар, муамма-багламалар не получили достаточного ассигментативного значения.

В Западном Азербайджане и Карабахе фольклорные образцы имеют ряд своеобразных и региональных особенностей. Изучение жанрового назначения и внутрижанровых изменений фольклорных образцов Западного Азербайджана и Карабаха еще больше обогащает науку о фольклороведения.

Ключевые слова: Западноазербайджанский и Карабахский фольклор, жанровое назначение и внутрижанровые изменения фольклорных образцов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Akif Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN QASIMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
gasimovafidan@yahoo.com

OĞUZ VƏ KELT FOLKLORUNDA DAĞ KULTU

Xülasə

İstər oğuz, istərsə kelt folklorunda tez-tez rast gəlinən təbiət obrazlarından biri dağdır. Belə ki, müəyyən bir zamanda bəzi cansız əşyaların, məsələn, mağaralar, dağlar, daşlar, ağaclar və s. fövqəltəbii özəlliklərinin olduğuna inanc mövcud olmuşdur. Bu inanc bir sıra cansızların canlı olaraq qəbul edilməsində təzahür etmişdir. Nəticədə əski xalqlarda qeyri-adi formalı dağlar, daşlar, ağaclar, bulaqlar və digər təbiət obyektlərinə ehtiram özünü göstərmişdir. Bununla bağlı olaraq isə tanrılar və ya onların yerdəki təmsilçilərinin möcüzələri haqqında əfsanələr yaradılırdı. Bunları ifadə edən əfsanələrdə, xüsusilə də, hər iki xalqın eposlarında folklorda dağ obrazının bir sıra funksiyalarını görmək mümkündür. Bu funksiyalara yerin altı və göylə əlaqə, tanrı ilə insan arasında əlaqə, yaradıcı, qoruyucu kimi funksiyalar daxildir. Mifologiyadan qaynaqlanan bu funksiyalar hər iki xalqın folklorunda bariz şəkildə özünü biruzə verir. Həm mifoloji, həm də folklor mətnlərindən görünür ki, ibtidai xalqların təsəvvürlərində dağ mühüm təbiət obrazıdır. Bu da dağın oğuz və kelt mifologiyası, folklorundakı önəmini və oxşarlığını vurğulayır.

Açar sözlər: oğuz, kelt, təbiət obrazları, dağ, mifologiya, folklor.

Ümumiyyətlə, insanlar qədim zamanlardan çoxminlik tarixi olan dağlara sitayiş edirdilər. “Dağlara pərəstiş edən insan onlara ən gözəl xüsusiyyətləri aid etmiş və onlarla bağlı müxtəlif qadağalara riayət etmişdir. Məsələn, hesab edilirdi ki, dağlara qışqırmaq, onları tüfənglə vurmaq, ağacları kəsmək, torpağı qazmaq olmaz. Dağ ruhlarının rəğbətini qazanmaq üçün yüksək aşırımlarda xüsusi qurbanlıq yerlər təşkil edilirdi. Qədim dövrlərdə dağların zirvələri məbədlərin bərpası üçün xüsusilə əlverişli yerlər kimi qəbul edilmişdir” (Матвеев Г.М. https://cyberleninka.ru/article/n/-mifologicheskaya-model-mira/viewer).

Buna görə də mifolgiya və folklorda dağ bir sıra funksiyalara malikdir. Bu funksiyalara yerin altı və göylə əlaqə, tanrı ilə insan arasında əlaqə, yaradıcı, qoruyucu kimi funksiyalar daxildir. Onun bu funksiyaları mifologiyadan qaynaqlanır. Toporova görə dağlar Dünya Ağacının transformasiyalarından biridir (Топоров В.Н. http://philologos.narod.ru/myth/gora.htm). Belə ki, o da ağac kimi yerlə göyü birləşdirən funksiyaya malikdir.

Hesab etsək ki, ilahi personajlar dağın zirvəsiylə bağlıdır, onda mənfi personajlar isə (cinlər, müxtəlif növ yeraltı məxluqlar, məğlub edilmiş əjdahalar, ilanlar və s.) adətən dağın aşağısıyla və hətta onun içiylə, yeraltı çarlığa gedən hissəsi ilə bağlıdırlar (Топоров В.Н. http://philologos.narod.ru/myth/gora.htm).

Oğuz və kelt xalqlarının mifologiyasında və folklorunda dağ obrazına nəzər salmamışdan qabaq onu qeyd edək ki, sözügedən xalqların mifoloji mətnləri, folklor örnəkləri süjet, motiv, obrazlar baxımından olduqca yaxındır. Bu yaxınlığı folklorda mühüm mövqeyə malik olan dağ obrazında da görə bilərik.

Türk və kelt mifologiyasında dağ kultu

Dağlar oğuz və kelt mifologiyasında sıx şəkildə rast gəlinən obrazlardandır. Dağlara tapınma Türk kosmoqonik görüşlər sistemində önəmli bir yer tutmaqdadır. "Türklərin müqəddəs saydıqları dağ VI əsr Çin qaynaqlarında "yer tanrısı" (ruhu) olaraq adlandırılır. Türk kosmik dünya modelinə əsasən uzaqlarda – göylə yerin birləşdiyi yerdə ulu dəmir dağın olduğuna inanılırdı" (Bəydili, 2003: 87). Burada dağın göylə yer arasında bir vasitə olma funksiyasını görürük. Ümumiyyətlə, bildirmək lazımdır ki, əski türk mətnlərində müqəddəs dağ, göy dağ, dəmir dağ, altın dağ, ağ dağ kimi ifadələrə sıx şəkildə rast gəlinir. Bu haqda Bahəddin Ögəl "Türk mifologiyası" (bax: Bahəddin, 2004: 34, 73, 326, 329) kitabında geniş məlumat vermişdir.

Dağa qurbanvermə kimi mifoloji motiv də türk xalqları arasında yayğın olmuşdur. Bununla bağlı Abdülkadir İnan saqaylarda "dağ qurbanı"ndan bəhs etmişdir. "Saqaylar hər üç ildə bir dağ təpəsində ayin keçirər və qurban kəsərdilər. Qurbanlıqlar üç yaşını doldurmuş bəyaz qoçlar olmalı idi. Bu ayində 100-150-yə qədər kişi iştirak edərdi. Bu ayində qadınlar iştirak etməzdilər" (İnan, 2017: 48). Beltir boyunda isə qurban ayinləri, qadın ayağı dəyməmiş müqəddəs bir dağ təpəsində icra edilirdi. Ayin icra edlən bu yer daha sonra qayın ağacları ilə yaşıllaşdı. Bu ayin icra edilən yerə "Tigir Tayıcan /Tanrıya qurban kəsilən dağ" deyilməkdədir. Karlukların müqəddəs bildikləri, dibində anlaşmazlıqlarını həll etdikləri və qurban kəsdikləri yaşıl bir daş vardır (Selahaddin B. https://turuz.com/storage/-users/user2/selahaddin_bekki_-_turk_mitolojisinde_kurban.pdf).

Dağa inam, ona qurban kəsmək adətinə həm oğuz, həm kelt xalqları mətnlərində təsadüf edilir. O.Ş.Gökyay yazır ki "qurbanların və bunlarla bağlı mərasimlərin həmişə yüksək dağ təpələrində icra edilməsi də türklərə xas bir adətdir" (Gökyay, 1973: 299).

Şamanist türklərdə dağ kultu Gök Tanrı kultuyla bağlı bir kult olmuşdur (İnan, 2017: 43).

"Bir şamanistin dağlardan və bulaqlardan bəhs etdiyini dinləyərkən bunun gözlə görülən dağlardan və sulardanmı, yoxsa bu coğrafi adları daşıyan insan oğullarındanmı bəhs etdiyini ayırd etmək çətindir; ruh – elə dağdır, dağ elə ruhdur" (İnan, 2017: 45).

"Şaman dualarından açıqca anlaşılır ki, şamanistlər dağ ruhlarının mövcud olduğunu təsəvvür etməklə bərabər birbaşa da ona ibadət edirdilər, onu canlı və hər şeyi hiss edən bir varlıq kimi qəbul edirdilər" (İnan, 2017: 46).

Dağ ruhunun varlığına inam əski xalqlar arasında çox geniş yayılmışdır. "Altaylılara görə dağ ruhları tamamilə müstəqil bir zümrədir; Ülgen və Erliklə münasibətləri yoxdur. Bu ruhlar insana yaxşılıq edər, rifah və səadət bəxş edərlər; hörmətsizliyə qarşı da cəza verir və xəstəlik göndərirlər. Heyvanların çoxalması, sağlıq, ümumi təhlükəsizlik və pis ruhların (aza, yek) uzaqlaşması məhz bu ruhlar tərəfindən verilən nemətlərdir" (İnan, 1987: 416).

Bu ibadəti keltlərdə də görə bilirik. Keltlərdə şaman missiyasını druid yerinə yetirir. "Druid dağ təpəsində palıd və palıd qozasıyla od qalıyarkən, şaman ən yüksək təpədə palıd odunundan od yandırar, ardıc yarpaqlarını ağzında çeynəyər və ardıc yarpaqlarını atəşə ataraq, rəqs edər və barabanını çalardı. Druid, o biri dünyaya keçidi asanlaşdırmaq üçün tüstüsünə ruh çiçəyi, ardıc və labelia qarışımı otları qoyar və hazırladığı bu tüstünün ətrafına dairə cızaraq dönərdi" (Keltler, http://www.nadirelibol.com.tr/text/keltler.html). Göründüyü kimi, şamanın da, druidin də ibadəti dağlarla, dağ ruhları ilə bağlıdır.

Keltlər də dağları tanrılarla bağlayırdılar. Məsələn, "Qalliyanın dağlıq rayonlarında xüsusi ehtiramla dağlar və təpələrlə bağlı bir sıra ilahilərdən istifadə edilirdi. Səmanın kelt tanrısı da dağlarla assosiasiya edilirdi, çünki dağlar yerdən onun göy krallığının ən ucqar nöqtəsinə qədər yüksəlir" (Кельтская мифология: Энциклопедия, 2002: 498). Bu da kelt dağlarının yerlə göy arasında vasitə funksiyasını bildirir.

Tədqiqatçı Rolleston bu mövzuya toxunaraq deyir ki, "təkcə səma cisimləri deyil, çaylar, ağaclar, dağlar və daşlar — hər şey ibtidai xalq olan keltlər üçün ibadət predmeti olurdu. Daşlara ehtiram xüsusilə geniş yayılmışdı və onu canlı, hərəkətdə olan obyektlərə ehtiram kimi asan izah etmək mümkün deyil. Ola bilsin ki, burada məsələ ondadır ki, işlənməmiş iri daş qayalar süni şəkildə yaradılmış dolmen və kromlexlərə bənzəyirdi" (Роллестон, 2004: 25).

Oğuz və kelt eposlarında dağ kultu

Dağın mifoloji mətnlərdəki digər bir funksiyası yaradıcı, əcdad olmasıdır. Bu funksiyanın izlərini oğuz və kelt dastanlarında görə bilirik. Tədqiqatçı R.Əlizadə bildirir ki, "qədim türk miflərində dağın ucalıqlarla, göylə bağlı olması ona Ata funksiyası vermişdir. Lakin sonralar ana funksiyasını da daşımışdır. Göylə yerin əvvəlcə bir olması, sonradan ayrılması haqqında mifoloji məlumatlar vardır. Beləliklə, yerinə görə dağ bəzən yerə, bəzən də göyə aid edilmişdir. Lakin bu onun əcdad olmasını inkar etmir" (Əlizadə, 2008: 32). Məsələn, "Oğuz Kağan" dastanında dağın bu mifoloji funksiyasını görmək mümkündür. Oğuzun gölün ortasındakı ağacın oyuğundan tapdığı ikinci arvadı üç uşaq dünyaya gətirir. Bunlardan da birinin adı Dağdır. Oğuzların bir qismi də Dağ xandan törəyir. Deməli burada da dağ ağac kimi yaradıcı funksiyanı yerinə yetirir. Əlbəttə mifologiyada təbiət obyekti olan

dağa, dastanda insan obrazı şəklində də rast gəlinir. Ancaq dastanın özündə təbiət obyekti kimi verilən dağlara da rast gəlmək mümkündür. Onların mifoloji mənası da saxlanılmışdır. Məsələn, F.Bayat qeyd edir ki, "dastanda döyüşün dağ yanında olması, Oğuzun və onun döyüşçülərinin dağa tapınmaları, dağdan yardım istəmələri ilə əlaqədardır" (Bayat, 1993: 154).

"Kitab-i Dədə Qorqud" dastanında da dağ obrazına tez-tez rast gəlinir. Bəhs edilən funksiyalar bu dastanda da özünü göstərməkdədir. Öncə bunu bildirək ki, dastandan da göründüyü kimi, oğuzlar dağın ruhu olduğuna inanır, daim ondan mədət umurlar. Bəzən dağlar insan kimi canlı hesab edilir. Onunla söhbət edir, onu qarğıyır, ona ucalıq, tanrıya yetişmə rəmzi kimi baxırlar.

Dastanın əsas qəhrəmanları müəyyən bir çətinlik anında da ilk olaraq dağa müraciət edir, keçirdikləri hissləri sanki onunla bölüşürlər. Yeri gələndə dağ onların sirdaşı, arxası, dayağı, kədər və sevincini bölüşdüyü bir canlı obraza çevrildi. Buna dastanın demək olar ki, bütün boylarında rast gələ bilərik. Ən yaxşı örnəyə isə "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda təsadüf edilir. Belə ki, al qana bulaşıb yerdə yatan oğlunu görən ana kədərini dağla bölüşür:

Niyə axır sənin suların, Qazlıq dağı,
Belə axmaqdansa, heç axmasın!
Niyə bitir sənin otların, Qazlıq dağı,
Belə bitməkdənsə, heç bitməsin!
Keyiklərin qaçır sənin, Qazlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, 137)

Suyu, otu, keyiki ilə birlikdə sanki bir canlı varlıq kimi təqdim edilən dağın qoruyuculuq funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən şikayət edən anaya oğlu belə cavab verir:

"Axar sular" deyib qarğama,
Qazlıq dağının sularının günahı yoxdur.
Qaçan keyiklərini qarğama,
Qazlıq dağının günahı yoxdur.
Aslanını, qaplanını qarğama,
Qazlıq dağının günahı yoxdur (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, 137).

Burada dağa qarğış etmək olmaz kimi mifoloji inamla rastlaşırıq. Dağ müqəddəsdir. Buğacın da məhz ana südü və dağ çiçəyi ilə sağalması da onun müqəddəsliyi ilə bağlı əski inamların təzahürüdür.

Oğuzlar üçün dağ insani keyfiyyətlərə malikdir deyən M.Cəfərli də qeyd edir ki, "dağı qarğış o vaxt tutur ki, suyu axmır, otu bitmir, keyiki qaçmır, arslanı, qaplanı olmur. Yəni saydığımız bu beş element öz fəaliyyətini dayandırdıqda, öldükdə dağı qarğış tutur, yəni dağ da ölür. Beləliklə, oğuz epik ənənəsində onların canlı dağ anlayışına daxil olan su, ot, keyik, arslan, qaplan semantemləri dağın ruhunu, canını bildirir" (Cəfərli, 2001: 145).

Dədə Qorqud dastanda xeyir-dua verərkən də dağ, ağac, su kimi müqəddəs ünsürləri xatırladır. Oğuzlar üçün bu ünsürlərin mühümlüyü vurğulanır:

Qarlı uca dağların yıxılmasın!

Kölgəlik hündür ağacın kəsilməsin!

Coşğun axan gözəl suyun qurumasın! (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, 149)

"Kitab-i Dədə Qorqud" dastanında bir sıra dağ adlarına da təsadüf edilir (bax: Kitabi-Dədə Qorqud: 1988). "Dastanın ilk boyundan bəlli olur ki, oğuzların əsas umma, tapınaq, istək diləmə, etiraz və qarğış yeri kimi Qazlıq Dağı sakral sferaya daxildir. Qazlıq Dağı həm də oğuzların xilaskarı kimi müqəddəsdir" (Əlizadə, 2008: 35). Dastandakı dağlar haqqında ayrı-ayrılıqda adlarını çəkərək, onların mifoloji funksiyalarından bəhs etmək mümkündür.

Dağ kultunu araşdıran tədqiqatçı Əzizxan Tanrıverdi onun oğuzlardakı mövqeyinə də toxunmuşdur. O, bildirir ki, "dağ oğuz igidlərinin ovlanma yeridir; oğuzların ekonomik həyatı daha çox dağla bağlıdır; dağ oğuzların savaş, döyüş yerləridir; dağ adları oğuzların coğrafi koordinatlarını əks etdirir; oğuzların əsas iqamətgah yerlərindən biri tam olaraq dağlardır" (Tanrıverdi, 2013: 78-80).

Oğuzlarla bağlı söylənən bu fikirləri kelt eposlarında da görmək mümkündür. Belə ki, keltlər üçün də dağ əsas iqamətgah yerləridir, eposda əsas döyüşlər dağların ətəklərində baş verir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün kelt eposundan örnəyə baxaq. Kuxulinin qəhrəmanlıqlarından bəhs edən kelt eposunun bir yerində Kuxulinlə Ferdiadın döyüşü Boyrxe dağının ətəyində təsvir edilir (Ирландские саги, 1933: 147). Dağ ətəyində baş verən döyüş səhnələrinə bu eposda tez-tez rast gəlinir.

Kuxulinlə bağlı digər bir saqada qəhrəmanın Başqa Dünyadan gələn atlarının qəhrəman öldükdən sonra da ora qayıtdığı qeyd edilir. Eposun bir hissəsində Kuxulinin göldən tapdığı bir atının sahibinin ölümcül yaralanması ilə yenə də çıxdığı gölə tərəf qaçdığı təsvir edilir. Həmin göl isə eposda adı tez-tez çəkilən Fuat dağının ətəyində yerləşir. Eposda bir sıra hadisələrə şahidlik edən bu dağ qəhrəmanın və onun atının qoruyucusu, himayədarı kimi verilir (bax: Ирландские саги, 1933: 214-215). Burada dağ obrazı digər mühüm təbiət obyekti olan su ilə birlikdə təsvir edilir.

Eposun "Kuxulinin xəstəliyi" adlı hissəsində isə qəhrəmanın yemək, içmək olmadan uzun bir müddət dağda yaşadığı təsvir edilir. Burada dağın qəhrəman üçün güvənilən yer olduğu, tənhalığını bölüşdüyü, onu qoruduğu kimi mifoloji inancı görə bilərik (Ирландские саги, 1933: 200).

Dağların, onun bir parçası olan daşların dastanlarda qoruyucu funksiyası da vardır. Kelt dastanlarından birində əsas qəhrəman olan Kuxulin ağır yaralı olduğu zaman hündür bir daşa söykənir ki, ayaqda qala bilsin. Düşmənin gözü önündə yıxılmasın. Düşmən də onun ölmədiyindən qorxub yaxınlaşa bilmir (Ирландские саги, 1933: 217). Burada sanki daşın qoruyucu funksiyasını görürük.

Oğuz eposlarında olduğu kimi Kelt eposlarında da dağa tapınma, ondan mədəd umma özünü göstərir. Kelt druidleri üçün də ağacdan sonra dağlar ən böyük anlam daşıyırdı. "Druidlərə görə dağlar ilhamın gəldiyi, ilahi varlıqların insanlarla danışdığı

yerlərdir. Bir çox dağ və təpə günəşə sitayiş üçün istifadə olunurdu" (Erhan Altunay, http://www.hermetics.org/Druidler.html).

Bu haqdakı araşdırmalardan birində aşağıdakı fikirlər söylənmişdir. "Avropadakı kelt mifologiyasında da belə müqəddəs bir dağ vardır. "Günəş sütunu və ya dirəyi" adının verildiyi bu dağ, Ron çayı sahillərində yerləşir və Günəşlə Ay da onun ətrafında dövr edirdilər" (İbrahim Sarı, https://books.google.az/books?id=3wA7DwAAQBAJ&pg=PA41#v=onepage&q&f=false). Burada, dağın göy üzü ilə bir əlaqəsi olduğu inancını da görürük.

Keltlər göy və yer haqqında bir çox miflərə sahib idilər. Belə ki, "göy üzünün ağaclar, dağlar və ya sütunlar tərəfindən necə dəstəkləndiyini göstərən miflərin qalıntıları da vardır. Reynin mənbələrinə yaxın yüksək dağ "Günəş sütunu" adlandırılmışdı və günəşi cənubda yaşayan insanlardan gizlədə biləcək qədər yüksək idi. Ola bilsin ki, o vaxt onun ətrafında Günəş hərəkət etdiyinə görə Səmanın dayağı hesab edilirdi. Göylə bağlı olan tanrıların orada, ya da göy üzünü dəstəkləyən bir dağda yaşadığı düşünülə bilərdi" (Маккалох, 2004: 196).

Dağa, daşa dönmə motivi

Dağlar və daşlarla bağlı bir sıra motivlər özünü göstərməkdədir. Bunlardan ən geniş yayılmışı daşa dönmə motividir. Dağın sanki bir parçası olan daşlar da hər iki xalqın mifoloji mətnlərində eyni funksiyanı daşımışlar. Belə ki, "əski keltlərdə o zamanlardan qalma daşlar (menqirlər, dolmenlər, kromlexlər və s.) kökü çox qədim dövrlərə uzanan dini adətlərlə əlaqəlidir. Bu adətlərin bir çoxu hələ də qorunmaqdadır. Daş kultu bəşəriyyətin ən əski inancını ifadə edir. İbtidai insan üçün böyük daşdan, fərqli cizgiləri olan qranit qayadan dəhşət doğurucu heç bir şey yox idi. Daşın böyüklüyü, bərkliyi, forması və rənginə görə insanın gözündə hər hansı bir başqa dünyanın gerçəyi və gücü kimi canlanırdı. İnsanlar daşda onları özlərindən, hətta ölülərdən qoruyacaq, onlara kömək edəcək fövqəltəbii enerjinin mərkəzini gördükləri üçün ona sitayiş edirdilər. Bir versiyaya görə, keltlər düşünürdülər ki, menqirlərdə ölmüşlərin ruhu istirahət edir" (Широкова, 2005: 102).

Dünyanın bir çox xalqlarında müqəddəs daşlarla bağlı xeyli mətnlər vardır. Bu mətnlərə əski türk və keltlərdə də rast gəlinir. Keltlərdə daşın müqəddəsləşdirilməsi, ona güvənlə bağlı müxtəlif fərziyyələr vardır. Keltlərdə daşla bağlı inanclardan bəzilərində daşlar məhsuldarlıq simvolu olaraq verilir. "Bəzi müqəddəs daşlara uşağı olmayan qadınlar özlərini sürtürdülər ki, uşaqları olsun. Müqəddəs daşlar fərqli olur. Birinə də ildırım daşı deyilirdi" (Широкова, 2005: 105). İldırım, şimşək keltlərdə xüsusi bir önəmə sahib idi. Çünki "keltlər göy gurultusu və şimşəyi tanrıların fövqəltəbii fəaliyyətlərinin bir sübutu olaraq görürdülər və şimşəklə işıqlanan yerlərə müqəddəs sahə kimi yanaşardılar (Wilkinson, 2014: 115).

Türk xalqlarının düşüncəsində şimşək, göy gurultusu insanlara yaxşılıq edən, şər gücləri cəzalandıran ilahi bir güc olaraq şəkillənmişdir (Həbiboğlu, 1996: 108). Əski türklər şimşəyi yaxşı əlamət kimi görür və sevinclərini ildırımın düşdüyü yerdə rəqs edib, göyə ox atmaqla bildirirdilər (Bayat, 1993: 64).

Ümumiyyətlə, ildırım əski türklərin mifoloji düşüncəsinə görə Tanrının başlıca silahı, əsas atributudur (Bəydili, 2003: 165). Bu mənada Koroğlunun da göydən düşən ildırım parçasından hazırlanmış qılıncı müqəddəsdir.

Türk mifologiyasında daşa inancın müxtəlif şəkillərinə rast gəlinir. Əskidən "ağrının, azar-bezarın "daşa ötürülməsi" şəklində daşın şəfaverici, sağaldıcı gücü olduğuna inanılmışdır. Əfsanə və rəvayətlərdə daşa dönmə motivi geniş yayılmışdır. Bəzən müqəddəs bilinən daşın göydən düşdüyünə, keçmişi, gələcəyi bildirdiyinə inanılmışdır. Elə daşlar da vardı ki, sonsuz qadınlar gedib göbəklərini o daşın göbək yerinə qoyar, uşaqları olsun deyə fırlanardılar" (Bəydili, 2003: 90).

Belə ki, əski türk xalqlarında bəzi cansız əşyaların, məsələn, mağaralar, dağlar, daşlar, ağaclar, bəzi əmək alətləri və ya ev əşyalarının fövqəltəbii özəlliklərinin olduğuna inanc mövcud olmuşdur. Bu inanc bir sıra cansızların canlı olaraq qəbul edilməsində təzahür etmişdir. Bunlara təbiət obrazları – qeyri-adi formalı dağlar, daşlar, ağaclar da daxil edilmişdir. Əski xalqların bir çoxunda var olmuş bu inancın hətta geniş yayılmış dinlərdə də qorunmuş izləri dağa, bulağa və digər təbiət obyektlərinə ehtiramda təzahür edir. Bununla bağlı olaraq tanrıların və ya onların yerdəki təmsilçilərinin möcüzələri, bu yerlərin kökü haqqında əfsanələr yaradılırdı.

Buna örnək olaraq kelt mətnlərində daşa dönmə motivinə baxaq. Məsələn, keltlərdə "Daş Aqnes" adlı bir əfsanə vardır. Əfsanənin mətninə görə Aqnes adlı gözəl bir qız var imiş. Onun əsas gözəlliyi qəlbinin saflığı, təmizliyi idi. Bir gün şeytan meşədə qızın qarşısına çıxır və qıza ondan qurtula bilməyəcəyini söyləyir. Qız da Allahdan onu şeytandan qorumasını diləyir. Bu vaxt qızın qəlbi, saflığını qoruyaraq, göyə çəkilir, özü isə daşa dönür (Священные горы кельтов. Спящая ведьма. Каменная Агнес, https://victoris-wiesen.livejournal.com/11861.html).

Bu tipli əfsanələr əski türk xalqlarında da yayğındır. Buna örnək olaraq Azərbaycan əfsanələri içərisində rast gəlinən "Gəlin qayası", "Qız qayası", "Daş qız" əfsanələrini göstərə bilərik (Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, 1994: 82-85). Həmçinin, dağların bir parçası olan daşlar ocaq kimi də qəbul edilir. Məsələn, Naxçıvandakı "Qara daş" ocağı buna sübut ola bilər (Şərur folklor örnəkləri, 2018: 88). Bu ocağa sadəcə qadınlar gedir və dilək diləyirdilər. Burada istəklərin gerçəkləşdiyinə inanırdılar.

Keltlərdə dağa dönmə motivinə də rast gəlinir. Məsələn, Untersberq dağı ilə bağlı "Yatan cadugər" adlı əfsanədə deyilir ki, "Qədim zamanlarda Untersberq dağının ətəklərində bir qadın yaşayırdı. Otlar haqqında çox şey bilirdi. Mal-qaranın yaralarını sağaltmaq, kəndlilərin xəstəliklərini müalicə etmək lazım gələndə hər kəs bu qadından kömək istəyirdi. Təşəkkür üçün ona bal, süd, yun verirdilər. Bir müddət sonra qızlar oğlanları, oğlanlar da qızları ovsunlaya biləcəkləri otlar üçün onun yanına gəlməyə başladılar.

Ancaq bu qadının özü çox çirkin idi. Onu kimsə sevmirdi. Buna görə də o, çox əsəbiləşir, insanlara nifrət etməyə başlayır və bitkilərə, kəndlilərə ölüm və xəstəlik gətirəcək əlamətlər də əlavə etməyə başlayır. Bu kənddə yaşayan Müqəddəs Martin

bunu öyrənir. Öncə kəndlilərlə danışmağa başlayır və qorxunc cadugəri sevmələrini istəyir. Amma kimsə onu sevmir. Sonra Müqəddəs Martin cadugərə insanları öldürməsini qadağan edir. Ancaq cadugər buna sadəcə gülür. "Kimsə məni dayandıra bilməz" deyə bağırır. "Əgər onlar üçün yetərincə gözəl deyiləmsə, onda hamısı ölsün!"

Müqəddəs Martin buna imkan verə bilməzdi. O, cadugəri yatarkən bir dağa çevirdi. İndi cadugər yatır, Xeyir və Şərin böyük savaşının gələcəyi zamanı gözləyir. O, yenidən oyana və təkrar ətdən ibarət bir cadugərə dönə də bilər" (Священные горы кельтов. Спящая ведьма. Каменная Агнес, https://victoris-wiesen.livejournal.com/11861.html).

Ümumiyyətlə, daşa, dağa dönmə motivi bir sıra səbəblərdən, o cümlədən insanların fövqəltəbii qüvvələrə inamından meydana gəlir və bu motivi bir çox folklor örnəklərində müşahidə edə bilərik.

Nəticə

Ümumiyyətlə, dağ təbiət obrazları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən obrazlardandır. Universallığı ilə də diqqəti cəlb edən bu obraz oğuz və kelt mifoloji və folklor mətnlərinin özəyini təşkil edir. Xüsusilə də hər iki xalqa aid əfsanələrdə, inamlarda, eposlarda tez-tez rast gəlinən bu obraz kult səviyyəsinə yüksəlmiş, bu xalqların adət-ənənələrində də mühüm yerə malik olmuşdur. Araşdırmadan hər iki xalqın mifologiyasında, folklorunda, xüsusilə də eposlarında dağ kultuna geniş şəkildə rast gəlindiyi görünməkdədir. Belə ki, oğuzların "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuz Kağan", keltlərin "Kuxulin"lə bağlı eposları və bir sıra başqa folklor mətnlərinin incələnməsi bu nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu mətnlərdə dağın su, ağac kimi digər mühüm obyektlərlə də bağlantılı olduğu görünür. Onun mifoloji mənası eposlarda da eyni şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Yuxarıda bəhs edilən bütün funksiyalarını qoruyub saxlamış dağlara indi də rast gəlinməkdədir. Onlar hələ də xalqın dağ kultu ilə bağlı inam və adətlərini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan türkcəsində:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru. (1994). Bakı, Sabah.
2. Bahəddin Ö. (2004). Türk mifologiyası I cild. Bakı, Səda.
3. Bayat F. (1993). Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, Sabah.
4. Bəydili C. (2003). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm.
5. Cəfərli M. (2001). Dastan və mif. Bakı, Elm.
6. Əlizadə R. (2008). Azərbaycan folklorunda təbiət kultları, Bakı, Nurlan.
7. Həbiboğlu V. (1996). Qədim Türklərin dünyagörüşü. Bakı, Qartal.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Bakı: Yazıçı.
9. Şərur folklor örnəkləri. (2018). Tərtibçilər: Muxtar Kazımoğlu, Fidan Qasımova. Naxçıvan: Əcəmi.
10. Tanrıverdi Ə. (2013). "Dədə Qorqud kitabı"nda dağ kultu. Bakı, Elm və təhsil.

Türkiyə türkcəsində:

11. Gökyay O.Ş. (1973). Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: Başbakanlık kültür müsteşarlığı.
12. İnan A. (1987). Makaleler ve incelemeler. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
13. İnan A. (2017). Tarihte ve bugün şamanizm: materyaller ve araştırmalar. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
14. Wilkinson Ph. (2014). Efsaneler ve mitler. İstanbul, Alfa Yayıncılık.

Rus dilində:

15. Кельтская мифология: Энциклопедия. (2002). Москва, Эксмо.
16. Ирландские саги. (1933). Перевод, предисловие, вступительная статья и комментарииа А. Смирнова. Москва: Academia.
17. Маккалох Дж.А. (2004). Религия древних кельтов / Пер. сангл. с . п . Евтушенко . – Москва, ЗАО Центрполиграф.
18. Роллестон Т. (2004). Мифы, легенды и предания кельтов / Пер. с англ. Е.В. Глушко»; Москва, Центрполиграф.
19. Широкова Н.С. (2005). Мифы кельтских народов, Москва, Астрель.

İnternet məqalələri:

20. Erhan Altunay. Druidler, http://www.hermetics.org/Druidler.html – *Əldə edilmə tarixi: 11 iyul 2019*
21. Keltler, http://www.nadirelibol.com.tr/text/keltler.html – *Əldə edilmə tarixi: 19 iyun 2019*
22. İbrahim Sarı. Tanrı dağları, https://books.google.az/books?id=3wA7DwAAQBAJ&pg=PA41#v=onepage&q&f=false – *Əldə edilmə tarixi: 19 yanvar 2020*
23. Selahaddin Bekki. Türk Mitolojisi'nde Kurban, https://turuz.com/storage/users/user2/selahaddin_bekki_-_turk_mitolojisinde_kurban.pdf – *Əldə edilmə tarixi: 15 yanvar 2020*
24. Матвеев Г.М. Мифологическая модель мира, https://cyberleninka.ru/article/n/mifologicheskaya-model-mira/viewer – *Əldə edilmə tarixi: 10 dekabr 2019*
25. Священные горы кельтов. Спящая ведьма. Каменная Агнес, https://victoris-wiesen.livejournal.com/11861.html – *Əldə edilmə tarixi: 09 sentyabr 2019*
26. Топоров В.Н. Гора, http://philologos.narod.ru/myth/gora.htm – *Əldə edilmə tarixi: 07 yanvar 2020*

ФИДАН ГАСЫМОВА

КУЛЬТ ГОРЫ В ОГУЗСКОМ И КЕЛЬТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ
РЕЗЮМЕ

Одним из образов природы, часто встречающихся в огузском или кельтском фольклоре, является гора. В древности и средневековье существовала вера в сверхъестественные силы некоторых неодушевленных предметов, таких как пещеры, горы, камни, деревья и т. д. Это убеждение проявлялось в том, что ряд существ воспринимались как живые. В результате древние народы с уважением относились к горам с необычной формой, скалам, деревьям, водным источникам и другим природным объектам. В связи с этим создавались легенды о чудесах богов или их представителей на земле. В легендах, выражающих их, в частности, в эпосах обоих народов, можно увидеть ряд функций горного образа в фольклоре. Эти функции включают в себя такие убеждения, как связь с Землей и небом, связь между Богом и человеком, их творческую и защитную функции. Эти функции, вытекающие из мифологических воззрений, ярко проявляются в фольклоре обоих народов. Как из мифологических, так и из фольклорных текстов видно, что в представлениях первобытных народов гора является важным образом природы. Одновременно это показывает важность и сходство образа горы в огузской и кельтской мифологии.

Ключевые слова: огуз, кельт, образы природы, гора, мифология, фольклор.

FIDAN GASIMOVA

THE CULT OF THE MOUNTAIN IN OGHUZ AND CELTIC FOLKLORE
SUMMARY

One of the images of nature often found in both Oguz or Celtic folklore is the mountain. In certain times there was a belief in the supernatural powers of certain inanimate objects, such as caves, mountains, rocks, trees, etc. This belief was manifested in the fact that a number of creatures were perceived as alive. As a result, ancient peoples respected mountains with unusual shapes, rocks, trees, water sources, and other natural objects. In this regard, legends were created about the miracles of the gods or their representatives on earth. In the legends that express them, in particular, in the epics of both peoples, it is possible to see a number of functions of the mountain image in folklore. These functions include beliefs such as the connection to earth and heaven, the connection between God and man, and their creative and protective functions. These functions, derived from mythological views, are clearly shown in the folklore of both peoples. Both from mythological and

folklore texts, it is clear that in the imagination of primitive peoples, the mountain is an important image of nature. At the same time, this shows the importance and similarity of the image of the mountain in Oguz and Celtic mythology.

Keywords: Oguz, Celt, images of nature, mountain, mythology, folklore.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RZAYEVA RƏNA NURƏDDIN QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
böyük elmi işçi
AMEA Şərqşünaslıq institutu
İran filologiyası şöbəsi
rzayeva1958@icloud.com

ƏBUBƏKR IBN XOSROV ƏL-USTADIN «MUNISNAMƏ»SININ III VƏ IV FƏSILLƏRI ILƏ FƏRIDƏDDIN ƏTTARIN «TƏZKIRƏT ÜL-ÖVLIYA» ƏSƏRININ MÜQAYISƏLI TƏDQIQI

XÜLASƏ

Məqalədə qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd «Munisnamə»də yer almış aqioqrafik material ilə Şərq ədəbiyyatında xüsusi çəkiyə, məqama malik F.Əttarın çox dəyərli «Təzkirət ül-övliya» əsərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması olmuşdur. Hər iki müəllifin əsərində rast gəliyimiz ortaq adların, ideyaların, fikirlərin təzahürü müəlliflərin bəzi hallarda ortaq mənbələrdən qaynaqlandıqlarına dəlalət edirsə də, rastlaşdığımız müəyyən fərqlər onların başqa-başqa mənbələrə də müraciət etdiklərini açıq-aşkar sübut edir. Hər iki əsərdə sufizmin ümdə şərtlərinin təzahürü müxtəlif kiçik fərqlərlə də olsa, öz əksini tapmışdır. Məqalədə bu kiçik nüansların araşdırılmasına xüsusi yer ayrılmışdır. Nəticə etibarı ilə hər iki müəllifin əsərində sufi təriqətlərinin ümumi ideya ətrafındakı inkişafı öz təsdiqini tapmışdır. Araşdırma Əbubəkrin «Munisnamə»sinin bu iki fəslinin bir mənbə kimi xüsusi qiymətə malik olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Yəni bir əsər tərkibində belə bir mükəmməl materialın yer alması, şübhəsiz ki, tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qala bilməz. Bu məqalədə, məhz, bu məqsəd güdülmüşdür. Məqalədə hər iki əsərdə yer almış eyni və ya oxşar məlumatlar çözülmüş və təhlil olunmuşdur. Məqalənin əsas məğzi həm bu materialı işıqlandırmaq, həm də gələcək tədqiqatçılara bir növ istiqamət verməkdir və gələcəcək tədqiqatçılara belə bir münbit materialın mövcudluğunu çatdırmaqdır.

Açar sözlər: Əbubəkr ibn-Xosrov əl-Ustad, Fəridəddin Əttar, Munisnamə, Təzkirət ül-övliya, mənqəbə, sufizm, təriqət, tövbə.

X əsrin sonları XI əsrin əvvəllərində İslam dünyasının **ehkam ilahiyyatı** öz sonuna yetişməkdə idi, məhz bu dövrdə yaradılmış hər hansı **tarixi, aqioqrafik** və başqa ədəbi abidələrdə dövrün tanınmış, nüfuzlu ilahiyyat alimlərinin, müxtəlif təriqqətlərin nüfuzlu nümayəndələrinin təsiri açıq-aşkar təzahür edirdi.(6, s.94)

Nəhayət **təsəvvüf, şəriət** və **fəlsəfə** təlimləri ortaq bir məxrəcdə birləşərək cəmiyyətə öz təsirini göstərməyə başlamışdır.

Artıq XI-XII əsrlərdə sufizm öz inkişafında ən intensiv mərhələyə daxil olur. Məhz bu dövrdə təsəvvüf ideyaları bütün müsəlman dünyasına yayılaraq, intellektual elitanın imtiyazı olmaq keyfiyyətini itirir, onun nəzəri əsaslandırılması sahəsində sonrakı inkişaf mərhələlərinin xarakterini müəyyən edən ciddi addımlar atılır, ilk mütəşəkkil təriqətlər yaranır və nəhayət, sufii ideologiyası poeziyaya nüfuz edir. **Y.E.Bertelsin** yazdığı kimi, **əl-Qəzalinin** (1059-1111) islahatı və XII əsrin tarixi hadisələri nəticəsində «sufizm elementləri ədəbiyyatın bütün növlərinə daxil olur və sonrakı bir neçə əsr ərzində öz hakim mövqeyini qoruyub saxlayır» (4, s.43).

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz dövründə belə geniş vüsət tapmış bir ideoloji hərəkata, onun əsasında yaranmış janra, təbii ki, biganə qala bilməzdi. Məhz bu səbəbdən o, «Munisnamə»nin III və IV fəsillərini bilavasitə sufizmə həsr etmişdir (11, s.10[a]-61[a]). «Munisnamə»nin **didaktik** adlandırdığımız hissəsində həcm baxımından ən böyük yer tutan bu aqioqrafik fəsillər, müvafiq olaraq, **«Şeyxlər, övliyalar, abidlər və təriqət başçılarının adları, onların sözləri və hekayətləri haqqında»** və **«Bu şəxslərin fəzilətləri, doğulduqları yer və zaman haqqında»** adlanır.

Söhbət **aqioqrafik** ədəbiyyatdan gedəndə fikirdə ilk növbədə orta əsr və həmin dövrdə oxucuları daha çox cəlb edən, mömünlərin həyat tərzini əks etdirən əsərlər canlanır. Əslində məhz həmin dövrdə, sözün tam mənasında, **aqioqrafik** ədəbiyyat (mənqəbə ədəbiyyatı) mövcud olmuşdur. (5, s.38)

Göstərilən fəsillər, adlarından da göründüyü kimi, erkən sufizm nümayəndələri haqqında əsasən bioqrafik məlumatları əhatə edir. Burada onların doğum və vəfat illəri, təriqətə qədəm qoymalarının tarixçələri, səbəbləri və mistik təcrübələrini ifadə edən sözləri, kəlamları verilmişdir. Bu zaman əl-Ustad, şübhəsiz, öz dövründə mövcud olmuş mənbələrdən faydalanmışdır.

Məlumdur ki, artıq X əsrdən başlayaraq sufizmin tarixinə dair əsərlər meydana çıxmışdır. Mənqəbələrin ən ümdə məqsədlərindən biri hər hansı övliyanın təlimini, ardıcıllarını tanıtmaqdırsa, ikinci işi həmin təriqətin təbliğidir. Bundan başqa bunlardan heç də az əhəmiyyətli olmayan bir xüsus da vardır ki, bu da həmin təriqət və şeyxlərin rəsmi din dairələrindədə, üləmalar qarşısında öz təsdiqini tapmasına vəsilə olmasıdır. (8,səh.36) Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz ki, bu zəngin və təəssüf ki, bir çox nümunələri dövrümüzə gəlib çatmamış ədəbiyyatla tanış olmuş, sufizm tarixində mühüm rol oynamış şəxslər haqqında məlumatları seçib əsərinə daxil etmişdir.

«Munisnamə»nin adı çəkilən bu fəsillərinin **Fərid əd-din Əttarın «Təzkirət ül-övliya»**(10) əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması nəticəsində belə bir fikir formalaşır ki, bu möhtəşəm, mükəmməl əsərin müstəqil ədəbi abidə olduğunu nəzərə alsaq, Əbubəkrin gördüyü iş heç də az dəyərli deyildir. Belə ki, Əttarın təzkirəsində **97** sufi şeyxinin adı xatırlanırsa, Əbubəkrin bu fəsillərində, özünün yazdığına görə,

72, amma araşdırmaların nəticələrinə əsasən **85-86** və hətta daha artıq sufi şeyxinin adının çəkildiyini iddia edə bilərik. «Elm İş» beynəlxalq elmi jurnalının əvvəlki nömrəsində biz «Munisnamə»nin bu iki fəslini Hücvirinin «Kəşf əl-məhcub» əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmasını təqdim etmişik. Həmin məqalədə Hücvirinin əsərində yer almış **74** övliya ilə «Munisnamə»də adı keçən övliyaların müqayisəli tədqiqi təqdim olunmuşdur. (2.)

Bu fəsillərdəki şeyxlərin, övliyaların, sufilərin fikirlərini, həyat tərzlərini, kəlamlarını, ilahi eşqə olan münasibətlərini araşdırarkan çox maraqlı faktlarla rastlaşdıq; birincisi, şübhəsiz ki, «Munisnamə»də adı çəkilən övliyaların arasında başqa mənbələrdə heç rast gəlmədiyimiz onlarla övliyanın şəxsiyyəti haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur. Deməli tədqiqatçıların marağı nöqteyi-nəzərindən bu əsər bir mənbə kimi çox böyük qiymətə malikdir, ikincisi, artıq başqa mənbələrdə adları çəkilmiş övliya, şeyx, dərvişlərin həyatından gətirilən misallar, onların kəlamları, tövbə etmə səbəbləri ya tam fərqli, ya da müəyyən qədər başqa tərzdə verildiyi üçün müəlliflərin qaynaqlandığı mənbələrin araşdırılması baxımından yeni bir tədqiq hədəfinin yaranması da böyük maraq doğurur. Əsərdəki bu fəsillərlə yaxından tanış olduqda isə burada, bu sufi şeyxlərinin hansı məktəbə, firqəyə mənsub olduqları, kiminlə müsahib olub, kimin yolu ilə getdikləri, onların tövbə etmə səbəbləri haqqında maraqlı məlumat və faktlar əldə etmək imkanı yaranmışdır. Bu isə yeni tədqiqatlar, araşdırmalar üçün münbit bir zəmin yaradır. Ahmet Yaşar Ocakın «Evliya Menakıbnameleri» kitabının Menakıbname Türleri bölümünün Bioqrafi Mahiyyətində Menakıbnamələr hissəsində oxuyuruq: «...Bu tip münakıbnamələr, adətən bioqrafik xarakter daşıyır. Vəlinin ailəsi, doğumu, böyüməsi, şeyxliyə keçməsi, mürşidləri, müridləri, çeşidli fəaliyyəti və nəhayət vəfatı haqqında məlumatları əks etdirir. Bu məlumatlar xronoloji ardıcıllıqla verilir və tarixi faktlara əsaslanır».(9. səh.67). Əl-Ustadın bu fəsilləri də, məhz, bu tip mənqəbələrə aid edilməlidir.

Əlimizdə olan bu unikal əsərin daha dərindən tədqiqi məqsədi ilə onu XI-XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış böyük sufi-mistik **Əttarın** yaradıcılığında mühüm yer tutan **«Təzkirət ül-övliya»**sı ilə müqayisəli şəkildə təhlil edərək müəyyən nəticələr əldə edə bilmişik. Müqayisəli tədqiq üçün müraciət etdiyimiz əsər son dərəcə qiymətli, sufizm tarixinin, inkişafının, istiqamət və yollarının öyrənilməsində əvəzsiz qiymətə malikdir. (7, s.141) Artıq danılmaz faktdır ki, **Əttarın** bu məşhur **«Təzkirət-ül övliya»** əsəri özündən sonra yazılmış bir çox əsərə təsir etmişdir və bu da məlumdur ki, bütün təsəvvüf ədəbiyyatına xas olan xüsusiyyətlərdən başlıcası da elə onun yarandığı gündən digərilərinə mənbə rolu oynamasıdır. (1, s.5) **Fəridəddin Əttarın** bu əsəri rus dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. (3.) Əttarın bu əsəri, öz-özlüyündə, müstəqil, fundamental əsərdir, Əbubəkrin əsərində isə söhbət ancaq iki fəsildən gedir. Apardığımız müqayisə **«Munisnamə»**nin də özlüyündə çöx mükəmməl bir mənbə olduğunu iddia etmək imkanını vermişdir.

İndi isə Əbubəkrin **«Munisnamə»**si ilə **«Təzkirət ül-övliya»** əsərlərindəki uyğun hissələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək:

Məruf Kərxi və **Səri Səqəti** haqqında bir hekayət:

آورده اند که در بازار بزازان بغداد سری دکانی داشت. یک روز معروف کرخی آمد و کودکی یتیم با وی بود. سری را دید بر آن دکان نشسته.

او را گفت:

- ای سری، این یتیم را من جامه کنم یا تو؟

سری آن یتیم را جامه کرد.

معروف خرم گشت، گفت:

- چنانکه مرا و این طفل یتیم را شاد کردی، خدای تعالی ترا شاد کناد و دنیا را بر دل تو دشمن گرداناد و ترا راحت دهاد از آنچه تو در آنی.

سری گفت: «چون از دکان بر خواستم، در دل من هیچ چیز دشمن تر از دنیا و متاع دنیا نبود».

Deyirlər, Bağdadın «bəzzazlar» bazarında **Sərinin** dükanı var imiş. Bir gün **Məruf Kərxi** yanında bir yetim uşaqla oraya gəlir. Görür ki, Səri öz dükanında əyləşmişdir. Ona deyir:

- Ey Səri, bu yetimi mən geyindirim, ya sən?

Sərri [dərhal] o yetim uşağı geyindirir.

Məruf sevinib deyir:

- Sən məni və bu yetim uşağı necə sevindirdinsə, Allah-təala da səni elə sevindirsin, dünyanı sənin ürəyinə düşmən eləsin və olduğun yerdə sənə rahatlıq bəxş etsin.

Səri deyirmiş: «Dükandan çıxanda mənim ürəyimin dünyadan və dünya malından böyük düşməni yox idi...». (11, s.25[a]).

Bu hadisə Əttarın **«Təzkirət əl-övliya»**sında isə belə şəkildə verilmişdir:

در اوّل سقط فروشی کردی. یک روز بازار بغدد بسوخت.

اورا گفتند:

- بازار بسوخت.

گفت:

- من نیز فارغ گشتم.

بعد از آن نگاه کردند و دکان او نسوخته بود. چون آن چنان بدید آنچه داشت بدرویشان بداد و طریق تصوف پیش گرفت .

Əvvəllər **Səqəti** ticarət ilə məşğul olurdu. Bir gün Bağdad bazarı yanır. Ona deyirlər ki, bazar yandı.

O deyir:

- Mən də azadlığa çıxdım.

Sonra baxıb görürlər ki, onun dükanı yanmamışdır. Bunu görən Səqəti nəyi var idisə dərvişlərə paylamış və təsəvvüf yolunu tutmuşdur . (10, s.329)

Göründüyü kimi, Əbubəkrin təsvirində **dünya nemətlərinə bağlanmamaqla** bərabər, eyni zamanda bir **xeyirxahlıq, əldən tutma** kimi üstün xüsusiyyət də öz əksini tapmışdır və müəyyən qədər daha kamil, daha üstün əxlaqı əks etdirilmişdir.

«**Munisnamə**»nin bir başqa yerində **Səri Səqəti** tərəfindən ustadı - **Kərxi Bağdadi** ilə bağlı danışdığı yuxunun, demək olar ki, təkrarı «**Təzkirət ül-övliya**»da da öz əksini tapmışdır. «**Munisnamə**»də bu epizod belə bir şəkildə verilmişdir:

سری سقطی گفت : وقتی معروف را به خواب دیدم، پنداشتم که در زیر عرش ایستاده و خدای می گوید فرشتگان را که این کیست.

فرشتگان گفتند:

- خدایا تو داناتری؟

حق تعالی گفت:

- این معروف کرخی است که از شراب محبت ما مست شده و شما که فرشتگان من اید هر حاجت که به وسیلت او از من خواهید در حال روا کنم .

Sərri Səqəti deyirdi: Yuxuda **Mərufu** gördüm. O, ərşin (Allahın taxtın) altında dayanmışdır. Allah onu mələklərə göstərərək kim olduğunu demişdir.

Mələklər demişdirlər:

- Ya Xudaya! Sənin bildiyindir?

Tanrı demişdir:

- O, Məruf Kərxidir. O bizim eşq şərabımızdan sərxoşdur. Sizin hər nə hacətiniz varsa, onun vasitəsi ilə dilənərsə, dərhal qəbul edərəm . (11, s.24[a])

Əttarda isə bu hadisə belə təsvir edilmişdir:

سری گفت:

معروف را بخواب دیدم در زیر عرش ایستاده چشم فراخ و پهن باز کرده چون والهی مدهوش و از حق تعالی ندا میرسید به فرشتگان که این کیست.

گفتند:

- بارخدایا تو داناتری؟

فرمان آمد که، «معروفست که، از دوستی ما مست و واله گشته است و جز بدیدار ما بهوش بازنیاید و جز بلقاء ما از خود خبر نیابد.رحمةالله علیه».

Səri dedi: Yuxuda **Mərufu** açıq gözlərlə, nöqsansız halda ərşin (Allahın taxtın) altında dayanmış gördüm. Allah-təala tərəfindən mələklərə onun kim olduğu haqqında səda gəldi.

Mələklər dedilər:

-Sənin bildiyindirmi?.

Fərman gəldi: «Dostumuz Mərufdur, o bir mələkdir və onu nəzərinizdən kənar qoymayın, əks halda bizim nəzərimizdən kənar qalarsınız ». (10, s.327)

Gördüyümüz kimi, burada **zahidin, möminin Allah dərgahında daima uca olduğuna işarə olunur.**

Əsərin başqa bir yerində - erkən sufizmin ən önəmli nümayəndələrindən biri olan **Şəqiq Bəlxi** haqqında verilən təsvirdə təsəvvüfün digər mühüm prinsipi –

daima zikr etmək və **Allahdan başqa hər bir şeyi unutmaq** tezisi öz əksini tapmışdır:

سبب توبهٔ او آن بود که، پدرش مردی محتشم و بازرگانی مشهور بود. وقتی شقیق را به تجارت به ترکستان فرستاد. شقیق در آنجا به بتخانه شد به تماشا. خادم را دید پیش بت به خدمت ایستاده و میان بسته و خودرا پاکیزه کرده و سر و ریش پاک سترده و جامهٔ سرخ کرده. شقیق از آن حالت او عجب بماند و اورا گفت:

- سر و ریش چرا تراشیده ای؟

خادم گفت:

- چون روا دارم بر نفس خدمت معبود کردن چه مادام که این موی بر سر و روی من باشد و مرا از شستن وشانه کردن آن چاره نبود، چون به آن مشغول شوم از خدمت معبود خود باز مانم. پس آنچه مرا از خدمت معبود باز دارد اولیتر آنکه از سرش بر خیزم و در خدمت معبود خویش آویزم.

شقیق را این سخن در دل کار کرد و خادم را گفت:

- این بت را که معبود میدانی معبودی را نشاید.

خادم گفت:

- پس معبود کیست؟

شقیق گفت:

- معبود من و تو آفریدگار آسمان و زمین است، از این جمادات هیچ فایده حاصل نیاید، دست از این بدار و روی به معبودی آر که قادر است تا روزی به تو رساند.

خادم گفت:

- اگر ترا به یقین درست و معلوم است که معبودی هست که روزی رساند و قادر است و راست میگویی، از شهر خود تا اینجا بهر روزی به تجارت چرا آمدی؟

شقیق نعره زد و بیهوش شد. چون به هوش باز آمد آن مالی که با خود اشت به پدر فرستاد و روی در عالم نهاد و زهد و ورع میورزید....

Onun **(Şəqiq Bəlxinin)** tövbə etməsinin səbəbi bu oldu. [Onun] Varlı-imkanlı və məşhur atası bir gün Şəqiqi ticarət üçün Türküstana göndərir. Şəqiq orada, tamaşa etmək məqsədi ilə bir bütxanaya gedir. Görür ki, bütün qulluğunda bir xadim dayanmışdır, özünü təmiz, saçını və saqqalını təraş etmiş, [əyninə] qırmızı paltar geyinmişdir.

Şəqiq onun görkəminə təəccüblənib soruşmuşdur:

- Saçını və saqqalını niyə təraş etmisən?

Xadim demişdir:

- Mən ömrümü Tanrıya xidmət etməyə həsr etmişəm, amma başımda və üzümdə tük olanda, onu yumağa və daramağa məcburam, bununla məşğul olanda isə öz Tanrıma xidmətdən qalıram. Elə olan halda yaxşısı budur ki, məni Tanrıya xidmətdən yayındıran hər nə varsa, onlardan əl çəkim və yalnız öz Tanrıma xidmətlə məşğul olum.

Bu söz Şəqiqin qəlbinə təsir edir, o, xadimə deyir:

- Sənin Tanrı bildiyin bu büt tanrılığa layiq deyildir.

Xadim soruşmuşdur:

- Bəs Tanrı kimdir?

Şəqiq demişdir:

- Mənim və sənin Tanrın yeri-göyü yaradandır. Bu cansız şeylərin faydası yoxdur, bunlardan əl çək və üzünü o Tanrıya tut ki, sənə ruzi verməyə qadirdir!

Xadim demişdir:

- Əgər sən ruzi yetirməyə qadir olan Tanrının varlığına əminsənsə, və dediyin doğrudursa, nə üçün ruzi üçün öz şəhərindən buraya gəlmisən?

Şəqiq həmin an qışqırıb huşunu itirmişdir. Huşu özünə gələndən sonra yanındakı malları atasına göndərmiş, aləmə üz tutub **zahidlik** və **pəhrizkarlıqla** məşğul olmağa başlamışdır . (11, s.27[a,b]).

Qeyd edək ki, Şəqiq Bəlxi ilə bağlı bu epizod **Fəridəddin Əttarın** məşhur **«Təzkirət ül-övliya»** əsərində bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir.

Müqayisə üçün Əttarın əsərindən müvafiq parçanı nəzərdən keçirək:

سبب توبه او آن بود که به ترکستان شد به تجارت و به نظارۀ بتخانه رفت، بت پرستی را دید که بتی را می پرستید و زاری می کرد.

شقیق گفت:

- تورا آفریدگاری ا ست زنده و قادر و عالم او را پرست و شرم دار و بت مپرست که از او هیچ خیر و شرّ نیاید.

بتپرست گفت:

- اگر چنین است که تو می گویی قادر نیست که تو را در شهرتو روزی دهد که تو را بدین جانب باید آمد.

شقیق از این سخن بیدار شد و روی به بلخ نهاد.

Onun **(Şəqiq Bəlxinin)** tövbə etməsinin səbəbi bu oldu ki, Türküstana ticarətə yollananda [orada] seyr etmək üçün bir bütxanaya gedir. Görür ki, bir bütpərəst bütə yalvararaq ağlayır.

Şəqiq deyir:

- Sənin canlı, qadir və [hər şeyi] bilən bir Tanrın var, ona pərəstiş et, utan və bütə pərəstiş etmə, çünki ondan heç nə - nə xeyir, nə də şər gələr.

Bütpərəst demişdir:

- Əgər dediyin kimidirsə, [sənin Tanrın] sənə öz şəhərində ruzi verməyə qadir deyilmi ki, bu tərəflərə gəlməli olmusan?!

Şəqiq bu sözdən ayılmış və Bəlxə üz tutmuşdur . (10, s.234-235).

Göründüyü kimi, **Şəqiq Bəlxi** ilə bağlı bu əhvalat **«Munisnamə»**də daha geniş və bədii baxımdan daha mükəmməl variantda verilmiş, Əttar isə öz təsvirində obrazlılıqdan çox, informativliyə üstünlük vermişdir.

İbrahim Ədhəmlə bağlı bir epizod da hər iki müəllifin əsərində müəyyən, kiçik fərqlərlə yer almışdır. Əbubəkrin **«Munisnamə»**sində bu epizod belə əks olunmuşdur:

وقتی بشکار رفت خرگوشی بدید(پدید) آمد در دنبال آن خرگوش افتاد و می دوید. جون به آن خرگوش رسید هاتفی آواز داد که: «ای پسر ادهم! ترا از بهر این آفریده اند تا جانوری را که جان و روزی از ما دارد بیجان کنی؟»

در حال نعره بزد و از اسب در افتاد و جون به هوش آمد شبانی را دید از پدر خویش. او را پیش خواند و جامه و اسب و ساز خود جمله به آن شبان پوشانید و روی به بادیه نهاد و به مکه رفت و آنجا با سفیان ثوری مصاحب شد و مدتی با او در مکه بود. و بعد از آن به شام رفت و در صحبت فضیل عیاض و در شام فرمان یافت و تا زنده بود از باغبانی و حبوب کاری خورد.

Günlərin bir günü **(İbrahim Ədhəm)** ova çıxır, bir **dovşan** görür, onu ovlamaq istəyir, onu çox qovur, nəhayət dovşana yetişir. Həmin o anda bir mələk onun qulağına pıçıldayır: «Ey Ədhəmin oğlu, sən bu dünyaya yaratdığımız, yaşatdığımız, yedirdiyimiz, içirdiyimiz aciz, cılız bir varlığın canını almaq üçünmü gəlmisən?»

İbrahim Ədhəm bu səsi eşidən kimi atın belindən yıxılır və huşunu itirir. Bir qədər sonra ayılır və atasının çobanlarından birini görür. Onu yanına çağırıb, əynindəki paltarları, yanındakı silahları çıxarıb ona verir, özü isə çölə üz tutur ... Çox gedir, nəhayət **Məkkə** şəhərinə çatır. Orada **Süfyan Suri** ilə görüşür. Bir müddət onun yanında qalıb, ondan elm öyrənir və daha sonra **Şama** yola düşür. Şama gəlir və ömrünün sonunadək orada qalır. O, Şamda **Fozeyl İyazla** müsahib olur. Orada əkmək-becərmək, bağçılıq işləri ilə məşğul olur. (11, s.26[a])

Əttarın «**Təzkirət ül-övliya**»sında isə bu epizod bu şəkildə verilmişdir:

اسب زین کردند. روی به شکار نهاد. سراسیمه در صحرا میگشت. چنانکه نمیدانست که چه میکند در آن سرگشتگی از لشکر جدا افتاد. در راه آوازی شنید که: «انتبه بیدار گرد» . ناشنیده کرد و برفت. دوم بار همین آواز آمد. هم به گوش درنیاورد. سوم بار همان شنود. خویشتن را از آن دور افگند. چهارم بار آواز شنود که: «انتبه قبل ان تنبه بیدار گرد، پیش از آن کت بیدار کنند». اینجا یکبارگی از دست شد. ناگاه آهویی پدید آمد. خویشتن را مشغول بدو کرد. آهو بدو به سخن آمد که، «مرا به صید تو فرستاده اند، تو مرا صید نتوانی کرد. الهذا خلقت او بهذا امرت تو را از برای این کار آفریده اند که میکنی. هیچ کار دیگری نداری؟» ابراهیم گفت: «آیا این چه حالی است؟»

روی از آهو بگردانید. همان سخن که از آهو شنیده بود از قربوس زین آواز آمد. فزعی و خوفی درو پدید آمد و کشف زیادت گشت. چون حق تعالی خواست کار تمام کند، سدیگر بار از گوی گریبان همان آواز آمد. آن کشف اینجا به اتمام رسید، و ملکوت برو گشاده گشت. فروآمد، و یقین حاصل شد، و جمله جامه و اسب از آب چشمش آغشته گشت. توبه ای کرد نصوح، و روی از راه یکسو نهاد.

Atları mindilər, ova çıxdılar, səhraya üz tutdular, çünki nə edəcəklərini özləri də bilmirdirlər. Belə oldu ki, o, dəstəsindən ayrı düşdü. Yolda qulağına səs gəldi: «Diqqətli ol!» O bu sədanı qulaqardına verib yoluna davam etdi. İkinci dəfə yenə həmin səda eşidildi. O yenə bu səsə bənd olmadı. Üçüncü dəfə bu sədanı eşidəndə yenə də ona əhəmiyyət vermədi, ciddiyə almadı. Dördüncü dəfə isə eşitdi: «Xəbərdarlıq olunanda ehtiyatlı ol, ölümündən əvvəl oyan!» Şahzadə huşunu itirdi. O ayılanda yanında dayanmış **ahunu** gördü. Şahzadə əlini oxa uzatdı ki, onu vursun, ahu ona tərəf dönüb insan səsi ilə dedi: «Mən səni ovlamaq üçün gəlmişəm, sənin ovun olmaq üçün deyil. Sən məni ovlaya bilməzsən. Sən heç fikirləşməmisən ki, Allah-təala səni bu dünyaya boş yerə gətirməmişdir? Yəni sən özünə bir ləyaqətli məşğuliyyət tapa bilmirsən?» Bunu şahzadənin yaxınlaşmaqda olan yoldaşları da

eşitdilər. İbrahimi vahimə bürüdü.O elə düşündü ki, Allah-təalanın qəzəbinə gəlmişdir. İbrahim dedi: «İlahi! Bu nədir!» O anladı ki, bu eşitdiyi, həmin, qeybdən gələn səs idi. Daha sonra onun qəlbini başqa hissələr də doldurdu. Beləliklə, İbrahim haqq yoluna tapındı. O ağladı. Göz yaşları onun qiymətli paltarlarını islatdı, o anladı ki, həyatını puç yerə xərcləmişdir. O tövbə edib zahidlik yoluna qədəm qoydu.(10, s.105)

Gördüyümüz kimi, nəticə etibarı ilə hər iki halda eyni fikir təqib olunur, amma hər biri fərqli bir təqdimatda verilmişdir. İdeya etibarı ilə isə heç biri digərindən fərqlənmir, yəni Allah bəndəsinin Allahın yaratdığı başqa canlını Allahın izni olmadığı, zərurət olmadığı halda məhv etməsinin doğru olmadığı vurğulanır**.**

«**Munisnamə**»də adı ehtiramla çəkilən övliyalardan biri də **Zu-n-Nun əl-Misridir.** Zu-n-Nun əl-Misrinin (245/859) adı Əttarın əsərində də rastımıza gəlirik. Bu övliyanın ilə bağlı epizodlar da hər iki müəllifin əsərində oxşar və fərqli tərzdə əks olunmuşdur. Məsələn indi göstərəcəyimiz misal «**Munisnamə**»də belədir:

روزی مغربی در مجلس او(زوال نون) آمد و از او پرسید که ای امام مسلمانان، تو خدای تعالی را بچه شناختی و سبب تو به تو چه بود؟

زوال نون گفت:

وقتی بدهی میرفتم. در راه مانده شدم از بهر آسایش در صحرا نشستم در زیر درختی. مرغی بران درخت آشیانه داشت. ناگهان از بچگان آن مرغ یکی از آشیانه بیفتد. چون بر زمین افتاد زمین برآمد دو سکره دیدم که از زمین بر آمد، در یکی آب و در یکی دیگر کنجد. آن بچه مرغ از یکی آب میخورد واز یکی دانه. مرا وجدی ظاهر شد با خود گفتم: «چون در چنین صحرا که از بادیه نشان میدهد مرغی ضعیف بی روزی نمی ماند و از درگاه رازق الارزاق محروم نمیرود بت از بهر چه من خسته و سر گردانم بیهوده تن خویش چه میرنجانم». از این راه باز گشتم و توبه کردم و روی بدر گاه حق جلا و علاء نمادم. سبب توبه من این بود .

Bir gün bir qərib onun **(Zunnun)** məclisinə gəlib soruşdu:

- Ey müsəlmanların imamı, sən Allahı necə tanımısan və sənin tövbə etməyinin səbəbi nədir?

Zunnun dedi:

Bir dəfə kəndə gedirdim. Yolda yoruldum deyə səhrada bir ağacın altında oturdum. Bir quş ağacın başında yuva qurmuşdu. Birdən quşun balalarından biri yuvadan düşdü. Quş balası yerə düşən kimi yer aralndı və oradan iki piyalə çıxdı; birinin içərisində dən, digərisinin içində su var idi. O quş balası piyalənin birindən dən yeyib o birindən su içirdi. Bu hadisə mənə çox təsir etdi və düşündüm: «Bu səhrada Allah təala bu zəif, gecsüz quşcuğazı ruzisiz qoymadı, həqiqətən onun qapısı heç vaxt heç bir məxluqun üzünə bağlı olmur. Belə olan halda mən nəyə görə avara-sərgərdan olub, özümü əziyyətə salıb, yormalıyam?» Elə bu fikirlərlə tövbə edib yolumu dəyişdim və ulu Tanrının dərgahına sığındım.(11, s.21[a])

Göründüyü kimi, burada da aparıcı fikir yenə də **Allahın böyüklüyü**, Allahın hər yaratdığının ruzisini yetirməyə, himayəsində saxlamağa qadir olmasıdır.

Bu epizod Fəriddədin Əttarın «**Təzkirət ət-Övliya**»sında bir qədər fərqli verilmişdir:

ذوالنون گفت:

- از این کارها و سخنها دردی عظیم به دلم فروآمد. دانستم که هر که توکل بر خدای کند، خدای کار او را بسازد و رنج او ضایع نگذارد . پس در راه که میآمدم مرغی نابینا را دیدم، بردرختی نشسته - از درخت فرو آمد. من گفتم: «این بیچاره علف و آب از کجا میخورد؟» به منقار زمین را بکاوید. دو سکره پدید آمد: یکی زرین پرکنجد، و یکی سیمین پر گلاب. آن مرغ سیر بخورد و بر درخت پرید، و سکرها ناپدید شد. ذوالنون اینجا به یک بارگی از دست برفت و اعتماد بر توکل پدید آمد، و توبة او محقق شد.

Zunun dedi:

Bu sözlərdən, işlərdən ürəyimə böyük bir dərd çökdü. Anladım ki, kim ki Allaha təvəkkül edir, Allah onu işini yoluna qoyur və onun işinin boşa çıxmasına yol vermir. Bəs, bir dəfə yol gedirdim, ağacın başında oturmuş bir kor quş gördüm. O, ağacdan yerə düşdü. Mən ürəyimdə dedim: «Bu biçarə nə yeyib-içir?» (elə bu zaman) O, dimdiyi ilə torpağı eşələdi. Iki dənə piyalə peyda oldu; biri küncütlə dolu qızıl piyalə idi, digəri gülab ilə dolu gümüş piyalə. O quş doyunca yeyib ağacın başına uçdu və kasalar da gözdən itdilər. Zunun bu məqamda hər şeydən əl çəkib Allaha təvəkkül etdi və onun tövbəsi qəbul olundu.(10, s.140)

Dediyimiz kimi, istər məzmun baxımdan, istərsə də ideya baxımdan bu iki parça demək olar ki, eynilik təşkil edir.

Xüsusi çəkiyə, ehtirama malik sufi şeyxlərindən biri də, heç şübhəsiz, **Əbu Nəsr Boşr ibn Əl-Haris Əl-Xafidir** ki, ona da **«Munisnamə»**də xüsusi yer verilmişdir. Ondan kiçik bir epizodu nəzərdən keçirək:

روزی در راهی میرفت و کاغذ پاره یافت برگرفت و در آن نگاه کرد و نام خدای عز وجل بر وی دید که مردم در زیر پای میسپردند و آن کاغذ را میرود قدری بوی خوش بخرید و آن کاغذ را مقطر کرد و در شکاف دیواری نهاد. آن شب در خواب دید که هاتفی آواز داد که،

«ای بشر بشارت باد ترا که چنانکه تونام ما راخوشبوی کردی ما نیز نام تو در دنیا و آخرت خوش گردانیم».

Günlərin bir günü **əl-Hariz** ulu Tanrının adı yazılmış bükülmüş bir kağız parçasının yerə düşdüyünü görür, əyilərək onu yerdən götürür. Onu aparır, xoş rayihəli ətir alır, kağızın üzərinə səpir və bir divar çatının arasına qoyur. Həmin gecə onun qulağına bir səs gəlir. Səs deyirdi:

> «Ey Boşr! Sən bizim adımızı uca tutdun, üzərinə ətir səpdin. Bizim də sənə müjdəmiz var. Bil və agah ol ki, biz də sənin adını həm bu dünyada, həm də axirətdə daima uca tutacağıq». (11, s.21[b])

Fərid əd-Din Əttarın **«Təzkirə ət-Övliya»**sında isə belə şəkildə verilmişdir:

ابتدای توبه او آن بود که شوریدة روزگار بود. یک روز مست میرفت. کاغذی یافت بر آنجا نوشته «بسم االله الرحمن الرحیم». عطری خرید و آن کاغذ را معطر کرد و به تعظیم آن کاغذ را در خانه نهاد بزرگی آن شب به خواب دید که گفتند: « بشر را بگوی طیبت اسمنا فطیبناک و بجلت اسمنا فبجلناک و طهرت اسمنا فطهرناک فبعزتی لاطیبن اسمک فی الدنیا والاخرة».

Onun (əl-Harizin) tövbə etmə səbəbi bu olmuşdur ki, isti yay günlərindən birində sərxoş halda yol gedirmiş. Üzərində **«Besmellah Rəhman ül-Rəhim»**

yazılmış bir kağız tapır. Ətir alıb o kağıza vurur və kağızı ehtiram hissi ilə evinə aparır. O gecə yuxuda görür ki, ona deyirlər:

«Sən ki, bizim adımızı uca tutdun, adımız yazılan vərəqə ətir səpdin, bil və agah ol, biz də sənin adını həmişə, həm bu dünyada, həm o dünyada uca tutacağıq » .(10, s.129)

Gördüyümüz kimi, əl-Harizin yaşadığı bir hadisəni əks etdirən parçada ən cüzi bir işin belə Allahın nəzərindən qaçmadığı, yayınmadığı, xeyirxahlığın xeyirlə müjdələndiyi nəzərə çatdırılmışdır.

Məruf Kərxi Bağdadi ilə bağlı «**Munisnamə»**də yer almış təqdim edəcəyimiz bu hekayət «**Təzkirət ül-Övliya»**da bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir

Bu hekayətdə əsas **ideya** valideynlərin övladlarının seçiminə olan **ehtiramıdır.**

احوال او چنان بود که در طفولیت مادر و پدرش او را پیش کشیش خود بکتاب بنشاندند

کشیش گفت:

- بگو که، خدا سه اند.

معروف گفت:

- خدا یکی است.

کشیش او را سخت به زد. معروف از زخم چوب کشیش بگریخت و چند سال شهر به شهری رفت. تا بخدمت امام علی بن موسی رضا رسید. مسلمان شد.

مادر و پدرش شب و روز میگریستند و در فراق او می نالیدند و می گفتند: «کاش معروف باز آمدی و بر هر دین که بودی ما را روا بودی».

بعد چند سال معروف روی به وطن خود نهاد و جون (چون) بدر خانه رسید حلقه بر در زد.

و پدر و مادرش گفتند:

- کیست؟

معروف گفت:

- منم، معروف

پدر و مادرش گفتند:

- بر کدام دینی؟

گفت:

- بر دین مسلمانی

پدر و مادرش جون او را جنان(چنان)دیدند، در حال هر دو مسلمان شدند.

این معروف می گوید: «جون(چون) خدای تعالی به بنده [ای] خیر خواهد و خواهد که او را برکشد درهای مسلمانی بر عمل او بگشاید و درها به شک و کفر بروی به بندد. وچون به بنده شر خواهد درها[ی] مسلمانی و خیرات وشفقات بر او، در بندد و در های سخت دلی و گفتن و بدی کردن بر وی [به روی] و بر عمل او بگشاید ».

Valideynləri **Mərufu** bir keşişin yanında dərs almağa qoyurlar. Keşiş hər dəfə ondan, «Allah üçdür» deməsini tələb edəndə Məruf: «Allah birdir» deyə - cavab verərdi. Keşiş bundan qəzəblənib, Mərufu cəzalandırardı. (bir dəfə) Məruf keşişin çubuq zərbələrindən qaçmış, illərlə qaçaq düşüb şəhərləri gəzib-dolaşmışdır. Nəhayət, o bir gün **Əli ibn Musa əl-Rzanın** qulluğuna gəlib çıxmış və onun təsiri-təlimi ilə müsəlman olmuşdur.

Mərufun valideynləri artıq onun ayrılığına dözə bilmirdilər, günləri ağlamaqla keçirdi, əhd etmişdilər ki, övladları qayıdarsa, onlar da onun etiqat etdiyi dini qəbul edərlər. Neçə il keçdikdən sonra Məruf vətənə dönür. O, qapılarını döyür. Valideynləri qapını kimin döydüyünü soruşurlar.

O cavab verir:

- Mərufam.

Soruşurlar:

- Hansı dinə etiqat edirsən?

Cavab verir:

- İslam dininə!

Beləliklə, Mərufun valideynləri də İslam dinini qəbul edib müsəlman olurlar.

Məruf deyirdi: «Ulu Tanrı öz bəndəsinə qarşı xeyirxahdır, o öz bəndəsini ucaltmaq, qaldırmaq istəyəndə şübhə, küfr qapılarını onun üzünə bağlayır, müsəlmanlıq qapısını açır, alçaltmaq istəyəndə isə xeyirxahlıq, şəfqət, müsəlmanlıq qapılarını onun üzünə bağlayır, bəd, pis, cılız əməllərin, rəzillik, düşüklük, nankorluq kimi əməllərin qapılarını onun üzünə açır». (11, s.23[b],24[a])

Əttarın «**Təzkirət ül-Övliya**»sında isə belədir:

معروف نگشتی کرامت و ریاضت او بسیار و در فتوت و تقوی آیتی بود و عظیم لطفی و قربی تمام داشته است و در مقام انس و شوق بغایت بوده است و مادر و پدرش ترسا بودند وی را بر معلم فرستادند.

استادش گفت:

- بگوی خدا ثالث و ثلاثه

گفت:

- نی، بل هو الله الواحد

هرچند که میگفت که بگوی خدای سه است او میگفت یکی. هرچند استاد بزدش سود نداشت یک بار سخت زدش، معروف بگریخت و بیش نیافتندش.

مادر و پدرش گفتندی: «کاشکی بیامدی و هردینی که او بخواستی ما موافقت او کردمانی».

وی برفت و بردست علی بن موسی الرضا مسلمان شد. بعد از چند گاه، روزی بدر خانه پدر رفت. در خانه بکوفت.

گفتند:

- کیست؟

گفت:

- معروف.

گفتند:

- بر کدام دینی؟

گفت:

- بر دین محمد رسول الله .

مادر و پدرش در حال مسلمان شدند.

آنگاه بداود طائی افتاد و بسیار ریاضت کشید و بسی عبادت و مجاهده بجای آورد و چندان در صدق قدم زد که مشارالیه گشت.

O, **(Məruf)** çox böyük ləyaqət və sərtliyə sahib idi, Ayətullahın fətvasında idi, o, böyük fəzilət və fədakarlıq göstərir və qeyrətli bir insan idi. Atası-anası onu

müəllim yanına göndərməkdən qorxurdular. Müəllimi hər dəfə ondan Allahın üç olduğunu deməsini tələb edəndə o, Allahın tək olduğunu deyirdi. Keşiş hər dəfə onu döyürdü. Bir dəfə elə bərk döymüşdür ki, Kərxi qaçmış və geri qayıtmamışdır. Atası, anası deyirdilər ki, kaş ki (övladımız) gələydi və hansı dini istəyirsə, biz də onu qəbul edəydik. O, **Əli ibn Musa Əlirzanın** yanına gedib çıxmış və müsəlman olmuşdur. Bir müddət sonra o, atasının evinə qayıdıb qapını döymüşdür.

Soruşmuşlar:

- Kimdir?

Demişdir:

- Mərufam.

Demişlər:

- Hansı dinə mənsubsan?

Demişdir:

- Məhəmməd Rəsullalahın dininə.

Ata-anası dərhal müsəlman olmuşlar. Bundan sonra o, **Davud Tayinin** yolunu tutmuş, çox ibadətlər etmiş, çox çətinliklərdən keçmiş və həyatını dürüst yol ilə davam etmişdir.(10, s.322)

Gördüyümüz kimi, burada aparıcı fikir **kamil inam, imandır.**

Belə müqayisəli araşdırmalar bu mənbələrin nə dərəcədə qiymətli, dəyərli olduğunu bir daha isbat etməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. **Əlizadə A. F. Əttarın "Təzkirət ül-övliya." əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının mənbəyi kimi". Bakı. "Zərdabi" nəşriyyatı, 2014, 228s.**
2. Rzayeva. R.N. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə»sinin III və IV fəsillərinin Hücvirinin «Kəşf əl-məchub» əsəri ilə müqayisəli tədqiqi Elmi İş, Beynəlxalq Elmi Jurnal, sentyabr, 2020.)

Rus dilində:

3. **Аттар. Рассказы о святых. Жемчужина востока, Перевод.О.Васильевой (избранное и сокращенное издание) САМПО 2005. 235с.**
4. **Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.,«Наука»,1965, 527 с.**
5. **Е.А. Егорова Жанр агиографии и агиографическая модальность в** современном французском романе, Вестник Московского Университета. Сер. 9. Филология. 2008. № 1
6. Маматов М.А. Сущность суфизма: для студентов с углубленным **изучением истории и культуры ислама–Уфа: Изд-во БГПУ, 2011, 168 с.**
7. **Суфизм в контексте мусульманской культуры. М.,«Наука», 1989, 341 с.**

Türk dilihdə:

8 **Ahmet Yaşar Ocak,Menakibnameler,Ankara-2010,səh.36**

9. **Ahmet Yaşar Ocak. Evliya Menakıbnameleri, İstanbul.2016. səh.67**

Fars dilində

10. شیخ ابوحامد محمد بن ابوبکر ابراهیم فریدالدین عطارنیشابوری تذکرة الأولیاء از روی نسخهٔ رنولدالن نیکلسون به کوشش: ا.توکلی

11. مونس نامه. نسخهٔ خطی موزهٔ بریتانیا. شمارهٔ 9317.

РЕНА РЗАЕВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ III И IV ГЛАВ «МУНИСНАМЕ» АБУБАКРА с произведением «Рассказы о святых» Аттара

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров аль-Устад, Фаридаддин Аттар, «Мунисname», «Рассказы о святых», манкаба, суфизм, тарикат, товба.

Основная задача в предоставленной статье является проведение сравнительного исследования между произведением Абубакра ибн-Хосрова аль-Устада «Мунисname» с произведением великого мыслителя Восточной литературы Фаридаддина Аттара «Рассказы о святых». Во время паралельного изучения этих материалов хоть и были выявлены имена суфий, шейхов, их высказывания, причины вступления в тарикат которые одинаково описовались в обеих произведений, что дает полное основание утверждать, что авторы пользовались одним и тем же иссточником, но некоторые разницы и моменты которые тоже были выевлены при исследовании данных материалов приводит к заключению что, авторы пользовались несколькими источниками и поэтому факты предоставленные авторами не всегда одинаковы. В обеих произведениях с небольшой разницой предоставляются основы суфизма. Цель этой статьи заключается в изучении именно этих моментов и нюансов. В конечном итоге было выевлено что что оба материала содержут информацию основ суфийской иделогии. Цель этой статьи, безусловно, заключается п паралельном изучении двух выдающихся авторов, но ещё одна преследуемая цел, предоставление этого материала будущим исследователям.

Безусловно, всего две главы произведения Абубакра содержащие такой бесценный материал ещё долго будет исследоваться.

RENA RZAYEVA

THE COMPARATIVE RESEARCH OF CHAPTERS III – IV OF "MUNISNAMEH" BY ABU BAKR IBN KHOSROV AL –USTAD AND "TADHKIRAT -UL- AWLIYA" BY FARIDUD DIN ATTAR.

Key Words: Abubakr Ibn Khosrov al - Ustad , "Tadhkirat – ul – Awliya" Faridud Din Attar,"Munisnameh"(means a book of beads), mangaba –higiographic Literary genre, sufizm, tariqa (arab.spiritual way), tawba (arab. Repentance).

SUMMARY

The main aim set in this article is doing a comparative research of higioigraphic part of "Munisnameh" and "Tadhkirat-ul-Awliya" ,which has gained an important and significant place in Oriental Literature ,by Faridud Din Attar. While the common names, ideas and thoughts we come across in the works by both authors indicate that they used the same sources ,the differences we come across prove that they also used different sources. The main terms of sufizm albeit with small differences were manifested in both works. The study of these small nuances holds a special place in the article. Altogether the development of different sufi tariqas around a common idea has got its confirmation in the works by both authors. The research reaffirmed the significance of the two chapters of "Munisnameh" by Abu bakr as a source. The work including such an estimable material couldn't have gone unnoticed by researchers.The key point of the article is throwing light on this material, directing future researchers in our own way and conveying the existence of such a fecund material to future researchers. Thesame and similar information in both works was studied and analyzed.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.Məhəmmədi tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aynur-huseynova-1977@mail.ru
Qoşa qala küç. 4

SMOMPK TOPLUSUNUN AZƏRBAYCAN FOLKLORU TOPLAYICILARI: S.P.ZELİNSKİ

Açar sözlər: atalar sözləri, tapmacalar, folklor, SMOMPK toplusu
Ключевые слова: пословицы, загадки, фольклор, сборник СМОМПК
Key words: proverbs, riddles, folklore, SMOMPK collection

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında böyük rolu olan, Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafına təkan verən əlamətdar hadisə baş verdi.

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunan SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin nəşrinə başlandı. Məcmuənin yaranma səbəbi XIX əsrin 20-ci illərində çar Rusiyası tərəfindən imperiyanın tərkibinə qatılan Qafqaz xalqlarını daha yaxından tanımaq və rahat idarə edə bilmək idi. Bu məqsədlə imperiyanın tərkibinə daxil edilən xalqların tarixi, dili, həyat tərzi, adət-ənənələri, folkloru, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və s. öyrənilməyə başlandı.

Məcmuə Tiflisdə K.Kazlovskinin mətbəəsində Lopatinskinin redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. 1881-1929-cu illər arası çap olunan bu məcmuənin 46 sayı dərc olundu. Toplunun nəşri ziyalılar üçün böyük, əlamətdar hadisəyə çevrildi. Folklorumuzun, adət-ənənələrimizin toplanaraq yazıya alınması şifahi xalq ədəbiyyatımızın qorunması yolunda böyük bir addım oldu.

Bu böyük, məsuliyyətli və gərgin işdə yerli ziyalılarımız F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, M.H.Vəzirov, T.Bayraməlibəyov, A.Qiyasbəyov, H.Bağırov və s. 40 nəfər azərbaycanlı ziyalı və kənd müəllimləri ilə yanaşı N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Vostrikov, S.P.Zelinski, B.Veniaminov, Q.Potanin, A.Zaxarov, A.Yakimov, A.Kalaşev, V.Yemelyanov və digər rus ziyalılarının da böyük əməyi olub.

Bu yazımızda fəaliyyəti haqqında söz açacağımız ziyalı - İrəvan şəhər gimnaziyasında hazırlıq sinfində müəllim işləmiş Stepan Pavloviç Zelinskidir. SMOMPK Toplusunun fəaliyyəti ilə bağlı ziyalılara edilən çağırışdan sonra dövrünün mütərəqqi ziyalısı kimi o da bu işə qoşulur və İrəvan şəhərində yaşadığı illər ərzində yaşadığı ərazi haqqında zəngin informasiya əldə etmişdir. SMOMPK Toplusunun bir sıra buraxılışlarında S.P.Zelinskinin toplama materiallarına, məqalələrinə rast gəlsək də, biz, toplayıcının Azərbaycan folklor nümunələri ilə bağlı fəaliyyətindən bəhs edəcəyik.

Elə ilk nömrədə 1881-ci il, birinci buraxılış 2-ci bölmədə S.P.Zelinskinin "Tatar[1] atalar sözləri, məsəlləri, tapmaca və qadın adları" başlıqlı yazısı dərc olundu. Bu yazı məcmuədə dərc olunmuş ilk Azərbaycan folklor materiallarıdır. Müəllif "Atalar sözü və məsəllər" adlanan birinci hissədə İrəvan şəhərindən topladığı 150 atalar sözü dərc etmişdir. O, atalar sözlərini sətri tərcümə edərək, rusca tərcüməsi, qarşısında isə azərbaycancasını qeyd etmişdir. S.P.Zelinski topladığı atalar sözlərini əlifba və mövzu baxımından qruplaşdırmadan sıralama yolu ilə tərtib etmişdi. Lakin bəzi məqamlarda mətn etibarilə yaxın olan atalar sözləri biri digərinin ardından dərc olunmuşdur. Məsələn: "Ucuz ətin şorbası olmaz" (4,13), "Ucuzdan baha zad olmaz" (4,13); "Meşədə yemişin yaxşısını ayı yeyər" (4,14), "Meşə çaqqalsız olmaz" (4,14); "İlan vurmuş ipdən də qorxar", "İlan vurmuş yatmaz", "İlan hər yerə əyri gedər, amma öz yuvasına düz." (4,14); "İt hürər, karvan keçər", "İt qurşağı yağ götürməz". (4,15). Bəzi məqamlarda müəllif bəzi izahatlara yer verməyi lazım bilmişdir. Məsələn, 61 saylı "Yük əyməsə, daş qəribliyə düşməz" atalar sözünü o belə izah etmişdir: "Yükün tərəfləri ağırlıq cəhətdən bərabər olmadıqda, yüngül olan tərəfə daş qoyurlar, yük boşaldılan yerdə həmin daşı bir tərəfə atırlar (4,15)." 98 saylı "Heyvası yox, narı yox, görən desin Şahbudağın bağı var" atalar sözünə isə belə şərh vermişdir: "Tiflis-Culfa tranzit yolundan solda Baş Noraşen və Sədərək stansiyaları arasında nə vaxtlarsa guya Şahbudaq adlı bir qəribə adam tərəfindən salınmış bağın xarabalıqları vardır" (4,16).

Folklorşünas alim Səhər Orucova SMOMPK Toplusunda S.P.Zelinskinin "Atalar sözləri" bölməsində verdiyi izahatlarda toplayıcının tərcümə etdiyi nümunələrdə bəzi məqamlara diqqəti yönəldərək belə qeyd edir: "Tərcümə prosesində orijinal mətndəki bir sıra titul, əşya adı bildirən milli termin və anlayışların ya paralel şəkildə, yaxud da əvəzlənmə üsulu ilə rusca qarşılığı verilir. Bəzən də bir sözün mənası ona adekvat olan müxtəlif sözlə əvəzlənir. Məsələn: "Bəy verən atın dişinə baxmazlar", "Dərə xəlvət, tülkü bəy" atalar sözündə işlənən "bəy" sözü buna bariz misaldır. Tərcüməçi bir yerdə "bəy" tituluna adekvat kimi "knyaz", digər yerdə isə "Barin" anlayışlarını adekvat anlayış kimi vermiş, elə mətn də var ki, "bəy" sözünü "бек" transkripsiyasında saxlamışdır (3, 36).

S.P.Zelinskinin "Tatar atalar sözləri, tapmaca və qadın adları" başlıqlı yazısının 2-ci bölməsi "Tapmacalar" adlanır. Bu bölmədə o, İrəvan azərbaycanlılarından topladığı 33 tapmacını dərc etmişdir. Tapmacalar da mövzulara görə bölünməyib, sıralama sayı ilə verilmişdir. S.Zelinski topladığı tapmacaları azərbaycanca ərəb qrafikası, qarşısında isə rusca tərcüməsi ilə nəşr etmişdir. Hər tapmacanın cavabı da qarşısında qeyd olunub. Toplanan tapmacalar əsasən məişət, səma cisimləri, bitki, insan əzaları mövzularını əks etdirir. Tapmacaların böyük əksəriyyəti nəzmlə verilib.

Hacılar həccə gedər,

[1] Tatar – burada az rbaycanlı n z rd tutulur.

Cəhd eylər gecə gedər.
Yumurtanın içində
Qırx-əlli cücə gedər (4,19).

Toplayıcı "Tapmacalar" bölməsində də ehtiyac olduqda izahata yer ayırır: "Bir balaca boyu var, Dərayidən donu var" . Cavab: Pəşat. Ayrıca verilmiş şərhdə cavabın "eyni adlı kolun meyvəsi" olduğu qeyd edilir (4,19).

S.P.Zelinskidən sonra SMOMPK toplusunun 1894-cü il buraxılışında A.Kalaşevin topladığı tapmacalar yer alsa da, qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə digər janrlarla müqayisədə tapmacalar daha az nəşr və tədqiq olunan bir janr olub. Baxmayaraq ki, o illərdə dərc olunan dərsliklərdə, jurnallarda, tapmacalara ara-sıra rast gəlinsə də kitab şəklində bu janr bu vaxtadək nəşr olunmamışdı. Görkəmli maarifçi, müəllim A. O. Çernyayevskinin 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi "Vətən dili" dərsliyinin birinci cildi Azərbaycan tapmacalarının nəşr edildiyi ilk kitabdır. Müxtəlif illərdə nəşr olunan "Məktəb", "Rəhbər", "Tuti", "Dəbistan", "Yeni kənd", Maarif işçisi" və s. jurnallara da nəzər saldıqca müxtəlif bölgələrdən toplanmış tapmacalarla qarşılaşırıq.

"Tatar atalar sözləri, məsəlləri, tapmaca və qadın adları" adlı yazının 3-cü bölməsində "Qadın adları" yer alır. S.P.Zelinskinin topladığı 55 qadın adına nəzər yetirsək, Azərbaycan xalqının adyaratma mədəniyyətində incə zövqə sahib olduğunun şahidi oluruq. Bəyim, Zərli, Gülrux, Zərrintac, Tavus, Nazlı, Şeyda və s. adlar artıq unudularaq yenilərilə əvəz olunsa da bu kimi adların yenidən istifadəsi daha yaxşı olardı, çünki gözəl səslənən, gözəl məna kəsb edən ad insan taleyinə də təsir edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, SMOMPK toplusunun sonrakı buraxılışlarının heç birində insan adlarının toplanıb dərc olunmasına rast gəlinmir.

İrəvan gimnaziyasının müəllimi S.Zelinski haqqında danışarkən onun XIX əsrin sonlarında "Tri maqala: Naxiçevanskiy, Ordubadskiy i Daralaqezskiy. Qeoqrafiçeskiy-statistiçeskiy i selsko-xozyastvennoe opisanie" adlı oçerki, "İrəvan şəhəri" (Qorod Erivan), "Dərəçiçək" adlı məqalələri diqqəti cəlb edir. S.P.Zelinski oçerkin "Xalq təhsili və məktəblər" bölməsində Qafqaz dairəsində erməni əhalisi, erməni camaatından fərqli olaraq, azərbaycanlılar üçün təhsil ocaqlarının yaradılmamasını, azərbaycanlı əhali üçün yeni tipli məktəblərin açılması ilə bağlı olan çətinlikləri qeyd edirdi. O, 1857-ci ildə Dərələyəzdə 20 kəndlinin qubernatora müraciət edərək Məlişkə kəndində məktəb açdırmaq arzusunda olduqlarını yazırdı. Kəndlilər məktəbin tikilməsini, il ərzində gümüş pulla 200 rubl köçürəcəklərini, hər bir təminatını öz öhdələrinə götürəcəklərini bildirsələr də, ruhanilər və dövlət məmurlarının maneələri onların istəklərinin həyata keçməsinə yol vermirdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zelinskinin Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz qəzalarında mövcud olan tədris üsulu və təhsil formasından bəhs edən məqaləsində verdiyi 1873-cü ilə aid statistik cədvələ əsasən, onu da müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, Naxçıvan və Ordubad qəzalarında fəaliyyət göstərən məscid məktəblərinin və şagird-müəllim kollektivinin sayı bu regionda gələcək elm ocaqlarının və yeni ziyalı

nəslin yetişməsi üçün bir zəmin yaradırdı. Vahid Rzayev "Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir" (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri) monoqrafiyasında S.Zelinskinin Naxçıvan, Ordubad, Dərələyəz qəzalarında məktəb, təhsil barədə fikirlərindən ətraflı bəhs edir.

S.P.Zelinskinin SMOMPK Toplusunun 1881-ci il, 1-ci buraxılışında dərc etdiyi "Qorod Erivan" (İrəvan şəhəri) adlı məqaləsi isə XIX əsrin sonlarındakı İrəvan şəhərinin tarixi, folkloru, etnoqrafiyası, toponimləri haqqında maraqlı və dəyərli faktları əks etdirir. Məqalə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə "Tarixi məlumat", ikinci hissə isə "Yerləşdiyi ərazi, sərhədləri və böyüklüyü" adlanır. "Tarixi məlumat" adlanan birinci hissədə toplayıcı İrəvan şəhəri və o ərazi ilə bağlı bir çox toponimlərdən bəhs edən əfsanə və rəvayətlərdən söz açır. Məqalənin dəyərli olması ondan ibarətdir ki, yer adları ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərin mövcudluğu qədim İrəvan torpaqlarında ta qədimdən Azərbaycan türklərinin yaşadığını və toponimlərin məhz azərbaycanlılar tərəfindən yarandığını sübut edir.

Məqalənin "Yerləşdiyi ərazi, sərhədləri və böyüklüyü" adlanan ikinci hissəsində İrəvan şəhərinin Zəngi çayı hövzəsində yerləşdiyi göstərilir, bir sıra Azərbaycan türklərinə aid olan kəndlərin adları çəkilir. Folklorşünas alim Səhər Orucova bu barədə belə yazır: "Bu adların hər birində tarixi-etnoqrafik məzmundan başqa xalq təfəkkürünə məxsus estetik dünyagörüşü əks etdirən folkloristik bir informasiya da mövcuddur. O da maraqlıdır ki, İrəvan şəhərinin o vaxtlar adları sadalanan 30 küçəsindən təkcə birinin adı "Erməni küçəsi kimi verilmişdir və bu da onu göstərir ki, ermənilər bu şəhərdə elə bu kiçik küçə qədər olmuşlar. Bunu ermənilərin 10 il müddətində sosial vəziyyətini göstərən cədvəlləri də sübut edir" (3, 24).

SMOMPK məcmuəsinin 1882-ci il 2-ci buraxılışında S.P.Zelinskinin "Erməni xalq aşığı Vartan Xoyskininin nəğməsi" adlı yazısı da yer alır. S.Zelinskinin yazıya aldığı bu aşıq şeirində insan həyatının bütün mərhələləri – anadan olduğu gündən ömrünün sonunnadək hər bir dövrü qələmə alınır. 25 bənddən ibarət bu şeir onbirlik ölçüdə, a+b+a+b və a+a+a+b şəklində qafiyələnib.

Çox güman ki, S.P.Zelinski bu toplama materialını erməni aşığı Vartan Xoyskidən toplayıb, daha sonra isə tərcümə edərək, dərc etdirib. Yazının əvvəlində Zelinski "Tərcüməçidən bir neçə söz" başlığı altında həmin dövrün ab-havasını yaradır. O yazır ki, Ermənistanın bəzi yerlərində ermənilər öz doğma dillərini tamamilə unutmuşlar və tatarca danışmağa başlamışlar, erməni ləhcələrinn qaldığı yerlərdə isə çox sayda tatar sözləri, ifadələri, atalar sözləri və məsəlləri işlənməyə başlamışdır. Zaman keçdikcə ermənilər tatar dili ilə o qədər yaxınlaşdılar ki, hətta öz xalq nəğmələrini oxumaqdan vaz keçərək məmnuniyyətlə tatar nəğmələrini dinləməyə başladılar. Bunun nəticəsi olaraq aşıqlar hətta tatar dilində nəğmələr yaratmağa, yazmağa və oxumağa başladılar (4,23). Zelinskinin bu yazısından da aydın olur ki, "Vartan Xoyskinin nəğməsi" erməni aşığının dilindən yazılmış Azərbaycan mətnidir. SMOMPK məcmuəsinin 1910-cu il, 41-ci buraxılışının 2-ci şöbəsində Firudin bəy Köçərlinin "Valehin nəğməsi" adlı məqaləsi dərc olunur. O,

öz yazısında S.P.Zelinski tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş "Vartan Xoyskinin nəğməsi" adlı mətn haqqında söz açaraq qeyd edir ki, bu nəğmə tamamilə müsəlmanlara aiddir və bu vəziyyət sübut edir ki, bu nəğmə erməni aşığı tərəfindən yox, hansısa tatar (burada azərbaycanlı kimi başa düşülür - A.H.) nəğməkarı tərəfindən qoşulmuşdur.

Görkəmli alim, akademik İsa Həbibbəyli "XIX əsrin axırlarında İrəvan şəhərinin məhəllə adları" adlı məqaləsində S.P.Zelinskinin fəaliyyəti haqqında ətrafli məlumat verərək qeyd etmişdir ki, imperiyanın paytaxtından xüsusi tapşırıqla göndərilmiş məmurlardan fərqli olaraq, Stepan Pavloviç Zelinski nisbətən müstəqil düşünən rus maarifçi ziyalısı kimi obyektiv araşdırmalara daha çox meyilli olmuşdur. Bəzi nüansları çıxmaq şərti ilə, Zelinskinin əsərlərində gerçəkliyin payı uydurmadan qat-qat çoxdur. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, Stepan Pavloviç İrəvan şəhərində yaşayırdı və istər-istəməz müəyyən erməni dairələri ilə əlaqəli idi. Bundan başqa, o, əsərləri üçün zəruri olan informasiyanı daha çox rus dilini bilməkdə İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlılardan irəli getmiş erməni mənbələrindən almağa məcbur idi"(1).

Sonda bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, SMOMPK Toplusunun toplayıcılarından biri olan S.P.Zelinskinin məcmuədə dərc etdirdiyi materiallar təkcə folklor nümunələri olmaqla kifayətlənməyib, tariximizin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevin İrəvanın Azərbaycan şəhəri olduğuna dair bəyanatına əsasən Azərbaycan tarixinin düzgün araşdırılması ziyalılarımızın üzərinə düşən ümdə vəzifələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1.İsa Həbibbəyli. XIX əsrin axırlarında İrəvan şəhərinin məhəllə adları.12/10/2020, //www/science.gov.az

2.Lətafət Firuddin qızı Ələkbərova. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru (1881-1894-cü illər). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2013

3.Səhər Hidayət qızı Orucova. Azərbaycan folklor materialların XIX əsrdə toplanılması, rus dilində tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPK-un materialları əsasında), fil.üz.elm.dok.elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2013

4.SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları, 1-ci cild, Bakı, Elm və təhsil, 2018

5.Vahid Rzayev. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri), Naxçıvan , "Əcəmi" nəşriyyatı, 2018

AYNUR HÜSEYNOVA

SMOMPK TOPLUSUNUN AZƏRBAYCAN FOLKLORU TOPLAYICIARI: S.P.ZELINSKI

XÜLASƏ

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunan SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin nəşrinə başlandı. Bu böyük, gərgin və şərəfli işdə yerli ziyalılarımızla yanaşı, N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Vostrikov, P.Zelinski, B.Veniaminov, Q.Potanin, A.Zaxarov, A.Yakimov, A.Kalaşev, V.Yemelyanov və digər rus ziyalılarının da böyük əməyi olub. Bu yazımızda haqqında söz açacağımız ziyalı – İrəvan şəhər gimnaziyasında müəllim işləmiş S.P.Zelinskidir. 1881-ci il SMOMPK məcmuəsinin birinci buraxılış 2-ci bölməsində S.P.Zelinskinin "Tatar atalar sözləri, məsəlləri, tapmaca və qadın adları" başlıqlı yazısı məcmuədə dərc olundu. Bu yazı SMOMPK məcmuəsində dərc olunmuş ilk Azərbaycan folklor materiallarıdır. Müəllif "Atalar sözü və məsəllər" adlanan birinci hissədə İrəvan şəhərindən topladığı 150 atalar sözü dərc etmişdir. S.P.Zelinskinin "Tatar atalar sözləri, tapmaca və qadın adları" başlıqlı yazısının 2-ci bölməsi "Tapmacalar" adlanır. Bu bölmədə o, İrəvan azərbaycanlılarından topladığı 33 tapmacanı dərc etmişdir. Tatar atalar sözləri, məsəlləri, tapmaca və qadın adları" yazısının 3-cü bölməsində S.Zelinskinin topladığı 55 qadın adı yer alır.

Aynur Huseynova

Azerbaijan folklore collectors of Collection of materials for the description of localities and tribes of the Caucasus (CMOMPK) collection: S.P.Zelinsky

SUMMARY

Publication of Collection of materials for the description of localities and tribes of the Caucasus (CMOMPK) collection, edited in Russian language by Caucasus Education office was commenced in Tbilisi city in 1881. Along with our local intellectuals, N.Kalashev, K.Nikitin, P.Vostrikov, P.Zelinsky, B. Veniaminov, G.Potanin, A.Zakharov, A.Yakimov, A.Kalashev, V. Yemelyanov and other Russian intellectuals had a great contribution in such hard and honorable work. In this topic we will talk about collection activity of S.P.Zelinsky, intellectual and teacher of Erevan city Gymnasium. S.P.Zelensky's writing with title "Tatar proverbs, parables, riddles and women names" in section 2 of first release of CMOMPK published in 1881 is one of the first Azerbaijan folklore materials published in the collection. Author published 150 proverbs collected from Erevan city in the first part called "Proverbs and parables". Section 2 of S.P.Zelensky's writing with title "Tatar proverbs, parables, riddles and women names" is called as Riddles. In this section, he published 33 riddles which he collected from Erevan Azerbaijanis. There are 55

women names collected by S.Zelinsky, were indicated in section 3 of his writing with title “Tatar proverbs, parables, riddles and women names”.

Айнур Гусейнова

Из собирателей Азербайджанского фольклора сборника «СМОМПК»: С.П.Зелински

РЕЗЮМЕ

1881-ом году в Тифлисе Управлением Кавказского учебного Округа начал издаваться «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Это большая, ответственная и важная миссия на ряду с нашими местными деятелями образования, учителями была выполнена так же Н.Калашевым, А.Калашевым, А.Захаровым, А.Иокимовым, К.Никитиным, Р.Востриковым, Р.Зелинским, Б.Вениаминовым, Г.Потаниным, В. Емельяновым и другими представительями русской интетеллегенции.

Одним из таких представителей русской интеллегенции является С.П.Зелинский, который работал учителем в Эриванской городской гимназии. В 1881-ом году во втором отделе первого выпуска сборника «СМОМРК» была издана статья под заголовком «Татарские пословицы, поговорки, загадки и женские имена» является первым азербайджанским фольклорным материалом, изданным данном сборнике. Автор в первом отделе, названном «Пословицы и поговорки» издал 150 поговорок, собранных им в городе Зриван. 2 отдел статьи С.П.Зелинского «Татарские пословицы, загадки и женские имена» называется «Загадки». В этом отделе он издал 33 загадок, собранных им у эриванских азербайджанцев. В 3-ем отделении данной статьи дана 55 женских имен, собранных С.П.Зелинским.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rza Xəlilov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com

XX ƏSRIN 30-CU ILLƏRINDƏ C.CABBARLI DRAMATURGIYASINDA KOMIK SITUASIYALARIN SƏHNƏ TƏCƏSSÜMÜ

XÜLASƏ

Ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan dramaturgiyasında müasir mövzulu komediya janrı müstəqil şəkildə deyil, yalnız dramın üzvü bir hissəsi kimi yaşayırdı. Komediya sahəsindəki yaranmış böhranı ilk növbədə dramaturgiyamızda bu janrı müstəqil inkişaf etdirən sənətkarların olmaması, yetişməməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu mülahizə ilə tamamilə razılaşmaq doğru olmaz. Çünki «xeyli qocalmışdılar»[2] ifadəsi altında nəzərdə tutulan sənətkarlar (C.C.Axundov, Ə.B.Haqverdiyev və başqaları) dramaturgiyamızın klassik nümunələrini yaradıblar. Həmin illərdə onların yaradıcılıqlarına nəzər yetirərkən, belə bir qəti qənaətə gəlmək mümkündür ki, onlar yenə də günün tələbini ödəyən komik pyeslər yaratmaq iqtidarına malik idilər. Yalnız ölkənin ab-havasında mövcud olan yüksək siyasi təzyiq, təqib bu sənətkarları sadəcə olaraq mövcud olan iqtidar nöqsanlarını açıq-saçıq tərzdə göstərməkdən çəkindirirdi. Hətta C.Cabbarlı kimi sənətkar belə həmin illərdə təqiblərə məruz qalıb. Lakin tənqidlərə baxmayaraq, böyük ədib xalqın həyatındakı, məişətindəki mövcud eybəcərlikləri komik situasiyalar vasitəsilə kəskin gülüş obyektinə çevirirdi. Məhz yaradıcılığının bu xüsusiyyətinə görə əsərləri zamanın keşməkeşli imtahanından müvəffəqiyyətlə çıxmışdır. Onun pyeslərinin həmin narahat illərdə iqtidar tərəfindən xoş qarşılanmasının səbəblərindən biri də akademik M.Arifin qeyd etdiyi kimi bu əsərlərdə tənqid və təsdiq, satira ilə romantikanın bir vəhdət təşkil etməsi idi.[3] Bununla yanaşı onun yaradıcılığında bolşevik ideologiyasının xalqa vəd etdiyi işıqlı gələcəyə mövcud olan azacıq inamın böyük romantikası aydın şəkildə nəzərə çarpırdı.

Yuxarıdakı izahatdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dramaturgiyasında 30-cu illərin birinci yarısına kimi müasir mövzulu komediya janrına ehtiyac əsasən C.Cabbarlı pyeslərindəki qarışıq janr hesabına ödənilirdi. Bu pyeslərdə təbii gülüş doğuran situasiyalar məişətdəki kiçik hadisələri, əhvalatları tam dərəcədə əks etdirdiyinə görə komediya janrını əvəzləməkdə əhəmiyyətli rol oynayırdılar.

C.Cabbarlı zamanın nəbzini duymağı bacaran bir sənətkarlar idi. Onun «Sevil» pyesi müəllifinin bu qabiliyyətini əyani şəkildə sübuta yetirirdi. Həmin

[2] H.Quliyev. Azərbaycan Sovet komediyasının inkişaf yolları. B., 1970, səh. 39; 48.
[3] M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. B., 1966, səh. 263.

illərdə həqiqətən Azərbaycan qadınının həyatında, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə azad nüfuz etməsinə ehtiyac duyulurdu. Məlum bir həqiqətdir ki, qadını müstəqil düşünməyi bacaran xalq dünyanın qabaqcıl xalqları sırasına çıxmağa qadirdir. C.Cabbarlı da bir həssas sənətkar kimi bu tələbi duyaraq, qadın azadlığını vəsf edən «Sevil» pyesini yazmışdır. Elə bu cəhətinə görə də professor C.Cəfərov yazırdı ki, «Tamaşaçıya göstərdiyi müstəqil təsir mənasında dövrün «Sevil»ə bərabər ikinci bir əsərini tapmaq çətindir».[4]

Açar sözlər: dramaturgiya, komediya janrı, romantika, qarışıq janr, bolşevik ideologiyası

Pyesdə əks dünyagörüşə malik olanlar arasında ideya-psixoloji ziddiyyət, onların mübarizəsi kəskin şəkildə qoyulmuşdu. Hiss edilir ki, bu düşmən cəbhələr heç cür barışmaq, ümumi bir fikrə gəlmək iqtidarına malik deyillər.

Dramaturq böyük ustalıqla Azərbaycan həyat tərzinə zidd olan meşşanlığı, Balaşın kor-koranə aludəçilik göstərdiyi «avropapərəsliyi» kəskin satira atəşinə tuturdu. Balaş, Dilbər, Əbdüləli bəy, Məmmədəli kimi puç əqidəli meşşan surətlərin iç üzünü açan tipik situasiyalarla zəngin olan pyes özünün ən layiqli həllini teatr səhnəsində tapmışdır. Quruluşçu rejissor A.Tuqanov «Sevil»ə ailə dramından kənara çıxmayan, kamera xarakterli bir pyes kimi yanaşdığı üçün Azərbaycan Dövlət Dram teatrının bu tamaşasında Azərbaycan mühiti, məişəti daha artıq duyulurdu. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu satira ilə dolu səhnələrdə tərəflərdən digərinin halına acımaq, başqa sözlə desək, bu gülüşün arxasında dərin kədər, bu meşşanlığın toruna düşənlərin halına yanma da aydın hiss olunurdu. Teatrın quruluşunda Balaş atası Atakişini Dilbərə təqdim etmək üçün gördüyü hazırlıq səhnə bu baxımdan daha xarakterik idi. O, yüksək cəmiyyətə çıxmaq üçün qabıqdan çıxır, hətta dilbərlərin gözündə yaxşı görünsün deyə atasının geyimini dəyişir, uyğunsuz danışacağından ehtiyat edərək onu lal kimi qələmə verir. Bu səhnədə Ü.Rəcəb Balaşı həddən artıq satirik boyalarla verməkdən çəkinirdi. Aktyorun oyununda obrazın düşdüyü şəraitin çıxılmazlığı, düşdüyü mühitdə nəyin bahasına olursa-olsun, müəyyən rütbə naminə çırpınan bir adamın siması ilk plana çəkilirdi. Balaş öz arzusuna çatmaq üçün atasına hələ «soyumamış meyit»in paltarını geydirir. Ə.Kərəmlinin ifasında isə Atakişi geridə qalmış Azərbaycan məişətindən səhnəyə gəlmiş tipik bir surət idi. O, oğlunun oynadığı oyunun mənasını başa düşmür. Balaş «Axə belə olmaz, bu paltarda yaramaz, gərək belə olsun ki, bir az abırlı olsun» - deyərkən Ə.Kərəmlinin Atakişisi heç nə başa düşməyən bir tərzdə deyirdi ki, «İndi olanım budur də, özün bir bax gör». Aktyor bu sözləri elə bir tərzdə ifadə edirdi ki, tamaşaçıda gülüş doğurmaqla bərabər, kədər də oyadırdı. Lakin bu kədər birdən-birə duyulmurdu. Çünki bu

[4] C.Cəfərov. Azərbaycan teatrı, B., 1974, səh. 148; 164; 183.

səhnənin doğurduğu gülüş bəzi komik səhnələrdə olduğu kimi yüngül gülüş deyildi. O, obrazların düşdükləri acınacaqlı vəziyyətdən doğduğu üçün tamaşaçını düşündürmək qabiliyyətinə malik idi. Tamaşaçı həmin an gülürdü, lakin bir qədər keçəndən sonra Atakişini əyninə dar olan paltarda görərkən, onun halına gülməklə yanaşı, həm də acıyırdı. Ona görə acıyırdı ki, bu zavallı camaatı dilbərlər, balaşlar istədikləri kökə salırlar. Çünki bu simaları olmayan balaşlar həyatda öz yerişləri ilə yerimir, layiqli olmadıqları rütbəni tutmaq üçün hər bir çirkin əmələ boyun əyirlər. Məhz təbii gülüşü də surətlərin belə qeyri-adi situasiyalara düşmələri doğururdular.

Azərbaycan Dram teatrından başqa «Sevil»i respublikanın rus və Azərbaycan İşçi teatrı da tamaşaya hazırlamışlar. Son iki kollektivin pyes üzərindəki işi Azərbaycan Dram teatrdakından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Onlar pyesi tamaşa üçün yalnız material hesab etdikləri üçün onu bir çox səhnə və şəkillərə bölmüş, hətta əsər üzərində «bir çox cəsarətli əməliyyatı cərrahiyə»[5] aparılaraq, bəzi ixtisar və əlavələr edilmiş, ayrı-ayrı obrazlara yeni traktovka verilmişdir.

İşçi teatrında tamaşaya «Sevil» filmindən götürülmüş müsamirə, quyu başı və s. bu qəbildən olan əsasən gülüş doğuran epizodların əlavəsi konkret bir məqsəd izləmir, hadisələr arasındakı rabitənin zəifləməsinə səbəb olurdu. Hətta tamaşanı müsbət qiymətləndirən «sol» tənqidin nümayəndəsi Ş.Bədəlbəyli belə yazırdı ki, «bu əlavə parçaların bəzisi lap yersiz, müəyyən məqsəd izləmədən» verildiyi üçün ixtisar edilərsə, tamaşa qazanar.[6]

Teatrda Balaş obrazının cəmiyyət tərəfindən gülüş doğuracaq tərzdə rədd edildiyini göstərən səhnəni isə yuxarıda göstərilən lazımsız əlavələr sırasına daxil etmək olmaz. Burada rejissor obrazın tamaşa boyu inkişafının məntiqi nəticəsini göstərən maraqlı sonluq tapmışdır. Balaş son səhnədə Sevilin işlədiyi fabrika mətbəxinə gəlib, bağışlanmasını xahiş edir, həmişə itaətkar Sevildən rədd cavabını eşidən Balaş özünü itirir, hansı stula yaxınlaşırsa, ondan əvvəl gəlib otururlar. Qapıdan çıxmaq istəyərkən oğlu Gündüz qollarını açıb yolu kəsir, demək yaşadığı mühit onu qəbul etmir, bunun üçün də Balaş tamaşa salonundan keçməyə məcbur olur. Bu sözsüz, gülüş doğuran səhnədə rolun hər iki ifaçısının obraza münasibəti aydın duyulurdu. Əgər A.Gəraybəyli tamaşa boyu olduğu kimi, burada da hərəkətində, mimikasında tünd boyalara üstünlük verirdisə, Ülvi Rəcəbin ifasında isə mütilik duyulurdu. Hiss edilirdi ki, A.Gəraybəylinin Balaşı acınacaqlı aqibətindən lazımi nəticə çıxarmamış, Ülvi Rəcəbin obrazı isə keçirdiyi mənasız, puç həyatın acı bəhrəsini artıq dadmışdır. Odur ki, tamaşanı Azərbaycan Dram teatrının quruluşuna nisbətən müsbət qiymətləndirən «sol» tənqid A.Gəraybəylinin Balaşını bəyənərək yazırdı ki, «hətta bəzi səhnələrdə Gəraybəyli daha maraqlı boyalar tapmışdır».[7]

[5] Ə.Tahirov. Abd. İsmayıl. «Sevil», «Kommunist» qəzeti, 1931, № 42, 20 fevral.
[6] Yenə orada.
[7] Ə.Tahirov. Abd. İsmayıl. «Sevil», «Kommunist» qəzeti, 1931, № 42, 20 fevral.

A.Gəraybəylinin Balaşı özünün sərtliyi, təsvir olunan səhnədəki vəziyyəti inadkarlığı ilə gülüş doğururdu.

Azərbaycan Dram teatrının 1930-31-ci il mövsümündəki «Almas» (rej. A.A.Tuqanov, C.Cabbarlı. rəs. Ryabçikov) quruluşunda keçid illərinin ziddiyyətləri özünün lazımi əksini tapıb. Tamaşada qolçomaq Hacı Əhməd obrazını Ə.Qurbanov oynamışdır. Aktyorun doğurduğu satirik gülüşün əsası obrazın yeniliklə heç cürə barışa bilməyən təbiəti ilə maskalanmış süni davranışı arasındakı uyğunsuzluqdadır. Almas (S.Hacıyeva) kəndlilərə Sovet hökumətinin kənddəki siyasətinin vəzifələrindən danışarkən, Hacı Əhmədin davranışındakı maskalanma tərzi aydın şəkildə büruzə çıxırdı. Hiss edilir ki, Almasın kənd camaatına yetirmək istədiyi mətləbi Hacı Əhməd də başa düşür. Aktyor oturmuş yerdə aşağıdan yuxarı Alması kinayəli süzür. Bu sözsüz epizodda yeniliyə qarşı nifrət duyulur. Ə.Qurbanovun Hacı Əhmədinin başqa çarəsi yoxdur, hələlik öz etirazını gizlətməlidir. Odur ki, özünü avam göstərir, söhbəti böyük ustalıqla əsas mövzudan yayındırmağa çalışır. Sona Hacıyevanın Alması öz istəklərini kəndlilərə çatdırır. Onu dinləyən camaat əl çalır. Hacı Əhməd də ümumiliyə qoşulub, guya Almasa tərəfdar olduğunu bildirir. Lakin onun dediyi sözlərdə böyük sətirarası məna aktyorun ifadə tərzində sezilir, hətta adi fikir belə elə bir tərzdə söylənilirdi ki, obrazın əsl məqsədi anlaşılmaqla bərabər böyük gülüş də doğururdu:

«**Hacı Əhməd**-Barəkala, kişi qızı, barəkalla, kişi qızı, afərin, barəkəlla fərasət! Halal olsun sənə anadan əmdiyin süd, əsl elə sən deyəndir (əl çalır). Varlıları yoxsullaşdırmır yox, yoxsulları varlandırmaq. Söz elə budur ki, var!».[8]

Tamaşaçının bu sözlərə gülüşündə aktyorun ifasından doğan iki yönlü gülüş özün göstərirdi: bu sözlərin saxtakarlıq və hiyləgərlik olduğu aşkar sezilir, bununla bərabər bu gülüşdə nifrət və qəzəb də var. Əli Qurbanovun Hacı Əhmədi özün elə göstərir ki, Almasın dediyi fikri, varlıları yoxsullaşdırmaq deyil, yoxsulları varlandırmaq «nəzəriyyəsi» fikrini ortaya atmaqla guya əsl həqiqəti belə dərk etmədiyini, həm də camaatın da rəyini əsl məqsəddən yayındırmağa cəhd göstərirdi. Aktyor oyununda xarici effektə uymayaraq obrazın doğurduğu gülüşü personajın təbiətinə və hadisələrin məntiqi inkişafına münasib yaradırdı. Elə həmin səhnədən bir qədər sonra Ə.Qurbanov obrazını başqa bir səpkidə nümayiş etdirirdi. Almas Hacı Əhməd bağının alınıb elliyə verilməsini təklif etdikdə Ə.Qurbanovun Hacı Əhmədi əsl simasını tam çılpaqlığı ilə göstərməyi lazım sayır: «**Hacı Əhməd**: – Oğlumu get öldür də, danışan moltanı oğludur. Sən burada mənim yekə bağımı keçirdirsən özündən o yana ki, nə var iş bilmişəm, kəndi irəli aparıram. Cəhənnəmə olsun sənin kəndin, təpövə dəysin, səhərdən elə hıqqına-hıqqına bunu deyəcəkdin?».[9]

[8] N.Quliyev. Azərbaycan Sovet komediyasının inkişaf yolları. B., 1970, səh. 39; 48.

[9] N.Quliyev. Azərbaycan Sovet komediyasının inkişaf yolları. B., 1970, səh. 48.

İlk baxışda bu sözlərdə gülüş doğuracaq bir şey duyulmur. Lakin Ə.Qurbanov dramaturqun əsas məqsədini düzgün başa düşüb, real oyun tərzində lazımi mənanı tamaşaçıya çatdırmaq üçün hər bir detalı düşünülmüş şəkildə edirdi. Bu səhnədə gülüş doğuran obrazın bir az əvvəlki hərəkətinin indikinin tamamilə əksi olduğunu sübuta yetirilməsidir. Aktyor Hacı Əhmədin ikiüzlülüyünü, lazım gələrkən özünün sərt mövqeyini göstərmək qabiliyyətini nümayiş etdirirdi. Bu məqamda gülüş doğuran sözlər deyil, obrazın əsl məqsədini aşkarlayan fikrin deyiliş tərzi idi.

Bu illərdə tamaşaçıların böyük rəğbətini qazanan komik surətlər arasında Mirzə Səməndər xüsusi yer tuturdu. Səhnəmizin böyük komik rollar ifaçısı M.A.Əliyev Mirzə Səməndər rolunda səhnə arxasından eşidilən səsi ilə gülüş doğururdu. Aktyorun doğurduğu gülüşdə daxili bir zəmin özün göstərirdi. O, xalqın balalarına təhsil sahəsində xidmət göstərdiyini heç bir hərəkəti ilə doğrultmur. Mirzə Səməndər kəlməbaşı qadınların ictimai həyatdakı roluna qarşı çıxır, özünün fikrini əsaslandırmaq məqsədi ilə Məhəmməd peyğəmbərin qadınlara qarşı guya əks fikir mövqedə durduğunu söyləyir. Aktyor obrazın heç bir həyati fakta əsaslanmayan dəlillərini böyük canfəşanlıqla deyir. M.A.Əliyevin Mirzə Səməndəri məktəb uşaqlarını səliqəli geyimdə görərkən sanki od tutub yanır, onları lağa qoymağa başlayır. Əlbəttə, məktəb müəlliminin belə bir mövqedən danışması gülüş doğurmaya bilməzdi.

Teatrın digər gülüş ustası Əzizə xanımın ifasında Fatmanisə surəti də tamaşanın komik surətlər qalereyasını zənginləşdirirdi. Aktrisa Alması atasız uşaq doğmaqda təqsirləndirdiyi səhnədə Fatmanisanın komissiyaya verdiyi məlumatı elə bir tərzdə təqdim edirdi ki, bu səhnədə fitnəkar qarının ifşasını həyati boyalarla çatdırılmaqla yanaşı, obrazın təfsilatı ilə danışdığı epizod tamaşaçıların nəzərində canlanırdı. Əlbəttə, bu sahədə aktrisanın xidməti xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Çünki onun danışıq tərzi, hərəkətlərindəki çeviklik, ehtiras tamaşaçıda effektli deyil, məntiqi gülüş doğururdu.

«Almas» tamaşasında bir çox aktyorlarımız özlərinin ustalıqlarını sınayıblar. Onların sırasında P.Təhmasibin Hacı Əhmədini göstərməmək qeyri-mümkündür. Çünki sonra aktyor digər bu səpkili rollarda özünü sınayarkən, bu obrazı yaradarkən istifadə etdiyi aktyorluq cizgilərini bacarıqla yaradıcı şəkildə təkrarlamışdır. Onun Hacı Əhmədi gülüş doğurmaqla bərabər bir təşviş, dəhşət yaratmaq iqtidarına da malik idi. Aktyor kiçik gözlərini elə bir tərzdə dabardıdır ki, onun doğurduğu gülüş səhnələrində belə barışmaz bir düşmənlə qarşı-qarşıya durulduğu anlaşılırdı. Hiss edilirdi ki, bu Hacı Əhmədi tamamilə məhv etmək çox böyük qurbanlar hesabına baş verəcək.

Teatrın 1931-32-ci il mövsümündə «Almas»ın quruluşundakı Şərif rolunda M.Mərdanov iştirak edirdi. Aktyor Şərifi ilk səhnələrdə Almasa sadiq bir adam kimi göstərirdi. Lakin hadisələr inkişaf etdikcə Şərifin iç üzü açılır, o Almasın əxlaqı baxımdan da dönməz bir qadın olduğuna əmin olarkən, əsil simasını göstərir. M.Mərdanov Şərifin ilk gəliş səhnəsini elə bir emosional tərzdə oynayırdı ki, onun

səmimiliyinə tamaşaçıda şübhə oyanmaya bilməzdi. Odur ki, Şərif elə başlanğıcdan gülüş hədəfinə çevrilirdi. Onun hər bir hərəkəti, sözü qeyri-səmimiliyindən xəbər verirdi.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz quruluşda P.Darablı İbad, D.Şaranlı və P.Atamalıbəyov Ocaqqulu, Sadıq Saleh və M.Sənani Balarza rollarında da tip yaratmaq qabiliyyətinə malik olduqlarını sübuta yetirmişdilər.

C.Cabbarlının həyatda müşahidə etdiyi tiplər ictimai mənsubiyyətdən məhrum olan fərdlər deyillər. Onlar konkret ictimai qrupu təmsil edirlər. Məhz ona görə də dramaturqun tənqid dairəsi geniş olmaqla yanaşı, həm də ictimai səciyyə daşıyır. Dediklərimizə misal olaraq «1905-ci ildə» pyesindəki milli burjuaziyanın nümayəndəsi kimi verilmiş Salamov və onun məslək dostlarını göstərmək kifayətdir.

Pyesin 1931-32-ci il mövsümündəki quruluşunun yaradıcı heyəti (rejissor V.Lütse, C.Cabbarlı, rəs. P.Ryabçikov) milli burjuaziyanın nümayəndəsi Salamovu aktyor İ.Hidayətzadə gülünc və dayaz adam, fikir və davranışında heç bir məntiqin olmadığını qubernatorun tələblərinə münasibətini bildirərkən də əyani nümayiş etdirir. Aktyor obrazını siyasətdən uzaq, təsadüfən varlanıb millətin müqəddaratını həll edən təbəqəyə nifrət oyadırdı. Bu kütbeyinliyin doğurduğu gülüşün arxasında siyasi oyunun qurbanı olacaq insanların talelərinə biganəliyin durduğu aydın görünürdü. İ.Hidayətzadə haqda C.Cəfərov öz mülahizələrini söyləyərkən, onun aktyorluq fəaliyyətində mətndəki hər bir detaldan bacarıqla istifadə etməyini qeyd edirdi. Aktyorun bu qabiliyyəti məscid səhnəsində xüsusilə nəzərə çarpırdı. Bu səhnədəki mətndə gördüyümüz kimi bir çox sözlər təhrif olunmuş şəkildə verilmişdir. Hər iki aktyor, həm İ.Hidayətzadə, həm də Axund rolunun ifaçısı H.M.Qafqazlı mətndə qəsdən təhrif olunmuş sözləri elə bir məntiqi vurğu ilə deyirdilər ki, tamaşaçıda gülüş doğururdu. Bu gülüş yalnız sözlərin təhrif olunmasından doğan gülüş olsaydı onun əhəmiyyəti az təsir göstərərdi. Bu səhnənin doğurduğu gülüşdə ifaçılar obrazlarının mənəvi baxımdan boşluqlarını nümayiş etdirirdilər.

Dramaturji materialın verdiyi bu üstünlüklərdən teatrın 1937-38-ci il mövsümündəki quruluşda Salamovun ifaçısı Ə.Ələkbərov da öz aktyorluq xüsusiyyətlərindən sənətkarcasına istifadə edərək, gülüş doğurur, obrazını ifşa edirdi. Ə.Ələkbərov uca boyu, gur səsi Salamovun kobudluğunu, ikiüzlülüyünü, yaltaqlığını, avamlığını büruzə çıxarılmasında İ.Hidayətzadə ifasından fərqli şəkildə təqdim edirdi. Təbiətən aktyora verilən fiziki cəhətlər, onun tərəfindən obrazın qəbahətlərinin açılmasına yönəldilirdi. Bu quruluşda da Bahadır bəyi oynayan İ.Osmanlı Ə.Ələkbərovun yerli-yersiz gur səslə danışmasını tərəf müqabilinə kinayəli baxış yetirməsi ilə Salamovun biədəbliyini xüsusilə nəzərə çarpdırırdı.

C.Cabbarlı «Yaşar» pyesində də kommunistlərin təkidlə köhnəliyin qalıqları adlandırdıqları tipləri səhnyə gətirərək onları gülüş hədəfi edirdi. Odur ki, İmamyarı Hacı Əhmədin sələfi adlandırmaq olar. Əgər Hacı Əhməd kənddə yeniliyin irəliləməsinə maneçilik törədirsə, İmamyar artıq maskalanıb, özünü fəal kolxozçu,

hökumət tərəfdarı, qanacaqlı adam kimi tanıdır. Milli teatrın 1933-cü ildəki quruluşunda (rej. J.A.Varilovski, tərtibatçı Efimenko) bu rol R.Təhmasibə tapşırılmışdır. Obrazın ifası haqqında yazılan resenziyalara, xatirələrə əsasən qətiyyətlə demək olar ki, aktyorun İmamyar üzərindəki işi nəinki onun yaradıcılığında, həmçinin aktyorluq sənətimizdə əlamətdar bir hal kimi qiymətləndirilmişdir. P.Təhmasibin İmamyarı yeniliyə qarşı tutduğu düşmən mövqeyi ustalıqla pərdələməklə ətrafdakıların hörmətini qazanır. Çünki onun başqa cür də yolu yoxdur. Artıq bolşeviklər yalan da olsa, özlərinin haqq işi uğrunda çalışdıqlarını xalqa zor gücünə olsa da çatdırmış, dövlət strukturlarını yaratmışlar. Məhz yaranmış situasiyanı düzgün qiymətləndirən R.Təhmasib İmamyarın danışığında hər bir incəliyə fikir verir, lazım gələrsə, özünə vəziyyətdən çıxış yolu qoyur. Aktyorun İmamyarı asta yerişi, hər bir kəlməni zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçməsi ilə tamaşaçının diqqətini özünə cəlb edir. Ü.Rəcəbin Yaşarı çılğın təbiətlidir, sadəlövhdür. R.Təhmasib ifasında tərəfi-müqabilinin bu keyfiyyətlərindən istifadə edən İmamyarı bacarıqla ifşa edir. Aktyor obrazını açıq gülüş hədəfi etmirdi. Ümumiyyətlə, bu cəhət Hacı Əhməd, İmamyar kimi tiplərin əsas amilidir. Odur ki, bu səpgili obrazları yaradarkən aktyorlar mətnin hər bir sətirarası mənasından yaradıcı tərzdə istifadə edib, tipin əsas fikrini, məqsədini tamaşaçıya çatdırmağı bacarmalıdır. Məhz P.Təhmasib bu üslubda işləməyi bacaran aktyor idi. Onun ifasında mətnin hər bir incə mətləbi öz dəyərini itirmirdi. Başqa sözlə desək, ətrafındakılar İmamyarın onun hiyləgər niyyətini dərk etmir, tamaşaçı isə bu sözlərin başlıca hədəfini düzgün başa düşürdü.

Tamaşaçı ilk səhnədən bilir ki, İmamyar ictimai mülkiyyətin düşmənidir. Odur ki, onun hər bir ikimənalı başa düşüləcək fikri gülüş doğurur və eyni zamanda onun ifşasına xidmət göstərir. O, gah «sosialis qurmaqdan», gah da hökumətə sədaqətdən təmtəraqlı cümlələr deyir. R.Təhmasibin İmamyarı «Öz torpağımız üçün, kolxoz yolunda, hər bir işdə candan-başdan keçməyə hazıram. Qoy mən ac olum, yalavac olum, təki işimiz yerisin» bu ikibaşlı məna daşıyan fikrin bəzi sözlərini elə xüsusi vurğu ilə deyirdi ki, salonda gülüş doğurur, obrazın həyat qayəsi tam aydınlığı ilə açılırdı. Məlum olurdu ki, onun əsas məqsədi camaatı ayıltmaq, yeni quruluşun utopiyaya əsaslanan ideyasının puçluğunu göstərməkdir. Təhmasibin İmamyarı aydın dərk edir ki, bolşeviklərin xəyalpərvər siyasətinə uyanların əksəri onun kimi danışarlar. Ona görə də fikrin bu tərzdə deyilişinin heç bir təhlükəsi yoxdur.

C.Cabbarlının bu illərdə yazdığı pyeslərin bir xüsusiyyətini qeyd etməyə ehtiyac duyulur. Onlarda satira və yumor hədəfi olan surətlər günün tələbinə müvafiq olaraq, yeniliyi qəbul etməyən qolçomaq tör-töküntüləri kimi təqdim olunanların ifşası, yaxud da, cəmiyyətin üzvləri arasında, hətta ailədə belə öz həyat yollarını həmişəlik yeniliklə bağlayanlar kimi iki qrupa bölünürlər. Bu adamların hamısı gülüş doğurur. Lakin hadisələr inkişaf etdikcə bu gülüşlərin keyfiyyəti də dəyişir. Müəllif surətlərin mövqelərinə münasib olaraq, onların doğurduğu gülüşü də konkretləşdirir, yəni mənfilər satirik, ortabablıqdan yenilik platformasına adlayanlar isə yumoristik

gülüş doğururlar. Bu xüsusiyyət pyesdə Əmirqulu və Şarabanı surətlərində daha aydın nəzərə çarpır. M.Mərdanov (Əmirqulu) və Əzizə xanım (Şərəbanı) rollarını sosial təbəqələri haqda düzgün təsəvvür yaradan bir obraz yaratmışdılar. Onların ifalarında əvvəldən axıra kimi hər ikisi müsbət adam kimi qəbul olunur. Lakin mühitdəki qarışıqlıq bu sadə kənd adamlarını çaşbaş salıb. Onların doğurduğu gülüş məhz ətrafda yaranmış namünasiblikdə həmişə düzgün nəticə çıxara bilməmələridir. Bu adamlar o dərəcədə qeyri-müəyyənlik içində çırpınırlar ki, ailədə də «sinfi mübarizə» aparmaq səviyyəsinə enirlər. M.Mərdanov Əliqulunu daim yol ayrılığında dayanan, hara gedəcəyini bilməyən bir adam kimi yaradırdı. Onun əksinə olaraq, Əzizə xanımın Şərəbanısı öz aləmində dəqiq həyat mövqeyi olan bir tipdir. Lakin kənardan onların hər ikisi gülüş doğurur. Belə bir yumor obyektinə çevrilmələrində özlərinin qətiyyən günahları yoxdur. Vəziyyət mürəkkəbdir, hər kəs yaranmış mürəkkəb situasiyadan baş açmaq iqtidarına malik deyil. Məhz ona görə də bü gülüşdə təəssüf hissi də var.

C.Cabbarlı dramaturgiyasında «Dönüş» pyesinin aqibəti digərlərinə nisbətən xoş olmayıb. Bunun əsas səbəbini aydınlaşdıran C.Cəfərov yazır ki, xalis professional məqamların çoxluğu kütləvi tamaşaçı üçün bilavasitə maraqlı olan fikir və ideyaları üstələyə bilmişdi. Əlbəttə, bu fikir tam həqiqətə əsaslanır. Lakin bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, teatr tarixində bunun əksini göstərən faktlar da mövcuddur. Bu tipli pyeslər sənətkar rejissor tərəfindən işlənilərsə, özünün layiqli səhnə həllini tapır. Sadəcə olaraq, əsərdəki «professional məqamların çoxluğu»nu ixtisar edib, quruluşu geniş tamaşaçı kütləsində maraq doğuran səviyyələrə çatdırmaq tələb olunurdu. Çox təəssüf ki, hələ bu günə kimi keçid dövrünün parlaq komik tipləri olan bu əsər hələlik lazımi səhnə həllini tapmayıb.

Milli teatrın ilk quruluşuna truppanın bacarıqlı aktyorları cəlb edilmişdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, dramaturq Qüdrət Aslanı Ülvi Rəcəb oynayırdı. Bu tamaşada İ.Osmanlının Hikmət Arifi daha artıq gülüş hədəfinə məruz qalmışdı. Aktyor hiss etdirirdi ki, onun Arif Hikməti işlətdiyi bu qəliz sözlərin mənasını o qədər də bilmir, çünki hər bir termini böyük çətinliklə tələffüz edir və bu da onun aktyor yoldaşlarının bəziləri tərəfindən təbii gülüş doğururdu. Lakin Arif Hikmət bu hala qətiyyən əhəmiyyət vermədən özünün avamlığını nümayiş etdirirdi. Hətta bu çıxışını sona yetirəndən sonra özündən razı fikrə dalmış halda yeriyirdi.

Yuxarıda göstərildiyi kimi tamaşa müəllifin digər əsərləri kimi rəğbət qazanmadı. C.Cəfərov bu quruluşa da düzgün qiymətini verərək yazırdı: «…Lakin milli teatr sənətinin vəziyyətini səciyyələndirmək baxımından o dövrdə bu tamaşa bir manifest, bir yaradıcılıq məramnaməsi kimi böyük əhəmiyyətə malik oldu. Bir tərəfdən «saf sənət» tərəfdarlarına qarşı, digər tərəfdən isə «sol» vulqarçılar əleyhinə fəal mübarizə onun əsas pafosunu təşkil edirdi».[10]

[10] C.Cəfərov. Azərbaycan teatrı, B., 1974, səh. 183.

Teatr tarixindən məlumdur ki, Türk İşçi Teatrı 1933-cü ildən Gəncə şəhərinə köçüb, yaradıcılığını həmin şəhərin özfəaliyyət kollektivlərinin istedadlı üzvləri hesabına daha da genişləndirmişdi. Kollektivin tamaşalarında da C.Cabbarlının pyeslərindəki komizmi olduğu kimi canlandırmaq sahəsində az iş görülməmişdir. Əlbəttə, teatrın C.Cabbarlı əsərlərinə verdiyi quruluşlarda gülüş və yumor Milli teatrdakı qədər parlaq bir şəkildə özün göstərmirdi.

1935-ci ildə Gəncə teatrı C.Cabbarlının «Yaşar» və «Almas» pyeslərini repertuarına daxil edib oynadı. Təəssüf ki, gəncəlilər hər iki pyesi sənətkarlıq baxımından eyni dərəcədə hazırlamamışdılar.

Əlbəttə, bu quruluşda İ.Talıblının İmamyarı aktyor ifası baxımından kamilliyi ilə seçilirdi. Aktyorun ifasında İmamyar kütlə arasında hiyləgərliyi sayəsində nüfuz qazanan, özünü maskalamağı bacaran, hələ də bəzi adamlarda xüsusiyyətçilik meylinin məhv olmadığını yaxşı bildiyi üçün bu hisslərdən alçaq niyyətini həyata keçirməkdə bacarıqla istifadə edən bir tipdir. İlk baxışda İmamyar sakit, nəzakətli, hamıya qarşı qayğıkeşdir. Lakin bu formal tarazlıq halı çox sürmür. Hətta aktyor ilk səhnələrdə belə obrazının nə cür qorxunc sima olduğunu tamaşaçılara çatdıran açan ştrixlər tapmışdır. O, kolxoz quruluşuna tərəfdar olduğu barədə danışır, özünü Yaşara sədaqətli bir adam kimi təqdim edir. Lakin onun arxasınca aşağıdan-yuxarı baxır, addımlarını baxışı ilə izləyir. Məlum olur ki, İmamyarın daxilində xalq üçün çalışanlara dərin bir nifrət gizlənib. Bu epizodlar obrazın nə cür bir iyrənc məqsədlər güddüyünü əyan etməklə yanaşı, gülüş də doğururdu. Tamaşanın sonunda İ.Talıblı obrazın iç üzünü, xəbis niyyətini açır. Aktyor tamaşa boyu obrazın təhlükəli bir tip olduğunu mimikası, yerişi, duruşu ilə də böyük ustalıqla canlandırırdı. İmamyarın özünü təqdim etmək istədiyi adam ilə daxili aləmi arasındakı qeyri-müəyyənlik tamaşaçıda gülüş doğurmaqla bərabər, onu düşündürə də bilirdi.

Lakin Gəncə teatrının bu tamaşası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ümumilikdə pyesdə təsvir olunan həyatın lazımi səhnə təcəssümünü yarada bilmirdi. Bu nöqteyi nəzərdən əsasən əsərin ikinci mövzu xətti olan elmin kənd təsərrüfatına köməyi, alimlərin vətənpərvərliyi bəsit göstərilmiş, bu ideyaların daşıyıcıları sönük verilmişlər. Şübhəsiz, belə bir vəziyyət komik obrazların, situasiyaların da ümumi təsirinə öz mənfi halını göstərməyə bilməzdi.

Tamaşada Solmaz xanım və İ.Talıblı kimi təcrübəli aktyorların dueti maraqlı bir səpkidə inkişaf edirdi. Almas öz hərəkətlərində dönməz mövqe tutur. Başqa cür də ola bilməz. Aktrisa obrazın bu cəhətini böyük ustalıqla göstərirdi. Hacı Əhməd və onun tərəfdarları hücumu gücləndirdikcə, Solmaz xanımın Alması işini daha sahmanlı tutur, əvvəlki səhnələrdə Almas Hacı Əhməd və onun əlaltıları ilə xoş münasibətdə olmağa üstünlük verirdisə, getdikcə belə bir münasibətin müsbət nəticə ilə qurtarmayacağına əminliyi artır. Məhz onun bu qətiliyi tamaşaçıda da eyni fikri yaradırdı. Talıblının Hacı Əhmədi öz mənfi cizgilərini artırdıqca, konfliktin

kəskinliyi də çoxalırdı. Odur ki, mətbuat haqlı olaraq yazırdı ki, İ.Talıblı «düşmən tipini zəngin boyalarla çatdırırdı».[11]

Hər iki aktyor hadisələrin məntiqi inkişafına böyük diqqət yetirirdilər. Məhz bu duetin toqquşmasında Hacı Əhməd personajının doğurduğu gülüş xarici effekt kimi deyil, xarakterlərin təbiəti və hadisələrin inkişafından meydana çıxırdı. Axırda Hacı Əhməd görür ki, Almasın tələblərinə, bağının götürülməsinə razılıq verərsə, hər şeyi itirmiş olacaq. Ona görə də Almas birmənalı şəkildə Hacı Əhməd bağının alınıb, kollektiv təsərrüfata verilməsini söyləyərkən, səhnədə ani də olsa bir pauza yaranırdı. Hiss edilirdi ki, tərəflərin heç biri mövqelərindən geri çəkilmək istəməyəcəklər. İ.Talıblının Hacı Əhmədi Almasın qəti mövqeyini eşidərkən, sanki özünü itirmiş kimi olur. O, nəzakətli, mədəni Almasdan bu tezlikdə belə bir kəskin hücumu gözləmirdi. Hacı Əhməd qəfildən vurulmuş zərbədən özünü itirmiş adam təsiri bağışlayırdı. Bu səhnə konflikti artırmaqla yanaşı hadisələrin komik mahiyyətini də aşkara çıxarırdı. Aktyor «oğlumu get öldür də, danışan moltanı oğludur», sözlərini deyib bir qədər pauza edirdi. Sanki Alması bundan sonra deyəcəyi sözlərin mənasına daha artıq diqqət yetirməyə hazırlayırdı. İkinci cümləni isə ironiya ilə yükləyirdi: «Sən mənim yekə bağımı keçirdirsən özündən o yana ki, nə var, iş bilmişəm, kəndi irəli aparıram». Aktyor üçüncü cümlədə isə nifrət hissini açıq şəkildə ifadə edirdi: «cəhənnəm olsun sənin kəndin, təpövə dəysin! Səhərdən elə hıqqına-hıqqına bunu deyəcəkdin?». Göründüyü kimi İ.Talıblı obrazın hər bir sözünün sətirarası mənasını çatdırmaq üçün düşünüb-daşınmağı lazım bilmişdir. Odur ki, onun doğurduğu gülüş hadisələrin daxili mahiyyətindən meydana çıxırdı.

Pyesdən məlumdur ki, komik situasiyalar yaradan yalnız Hacı Əhməd deyil. Məhz «Almas» əsərinin dəfələrlə səhnə üzü görməsi İbad, Kəblə Balarza, Ocaqqulu kimi komik obrazların müəllif tərəfindən maraqlı səpkidə işlənməsi idi. Gəncəlilərin quruluşunda da S.Tağızadənin İbadı, Ə.Yusifzadənin Kəbilə Balarzası, Ə.Səfainin Ocaqqulusu «yaxşı» ifaları sayəsində [12] pyesin ideyasının səhnədə layiqli həlli tapılması ilə bərabər, tamaşanın komik xəttinin büruzə çıxmasına xeyli köməklik göstərmişlər. Əlbəttə, onlar hər biri ayrılıqda Hacı Əhməd qədər hiyləgər, qorxulu bir xarakter deyillər. Lakin əsas niyyətləri kəndin irəliləyişinin yönəldiyinə qarşı çıxan bir məqsədin yolçularıdırlar. Ona görə də bu tiplər Hacı Əhmədi özlərinin rəhbəri kimi qəbul edirlər. İ.Talıblının Hacı Əhmədi də lazım gələrkən, bu qüvvədən istifadə etməyi bacarır. Buna parlaq misal olaraq, son səhnəni göstərmək kifayətdir. Hacı Əhməd Alması kənd camaatının nəzərindən salmaq üçün onun qeyri-qanuni uşaq doğduğunu uydurur. Onun Almas ilə arasındakı konflikt kəskin bir hal alır. Almas Hacı Əhməd bağının alınıb, kollektiv təsərrüfatına qatılmasına istinad edir. Hacı Əhməd artıq duyur ki, bu barədə söhbət uzun sürsə, bağı əlindən çıxacaq, çünki

[11] C.Bağır. «Almas»…. «Kirovabad bolşeviki», 1937, 3 yanvar, № 2.

[12] C.Bağır. «Almas»…. «Kirovabad bolşeviki», 1937, 3 yanvar, № 2.

camaat tədricən Almasın tərəfinə meyl edir. Belə olan halda hiyləgər Hacı Əhməd söhbətin macərasını dəyişdirməyi məqsədəuyğun sayırdı. Yanındakı Kəblə Balarzaya pıçıldayır ki, uşaq məsələsindən danış. Onun bir replikası hadisələrin ümumi axarından yarandığından çox təbii bir gülüş doğururdu. Burada Hacı Əhmədin astaca Kəblə Balarzaya müraciəti elə bir tərzdə edilirdi ki, sanki bu ikinci dərəcəli bir məna daşıyır. Lakin İ.Talıblı bu epizodda öz hərəkət və danışığına xüsusi diqqət yetirirdi. Ətrafdakılar duyuq düşməsinlər deyə ehmallıca Kəblə Balarza tərəfə əyilir və onun üzünə baxmadan bərkdən pıçıldayırdı. Əlbəttə, belə ustalıqla deyilmiş replika tamaşaçı diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Kəblə Balarza da (Ə.Yusifzadə) öz növbəsində bu replikadan çox bacarıqla ötürücü vasitə rolunu oynayır.

O, asta təbiətli, özünü zərbə altına verməyə adət etməmiş bir tipdir. Kəblə Balarza bu replikanı çılğın, coşğun, kobud təbiətli İbadın eşidəcəyi dərəcədə təkrar edir. S.Tağızadənin İbadı «uşaqdan danış» sözlərini eşidərkən, sanki dara düşmüş adamın rəqibinə hücum üçün əsaslı bir dəlili yada saldığını xatırlayırdı. O, yerindən sıçrayaraq, Almasa hücum edir… Bu epizodda hər üç aktyorun doğurduqları gülüş mənaca bir-birindən fərqlənirdi. Gülüş zəncirinin birinci həlqəsini Hacı Əhməd təşkil edirdi. O, hiyləgərdir, situasiyadan bacarıqla istifadə edib rəqibi Alması, şahmat termini ilə desək, seytnot vəziyyətinə salmağa səy göstərir. İ.Talıblının baxışından başa düşülür ki, onun Hacı Əhmədi vəziyyətdən xeyrinə çıxış yolu tapmaqla yanaşı, əlaltılarının hər birinin nəyə qadir olduqlarını da çox yaxşı bilir. Bu incəliklər də gülüşün təsirini artırırdı. Epizodda gülüş zəncirinin ikinci həlqəsini Kəblə Balarzanın yaranmış vəziyyətdən bacarıqla sürüşüb çıxmaq qabiliyyəti təşkil edir. Bu gülüş zəncirinin son mərhələsini S.Tağızadə İbadının heç bir zəmini olmayan partlayışı tamamlayırdı. Bu gülüş də birmənalı görünmürdü. Çünki ondakı kobudluq bir sadəlövhlük ilə müşahidə olunurdu. Əgər əvvəlkilər hiyləgərlik, qorxaqlıq, «məndən keçsin qonşuma dəysin» prinsipi ilə hərəkət edirdilərdisə İbad (S.Tağızadə) yersiz cəsarətliliyi ilə gülüş doğururdu.

Əsərdə gülüş doğuran obrazlardan biri də Şərifdir. İlk səhnələrdə o Alması sevdiyini təbiətinə məxsus yumorla ifadə edir. Bu səhnələrdə gülüşü doğuran əsasən Şərifin atmacalı sözlərinin Almas tərəfindən anlanılması, ciddi qəbul edilməməsidir. Aktyor Ə.Dadaşlı yumşaq oyun tərzi ilə surətin reallığa uyuşmayan təbiətini açırdı. Lakin pyesə diqqətlə nəzər yetirərkən məlum olur ki, Şərifin ilk baxışda xoş niyyət kimi görünən hərəkətinin arxasında xəbis məqsəd gizlənir. Təəssüf ki, Ə.Dadaşlı obrazın daxilində gizlənən bu qaranlıq aləmi vaxtında lazımi cizgilərlə açmağa nail olmur. Odur ki, son səhnədə Şərifin iç üzünün aktyor tərəfindən həddən ziyadə tünd boyalarla verilməməsi obrazın məntiqi səhnə həlli ilə bərabər, gülüşün də qeyri reallığına xələl gətirirdi.[13]

[13] C.Bağır. «Almas»…. «Kirovabad bolşeviki», 1937, 3 yanvar, № 2.

XX əsrin 30-cu illərində C.Cabbarlı dramaturgiyasındakı komik situasiyalar komediya janrının sonrakı inkişafına əsaslı şəkildə təsir göstərməklə yanaşı, respublika teatrlarının yaradıcı heyətlərinin də bu istiqamətdə irəliləyişinə əhəmiyyətli təkan vermişdir. C.Cabbarlı pyesləri sayəsində Azərbaycan teatrlarında komik situasiyadakı incə məqamların qabardılmasında, onların tamaşaçı kütləsinə anlaşıqlı tərzdə çatdırılmasında, zamanın tələbləri baxımından yeni təfəkkürə malik yaradıcı heyətin yetişməsinə öz təsirini göstərmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1.M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. B., 1966, səh. 263.
2.C.Cəfərov. Azərbaycan teatrı, B., 1974, səh. 148; 164; 183.
3.H.Quliyev. Azərbaycan Sovet komediyasının inkişaf yolları. B., 1970, səh. 39; 48.

İstifadə edilən dövri mətbuat

1.Ə.Tahirov. Abd. İsmayıl. «Sevil», «Kommunist» qəzeti, 1931, № 42, 20 fevral.
2.Şəmsi Bədəlbəyli. «Sevil» «Türk İşçi Teatrosunda», «Hücum» jurnalı, 1931, № 3-4, səh. 21.
3.Bu gün KDT-su 1935-36-cı il mövsümünü açır. «Kirovabad bolşeviki», 1936, 29 dekabr, № 302.
4.KDT-su yeni mövsümdə. «Kirovabad bolşeviki», 1935, 19 noyabr, № 269.
5.C.Bağır. «Almas»…. «Kirovabad bolşeviki», 1937, 3 yanvar, № 2.

ИЛЬХАМ ГАЗИЗАДЕ

СЦЕНИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ КОМИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ В ДРАМАТУРГИИ ДЖ.ДЖАББАРЛЫ В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В 30-е годы XX века комедийный жанр на современную тему в Азербайджанском драматургии развивался не самостоятельно, а как часть драмы. Многие исследователи создавшуюся ситуацию связывают кризисом в области драматурги. Но этим тезисом полностью согласиться не возможно. Потому что такие драматурги, как С.С.Ахундов, А.Б.Ахвердиев и многие другие ранние годы, создали классические комедийные произведения. Они в настоящее время способны были создать комедийных пьес на современную тему. Только политический режим, преследования не давали этим драматургам правдиво показать недостатки, царившиеся в стране. Даже великий драматург Дж.Джаббарлы в эти годы подвергался преследованию. Несмотря на это он, присуще его творческой манере при помощи комических ситуаций, высмеивал

недостатки существовавших в обществе. Именно поэтому его драмы в эти неспокойные годы настоящим режимом принимались весьма положительно. Академик М.Ариф констатировал, что в его произведениях критика с утверждением, сатира вместе с романтикой формировались не раздельно.

Ключевые слова: драматургия, комедийный жанр, романтика, смеженный жанр, большевийская идеология

ILHAM QAZIZADEH

STAGE INKARNATION OF FUNNY SITUATIONS IN THE DRAMA OF C.CABBARLI IN 30-E OF XX CENTURY

SUMMARY

In the 30s of the XX century, the comedy genre on modern topic in Azerbaijani dramaturgy developed not independently, but as a part of the drama. Many researchers associate current situation with a crisis in the field of the dramaturgy. But it is impossible to completely agree with this thesis. Because such dramatists as S.S.Akhundov, A.B.Akhverdiev etc. created classic comedy works. They were able to create at present the comedy plays on modern topic. However, political regime, persecutions did not allow these dramatists to truthfully show the problems existed in the country. Even the great dramatist J.Jabbarli was persecuted during these years. Despite this, he, in his creative manner, by means of comic situations, ridiculed the problems existed in the society. That is why, his dramas in these turbulent years were received very positively by real regime. Academician M.Arif stated that in his works the criticism with the statement, satire and romantic were not formed separately.

Key words: drama, comedy, genre, romance, mixed genre, Bolshevik ideology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Vidadi Qafarov Incəsənət tarixi üzrə fəlsəfə doktoru, dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com

M.İQBALIN "İSLAMDA DİNİ DÜŞÜNCƏNİN YENİDƏN İNŞASI" ƏSƏRİNDƏ MÜSƏLMAN MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

M.İqbalın ingilis dilində yazdığı "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabı ilk dəfə 1930-cu ildə "Six Lectures on the the Reconstruction of Religious Thought in İslam" adı ilə Lahorda nəşr olunmuşdur. Kitab mütəfəkkir ədibin 1928-1929-cu illərdə Hindistanın Madras, Aliqarx və Heydərabad universitetlərində verdiyi altı konfransın materiallarını əhatə edirdi. Eyni zamanda, kitabda M.İqbalın kiçik bir ön sözü də təqdim olunmuşdur. Daha sonra M.İqbalın kitaba "İs Religion Possible" – "Din mümkündürmü?" adlı yedinci konfransı əlavə olunaraq 1934-cü ildə yenidən dərc edilmişdir. Əsas etibarilə urdu və fars dilində mənzum əsərlər yazan M.İqbalın bu kitabı nəsrlə yazılmışdır. Müsəlman mədəniyyəti və onun müxtəlif məsələləri M.İqbalın bir sıra əsərlərində diqqət mərkəzindədir. Müasir dünyada da islam dininin önəmli olduğunu irəli sürən "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabında "Müsəlman mədəniyyətinin ruhu" adlı bölmədə sözügedən cəhətlər bir daha mütəfəkkir ədib tərəfindən ön plana çəkilmişdir. M.İqbal müsəlman mədəniyyətinin əsas cəhətlərini şərh etmək üçün geniş bir mənzərə yaratmış, islam dinindəki peyğəmbərlik konsepsiyasının sadəcə bir dinin müjdəçisi və insanlığı doğru yola yönləndirən Tanrı elçisi kimi deyil, yeni mədəniyyətin başlanğıcı kimi də dəyərləndirmişdir.

Açar sözlər: Məhəmməd İqbal, "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası", müsəlman, mədəniyyət

1920-ci illərin sonlarına doğru Məhəmməd İqbalın siyasi fəaliyyəti daha çox genişlənməyə başlamışdır. 1922-ci ildə İngiltərə hökuməti tərəfindən "Ser" ünvanını aldıqdan sonra M.İqbalın düşüncələrini daha çox ədəbi-fəlsəfi və elmi əsərlərində ifadə etmək istəyinə bağmayaraq, siyasi fəallığının da zəruriyyəti daha çox ortaya çıxmışdır. Filosof ədib 1926-cı ildə Pəncab Qanunverici Məclisinə üzv seçilmiş, eyni zamanda, "Ümumhind Müsəlmanları Birliyi"nin katibi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Məhz bu birliyin 1930-cu ildə Allahabadda keçirilən qurultayı zamanı M.İqbal məşhur "İki millət" tezisini irəli sürmüşdür. "Məhəmməd İqbal 29 dekabr 1930-cu ildə Allahabadda keçirilən Ümumhind Müsəlman Birliyinin illik iclasındakı çıxış

nitqində Hindistanda ayrı bir müsəlman millətçiliyi konsepsiyasını irəli sürdü" (7, s.14). Sözügedən tezis hindlilərlə müsəlmanların iki ayrı toplum təşkil etməsi fikrini ifadə edirdi. Bu Hindistan yarımadasında bir müsəlman dövlətinin qurulması düşüncəsinin ilk sədaları idi və gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirirdi.

1932-ci ildə Lahorda "Ümumhind Müsəlmanları Konfransı"nın açılış çıxışında "Vətənpərvərlik mükəmməl təbii fəzilətdir və insanın mənəvi həyatında önəmli yer tutur" (8, s. 31) deyən M.İqbalın 1926-1933-cü illərdə Hindistan müsəlmanlarının təşkilatlanması sahəsindəki rolu çox mühüm və diqqətəlayiq idi.

Elmi və ədəbi fəaliyyətinə heç zaman fasilə verməyən M.İqbal bu illərdə hind müsəlmanlarının "İslam Konfransı" adlı ortaq təşkilatının da başçısı seçilmişdir. Mənəvi, dini, fəlsəfi, psixoloji və sosial-siyasi məsələləri müzakirə edən "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabı da sözügedən dövrün məhsulu kimi ortaya çıxmışdır.

M.İqbalın ingilis dilində yazdığı "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabı ilk dəfə 1930-cu ildə "Six Lectures on the the Reconstruction of Religious Thought in İslam" adı ilə Lahorda nəşr olunmuşdur. "Tərəqqi yolunda yardımçı olmaq üçün o ingilis dilində - o dövr üçün getdikçə inkişaf edən savadlı hindlilərin dilində "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabını yazır" (6, s. X).

Kitab mütəfəkkir ədibin 1928-1929-cu illərdə Hindistanın Madras, Aliqarx və Heydərabad universitetlərində verdiyi altı konfransın materiallarını əhatə edirdi. Eyni zamanda, kitabda M.İqbalın kiçik bir ön sözü də təqdim olunmuşdur. Daha sonra M.İqbalın kitaba "İs Religion Possible" – "Din mümkündürmü?" adlı yeddinci konfransı əlavə olunaraq 1934-cü ildə yenidən dərc edilmişdir.

Əsas etibarilə urdu və fars dilində mənzum əsərlər yazan M.İqbalın bu kitabı nəsrlə yazılmışdır. Burada "Bilik və dini təcrübə", "Dini təcrübənin verdiyi ilhamların fəlsəfi aspektdən araşdırılması", "Tanrı təsəvvürü və duanın anlamı", "İnsani eqo (şəxs): İnsanın özgürlüyü və ölümsüzlüyü", "Müsəlman mədəniyyətinin ruhu", "İslamda fəaliyyət prinsipi", "Din mümkündürmü?" adlı bölmələr təqdim olunmuşdur. Kitabın türk dilinə tərcüməçilərindən biri olan Rahim Acar onun əhəmiyyətindən bəhs edərək görkəmli İslam alimi və filosofu Əbu Hamid əl-Qəzali ilə müqayisə etmişdir: "İslam düşüncəsini ehya etmə, yəni canlandırma və yenidən inşa etmə cəhdi olan İqbalın bu əsəri əl-Qəzalinin ehya lahiyəsi ilə müqayisə edilməyə haqq qazanmışdır. İqbalın əsərinin əl-Qəzalinin ehyasına bənzədilməsi həcm etibariylə olmasa belə, yazarın hədəfi və əsərin mesajı baxımından olduqca isabətli görünməkdədir. əl-Qəzalinin "İhya-ü ulumid-din" adlı əsərində yunan fəlsəfəsinin və müsəlmanların qaynayıb qarışdığı fərqli mədəniyyətlərin təsirlərinin islam dünyasında meydana gətirdiyi fəlsəfi-intelektual cərəyanları tənqid etdiyi əsərlərindən sonra müsbət mənada islami elmlərin inkişafını, dini elmlərin və dini həyatın canlanması məqsədi daşıdığını deyə bilərik" (4, s. 16). Müəllifə görə, bu əsərlərdə M.İqbalı əl-Qəzali ilə birləşdirən iki mühüm məqam var, birincisi İqbal da Quranın təlimlərinin qədim yunan-ellin düşüncəsi ilə səsləşmədiyi qənaətindədir.

İkincisi, İqbal bu əsərlə islamın yenidən anlaşılması üçün bir təcrübə təqdim edir, bir yol xəritəsi cızmağa çalışır (4, s. 16-17).

Müsəlman mədəniyyəti və onun müxtəlif məsələləri M.İqbalın bir sıra əsərlərində diqqət mərkəzindədir. "M.İqbal dünyada, xüsusilə də, Cənubi Asiyada islam sivilizasiyasının siyasi və mənəvi dirçəlişinin güclü tərəfdarı idi" (5, s. 5). Müasir dünyada da islam dininin önəmli olduğunu irəli sürən "İslamda dini düşüncənin yenidən inşası" kitabında "Müsəlman mədəniyyətinin ruhu" adlı bölmədə sözügedən cəhətlər bir daha mütəfəkkir ədib tərəfindən ön plana çəkilmişdir.

M.İqbalın düşüncəsinə görə, İslam dini dinamik bir xüsusiyyətə malik olduğu üçün onun müxtəlif zaman və şəraitlərdəki insan dünyagörüşü və mədəniyyətə uyğunluğu problemi yoxdur və bu baxımdan da İslam mədəniyyəti bütün dövrlər üçün öz varlığını mühafizə edir. "İslam dinlərin moderatorudur və orta yolu ən yaxşı seçim olaraq tövsiyə edir… Balanslı bir filosof kimi İqbal islam dinini yaranışdan bəri moderator din hesab edir" (2, s. 24, 39). İqbal belə düşünür ki, İslam peyğəmbərinin dünyanın son peyğəmbəri olması da bu dinin insanın ağlı və mənəvi yetkinliyinin zəruri mərhələsinə yetişdiyinin göstəricisi olduğunu ifadə edir. Buna görə də İqbal müsəlman mədəniyyətinin şərhində, ilk növbədə, peyğəmbərlik konsepsiyası və İslam peyğəmbərinin müsəlman mədəniyyətinin formalaşmasındakı roluna xüsusi əhəmiyyət verir.

M.İqbal Məhəmməd peyğəmbərin meraca yüksəldikdən, yəni ilahi məqamla bu qədər yaxın təmasdan sonra insanlar arasına dönüşünün dünya nizamı və insan varlığı üçün mənəvi-psixoloji məqamlarına diqqəti yönəldir. Peyğəmbərin dönüşünü M.İqbal belə şərh edir: "Mistik "vəhdət təcrübəsi"nin huzurundan geri dönmək istəməz. Və məcbur olduğu üçün döndüyü zaman da onun dönüşü geniş mənada insanlar üçün çox böyük bir şey ifadə etməz. Peyğəmbərin dönüşü isə yaradıcıdır. Peyğəmbər tarixin güclərini kontrol etmək və beləcə də yeni bir ideallar dünyası yaratmaq üçün özünü zamanın çarxına daxil edər. Mistik üçün "vəhdət təcrübəsi"nin hüzuru son arzudur, peyğəmbər üçün isə hədəf insanların dünyasını tamamilə dəyişdirməsinə hesablanan, dünyanı sarsıdacaq psixoloji güclərin öz içində oyandırılmasıdır" (4, s. 161). Filosofa görə, peyğəmbərin "yeni ideallar dünyası" müsəlman mədəniyyətinin əsas göstəricisi olmalıdır. İqbal düşünür ki, peyğəmbər özünü kəşf edir və maddi dünyada tarixin gözü qarşısında özünü təzahür etdirir. Peyğəmbərlik konsepsiyasını araşdırmaq onun insanlara ötürdüyü mesajların ruhundan yayılan kültürəl dünyanı incələməkdir. Buna görə də M.İqbal burada İslam mədəniyyətindəki bir sıra hakim qavramlara diqqəti yönəltmişdir.

M.İqbalın düşüncələrində peyğəmbərlik mistik şüurun bir növü kimi müəyyənləşdirilir. Bu şüurun "vəhdət təcrübəsi" öz sərhədlərindən aşmağa və müştərək həyatın güclərini yenidən yönləndirməyə və ya yenidən şəkilləndirməyə meyllidir. Şəxsiyyəti etibailə sonlu həyata sahibdir, lakin yeni həyat istiqamətlərini təzahür etdirmək üçün öz içindəki sonsuz dərinliyə gömülür. M.İqbal peyğəmbərin

öz varlığının kökü ilə olan əlaqəsinin universal xarakterə malik vəhy olduğunu söyləyir: "Öz varlığının kökü ilə olan bu bağlantı qətiyyən sadəcə insana aid deyil. Əslində, "vəhy" kəlməsinin "Quran"dakı istifadə tərzi "Quran"da onun həyatın universal bir sifəti olduğunu göstərir" (4, s. 162).

M.İqbal İslam dini və peyğəmbərinə qədər dünya fəlsəfi sisteminin məhdudiyyətlərinə və yeni peyğəmbərlik konsepsiyasının fərqli tərəflərinə diqqəti yönəldir. Əvvəlki fəlsəfi sistemin zəifliyini İqbal bu şəkildə ifadə edir: "Lakin unutmamamız lazımdır ki, qədim dünyadakı bu sistem inşası müəmmalı dini inancların və ənənələrin sistemli hala gətirilməsindən irəli gedə bilməyən mücərrəd düşüncənin əsəri idi və bu həyatdakı konkret vəziyyətlərdə bizə yol göstərə bilməz" (4, s. 163). İslam peyğəmbərini peyğəmbərlər silsiləsinin davamı kimi diqqətə alan və eyni zamanda, onu fərqli dünyagörüşü və müasirlik bucağından dəyərləndirən M.İqbal çox önəmli bir qənaəti dilə gətirir. İqbal peyğəmbəri "vəhyinin qaynağı baxımından qədim dünyaya, vəhyinin ruhu baxımından isə modern dünyaya aid edir" (4, s. 163).

M.İqbal üçün islamın meydana gəlməsi induktiv ağlın doğuşudur. Filosofun dünyadərkində ağıl hər zaman vacib yer tutur. Çünki İqbala görə, insan, ilk növbədə, arzu və instikləri ilə idarə edilir. İnsanı ətrafının alisi edən induktiv ağıl isə onun üçün böyük bir uğurdur. İslamın meydana gəlməsinə də İqbal həmin kontekstdə yanaşmışdır. Filosofun fikrincə, islamda peyğəmbərlik özünü ortadan qaldırmaq ehtiyacını kəşf etməklə kamala çatmışdır. Bu durum həyatda davamlı olaraq varlığını qorumaq, tam mənlik şüurunu qazanmaq üçün güclü bir idrakı zəruri edir. İslamda din adamları və mirasla keçən krallığın ortadan qaldırılması, "Quran"da tez-tez ağıl və təcrübəyə dəvət edilməsi və "Quran"ın insan biliyinin qaynağı kimi təbiəti və tarixi vurğulaması sözügedən məsələlərdən qaynaqlanmaqdadır: "Həqiqətən də, Quran həm "Ənfusi"ü (mənliyi), həm də "Afaq"ı (aləmi) biliyin qaynağı hesab edir. Allah ayələrini həm daxili, həm də xarici təcrübədə bildirir" (4, s. 163-164). Demək, İslam dininin peyğəmbərlik konsepsiyası ağıla, daxili və xarici təcrübəyə əsaslanan idrakı müsəlman mədəniyyəti üçün zəruri bir cəhət kimi qiymətləndirir. "Quran" ayələrinə də istinad edən İqbal daxili və xarici təcrübəni şərh edir və onların əhəmiyyətini göstərir.

M.İqbal öncə daxili təcrübəyə diqqət yetirir: "Fikrin funksiyası daxili təcrübə sahəsində yeni bilik koridorları açmaqdır, islamın inanc formulasının ilk yarısının (La ilahə illəllah) erkən dövr mədəniyyətlərinin ilahi bir xüsusiyyət verdiyi təbiət güclərini ilahi cəhətlərdən təmizləyərək insanın xarici təcrübəsi ilə bağlı müşahidə ruhunu yaratması və dəstəkləməsi kimi" (4, s. 164). Yəni İslam dini ifrat mistisizmi qəbul etmir, o insan ağlı, idrakı və təcrübəsini də daim diqqətdə saxlayır. Bu baxımdan filosof ədib islamda sufizmin də məqsədinin mistik təcrübələri ümumiləşdirməkdə görmüşdür. İslam dini özündən əvvəlki mistik düşüncədən fərqli olaraq daxili təcrübəni insan biliyinin qaynaqlarından sadəcə biri kimi qiymətləndirir, digər ikisi kimi təbiət və tarixi göstərir: "Quran"a görə başqa iki

qaynaq da vardır: təbiət və tarix. Bu qaynaqlardan bəhs olunduğu zaman islamın ruhu ən yaxşı şəkildə görülməkdədir. "Quran" "günəşdə", "ayda" (Fussilət: 37), kölgənin uzanmasında (əl-Furqan: 45), "gecənin və gündüzün ard-arda dəyişməsində (əl-Bəqərə: 164), insanların rənglərinin və dillərinin müxtəlifliyində" (ər-Rum: 22), "xalqlar arasında uğur zamanı və məğlubiyyətin dəyişməsində" (Ali-İmran: 140) - əslində, insanın hissi qavrayışına təsir edən bütün təbiətdə - gerçəkliyin ayələrini görür. Və müsəlmanların vəzifəsi bu ayələr üzərində düşünmək, sanki "lal və kor kimi" (əl-Furqan: 73) keçib getməməkdir, çünki "bu həyatda bu ayələri görməyənlər gələcək həyatın gerçəklərini görməyəcəklər" (əl-İsra: 72) (4, s.164-165). M.İqbal belə hesab edir ki, "Quran"dan örnək gətirdiyi ayələrdəki həqiqətlərin müsəlman dünyasına bəlli olması "Quran"ı yunan fəlsəfəsi işığında araşdıranlara da mühüm bir dərsdir. Belə ki, "Quran"ın konkret olanlar üzərindəki vurğusu İslam dininə görə aləmin dinamik, sonlu və genişlənməyə açıq olduğunu təsdiq edir. Bunun fərqində olan müsəlman filosofları da artıq "Quran" və yunan fəlsəfəsi arasındakı fərqi anlamalıdırlar. İqbala görə, Quranın konkret ruhu və yunan fəlsəfəsinin nəzəriyyəni sevib fakta, təcrübəyə laqeyd yanaşan spekulyativ təbiəti arasında ciddi fərq vardır və sözügedən cəhət müsəlman mədəniyyətinin gerçək ruhunu ortaya çıxarır. Bu da modern mədəniyyətin təməllərini təşkil edir.

M.İqbal müsəlman filosofların görüşlərinə tənqidi yanaşmış, onlardakı önəmli cəhətləri qeyd etməklə yanaşı, yunan fəlsəfəsini təqlid edən məqamlarına da diqqət etmişdir. M.İqbal müsəlman mədəniyyətinin üzərindəki pərdəni qaldırmaq məqsədini daşımışdır. Bu cəhət də filosof ədibin İslam dini haqqındakı görüşlərini bir sıra cəhətləri baxımından klassik filosofların və din alimlərinin əsərlərindən fərqləndirməkdədir. "Onun dinamik baxış nöqtəsi ənənəvi din alimlərinin fikirlərinə qarşı dayanır" (2, s. 23)

M.İqbal düşüncənin bütün sahələrində yunan təqlidinin müşahidə olunduğunu ifadə edir. Fəlsəfə üzərində dayanan filosof bir sıra örnəklər təqdim etmişdir. Əl-Qəzalinin "İhya-ü ulumid-din" əsərində filosofun biliyin başlanğıcı kimi "şübhə" fikrinin formullaşdıran VIII-IX əsrlər ərəb-müsəlman filosofu İbrahim əl-Nazzamın formulasını inkişaf etdirdiyini qeyd edir. Lakin İqbala görə, əl-Qəzali məntiqdə Aristotelin təqibçiliyindən uzağa gedə bilməmişdir. "əl-Kustas əl-Mustaqim" (1096) adlı əsərində bəzi "Quran" arqumentlərinin Aristotelsayağı müqayisə füqurları şəklində qoyduğunu, bəzi ayələrin şərhində tarixi hadisələrin ardıcılıqla zikr edilməsi metodundan istifadə etdiyini göstərməkdədir. M.İqbal Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) və İbn Teymiyyənin (1263-1328) Aristotel təliminin bir sıra maddələrini inkar etdiklərini qeyd edir. M.İqbal Qərb fəlsəfəsinə təsir göstərən müsəlman alim və filosoflarını da kölgədə qoymur, "Avropa elmi metodun islami qaynağını tanımaqda daha yavaş davranmışdır" (4, s. 167) deyərkən də bəzi məqamlarda Qərb tərəfindən etiraf olunmayan təsirə işarə edir. Filosof təcrübə metodunun Avropada kəşf edildiyini düşünməyin yanlış olduğunu irəli sürür. Çünki İbn Hazm (994-1064) və İbn Teymiyyənin əsərlərində induktiv metodun güvənilən

yeganə arqument formulu olduğunu önə çəkmələri müşahidə və təcrübə metodunu da ortaya çıxarmışdır. Bu sadəcə nəzəri bir məsələ deyildir. M.İqbala görə, XIII əsr ingilis filosofu və təbiətşünası Rocer Bekonun təcrübə metodu ilə bağlı düşüncələrindən bəhs edərkən onun təhsilini İspaniyadakı müsəlman mədrəsəsində aldığını da unutmaq olmaz: "Həqiqətən, onun "Opus Majus"unun ("Böyük əsər") beşinci bölümü İbn əl-Haytəmin (965-1039) "Kitab əl-Mənazir"nin (Book of Optics) bir surətidir. Bütövlükdə, kitabda İbn Hazmın təsirini göstərən faktlar da vardır" (4, s. 166-167). R.Bekon M.İqbalın əsərlərində tez-tez təsadüf edilən filosoflardandır. Mütəfəkkir ədib ingilis filosofuna kiçik bir şeirində də öz münasibətini bildirmişdir:

Həm şərab gətirmədi
Və ya əbədiyyətdən bir fincan
Lalə əbədi ehtirasını qazanır
öz ürəyindəki çapıqdan (9, s. 79).

M.İqbalın sözügedən məsələ ilə bağlı sosial antropoloq kimi şöhrət tapan və sonradan bir romançı kimi tanınan fransız cərrah Robert Briffaultun "The making of Humanity" – "İnsanlığın yaradılması" (1919) əsərindən Qərb mədəniyyətinə və elminə Şərqin konkret təsirləri ilə bağlı örnəkləri təqdim etməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqbal əsərdən bu nümunələri verir: "... Ərəblərin təcrübə (eksperiment) metodu Rocer Bekonun zamanında bütün Avropaya yayılmış və həvəslə istifadə olunmuşdur. Yunanların astronomiya və riyaziyyatı, yunan mədəniyyətinin iqliminə heç bir zaman tamamilə uyğunlaşa bilməyən, xaricdən idxal edilmiş elmdir. Yunanlar sistemləşdirdilər, genişləndirdilər, nəzəriyyələşdirdilər, lakin sabit araşdırma yolları, müsbət məlumatların toplanması və kəskin elmi metodlar bütünlükdə yunan mizacına əks idi. Qədim dünyada sadəcə ellinizm dövrü İskəndəriyyəsində elmi çalışmalara yaxınlıq müşahidə olunurdu. Elm dediyimiz şey Avropada yeni bir araşdırma ruhunun, yeni araşdırma metodlarının, yeni təcrübə, müşahidə, qiymətləndirmə metodlarının və riyaziyyatın yunanların bilmədiyi bir şəkildə inkişafı nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. O ruh və metodlar Avropaya ərəblər tərəfindən daxil edilmişdir" (4, s. 168). Burada bir önəmli məsələni də diqqətə almaq lazımdır. Əslində, Şərqdə ərəb dilində yazılan dini və elmi əsərlərin böyük bir qismi qeyri-ərəb müəlliflərə aid idi. Ona görə də burada ərəblərin deyil, ərəb dilində yazan Şərq alim və filosoflarının xidmətindən söhbət gedir.

Qeyd olunan məsələləri şərh etdikdən sonra M.İqbal belə bir qənaəti ifadə edir ki, müsəlman mədəniyyətinin ruhu ilə bağlı diqqət olunmalı ilk cəhət sözügedən mədəniyyətin bilik əldə etmək məqsədi ilə konkret, sonlu olana yönəlməsidir. İslamda müşahidə və təcrübə metodunun ortaya çıxması yunan düşüncəsinə sədaqətin deyil, əksinə onunla intellektual savaşının nəticəsidir: "Beləliklə, mən yunan düşüncəsinin islam mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən şəkildə təyin etdiyi kimi yanlış düşüncəni kökündən sökmək istəyirəm" (4, s. 168). İqbal "Quran" ayələrinə də istinad edərək əsaslandırır ki, bilik konkret olanla başlanılmalıdır, insan ağlının konkretin sərhədlərini aşması üçün, ilk növbədə, konkreti zəbt etməsi və onun

üzərində hökmranlıq etməsi vacibdir. Quranın "ər-Rəhman" surəsindən "Ey cin və insan tayfası! Əgər göylərin və yerin ətrafından (çevrəsindən) kənara çıxa bilərsinizsə, çıxın. Siz (oradan) ancaq (qüdrət və) qüvvətlə (Allahın sizə bəxş etdiyi elmin qüdrətilə) çıxa bilərsiniz" (3, s. 669) ayəsini fikirlərini təsdiq etmək üçün örnək gətirən M.İqbal burada ağlın əhəmiyyətinə və insan mənəviyyatına diqqəti yönəldir, eyni zamanda, bu kontekstdə də islam və yunan mədəniyyəti arasındakı fərqi göstərir: "Quran"da "həqiqətən, axır dönüş sənin Rəbbinədir!" (ən-Nəcm: 42) buyurulmaqdadır. Bu ayə "Quran"dakı ən dərin düşüncələrdən birini konkretləşdirir, çünki o konkret olaraq göstərir ki, son sərhəd ulduzlar istiqamətində deyil, sonsuz bir kosmik həyat və mənəviyyatda axtarılmalıdır. Bu son sərhədə olan ağlı səyahət uzun və məşəqqətlidir. Bu əzmi baxımından da islam düşüncəsinin yunanlarınkından tamamilə fərqli bir istiqamətə hərəkət etdiyi görülməkdədir" (4, s. 169). M.İqbal alman tarixçi və filosofu Osvald Şpenqlerə (1880-1936) də əsalanaraq qeyd edir ki, yunanların idealı islamdan fərqli olaraq sonsuzluq deyil, mütənəsiblik idi, onlar sərhədləri içində sonlu olan fiziki əşyanın hazır formasına diqqət edirdilər. Burada müsəlman mədəniyyətinin digər bir özəlliyi ortaya çıxır: "Müsəlman mədəniyyəti tarixində həm saf ağıl, həm də dini-psixoloji – bu terminlə yüksək səviyyəli sufiliyi nəzərdə tuturam – sahələrdə görülən idealın sonsuza sahib olmaq və onun zövqünə çatmaq olduğunu görürük. Belə bir cəhətə malik mədəniyyətdə məkan və zaman problemi bir ölüm-dirim məsələsi halına gəlir" (4, s. 169).

M.İqbal Qərb elm və mədəniyyətinə təsir göstərən, eləcə də ilk örnəklərinin Qərbdə meydana çıxdığı iddia olunan sahələrin İslam dünyasındakı nümunələrindən bəhs edir. Burada N.Tusi, əl-Biruni, əl-Xarəzmi, əl-Cahiz kimi İslam alimlərinin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsinə təsadüf edirik. M.İqbala görə, N.Tusi sensor məkan fikrini tərk etməyin çətin olduğunu dərk edərək, nə qədər kiçik olsa da, zamanımızdakı hiper məkan (hyperspase) görüşlərinin təməlini qoymuşdur. Müasir riyazi funksiya fikrinə yaxınlaşaraq tamamilə elmi baxış bucağından sabit aləm düşüncələrinin yetərsizliyini ilk dəfə əl-Buruninin anladığını qeyd edən M.İqbal burada da yunan elmindən fərqli cəhətləri dilə gətirmişdir: "Funksiya fikri dünya təsəvvürümüzə zaman ünsürünü daxil edir. Sabit olanı dəyişkənə çevirir və aləmi bir varlıq (being) olaraq deyil, bir mövcudluq (becoming) olaraq görür". Şpenqlerin riyazi funksiya fikrinin Qərbdə meydana çıxması haqqındakı görüşlərini təkzib edən İqbal "zehnin varlıqdan mövcudluğa keçməsini göstərən və Şpenqlerin xronoloji say deyə təsvir etdiyi məsələyə doğru ilk addımı əl-Biruninin atdığını" (4, s. 170) əsaslandırır.

M.İqbal islamda riyazi düşüncənin inkişafı ilə yanaşı, təkamül fikrinin də pilləli şəkildə formalaşdığını şərh edir. M.İqbala görə, köç səbəbi ilə quşların həyatındakı dəyişikliklərə ilk diqqət edən şəxs əl-Cahiz olmuş, sonra isə əl-Biruninin çağdaşı olan İbn Miskəveyh (940-1030) bunu daha aydın bir nəzəriyyə ilə ifadə edərək "əl-Fəvzul-Asgar" adlı kəlam əsərində dəyərləndirmişdir. M.İqbal öz əsərində İbn Miskəveyhin təkamül nəzəriyyəsinin elmi tərəflərini deyil, onun müsəlman

düşüncəsinin, İslam mədəniyyətinin inkişafındakı rolu baxımından qiymətləndirmişdir. İbn Miskəveyhin öncə bitki, sonra heyvanat təkamülündən bəhs edən fikirlərini ümumiləşdirən M.İqbal fikirlərini "daha çox təkamül inkişaf edən bir fərq yaratmaq gücü ilə yanaşı, bir sıra fizioloji dəyişikliklər və mənəviyyatı formalaşdırır, beləcə də bəşəriyyətin barbarlıqdan insanlığa keçişi təmin olunur" (4, s. 172) şəklində yekunlaşdırır.

M.İqbal İslam mədəniyyətinin digər önəmli nümayəndələrindən biri olan əl-İraqinin məkan və zaman məsələsi haqqındakı düşüncələrini də nəzərdən keçirmiş və burada dini psixoloji ünsürlərin mühüm rol oynadığına diqqət çəkmişdir. Əl-İraqinin Tanrıya nisbətdə məkanın varlığını "Quran" ayələrinə əsaslanaraq izah etməsini İqbal doğru qiymətləndirir. "And olsun ki, insanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona vəsfəsə etdiyini də Biz bilirik. Biz ona şah damarından da yaxınıq" (Qaf: 16) (3, s. 645) ayəsini misal gətirən əl-İraqiyə görə, Tanrıya nisbətlə məkanın mövcudluğu inkar edilə bilməz, lakin Tanrının mütləqliyini göstərən məkan növünü bilmək lazımdır. Əl-İraqi məkanı maddi varlıqların məkanı, qeyri-maddi varlıqların məkanı və Tanrının məkanı kimi üç növə ayırır. İqbal əl-İraqinin görüşlərini "mədəniyyətə sahib bir müsəlman sufinin öz mənəvi zaman və məkan təcrübəsini müasir riyaziyyat və fizikanın nəzəriyyə və anlayışlarından xəbərsiz bir dönəmdə necə intelektual bir şəkildə şərh etdiyini" (4, s. 174) yüksək dəyərləndirmişdir: "əl-İraqi, əslində, dinamik bir görünüş olaraq məkan anlayışına çatmağa çalışmaqdadır" (4, s. 174). M.İqbal, eyni zamanda, əl-İraqinin görüşlərindəki çatışmayan cəhətləri də göstərirdi. Filosofa görə, əl-İraqi Tanrının aləmlə əlaqəsinin insan nəfsinin bədənlə bağlığına bənzər şəkildə görürdü ki, bu da doğru qənaəti ifadə etmirdi. Digər cəhətdən, qeyd edir ki, əl-İraqinin zehni doğru istiqamətdə hərəkət etsə də, Aristotelsayağı mühakimələri və psixoloji təhlildən uzaq olması onun irəliləməsinə əngəl olmuşdur: "Əl-İraqinin ilahi zamanın tamamilə dəyişməz olması görüşünə dayanaraq, ilahi zamanla ardıcıl zaman arasındakı münasibəti kəşf etməsi və kəşf ardıcıllığıyla da islami bir fikir olan daimi yaratmağı - bunun mənası aləmin daimi böyüməsidir - kəşf etməsi mümkün deyildi" (4, s. 175).

M.İqbal belə hesab edir ki, İslam düşüncəsinin bütün xətləri dinamik bir aləm təsəvvüründə birləşmiş və bu görüş İbn Miskəveyhin təkamülə əsaslanan həyat nəzəriyyəsi və İbn Xəldunun (1332-1406) tarix görüşləri ilə möhkəmlənmişdir. İqbal "Quran"ı insan biliyinin qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirmişdir. "Quran"ın "Allahın günlərini" (İbrahim: 5) bildirməsi həmin fikrin qaynaqlarından biridir. Filosofun düşüncələrinə əsasən, millətlərin toplu halında mühakimə edilməsi, etdikləri yanlışlıqlara görə acı çəkmələri "Quran"ın ən önəmli təlimlərindən biridir və buna görə də müqəddəs kitabda tez-tez tarixi örnəklər göstərilir, insanlar bəşəriyyətin keçmiş və müasir təcrübəsi üzərində düşünülməyə təşviq edilir. Həmin kontekstdə də İqbal əsərdə bir sıra "Quran" ayələrinə istinad etmişdir.

M.İqbala görə, Quranda heç bir tarixi təlimin əsaslarının olmaması yanlış bir düşüncədir. İbn Xəldunun "Müqəddimə" adlı məşhur əsərinin də bütün mesajları,

əsas etibariylə, yazarın "Quran"dan aldığı ilhamın nəticəsidir. Lakin "Quran"ın insan biliyinin bir qaynağı kimi tarixə olan marağı sırf tarixi ümumiləşdirmə əlamətlərinin fövqünə yüksəlir. Bu maraq tarixi baxışın ən köklü prinsiplərini bizə təqdim edir. Burada tarixi hadisələrin təqdimi şərtləri və onu təqdim edən müəllifin mühüm rolu haqqında düşüncələr əldə edirik. "Quran"da tarixi mühakimənin qaydaları peyğəmbərin hədislərini rəvayət edənlərin örnəyində bildirilmişdir. Bütövlükdə, tarixi yanaşma və tarix duyğusu müsəlman mədəniyyəti üçün mühüm göstəricidir: "Tarix duyğusunun İslam mədəniyyətindəki inkişafı təsirli bir mövzudur: "Quran"ın tarixə yönləndirilməsi Peyğəmbərin sözlərinin tam olaraq ortaya qoyulmasının zəruriliyi və gələcək nəsillər üçün daimi bir ilham qaynağı təsis etmə arzusudur. Məhz bu təsirlər İbn İshaq, ət-Təbəri və Məsudi kimi şəxsiyyətlərin yetişməsinə gətirib çıxarmışdır" (4, s. 178).

M.İqbal belə hesab edir ki, tarixin elmi şəkildə araşdırılması geniş bir təcrübə, əməli ağlın yetkinliyi, həyat və zamanın təbiəti ilə bağlı bəzi təməl fikirlərin daha ətraflı şəkildə reallaşması deməkdir. Burada filosof ədib iki ana xətti ayırır ki, onlar da İqbala görə, "Quran" təliminin əsasını təşkil edir.

Birinci, insan mənşəyinin birliyidir. M.İqbal bunu "Quran"ın "və biz hamınızı bir tək həyat nəfəsindən yaratdıq" mənalı ayələri ilə əsaslandırır. Filosof qeyd edir ki, islamdan öncə xristianlıq da insanların bərabərliyi mesajını vermiş, lakin xristian Roma vahid bir orqanizm olaraq insanlıq fikrini haqqı ilə qavraya bilməmişdir. İslamda isə bu fikir nə fəlsəfi bir qavram, nə də poetik bir xəyal kimi deyil, sosial bir hərəkət olaraq məqsədə çevrilmiş, müsəlmanların gündəlik həyatında daim mövcud olan və zaman keçdikcə də müsbət nəticələrini verən ideal mahiyyəti daşımışdır. İqbal üçün müsəlman mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən biri də məhz bu kontekstdən irəli gəlməkdədir.

İkinci əsas məsələ isə zamanın gerçəkliyi haqqında kəskin bir duyğu və zamanda daimi hərəkət kimi həyat qavramı ilə bağlıdır. M.İqbal yazır: "İslam mədəniyyətinin özünü sərgilədiyi istiqaməti tədqiq edərək deyə bilərik ki, yalnız bir müsəlman tarixi davamlı və müştərək bir hərəkət kimi, zamanın gerçək və qaçılmaz bir inkişafı olaraq görə bilirdi" (4, s. 179).

M.İqbal müsəlman mədəniyyəti haqqındakı düşüncələrini yunan fəlsəfəsinə qarşı islamın intellektual etirazının önəmi kontekstində davam etdirərək yekunlaşdırır: "Bu etirazın sırf nəzəri bir sahədə ortaya çıxmaqla islamı yunan düşüncəsinin işığında şərh etmək arzusunda olanlar tərəfindən başlanmasına baxmayaraq, əslində, o "Quran"ın ruhundan qaynaqlanmaqdadır" (4, s. 180). Burada İqbal, ilk növbədə, Şpenqlerin "The Decline of the West" – "Qərbin tənəzzülü" (1918) əsərində islamın təbiəti və onun başlatdığı mədəni hərəkatın tamamilə yanlış anlaşılmasına diqqəti yönəldir. İqbala görə, Şpenqlerin düşüncəsinin ana tezisi hər bir mədəniyyətin ayrıca müəyyən bir orqanizm olması, tarixi baxımdan özündən əvvəlki və onunla yanaşı olan mədəniyyət ilə heç bir bağlantısının olmaması fikridir. Bu tezisi isbat etmək üçün o, Avropa mədəniyyətinin başdan-başa anti-klassik

olduğunu göstərmək məqsədilə bir çox örnəklər təqdim edir. Şpenqler Avropa mədəniyyətinin yalnız ona məxsus olan potensial tərəfindən formalaşdığını, islam kültüründən hər hansı bir formada bəhrələnmədiyini iddia edir: "İslam mədəniyyəti Şpenqlerə görə, tamamilə Məcusi bir ruha və xüsusiyyətə sahibdir" (4, s. 181). "Məcusu mədəniyyət" dedikdə Şpenqler yəhudilik, qədim Kəldani dini, erkən xristianlıq, zərdüştilik və islam dinlərinin ortaq mədəniyyətini nəzərdə tuturdu.

M.İqbal belə hesab edir ki, Şpenqlerin modern mədəniyyətin ruhu haqqındakı fikirləri tamamilə doğrudur, lakin modern dünyanın anti-klassik ruhu, əslində, islamın yunan düşüncəsinə qarşı etirazından doğmuşdur ki, bunu da təbii olaraq Şpenqler qəbul etməz. "İslam üzərində Məcusi bir qabığın meydana gəldiyini inkar etmirəm" (4, s. 181) deyən M.İqbal zaman məsələsinə dair islam düşüncəsinin, "Mən"in islamdakı dini təcrübədə qazandığı ifadə tərzi və digər bir çox məsələlərin şərhində Şpenqlerin islam və ondan irəli gəlmiş islam mədəniyyəti haqqında yalnış fikirlər söylədiyini qeyd etmişdir: "Diqqət edilməsi lazım olan nöqtə budur ki, Məcusi saxta tanrıların varlığını qəbul etmişdir, sadəcə onlara ibadət etməməkdədir. İslam isə saxta tanrıların varlığını birbaşa rədd edir. Bu baxımdan Şpenqler islamdakı peyğəmbərliyin sona yetməsi fikrinin mədəni dəyərini təqdir edə bilməmişdir" (4, s. 182).

Göründüyü kimi, M.İqbal müsəlman mədəniyyətinin əsas cəhətlərini şərh etmək üçün geniş bir mənzərə yaratmış, islam dinindəki peyğəmbərlik konsepsiyasının sadəcə bir dinin müjdəçisi və insanlığı doğru yola yönləndirən Tanrı elçisi kimi deyil, yeni mədəniyyətin başlanğıcı kimi də dəyərləndirmişdir. Uzun zaman islamın antik yunan fəlsəfəsi işığında şərh edilərək yalnış məqamlara yol verilməsini M.İqbal tənqid edir və onun əks arqumentlərini irəli sürür. Ərəb dilində yazılmış bir çox dini və fəlsəfi əsərlərin Avropa mədəniyyəti və elminə təsir etdiyini göstərən filosof ədib Qərb tərəfindən bir çox məqamlarda həmin təsirin inkar olunduğunu yazır. Eyni zamanda, bilavasitə Qərb filosoflarının əsərlərinə və biliklərinin qaynağına dair təhlillər aparmaqla fikirlərinin əsaslandırır. M.İqbal islam alimləri tərəfindən ilk dəfə ortaya qoyulan elm, bilik və metodları önə çəkməklə və onları "Quran"dakı ayələrlə təsdiq etməklə müsəlman mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərini göstərməyə çalışır. Bütün əsərlərində islamın modern dünya üçün əhəmiyyətini irəli sürən M.İqbal bu kitabında da müsəlman mədəniyyəti tarixnin bir sıra mərhələlərinə və xüsusiyyətlərinə diqqət etməklə həmin düşüncəsini ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Acar Rahim. İkbal ve Dini Düşüncenin İhyası Çabası. İkbal Muhammed. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası (çeviri Rahim Acar). İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.

2. Amir Zahid Munir. Religious Tolerance in İqbal's Philosophy. Lahore, Jumhoori Publications, 2016.

3. Quran (Tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). Bakı: Möminin nəşriyyatı, 2000.
4. İkbal Muhammed. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası (çeviri Rahim Acar). İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
5. İqbal's Famous Poem The Devil's Council. Islamabad, Muslim Institute, 2017.
6. Kiernan Victor. Prefase. Poems from İqbal. Renderings in English Verse With Comparative Urdu Text (translated by V.G.Kiernan). Oxford University Press, 2004.
7. Malik Rashida. İqbal. The Spiritual Father of Pakistan. Lahore, Sang-e-Meel Publications, 2010.
8. Speeches, Writings and Statements of Iqbal (compiled and edited Sherwani Latif Ahmed). Lahore, BPH Printers, 2015.
9. Tulip in the Desert. A Selection of the Poetry of Muhammad Iqbal (Translated and edited by Mustansir Mir). London, Orient Longman, 2000.

Басира Азизалиева

ВОПРОСЫ МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАБОТЕ М.ИКБАЛА «РЕКОНСТРУКЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ МЫСЛИ В ИСЛАМЕ»

РЕЗЮМЕ

Книга М.Икбала «Реконструкция религиозной мысли в исламе», написанная на английском языке, была впервые опубликована в 1930 году в Лахоре под названием «Шесть лекций по реконструкции религиозной мысли в исламе». В книгу вошли материалы шести конференций, проведенных писателем в 1928-1929 годах в университетах Мадраса, Алигарха и Хайдарабада в Индии. В то же время в книге представлено небольшое предисловие М.Икбала. Затем книга М.Икбала была переиздана в 1934 году с добавлением названия седьмой конференции «İs Religion Possible» - «Возможна ли религия?». М. Икбал, который писал свои произведения в стихотворной форме в основном на урду и персидском, написал эту книгу в прозе. Мусульманская культура и ее различные проблемы находятся в центре внимания ряда работ Икбала. В разделе «Дух мусульманской культуры» книги «Реконструкция религиозной мысли в исламе», в котором подчеркивается важность ислама в современном мире, вышеупомянутые аспекты снова вышли на первый план. М.Икбал создал обширную картину, чтобы объяснить основные черты мусульманской культуры, и дал оценку концепции пророчества в исламе не только как вестника религии и посланника Бога, но и как начало новой культуры.

BASIRA AZIZALIYEVA

ASPECTS OF MUSLIM CULTURE IN THE WORK OF M. IQBAL "THE RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS THOUGHT IN ISLAM"

SUMMARY

M. Iqbal's book "The Reconstruction of Religious Thought in Islam", written in English, was first published in 1930 in Lahore under the title "Six Lectures on the Reconstruction of Religious Thought in Islam". The book includes materials from six conferences held by the writer in 1928-1929 at the universities of Madras, Aligarh and Hyderabad in India. At the same time, the book contains a small preface by M. Iqbal. Then M. Iqbal's book was republished in 1934 with the addition of the title of the seventh conference – "Is religion possible?". M. Iqbal, who wrote his works in poetic form mainly in Urdu and Persian, wrote this book in prose. Muslim culture and its various problems are the focus of a number of Iqbal's works. The section "Spirit of muslim culture" of the book "The reconstruction of religious thought in Islam", which highlights the importance of Islam in the modern world, the above aspects have come to the fore again. M. Iqbal created an extensive picture to explain the main features of Muslim culture, and gave an assessment of the concept of prophecy in Islam not only as a messenger of religion and messenger of God, but also as the beginning of a new culture.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TƏHMİNƏ VƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küç. 23
tahminavali2020@outlook.com

SEYİD HÜSEYN HEKAYƏLƏRİNDƏ OBRAZLILIQ

Açar sözlər: obrazlar, hekayə, yeni həyat, əski təfəkkür, qadın, ictimai ziddiyyətlər, dilemma və seçim

XÜLASƏ

Obrazlılıq bədii yaradıcılığın əsas ünsürüdür. Obrazlılıq bədii təfəkkürün ifadəetmə imkanlarının təzahür formasıdır. XX əsrin görkəmli yazıçıları kimi, Seyid Hüseyn də ədəbiyyatın obrazyaratma keyfiyyətlərindən məharətlə faydalanmışdır. Bu, özünü ədibin hekayə yaradıcılığında bilavasitə göstərir. Seyid Hüseyn hekayələrində sosial tematik obrazlar üstünlük təşkil edir. Onlar iki həyat – yeni və əski həyat arasında qalırlar. Seçimlər, təzadlar, ziddiyyətlər, toqquşmalar bu obrazların xarakterini açmağa xidmət edir. XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan qadın-kişi problemi və avam-hiyləgər, əski qaydalarla dövran sürən-yeni həyatın qanunlarını gətirən insanlarla yanaşı, ideoloji savaş, dövrlərarası mübarizə Seyid Hüseyn hekayələrinin motivinə çevrilir.

Real həyatdan alınan mövzu və motivlər obrazlılıq vasitəsilə bədii cildə bürünür. Obrazlar isə müəllif ideyasının ifadə edir. Ədib hekayələrində dövrün tipik obrazları ilə yanaşı, peyzaj təsvirlərində və xarakterlərin hiss və duyğularının tərənnümündə də obrazlılığın imkanlarından faydalanmışdır. Zaman, cəmiyyət, ənənələr və yeniliklər ədibin hekayə qəhrəmanlarının taleyini müəyyən edir. Bu insanlar ya "çarxların hücumu"na məruz qalır, ya "sosializm havası"na uyur, ya da "üç manat cərimə"dən ibrət alıb yeni həyata qoşulur. Seyid Hüseyn hekayələrinin obrazlar silsiləsi real həyatın gerçək qəhrəmanlarından təşkil olunmuşdur.

Bədii əsərdə obrazlılıq süjet boyu cərəyan edən hadisələrin obrazlı və poetik ifadəsini təmin edir. Obrazlılıq bədii yaradıcılığın əsas ünsürüdür. Obrazlılıq bədii təfəkkürün ifadəetmə imkanlarının təzahür formasıdır. Obrazlılıq sözlə dünya, onun parçası olan hər şeyi yaratmaq, sözlə yaşatmaqdır. Obrazlılıq sözlə təsviretmə sənətidir. Real həyatın canlı lövhələri, yaşayan insanları, yaşanılan hadisələri obrazlar səciyyəsində bədii əsərdə əksini tapır. "Obraz geniş həyat anlayışıdır, insanın və dünyanın zənginliyini özünəməxsusluğu ilə ifadə üsuludur" (3, 60). Obrazyaratma sadəcə sənətin meyarı deyil. Həyatda var olan predmetlər obrazlılığın obyekti olur və surəti obrazlara köçürülür. Obrazyaratmada konkretlik, orijinallıq, fərdilik və özünəməxsusluq kimi keyfiyyətlər seçici rol oynayır və yazıçıdan-

yazıçıya dəyişir. Bədii ifadə və təsvir vasitələrindən necə istifadəetmə onları bir-birindən fərqləndirir, sənətkar məharətini ortaya çıxır. Bu baxımdan, obrazlılıq həm də qiymətləndirmə, dəyərləndirmə xüsusiyyəti daşıyır.

XX əsrin 20-ci illərində yazıb-yaradan Seyid Hüseyn Real həyat adamlarının ümumiləşdirilmiş obrazı surətlərin timsalında əksini tapır. Yeni yaranmış cəmiyyət, yeni düşüncə, yeni fəaliyyət Seyid Hüseynin hekayə yaradıcılığında aparıcılıq təşkil edir. Onun qəhrəmanları "iki həyat" paradiqması ilə üzləşir və yeni həyatda öz mövqelərini tutur və talelərini müəyyənləşdirirlər. Bu təzad Seyid Hüseyn hekayələrinin qırmızı xəttidir. Əski və yeni həyatın insanları öz düşüncələri, hissləri və yaşadıqları ilə ədibin hekayələrində obrazlaşır. Seyid Hüseyn hekayələrindəki obrazlılıq özünü üç səviyyədə göstərir: Tipik obrazlar, peyzaj, hiss-həyəcanın obrazlı ifadəsi.

Tipik obrazlar dövrün, zəmanənin yaratdığı real obrazlardır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev neçə-neçə Qasım əmilərdən "Qasım əmi" çıxartdığı kimi, Seyid Hüseynin obrazları da neçə-neçə Qonçalardan, Nigarlardan, Xədicələrdən, Ceyranlardan, Məsmələrdən, Şükürlərdən, Hacı Manaflardan, Əlisəfalardan, Ağaverdilərdən yaranmış və obrazlaşdırılmışdır. Çarəsiz Sarıköynəklər, Mehribanlar, Qonçalar, Xədicələr, yeni həyata atılmaq uğrunda mübarizə aparan Ənisələr, Nigarlar, Məsmələr, Ceyranlar, yeni qadın Cəmilələr Seyid Hüseynin uğurla yaratdığı tipik qadın obrazlarıdır. "Gilan qızı", "Sarıköynək", "Həzin bir xatirə" hekayələrində Azərbaycan qadını dövrdən doğan taleyin pis oyununa rast gəlir, onların hər birinin faciəsi XX əsr Azərbaycan, ümumən Şərq qadınının problemidir.

"Gilan qızı", "Sarıköynək", "Həzin bir xatirə" hekayələrində qadınlar "zəmanəyə" əsir olmaq istəmirlər, bunun üçün səy göstərirlər. Ancaq onların mübarizəsi uğursuz, cəhdləri nəticəsiz qalır. Onların qanlı göz yaşı, acı fəğanı, fəryadı daha çox duyulur. Qonça ("Gilan qızı") onu Nizamüddövlənin qucağından və 14 yaşında "ikinci arvad" edənlərdən xilas üçün Ondan imdad diləyir. "Gilan qızı"na kömək etmək istəyən qəhrəman ona yetişə, onu fəlakətdən qurtara bilmir. "Sarıköynək"də də həmçinin. Ondan istifadə etmək istəyən ərindən qaçmaq istəyən Sarıköynək qatarda tutulur və bunu yeni faciəsi kimi qələmə verir. O, "göy sularda boğulmağı" seçir. "Həzin bir xatirə" hekayəsində isə Xədicənin faciəsi bir qədər fərqli, ancaq real həyatın yaşanmış problemlərindən biridir. Xədicə cəmiyyətin "kim nə deyər" təfəkkürünün qurbanıdır. O, "qarağac ağacının altında sevdiyi" oğlana eşqini etiraf edə bilmir, pulludur deyə başqa, özündən qat-qat yaşlı bir kişiyə ərə verilir. Qadına sevginin yasaq olduğu bir mühitdə sevməyin cəzasını ömrünün axırına qədər çəkir. O, bahalı daş-qaşlarla bəzəndiyi gündə də, evlərdə qulluqçu işlədiyi gündə də xoşbəxtlikdən nə qədər uzaq olduğunu anlayır və heç olmasa, öləndə nakam getməməkçün etdiyi son vəsiyyət də - ilk dəfə sevdiyi o "qarağac ağacının altında" basdırılması "kim nə deyər" qorxusuyla torpağa verilir. "Gilan qızı", "Sarıköynək", "Həzin bir xatirə" hekayələrində müti, taleyi və baş verənlər qarşısında aciz qalan qadın obrazları yaradılmışdısa, "Gələcək həyat yollarında", "İki

həyat arasında", "Kor kişinin arvadı", "Sadə bir şey" hekayələrində köhnə həyatın boğucu təzahürlərindən qurtulan və yeni həyata uyğunlaşan "yeni qadın" obrazı vardır. "Yeni qadın" obrazı təkcə S.Hüseyn hekayələrində deyil, həmin dövr Azərbaycan ədəbiyyat və mətbuatının başlıca mövzularından biri idi. "Yeni qadın" "kim nə deyər" təfəkküründən xilas olub ictimai həyata atılan və öz taleyini, öz müqəddəratını özü təyin edən obrazdır. "O" cəsur, barışmaz, mübariz və yenilikçidir. "O" özünü bilən, öz xəyalları ardınca usanmadan, yorulmadan mücadilə verən obrazdır.

Seyid Hüseynin "Gələcək həyat yollarında" hekayəsi Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmiş motivlərlə özünü göstərir. Ceyran özündən savadlı bir qadına görə ailəsi dağılan, əri Eldar tərəfindən təhqirə məruz qalan, küçəyə atılan ancaq öz mübarizəsi sayəsində "o qadına", Eldara və onu əzən mühitə qalib gəlir. "Çarxların hücumu" hekayəsində Nigar digər qadın obrazlarından fərqli olaraq, ərinin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq yeni həyata qoşulmağa, yeni cəmiyyətdə mövqe tutmağa özü can atır və bunun uğrunda sonadək mübarizə aparır. "Kor kişinin arvadı" hekayəsində Məsmə Seyid Hüseynin yaratdığı digər qadın obrazlarından ciddi surətdə fərqlənir. Cismi, ruhu, təfəkkürü kor olanları müalicə etmək məqsədilə Məsmə kimi güclü qadın obrazı yaradır. Məsmə nə ərinə görə, nə də "o qadın" amilinə görə yeni həyata atılır və cismi, ruhu, təfəkkürü kor olan ərini müalicəsinə çalışır. Cəhdlərinin uğursuz olduğunu anlayan Məsmə öz qadın cəsarəti ilə yeni həyatın bir parçası olur. Məsmə gənc yaşlarında seyidliklə, qapı-qapı gəzib "pay almaq"la gün-güzəran sürən bir qoca, kor kişiyə ərə verilir. Sovetlər qurulana qədər yaxşı yaşayan ailə müflisləşir. Onlara, fırıldaqçılara fürsət verilmir. Bu puç həyatın bir nəticə verməyəcəyini görən qadın tədris kurslarına yazılır, savad alır. Məsmə ərini korluqdan qurtarmaq üçün hər gün xəstəxanaya aparır, ancaq o, inad edir, öz korluğundan xilas olmaq istəmir. Savadlı qadın ərinin düşüncə "korluğundan" daha çox əziyyət çəkir. Ayrı düşüncə insanları olan ərlə arvad yollarını ayırır. Bu motiv həm də simvolik məna daşıyır. İki ayrı-ayrı istiqamətləri və iki fərqli həyatı təmsil edir.

"İki həyat arasında" hekayəsində Ənisə valideyn himayəsində və valideyn zehniyyətində böyümüş Azərbaycan qızlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Sinif yoldaşları, müəllimləri tərəfindən "dilsiz, ağızsız, bacarıqsız bir talibə" kimi tanınan Ənisə öz həyatından və özükimilərin həyatından görüb duyduğu cəhətləri özündə ehtiva edən məruzəsi ilə hər kəsi utandırır və adından söz etdirir. Ancaq o da real həyatda "iki həyat arasında" qalır. Ya atasının razı olduğu Muxtarla evlənib onun hər əziyyətini çəkən atasına baxmalı, ya da onu arzuları gözləyən yeni həyata qatılmalıdır. İki seçim məngənəsində çırpınan Ənisə ata ehtiramına görə göstərəcəyi fədakarlığın heç bir tərəfə fayda verməyəcəyini bilir və onu iri addımlarla önə çəkən yeni həyatı seçir. Ənisənin yaşadığı durumla oxuyub təhsil almış Azərbaycan qızlarının əksəriyyəti qarşılaşırdı. Ədibin "Uzundərə" hekayəsindəki Cəmilə surəti yeni həyatın yeni qadınıdır. O, hansısa fəlakət, bədbəxtlik nəticəsində yeni həyatı

seçmiş qadın deyil, Cəmilə əsl sovet qadınıdır. Mirzağanın "Uzundərə" havası ona yaddır. Cəmilə ictimai həyatda olduqca fəaldır, teatr tamaşaları, opera və balet, rəqslər, yeni növ musiqilər onun ruhunu oxşayır. O, nə istədiyini bilən qadındır. Cəmilə əski təmayüllərlə yaşayan Mirzağaya tələblər qoyur, onlara uymayınca onunla evlənməyəcəyini qəti şəkildə bildirir.

"Onun oğlu" hekayəsində iki qardaş Mirzə Qədir və Nəsir zəminində iki siyasi mövqe qarşılaşdırılır. Mirzə Qədir türk-müsəlman xalqının mənafeyini hərarətlə müdafiə edən ictimai xadim kimi tanınmış, Nəsir isə "qardaşının əlinə baxan", qardaşına arxalanaraq yaşayan və özünün heç bir sənəti olmayan biridir. Nəsirin evlənmək məsələsi qardaşların bir-birinə qarşı sərgilədiyi əvvəlki münasibəti pozur. Mirzə Qədir qardaşı üçün mətbəədə mürəttib (redaktor) təyin edir və ona aylıq maaş kəsir. Nəsir bu məvaciblə artıq özü-özünü saxlamalı, öz pulu ilə özünə toy etməli idi. Qardaşlar arasında münasibətin kəskin dəyişməsinə Oktyabr inqilabı səbəb olur. Milli hökumət tərəfdarı olan Mirzə Qədir seçkilərdə "Müsavat", kommunist əqidəli Nəsir isə "Hümmət" firqəsində yer alır. Bu ikili ayrım sadəcə iki qardaşın fikri toqquşması deyildi, cəmiyyətin iki ayrı mövqeyi təmsil edən qrupların iki qardaş timsalında təcəssümüdür.

"Çarxların hücumu" hekayəsində Murad da "yeni həyat"a, yeni həyatın qanunlarına, yeni həyat tərzinə uyğunlaşmayan və əski təfəkkür və adətlərlə yaşayan və bir an öncə klubların bağlanmasını istəyən, əvvəlki həyatı arzulayan insanların tipik bir nümayəndəsidir. Şəhərə gəldikdən sonra xanımı Nigarın savad əldə etmək üçün kluba yazılması Muradı narahat edir. Murad hansı yola əl atırsa ki, Nigarı yeni yoldan geri döndərsin, bacarmır. O, Nigara ərindən asılı olduğunu başa salmaq üçün başqa şəhərə köçür və evinə xərc göndərmirsə yaxud əri ilə hesablaşmasa, onu boşayacağına dair təhdidlər edirsə də, çarə olmur. Əski təmayüllərində israr edən Muradla ailəsi arasında ziddiyyət getdikcə kəskinləşir. Köhnəni dağıdan çarxlar Muradı, muradları məhvə məhkum edir. "İki qəhrəman həm də müəllifin təsvir etdiyi dünyanın bədii abstraksiya şəklində parçalanması və üst-üstə düşməyən iki mənzərənin ortaya çıxması idi" (6, 227).

Seyid Hüseyn hekayələrində əski təfəkkür, əski meyillərlə yaşayan və öz cahilliyi ucbatından zərərə uğrayan sadə adamlar bir obraz silsiləsi təşkil edir. "Xeyir" və "bərəkət" ayı" hekayəsində Bəxtiyar Hacı Kərim, Molla Mirzə Əli kimi fırıldaqçı dindarların Ramazan ayında "üçqat gəlir" əldə etmələrini "xeyir" və bərəkət" ayı"nın ruzisi hesab edir və faciəyə uğrayır. O, Ramazan xərcliyi üçün bir qədər məvacib qarşılığında yanı buzovlu bir inəyi Hacı Kərimə və qara qoçu Molla Mirzə Əliyə boyun alır. "Xeyir" və "bərəkət" ayı"nın sonunda əlində olanı xərcləyib nəyi vardısa itirir, yanı buzovlu bir inək Hacı Kərimə, qara qoç Molla Mirzə Əliyə nəsib olur. "Ağaverdi" hekayəsində isə yüz min manatlıq istiqraz vərəqəsini "bayram xərcliyi" edən Ağaverdinin faciəsi də ürək ağrıdır. O, qəzetdə istiqraz nömrəsini görəndə iş işdən keçmiş olur, çünki o, nömrəsini artıq başqa birinə satmışdı. O nömrə ilə "xoşbəxt həyat"a dair bütün xəyallarını satır.

"Yeni həyat" qanunları və onun barışmaz müdafiəçiləri S.Hüseyn hekayələrində canlandırılan real obrazlardır. Onun "Üç manat cərimə", "Sadə bir şey", "Hacı Manaf" hekayələri bu baxımdan səciyyəvidir. "Üç manat cərimə" hekayəsi Seyid Hüseynin ibrətamiz xarakter daşıyan hekayələrindəndir. Xalq təfəkküründə yer tutmuş tanışbazlığa qarşılıq qanunpərəstliyi qoyur. Bu zəmində, anışlıq, daşbaşlıqla ömür sürən Əlisəfa ilə qanunlarla işləyən və insanların haqlarının pozuntusuna yol verməyən milisioner Hüseynzadə qarşılaşdırılır. "Adam adama lazım olar" düşüncəsi onun həyat prinsipidir. O, kolxozdakı ət budkasında tanışlarının da "köməkliyi ilə" dolanır.

Əlisəfa mağazadakı izdihamdan "onun məcazına uyğun gələn" birinə bir az artıq pul verərək lazım olanları növbəsiz alırsa, küçə hərəkətini pozmaq ona baha başa gəlir. Əsgərlik yoldaşı Hüseynzadə ona güzəştə getmir, küçəni eninə keçdiyinə görə onu cərimələyir. Ancaq Əlisəfanın təbirincə desək, "heç bir şey üçün üç manat" vermək əbəs görünür. O, dostunu qızının ad gününə çağırıb işi bu yolla həll etmək niyyətində idi. Axı Əlisəfa "bu qonaqlığına da o adamları çağırmışdı ki, işi onlardan keçirdi". Hüseynzadə Əlsəfagilə yoldaşı Xeyrənsa, oğlu Laçınla və dostunun qızına aldığı kukla ilə gəlir. Bir-birilə toqquşan iki fərqli təfəkkür adamı arasında söhbət başlanır. Hüseynzadə əlində siqaret olan uşaq nüməsində, avtobus növbəsinə hamıdan tez gəlib kiminsə onun növbəsinə girməsi timsalında qanun və digər "yaxşılıq"lar məsələsini müzakirə edirlər. Birinə etdiyin yaxşılıq başqalarının haqqına girməkdir. Hüseynzadənin fikirləri Əlisəfanı çox düşündürür. Bir gün avtobus dayanacağında köhnə tanışı Kəblə Hadıya etdiyi "yaxşılıq" - özü ilə bərabər ona da bilet alması sürücüsü gəlmədiyinə və bu səbəbdən işçi qatarına gecikən neftçiyə avtobusa minmək üçün bilet çatmır. Ən sonda gələn adamın - Kəblə Hadının hamıdan birinci avtobusa minməsi neftçinin faciəsinə səbəb olur. O, «işə geciksəm, "proqulçu" adı alacağam" deyjb kiminsə ona öz yerini verməsi üçün yalvarırsa da, nəticəsi olmur. Neftçinin teyfi isə Əlisəfanı izləyir. Məhz bu hadisə Əlisəfanı təfəkküründə bir "inqilab" yaradır, onu dəyişdirir. O, daha heç vaxt qanundan kənara çıxmır, daşbaşlığa son qoyur.

"Sadə bir şey" hekayəsində "ömrünü qadınların gözəlliklərini ölçməklə" keçirən Məmmədbağır sevdiyi qadınla – Əsmərlə qeyri-rəsmi nikahla evlənir. O, "ikinci arvad" arvad almaqla "səliqəli kişi" olmaq üçün "sadə bir şeyə" əl atır, Sitarə ilə evlənir. İkinci arvad olmaq istəməyən Əsmər kəndə geri qayıtmaq istəyir. Lakin Məmmədbağır gənc, gözəl Əsməri itirməmək üçün evi onun adına yazdırır. Yalnız gündüzləri Əsmərlə keçirir, onunla könlünü xoş edir. Əsmərin taleyi ilə tanış olan Ziba onu yeni həyata dəvət edir. Əsmər Zəki adlı bir gənc oğlanla klubda tanış olur və qanuni yolla evlənirlər. Yeni həyatın bu cür işlərindən – qanunpərəstliyindən xəbərsiz olan Məmmədbağır əli qoynunda qalır. Əsmər də əldən gedir, ev də.

"Hacı Manaf" hekayəsində yeni rejim Hacı Manafın da arzusunu ürəyində qoyur. Hacı Manaf axunda "siğə" oxutdurub dul qadın Xeyrənsəyə beş il "ərlik edir". O, Xeyrənsə ilə təmiz, saf niyyətindən dolayı münasibət qurmur. Hacı Manaf

Xeyrənsənin keçmiş ərindən qalan malı-mülkü mənimsəyir və qadına ildə bir dəfə palaz toxutdurur. Ancaq Xeyrənsə xəstələndikdən sonra qadının "ayağı sürüşkən bir arvad", oğlunun isə "bic" olduğunu iddia edərək nə Xeyrənsəyə, nə də oğluna baxır. Bu bəs deyilmiş kimi, bunu bütün kəndə yayır. Təhqirə, böhtana məruz qalan qadın məhkəməyə müraciət edir. Hacı Manaf qadına hədə-qorxu gəlib onu fikrindən yayındırmağa çalışsa da, Xeyrənsə qərarından dönmür və həqiqət ortaya çıxır. Hacı Manaf mənimsədiyi hər şeyi qadına qaytarmalı idi.

"Hacı Sultan" hekayəsində Hacı Sultan ticarətlə özünə mal-mülk, ev edən, ancaq haram-halal məsələsində iynənin də halallığını güdən tacirlərin ümumi bir obrazıdır. Hacı Sultan bürünc ikigirvənkəlik bir daşla alış-verişə başlayır, bəzzazlıq, arşınmalçılıqla qaz vurub qazan doldurur. Nəyi, necə edəcəyini yaxşı bilən usta "tacir" "ziyana uğradıqda" belə alacaqlıların öhdəsindən asanlıqla gəlir, qazancının üçdə birini verməklə yaxa qurtarır. Hacı Sultan bu "ziyanlar" nəticəsində özünə iki ev alır. Lakin qapısında qul işlətdiyi, bacısı oğlu Həsənağa onun malına göz dikir. Alacaqlıların əlindən qurtulmaq üçün bir evi müvəqqəti olaraq Həsənağanın adına yazdırır. Amma Həsənağa əlinə keçmiş fürsəti fövtə vermir, "evdir, o satıb, mən də almışam, ona qaytaracaq bir şeyim yoxdur" (1, 229) deyib qərarında inad edir. Bununla kifayətlənməyib Hacı Sultanın qızı ilə sevişir və qızı ondan istəyir. Hacı Sultan onu dilə tutmaqdan ötrü pul verirsə də razı olmur, hədələyirsə də geri durmur. Çox keçmir ki, məscid divarının dibində Həsənağanın meyidi tapılır. Qatilin tapılması üçün əldən-ayaqdan çıxan Hacı Sultan onun adına ehsan da verir. Bütün kəndin bildiyi bir həqiqət vardı, o da qatilin elə Hacı Sultanın özünün olması idi. Hacı Sultan ticarətdən uzaqlaşır və evlərinin kirayə pulu gün-güzəran sürür. Müharibələr, inqilablar onun rahat yaşayışını poza bilmir. Ancaq aprel inqilabından sıyrıla bilmir. İnqilabdan sonra dövran dəyişincə, onun da rahatı pozulur. "Halal malına haram qatmayan" Hacı Sultanın yığıb-topladığı mal-mülkü, anbarı, kirayə verdiyi evləri əlindən çıxır. Hara müraciət edirsə, nəticəsiz qalır. Seyid Hüseyn Hacı Sultanların ümumi bir tip olduğunu "bilirəm deyəcəksiniz ki, bizə təqdim etdiyin hacının öz adı Sultan deyil, Şəbandır və ya Rəhmandır. Məncə bunun bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. İstər Hacı Süleyman olsun və ya Hacı Ramazan və ya Hacı Ağakişi ... hamısı birdir" (1, 231) sözləri ilə bildirir. Yazıçının bu hekayədə Hacı Sultanlara etdiyi istehza açıq-aşkar hiss olunur.

"Köhnə həyat"ın təzahürləri Seyid Hüseynin "Bir küçənin tarixi", "Daxili işlər naziri" hekayələrində özünü daha aydın şəkildə göstərir. "Obraz həyatı, dövrün hadisələrini ifadə etməyin, varlığın məna və məzmununu açmağın, zamanın ictimai ideallarını yaratmağın, insan iradəsinə, hiss və duyğusuna təsir göstərməyin xüsusi formasıdır" (7, 114). Hacı Aslanlar, Cahangirlilər, Əbülhəsənlilər əski həyatın qəhrəmanlarının meydana çıxardığı vəziyyət, insanların həyatına vurduqları maddi-mənəvi zərərlər obrazların ifşası ilə verilir. Mənfi tiplərlə günahsız, zavallı insanların qarşılaşdırılması fonunda qəhrəmanların xarakteri açılır. Obrazlar yaxşı və pis mənada təsir göstərmə funksiyasını icra edirlər.

"Bir küçənin tarixi" hekayəsində Bakının qədim küçələrindən birinin "ağsaqqalı", "rəisi", "candamarı" Hacı Aslan körpə tazılarına dovşan tutmaq öyrədəcək deyə hər kəsə qapısını bağlamamağı tapşırır. Dovşanın qapının ağzındakı suyoluna keçməsi Hacı Aslanı acıqlandırır. O, ev sahibinin özünü, anasını, bacısını pis söyüşlərlə təhqir edir. Kişi "bizim həddimiz nədir, sizin əmrinizdən çıxaq" (1, 76) deyəndə Hacı Aslan sakitləşir. Hacı Aslana boyun əyməyən tək bir nəfər vardı – o da Mürsəqulu idi. Cəsur, dürüst, haqq-ədalət carçısı Mürsəqulunu Hacı Aslan heç cür yola gətirə bilmirdi. Hacı Aslan son çarəni onun qətlində görür. Bu, digərlərinə də "görk" olacaq, daha heç kəs onun əmrindən çıxmağa cürət etməyəcəkdi. S.Hüseyn "bu küçənin həyatında belə atışmalar çox görülmüşdü. Habelə, nəticəsində iki-üç adamın ölüb-yaralandığı bu "əməliyyatlar"da ilk dəfə vaqe olmamışdı. Fövqəladə adlandırılan hadisə tamamilə başqa idi" (1, 78) – deyərək bu olayı hekayəyə çevirən fövqəladi keyfiyyətinə diqqəti yönəldir. Mürsəquluya yas tutan, onun üçün ağlayan bacısıoğlu hamının gözü qarşısında, küçənin ortasında öldürülür. "Fövqəladə hadisə" bu da deyil. S.Hüseyn yazır: "Bu küçənin tarixində belə məsum uşaqların qanlarının töküldüyü ilk dəfə deyildi" (1, 78). Uca bir hayqırış səsi, qulaqbatıran fəryad, iniltili ah-nalə kəndi bürüyür. Sakitləşməyən, qarğışına ara verməyən qadını susdurmaqda hər kəs acizdir, o cümlədən Hacı Aslan. Qardaşının ölümü bəs deyilmiş kimi, oğlu da gözü önündə can vermişdi. Hacı Aslan qadının "həyasızlığına" son qoymaq üçün üzünü adamlarına çevirir, qadının kiçik oğlunun da öldürülməsini əmr edir. Daha ağlamayan qadın Hacı Aslanın ayaqlarına düşüb yalvarırsa da, ayaqları tutmadığı üçün oğlunun ardınca gedənlərin arxasınca sürünürsə də, bu vəhşi qətlin qarşısını ala bilmir, faciə baş tutur. Qadın indi nə ağlayır-sızlayır, nə ahu-fəğan edir, nə yalvarır, nə də cinayətkarların dalınca sürünür. İndi o, yalnız qəhqəhə çəkib gülür.

Hacı Aslanın ifşası bu hadisə ilə bitmir. Seyid Hüseyn onu 1905-ci il inqilabı ərəfəsindəki çıxışlarını xatırladır. "Ağsaqqal" kilsənin həyətindəki bir kürsüyə qalxıb padşahı istəməyənlərə lənət oxuyur. Hacı Aslan vəfat edib gedirsə də, çox keçmir, toxumları bəhrə verir. Hacı Aslanlar küçənin taleyini dəyişməyə qoymur Oktyabr inqilabına qədər. Seyid Hüseyn "yeni hökumət"in Hacı Aslanların kökünü kəsdiyini obrazlı şəkildə ifadə edir: "Əsrlərdən bəri kök atmış qocaman ağacları bütün əsasından qoparıb atdığı kimi, Hacı Aslanın "böyük", "kiçik" toxumlarını da kökündən çıxarıb gedər-gəlməz diyarına sövq etdi. Küçə təmizləndi" (1, 83).

"Daxili işlər naziri" hekayəsində xalq və hökumət məsələsi başlıca problemdir. Hekayədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daxiliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədovun obrazı yaradılmışdır. Çar üsuli-idarəsinin məmur, əyanları ilə xalq arasında uymazlıq, bir-birinə yad münasibət, dərin bir məsafə var. Kəndə pristav gələndə yerli camaatın hərəsi bir yana qaçır, gizlənir, gözə görünməməyə çalışırlar. Balakişilərin, Məşədi Həsənlərin pristav qorxusu əbəs yerə deyil.

Bu vəziyyət Şükürün təəccübünə səbəb olur: "Pristavdan nahaq yerə qorxursan! Bir zamanda ki, özün də fəqir, əziyyətsiz bir adamsan!" (289). Şükür yeni

məktəb açmaq niyyətilə kəndə gəlmiş gənc müəllimdir. Şükür xalqın və ölkənin taleyini düşünən gənclərin ümumiləşmiş bir obrazıdır. O, bir həftə keçməsinə baxmayaraq yüzbaşı Kəblə Cənnətəlinin pristavdan icazə almaması səbəbilə işinə başlaya bilmir. Ancaq indi pristavın kəndə gəlişi Şükürə ondan icazə almağa imkan yaradacaqdı. Pristavın gəlişi kənddə cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini açır. Pristavın Hacı Cahangirlilərdən Kəblə Məhəmməd Cavadın evinə gəlməsi xəbəri kəndə səs-səda salır.

Tayfalaşma nəinki bir kəndin, bütöv bir xalqın "mənəvi" bəlasıdır. Əbülhəsənlilərdən olan Güləli Şükürə hər şeyi danışır. O, əvvəlcə Güləliyə nə qədər inanırsa da, onun söylədiklərinin digər tərəfə qərəzli münasibətlə bağlı olacağını düşünür.

İki tayfa – "Əbülhəsənli" və "Hacı Cahangirli" arasında gedən mübarizə illərdir kəndin rahatını pozur. "Əbülhəsənli" ya da "Hacı Cahangirli"dən kim vəzifəyə təyin edilsə, ancaq onların işi həll edilər, bütün mövqeləri onlardan biri tutarlar. Bununla yetməz, rəqiblərinə zülm verərlər. Hansı tayfanın "yuxarı" ilə münasibəti yaxşıdırsa, kənddə dövran onundur. Amma "yuxarı" gah o tayfaya, gah bu tayfaya meyil etməklə, gah onun, gah da bunun mənafeyini güdməklə məşğuldur. Kənd "çirkli əl"lərlə idarə olunur. Hansı tərəf qubernatoru daha çox "doyurursa", mövqe onundur. İki tayfa arasında qalan xalqın, yerli camaatın problemləri heç kimi maraqlandırmır. "Şükürün heyrətinə səbəb olan bir hadisə vardısa, o da milli hökumət zamanında xalqın iradəsi əleyhinə yapılan bir hərəkətdi: kənd öz ənənəsinə sadiq qalaraq yüzbaşılığa tamamilə bitərəf adam göstərmişdi, fəqət pristav onu qəbul etməyib öz istədiyi adamı – Kəblə Cənnətəlini təyin etməklə ümumi kəndin narazılığına səbəb olmuşdu. Kəblə Cənnətəli Hacı Cahangirlilərdəndi" (1, 292).

Seyid Hüseynin təəccübü: "Siz bu barədə heç təşvişə düşməyiniz. İndi daha Nikolay hökumətinin zamanı deyil ki, pristav istədiyini yapsın. Mən şəxsən gedib onlarla danışaram" (1, 293). Şükür Kəblə Məhəmməd Cavadın qapısında yaxşı qarşılanmır, oğlu Nemət onu hədələyir. Bir başqası "bacıoğlu, əgər bu kənddə salamat yaşamaq istəyirsənsə, Hacı Cahangirlilər ilə yola getməlisən" (1, 294) – deyə ona məsləhət verir.

Hacı Cahangirlilərin dövranı başlayır. Güləli bir ayağı şikəst olmasına baxmayaraq əsgərliyə göndərilir, Nemət Güləlinin nişanlısını qaçırdır, ancaq ona dəyən-toxunan olmur. Güləli Əbülhəsənlilərdən əli silah tutanları da alıb yanına dağa çıxır. Şükür pristava gedirsə də çarə olmur. Qubernator isə "Sizə hökumətin işlərinə qarışmağa qətiyyən icazə vermirəm. Sən müəllimsən, kənddə görəcək işin yalnız uşaqlara dərs öyrətmək, dəftərlərini düzəltməkdir. Biz kənddəki adamları çox yaxşı tanıyırıq" (1, 299) – sözləri ilə onu yola salır. Məyus vəziyyətdə kəndə qayıdan Şükür Həsən əminin "piyaz-piyazəst" (soğan soğandır) (1, 291) ifadəsini xatırlayır. Milli hökumət dövründə də, Nikolay dövründə də pristav həmin pristavdır, qubernator həmin qubernatordur. Dövr dəyişib amma onların soğan acılığı hələ də damaqdadır. Seyid Hüseyn "Milli hökumətin xalq arasında heç bir nüfuzu yoxdur.

Buna səbəb hüquqşünas, ziyalı qubernatorun rüşvətxor siyasətidir" (1, 301) ilə ifadə edir. Şükür, ola bilsin ki, "mərkəz qubernatoru yaxşı tanımır" gümanı ilə daxili işlər nazirinə müraciət edir. Baş verənlərə soyuqqanlılıqla yanaşan, onu "ciddi" hesab etməyən, məsələnin həllində etinasızlıq göstərən, "sonra"larla yola verən, tez-tez saata baxmaqla bu görüşün bir an öncə bitməsini gözləyən daxili işlər nazirinin qarşısında yaşadığı kəndin problemlərini hər nə yolla olursa-olsun, həll etmək istəyən gənc bir müəllim dayanmışdır. Şükür pristavın kənddə ikitirəlik saldığını, qubernatorun rüşvətxorluğu özünə peşə seçdiyini, artıq xalqda milli hökumətə qarşı inam qalmadığını, dar ayaqda ona arxa olmayacağını deyirsə də, nazir buna məhəl qoymur. Əvəzində nazir Şükürə "Xariqüladəlik o olardı ki, deyəydiniz: bizim qəzanın qubernatoru rüşvət almır!- Sənə xüsusi olaraq bir söz deyim: qubernatorun rüşvət almasında təəccüb ediləcək bir şey yoxdur. Bu, olduqca adi, eyni zamanda təbii bir haldır" (304) – deyə cavab verir. Hekayədə nazirin dilindən verilən "... biz hələlik əski Rusiya qanunları ilə iş aparırıq" (304) ifadə ilə nazir öz dili ilə özünü ifşa edir.

(Sentrokaspi) Hökumət süqut edir, yeni hökumət qurulur. Şükür qəzetdə yeni kabinə üzvlərinin adlarını oxuyur, o daxili işlər nazirinin – Xəlil bəy Xasməmmədovun adını da görür və ümidləri puç olur. O, "Müsavat"dan uzaqlaşıb "Hümmət" yolunu tutan bir yoldaşını xatırlayıb, onu qərarında indi haqlı sayır. Hökumətin Şükürlərin inamını doğrultmaması onları başqa əqidələrə, başqa firqələrə yol almalarına səbəb oldu.

"Daxili işlər naziri" hekayəsindəki Şükür obrazı Seyid Hüseynin prototipidir. "Daxili işlər naziri" hekayəsində Seyid Hüseyn "milli hökuməti" danma, tamamilə rəddetmə mövqeyində deyil, bu, mahiyyətində daha çox bolşevizmə məğlub olan milli hökumətin tənəzzül səbəblərinin kökünü araşdırmağa yönəlib. Hekayənin mahiyyətində inkar deyil, S.Hüseyn çarizmdən qalma yanlış təmayüllərlə idarəçiliyin hökumətin süqutundakı payını göstərir.

Müxtəlif siyasi əqidə sahibi olan Mirzə Qədirlər, Nəsirlər, hakimiyyət-xalq münasibətlərində inancları ilə reallıq arasında çırpınan Şükürlər, o cümlədən əski həyatın təzahürləri olan Hacı Kərimlər, Molla Mirzə Əlilər, Hacı Aslanlar, "iki həyat" məngənəsində qalan Muradlar, Mirzağalar, yeni həyat qaydaları sayəsində "dinci" pozulan Hacı Sultanlar, Hacı Manaflar, Məmmədbağırlar, öz avamlığı ucbatından bəlaya yuvarlanan sadə adamlar – Ağaverdilər, Bəxtiyarlar, hamısı XX əsrin 20-30-cu illərinin real, canlı obrazlarıdır.

Seyid Hüseyn hekayələri təkcə rəngarəng insan obrazları ilə səciyyələnmir, o, qəhrəmanlarının üzləşdiyi hadisələr qarşısında keçirdiyi hiss və duyğularını obrazlaşdırır. Bir-birini sürətlə izləyən hadisələr əsnasında hekayə qəhrəmanlarının təngnəfəsliyi, yüksək ritmlə vuran ürək döyüntüsü aydın duyulur, onların ağrı-acılar qarşısında səngiməyən iztirabları hiss edilir. Əski həyata məğlub olmamaq uğrunda çırpınışı açıq-aşkar özünü biruzə verir. Arzularını ürəyində qoyan əski həyata qarşı açdığı mübarizədəki qələbə sevinci, qalib məğrurluğu sezilir.

Ədəbiyyat:

1. Seyid Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən və müqəddimənin müəllifi: A.Zamanov). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 426 s.
2. Seyid Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. (Redaktoru və ön sözün müəllifi: N.Qəhrəmanlı). Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 328 s.
3. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 112 s.
4. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı, "Yazıçı", 1986, 219 s.
5. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 416 s.
6. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, "Mütərcim", 2008, 360 s.
7. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, "Mütərcim", 1996, 376 s.
8. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə. I c. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
9. Paşayev M.C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, "Maarif", 1988, 280 s.

Tahmina Valiyeva

İMAGERY İN THE STORİES OF SEYİD HUSSEİN

SUMMARY

İmagery is a key element of artistic creation. İmagery is a manifestation of the expressive potential of artistic thinking. Like prominent writers of the twentieth century, Seyid Hussein skillfully used the imaginative qualities of literature. This manifests itself directly in the writer's storytelling. Social thematic images predominate in the stories of Seyid Hussein. They are caught between two lives - the new and the old. Choices, contrasts, contradictions, clashes serve to reveal the nature of these images. Along with the problem of woman-man in the early twentieth century, people, ignoramus-cunning, who follow the old rules and bring the laws of the new life, the ideological war and the inter-period struggle become the motive of Seyid Hussein's stories.

Real-life themes and motifs are covered in art through imagery. Images express the author's idea. In addition to the typical images of the period in the stories of the writer, he also took advantage of the possibilities of imagery in the depiction of landscapes and the singing of the feelings and emotions of the characters. Time, society, traditions and innovations determine the fate of the heroes of the writer's story. These people are either under the "attack of the wheels", or follow the "spirit of socialism", or learn a lesson from the "fine of three manats" and join a new life. The series of images of Seyid Hussein's stories is composed of real heroes of real life.

Key words: characters, story, new life, old thought, woman, social contradictions, dilemma and choice.

Тахмина Валиева

ОБРАЗНОСТЬ В ИСТОРИЯХ СЕЙИДА ХУСЕЙНА

РЕЗЮМЕ

Образность ключевой элемент художественного творчества. Образность это проявление выразительного потенциала художественного мышления. Подобно выдающимся писателям XX века, Сейид Хусейн умело использовал творческие качества литературы. Это проявляется непосредственно в повествовании писателя. В историях Сейида Хусейна преобладают социальные тематические образы. Они зажаты между двумя жизнями - новой и старой. Выбор, контрасты, противоречия, столкновения раскрывают природу этих образов. Наряду с проблемой мужчин и женщин, характерной для начала XX века, и хитростью, мотивом рассказов Сейида Хусейна становятся люди, которые следуют старым правилам и несут законы новой жизни, идеологическая война и межпериодная борьба.

Реальные темы и мотивы раскрываются в искусстве через образы. Образы выражают идею автора. Помимо типичных образов того периода в рассказах писателя, он также использовал возможности образности в изображении пейзажей и воспевании чувств и эмоций персонажей. Время, общество, традиции и нововведения определяют судьбу героев повести писателя. Эти люди либо находятся под «атакой колес», либо следуют «настроении социализма», либо извлекают урок из «штрафа в три маната» и вступают в новую жизнь. Серия образов из , историов Сейида Хусейна состоит из настоящих героев реальной жизни.

Ключевые слова: образы, история, новая жизнь, старое мышление, социальные противоречия, дилемма и выбор

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.10.2020
Rəyçi: Təhsin Mütəllimov AMEA-nın müxbir üzvü tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
fazilzadeh@mail.ru

THE ROLE OF THE IMPORTANCE OF THE MAIN COMPONENTS IN THE COMMUNICATION PROCESS

Summary

The article is dealt with the problem of communication as a process, which means that it is ongoing, cyclical, and dynamic. Variables within the process include the receiver/ sender, sender/receiver, context, channel, message, feedback, and barriers. The process also involves the active steps of sensory perception, encoding, decoding, sending, and receiving. The focus of a study of speech communication is our behaviors and attitudes as we establish and maintain personal, professional, and public relationships through communication. Speech communication provides a way for us to form personal and professional relationships. The quality of those relations helps us to determine our own personal communication effectiveness. Successful, positive relationships are important to successful and productive living. Our effectiveness as citizens depends on our communication skills. This article defines the degree of mastering human communication as a process in which individuals send and receive messages with the aim to achieve mutual understanding. The article also underlines the dynamic force of human communication. It also denotes that possessing a series of interrelated elements – it is a process which includes an exchange of ideas and feelings.

The article contains the stated ways of the communication process comprehension. The article consists of the components characterizing the above mentioned process such as the sender, the receiver, the context, the channel, the feedback and barriers. The role of the feedback as one of the important parts of the process is pinpointed. At the end of the article the advice on the communication process is given. On the whole, this article gives us the opportunity to enrich our knowledge about human communication, enlarge our awareness and form the basis for effective and wide choice of the communication means. To develop a great variety of the communication skills is also one of the main aims of the article.

Communication is interaction; it is a process involving the exchange of ideas and feelings. The process of human communication creates a product: the relationship among people. When the communication process is weak, relationships can also be weak. Understanding the process nature of communication helps us to analyze what is strong and what is weak about communication on which we are involved. It can give us the ability to change the parts of the process that are weak. Only when we truly grasp that communication is process can you begin to make

intelligent and informed decisions about communication The better we understand the dynamics of the communication process , the more effective we will be as communicators.

Key words: feedback, simultaneously, impact, stimuli, sensory perception, transmit, interaction.

Communication is the process of exchanging messages. It is a process in which individuals send and receive messages in order to reach common understanding. A casual conversation between friends, a committee meeting, political debate, a trial, a telephone call-all are among varied ways in which humans engage in speech communication. All represent ways in which we strive to reach common understanding in our personal and professional, and public lives. Speech communication provides a way for us to form personal and professional relationships. The quality of those relationships helps us to determine our personal communication effectiveness. Successful, positive relationships are important to successful and productive living. Our effectiveness as citizens in a democracy also depends on our communication skills. Through communication we seek our information, consider and articulate alternatives and formulate our opinions. The first step is to realize that communication is a process, not an act. In order to make the distinction, think about an act as something that begins and ends with a specific time frame, and of a process as something that is ongoing, cyclical and fluid.

When we think of the process of speech communication with a goal of building our communication skills, we must see the process as a dynamic force. Human communication is energetic, involves movement, and is fluid. It is a series of interrelated elements and processes. Communication is interaction; it is a process involving the exchange of ideas and feelings. The process of human communication creates a product: the relationship among people. When the communication process is weak, relationships can also be weak. Understanding the process nature of communication helps you to analyze what is strong and what is weak about communication in which you are involved. It can give you the ability to change the parts of the process that are weak. Only when you truly grasp that communication is process can you begin to make intelligent and informed decisions about communication.

The Main Components of the Communication Process

1.**Sender:** This is the person that is delivering a message to a recipient.

2.**Message:** This refers to the information that the sender is relaying to the receiver.

3.**Channel of communication:** This is the transmission or method of delivering the message.

4.**Decoding:** This is the interpretation of the message. Decoding is performed by the receiver.

5.**Receiver:** The receiver is the person who is getting or receiving the message.

6.**Feedback:** In some instances, the receiver might have feedback or a response for the sender. This starts an interaction.

7.**Barriers:** Obstructions to communication, and may intrude at any point in the process, even within the sender or receiver.

The first step in understanding the communication process is to examine the parts of variables in it. A variable is an element or component within a process that has the potential to change during the process. It is this potential for change that give the process its dynamic or interactive nature. The effectiveness of the communication process depends on the variables involved. The variables in the communication process are the sender, the receiver, context, channel, message, feedback, and barriers. The first two variables in the communication process are those of the sender and receiver. The desire or intention to communicate, or to exchange messages, is held by an individual who initiates the communication and is , initially , the sender. The target of the communication is , initially, the receiver. In truth, we should call ourselves sender/ receivers, and receiver/ senders, because each individual in the process constantly processing incoming and outgoing messages simultaneously. The role of the sender/ receivers is to constantly interact with themselves, the environment, and with other sender/ receivers. Communication takes place within a context. The immediate context(or environment) includes the obvious aspects of time and place, but cannot be defined that simply. We know that lighting, colour, temperature ventilation, and space have an impact on the quality of communication that takes place within an environment. Time may also be an important influence. Since childhood we have all known to choose the right time and the place to ask for something we wanted, somehow sensing that the environment in which an interaction takes place has on impact on the quality of that interaction. Context includes other influences or levels. We may talk about an emotional context for communication, an intellectual context, and an attitudinal context. All of them should be considered because of their impact or importance to the process in any given situation. Each person who enters your speech communication class brings different experiences, attitudes, understandings, and feelings into the environment. Everything you are, everything you know , or think and feel, enters with you to become an important part of your own frame or reference or context of communication. Context can thus be thought of as a kind of situational component of the communication process .The next you enter a classroom, pause a moment to consider what attitudes, ideas, and feelings you are taking in with you. Observe the situation, time and place. Ask yourself how the communication is affected by the quality of the environment. What intellectual and emotional atmosphere exists? How do you fell? How do your feelings affect your behavior? Messages are passed from one participant to another through a channel. The channel for communication is the means for interaction. It can be thought of as a

kind of pipeline, through which communication passes from one person to another. The channel can consist of vibrations in air, telephone lines or electronic impulses. Whatever the kind of channel, it means space through which messages must pass to be sent from one person to another. Stimuli within the channel motivate interaction. An unlimited amount of data exist within a channel, all competing for attention .Sights, sounds, and smells are always there Your skin picks up stimuli from the temperature, a gentle breeze, or the hardness of your chair. You may think about what you did yesterday or what you are going to do tomorrow. All of these things are stimuli you may select from the channel at any given moment. What claims your attention are stimuli or data that can motivate intrapersonal (within you) or interpersonal (within another person) interaction. Context, channel, and stimuli can be compared with fishbowl. The transparent bowl provides a framework or context; the water in the bowl represents the channel; and the plants, rocks, and decorations represent stimuli claiming the attention of the fish as they glide through the water.

Everything we know is acquired through the physical process of sensory perception. Our senses (seeing, hearing, smelling, tasting and touching) bring you the world. The things you perceive through your senses- a fly on the window sill, the sounds of your favorite music, the article you read- are stimuli, and all exist as raw and meaningless data until, through sensory perception, images are relayed by nerve impulses to the brain. Impulses are received by the brain as electrical energy, and are then processed by the brain in a complex and instantaneous process of assigning meaning .This complicated intellectual process is done through classifying, organizing, and naming-assigning a code or language to the abstractions which were perceived through the senses. Because the conversation to meaning involves a language or coding process, the components are called encoding (assigning a code) and decoding (personalizing a code) . In decoding, we choose a name for a concept and assign meaning. In decoding, we filter and interpret things we perceive, and thus personalize the meanings we assign through our interpretations. Transmitting (or sending)is an important element of the communication process. You may frown, smile, point, shrug, turn away avoid eye contact, or wave. You laugh, cry, or utter sounds of surprise, disgust, or anger. All of these actions and vocalizations involve the transmission of nonverbal messages. Verbal messages are transmitted through the use of speech or language. You can transmit message by making a statement, asking a question, or verbalizing an exclamation in order to communicate your need verbally. The transmitting of any message involves giving cues or sending signals that are received and assigned meaning or decoded by others. Receiver/ senders acquire messages as stimuli, through the process of sensory perception. Seeing and hearing, as well as other senses in some cases, are involved in the physical process of receiving. Whether the message is nonverbal or verbal, it must be decoded by the receiver/ sender. The process is usually unconscious, but some decoding may require extra applications of energy, as when the receiver sender is

listening for information that must be remembered. The receiver/ sender may then encode a response to the message that has been decoded .Ultimately, then, the receiver determines the actual meaning of the message acquired. The concept of message is difficult to define, but a functional definition might be that a message is any idea, concept, or feeling that is transmitted by a sender/ receiver and is acquired and assigned by a receiver/ sender. Message has two components or levels of meaning. One level is the intellectual component – that which is usually transmitted verbally to the best of the speaker's ability. The second level is the emotional or relationship component- that which is transmitted by nonverbal behavior Message consists of what you say, how you feel about what you say, and you feel about the person with whom you are interacting. There can be a marked difference between the message intended by the sender/receiver and the actual message interpreted by the receiver/sender. We all respond to the stimuli we receive. Response, in the general sense, is any voluntary or involuntary physical or mental reaction to a stimulus. In the context of the communication process, response is more purposeful and is called feedback. The receiver of the message provides feedback, which is a verbal or nonverbal response to the message. This completes the circular nature of the communication process. Feedback is possibly one of the most important variables in the process because it includes whether or not the message is received, how accurately the message is interpreted, and the response of the receiver in the form of a new message. It also reflects on the quality of an interaction and, to a large extent, defines relationships. Barriers are obstructions to communication, and may intrude at any point in the process, even within the sender or receiver. The speaker who cannot speak clearly and distinctly inserts a barrier into the process. Barriers may exist in the channel. Confusion over meaning, prejudice, lack of interest, and closed-mindedness can all be identified as barriers. Noise is a temporary, static- like condition that inhibits communication. When a classroom is too warm, the heat may compete with the teacher for attention, providing distraction or noise. During your next class, you may be thinking about a test or about meeting your friends after lessons. This is intellectual noise. Perhaps you are upset about a conversation with a friend. This is emotional noise. You may be sleepy- that is physical noise.

Tips for improving the communication process

Here are some tips to consider to improve your communication skills and the communication process overall:

- **Simplify your message:** In order to ensure your message is properly understood, you should keep your language simple and to the point.
- **Know your audience:** It's also important to consider the audience that will receive your message as well as their needs and interests.
- **Be a good listener:** As a communicator, it's important to actively listen to what those around you are saying. This will ensure that you're sending the right message.

• **Ask questions:** It's also important to ask good questions to keep the communication flowing. Make sure your questions are insightful and engaging.

• **Take the time to respond:** When communicating, it's important to consider how you might reply to a person to ensure you know what you want to say.

• **Consider your body language:** If you're communicating through a different medium, it's important to be mindful of your body language. In addition, be aware of the body language of the person you're communicating with, as well.

• **Maintain eye contact:** It's also important to make contact with the person or group you're communicating with. This will show that you're actively listening to who you're communicating with.

• **Clarify your message if needed:** If the recipient of your message is unclear about what you're trying to say, it's important to clarify your message. This will help them to better understand you.

•

Bibliography

1. K. Cherry. Types of Nonverbal Communication.
2. Weldon Kees. Notes on the Visual Perception of Human Relations.
3. J. Burgoon. Types of Nonverbal Communication.
4. Myers Herndon. Dynamics of Speech.
5. www.thoughtco.com.The Basic Elements of the Communication Process.
6. Breen MP. The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching.

М.Фазильзаде

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ВАЖНОСТИ ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ КОММУНИКАЦИОННОГО ПРОЦЕССА

Эта статья посвящена проблеме общения, как процесса, который означает, что он непрерывен, цикличен и динамичен. Основные компоненты этого процесса включают посылаемого, получателя, контекст, канал, сообщение, а также обратную связь. В статье также дается подробное описание активных ступеней сенсорного восприятия, кодирования, декодирования и получения необходимой информации.

Данная статья определяет степень овладения человеческого общения как процесса, в котором отдельные лица посылают и получают сообщения с целью добиться взаимопонимания. В статье подчеркнута динамическая сила человеческого общения. А так же в ней указывается, что являясь серией взаимосвязанных элементов -это процесс, включающий обмен идей и чувств.

В этой статье конкретно изложены пути понимания процесса общения, а также компоненты, характерные процессу общения- посылаемый, получатель, контекст, канал, сообщение, обратная связь и барьеры. Особо подчеркнута роль

ответной связи, которая является одной из важных частей коммуникационного процесса. В конце статьи даны советы по улучшению процесса коммуникации.

В целом, эта статья даёт нам возможность ещё раз обогатить наши знания о человеческом общении, повысить осведомлённости, а также приобрести основу для эффективного выбора средств общения. Развить широкое разнообразие навыков общения тоже является одной из целью данной статьи.

Исходя из данной статьи, эффективность коммуникационного процесса зависит от навыков общения. Только посредством общения мы, являясь гражданами демократического общества, находимся в поисках информации, которую надлежащим образом рассматриваем и тем самым формулируем нашу точку зрения. Именно общение, как подчеркивается в статье, обеспечивает возможность формирования межличных и профессиональных отношений, так как именно успешные и позитивные отношения крайне важны для успешного и продуктивного образа жизни.

Коммуникация - это взаимодействие; это процесс, включающий обмен идеями и чувствами. Процесс человеческого общения создает продукт: отношения между людьми. Когда процесс общения слаб, отношения тоже могут быть слабыми. Понимание процессуальной природы общения поможет вам проанализировать, что является сильным и слабым в общении, в котором вы участвуете. Это может дать вам возможность изменить слабые части процесса. Только когда вы по-настоящему поймете, что общение - это процесс, вы сможете начать принимать разумные и информированные решения о коммуникациях. Чем лучше мы понимаем динамику коммуникационного процесса, тем эффективными будут собеседники-коммуникаторы.

Ключевые слова: обратная связь, одновременно, влияние, стимулы, сенсорное восприятие, передавать, взаимодействие.

M.FAZİLZADƏ

ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ ƏSAS KOMPONENTLƏRİN ROLUNUN VACİBLİYİ

XÜLASƏ

Ünsiyyət qarşılıqlı əlaqədir; fikir və hiss mübadiləsini əhatə edən bir prosesdir. İnsanların ünsiyyət prosesi bir məhsul yaradır: insanlar arasındakı münasibət. Ünsiyyət prosesi zəif olduqda münasibətlər də zəif ola bilər. Ünsiyyətin proses təbiətini anlamaq, daxil olduğunuz ünsiyyətdə nəyin güclü və zəif olduğunu analiz etməyə kömək edir. Sizə prosesin zəif olan hissələrini dəyişdirmə qabiliyyəti verilə bilər. Yalnız ünsiyyətin bir müddət olduğunu həqiqətən başa düşdüyünüz zaman rabitə ilə bağlı ağıllı və məlumatlı qərarlar verməyə başlaya bilərsiniz.

Ünsiyyət davamlı, dövri və dinamik olduğu mənasını verən bir prosesdir. Proses daxilindəki dəyişənlərə göndərən, qəbul edən, kontekst, kanal, mesaj, rəy və

maneələr daxildir. Bu müddət eyni zamanda həssas qavrayış, kodlaşdırma, dekodlaşdırma, göndərmə və qəbul etmə addımlarını da əhatə edir. Danışıq ünsiyyətinin bir işi, ünsiyyət yolu ilə şəxsi, peşə və ictimai münasibətlər qurduğumuzda və davranışlarımızda tutumdur. Bu məqalə, qarşılıqlı anlaşma əldəetmək məqsədi ilə müxtəlif şəxşərin bir – birinə xəbər göndərib və alma prosesinə, yəni ünsiyyət qurmağın səviyyəsinin təyin edilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə insanlar arasındakı ünsiyyətin dinamik qüvvəsi ön plana çəkilmişdir. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, qarçılıqlı əlaqə ardıcıllığı olmaqla bu proses ideya və hisslərin cəmindən ibarətdir.

Məqalədə konkret olaraq, ünsiyyət prosesinin aydınlaşdırılması yolları, ünsiyyət prosesinin xarakterik komponentləri – göndərən, qəbul edən, kontekst, kanal, xəbər,əks əlaqə və maneələr araşdırılmışdır. Ünsiyyət prosesinin əsas hissəsi kimi əks əlaqənin rolu xüsusi olaraq qeyd olunur. Məqalənin sonunda ünsiyyət prosesinin təkmilləşməsi üçün məsləhətlər verilmişdir. Ümumilikdə məqalə bizə insanlar arasında ünsiyyətin təkmilləşməsi üzrə biliklərimizi zənginləşdirmək, məlumatımızı artırmaq, ünsiyyət üsullarının effektiv seçimini etmək imkanını verir. Məqalənin məqsədlərindən biri də ünsiyyətin müxtəlif bacarıqlarının inkişaf etdirməkdir. Ünsiyyət qarşılıqlı əlaqədir; fikir və hiss mübadiləsini əhatə edən bir prosesdir. İnsanların ünsiyyət prosesi bir məhsul yaradır: insanlar arasındakı münasibət. Ünsiyyət prosesi zəif olduqda münasibətlər də zəif ola bilər. Ünsiyyətin proses təbiətini anlamaq, daxil olduğunuz ünsiyyətdə nəyin güclü və zəif olduğunu analiz etməyə kömək edir. Sizə prosesin zəif olan hissələrini dəyişdirmə qabiliyyəti verə bilər. Yalnız ünsiyyətin bir müddət olduğunu həqiqətən başa düşdüyünüz zaman rabitə ilə bağlı ağıllı və məlumatlı qərarlar verməyə başlaya bilərsiniz. Ünsiyyət prosesinin dinamikasını nə qədər yaxşı başa düşsək, ünsiyyət quran bir o qədər təsirli olacağıq.

Açar sözlər: əks əlaqə, bir vaxtda, təsir, stimullar, sensor qavrama, ötürmək, qarşılıqlı təsir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru,dosent Möminat Ömərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
saida.qamarli@mail.ru
Azerbaijan State Oil and Industry University

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF STUDENTS' FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE

Summary

The process of foreign language communicative competence development is obviously the most important item that teachers focus in the classroom. The theory of communicative approach provides the basis for the competence in study development in the process of speaking activity. This creates the conditions for real-life communication and the possibility to build interpersonal and intercultural interaction capacity. The fact is that active/interactive teaching methods are very useful in this regard. Numerous researches have been done to prove the importance of interactive techniques for foreign language competence development.

In recent years, several methodological approaches to teaching a foreign language have spread. The first is the approach to activity, which is considered in the context of a personal and active approach based on the idea of the activity of the subject of study of the process. This approach focuses not only on learning, but also on how to teach projects and ways of thinking, developing cognitive strengths and the student's creative potential. Speech activity acts as an object of the educational process, represented by a set of speech acts. The personal component puts the student as a person in the training center with its motives, goals and unique psychological characteristics. Context plays an important conceptual role in all processes of the psyche, consciousness and activity in this approach. Context is a system of internal and external conditions of human behavior and activity, which affects the perception, understanding and transformation of the subject of a particular situation, giving meaning and significance to this situation as a whole and its components.

Keywords: interactive learning, foreign language communication, professional education, the English language, technology

The study of the experience of universities dedicated to the formation of students' foreign language competence demonstrates the fact that several methodological approaches in teaching foreign language have spread in recent years. The first one is an activity approach which is considered in the context of personal and activity approach based on the idea of the activity of the subject of studying process. This approach focuses not only on learning but also on the ways of learning designs and ways of thinking, the development of cognitive forces and the creative

potential of the student. The speech activity performs as an object of the studying process, represented by a set of speech acts. The personal component places the student as a person in the learning center with his motives, goals and unique psychological characteristics. While teaching students a foreign language, it is important to consider two things: inadequate understanding by the trainees and trainers the specific realities of the country of studying language; the students' interest to the peculiarities of the social behavior of foreigners in different situations. The following items are included to the main principles of contextual teaching: pedagogical support of student's personal involvement into the educational activity; consistent modeling the complete content, forms and conditions of professional activity of specialists in educational activity of students; the problem of teaching content and the process of its revelation in the educational process; the adequacy of the organization forms of students' educational activity to the purposes and to the content of education; the leading role of cooperative activity, interpersonal interaction and dialogical communication of the subjects of the educational process; pedagogically justified combination of new and traditional pedagogical technologies; the unity of the training and education of professional's individuality.

The essence of interactive learning is that the learning process is organized in such a way that almost all the trainees are involved in the learning process ([2] L. I. 2004. Interactive forms and methods of teaching English. New production technologies in teaching foreign languages in high school and college, 137-141). Cooperative activities of students in the process of learning the educational material means that each student contributes own special differential contribution, while that the exchange of knowledge, ideas and ways of activity take place. Moreover, this happens in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows not only to gain new knowledge, but also to develop the cognitive activity, to bring it to a higher form of cooperation ad collaboration. The interactive form of teaching implies different methods: the method of problematic exposition; presentations, discussions, case studies, group work, brainstorming, the method of critical thinking, quizzes, mini-researches, business games, role plays, the method of questioning and others. The examples of such training can be the following: discussion of the text, the method of quiz, work with documents and information sources, the analysis of the fellow student's written work, the method of specific situations, etc. Within the use of educational business games various aspects of the professional activities of the trainees are modeled, providing the conditions of an integrated application of existing knowledge of the language, the improvement of foreign language skills and the more complete proficiency in the English language as a mean of professional communication and the subject of study, in which the implementation of the roles and of the various game items takes place. As an interactive English teaching technology one can select the language portfolio. It is a new method of teaching, which allows the development of productive activities as well as the personal

development of the student as the subject of the educational process ([3]Emadi, M. F. 2013. Formation of communicative competence of future teachers of English in the foreign www.ccsenet.org/elt English Language Teaching Vol. 7, No. 12; 2014 46). Language portfolio can be defined as a set of working materials, which reflects the result of student learning activities in a particular area of the English language, and the experience of training activities in this area as well. The project method is based on modeling the students' social interaction in a study group during the class. The projects are divided into: creative, research, game, practically oriented, informational, etc. At the same time students take different roles and prepare for their implementation in the process of solving problems in real situations of interaction. Case-study is a method of active learning of life situations, based on the organization of discussions on the specific issues. The teacher does not provide the ready knowledge, but encourages students to an independent search. The teacher's activity gives place to the activity of the trainees, because its task is to create the conditions for realization their initiative, activity and creativity. Interactive learning technologies allow us to simultaneously solve several problems.

REFERENCES

1. A. L. Morozova (2010). Pedagogical basis for the development of foreign language communicative competence of students of non-language faculties of pedagogical high school.
2. L. I. (2004). Interactive forms and methods of teaching English. New production technologies in teaching foreign languages in high school and college, 137-141.
3. Emadi, M. F. (2013). Formation of communicative competence of future teachers of English in the foreign www.ccsenet.org/elt English Language Teaching Vol. 7, No. 12; 2014 46.

S.X.QƏMƏRLİ

XÜLASƏ
TƏLƏBƏLƏRİN XARİCİ DİL BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA METODİKİ YANAŞMALAR

Daxili strukturun məqsədi elə bir vərdişlərin üzərə çıxarılmasıdır ki, hansıların inkişafı bütün dillərin öyrənilməsi-tədrisi üçün ümumi məqsədi təqdim edir, məs, gürcü dili və ədəbiyyatı, gürcü dili ikinci dil kimi, alman, fransız, rus və ingilis dilləri. Xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı prosesi, müəllimlərin sinifdə diqqət etdiyi ən vacib məqamdır. Belə ki, dil – kommunikasiya bacarıqları birbaşa xüsusiyyətlidirlər, – bu vərdişlərə sahib olmaq şagirdə istənilən fənnin mənimsənilmə prosesində lazım olacaqdır. Kommunikativ yanaşma nəzəriyyəsi danışma fəaliyyəti prosesində tədrisin inkişaf etdirilməsi üçün əsas verir. O, real həyatda ünsiyyət üçün şərait yaradır və fərdlərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı

təsir imkanları yaradır. Fakt budur ki, aktiv/interaktiv tədris metodları bu baxımdan çox faydalıdır. Xarici dil bacarıqlarının inkişafı üçün interaktiv metodların əhəmiyyətini sübut etmək üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Son illərdə xarici dil tədrisində bir sıra metodoloji yanaşmalar yayılmışdır. Birincisi, tədris prosesinin mövzusunun fəaliyyətinin ideyasına əsaslanan şəxsi və fəaliyyətin yanaşması kontekstində nəzərə alınan fəaliyyət anlayışıdır. Bu yanaşma təkcə öyrənməyə deyil, həm də düşüncə tərzinin öyrənilməsinə, bilik qüvvələrinin inkişafına və tələbənin yaradıcılıq potensialına yönəlib. Nitq fəaliyyəti, bir sıra nitq aktları ilə təmsil olunan tədqiqat prosesinin bir obyekti kimi çıxış edir. Kontekst, bu yanaşmada psixi, şüur və fəaliyyətin bütün proseslərində mühüm konseptual rol oynayır. Kontekst, situasiyanın və onun komponentlərinin məna və əhəmiyyətini ifadə edərək, müəyyən vəziyyətin qavrayışını, anlayışını və mövzuya çevrilməsinə təsir edən daxili və xarici davranış və insan fəaliyyətinin bir sistemidir. Kontekst obyektiv həqiqətlərin, şəxsi mənada obyektlərin və obyektlərin illüziv əks etdirilməsini kifayət qədər və ya əks etdirən son dərəcə mühüm amildir.

Açar sözlər: interaktiv öyrənmə, xarici dildə ünsiyyət, peşə təhsili, qarşılıqlı əlaqə, ingilis dili, texnologiya

С.Х.ГАМАРЛИ

РЕЗЮМЕ
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ КОМПЕТЕНТНОСТИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ СТУДЕНТОВ

Процесс развития коммуникативной компетенции на иностранном языке, безусловно, является наиболее важной темой, которую учителя концентрируют в классе. Иностранный язык способствует развитию коммуникативной, социокультурной, информационной и других компетентностей как ни одна другая учебная дисциплина. Как показывает практика преподавания иностранного языка в техническом вузе, уровень владения устным иноязычным профессиональным общением будущими специалистами в области профессиональной коммуникации оказывается несоответствующим, он не обеспечивает готовности студентов к активному взаимодействию с профессиональной иноязычной средой. Теория коммуникативного подхода обеспечивает основу для развития компетенций в процессе говорящей деятельности. Это создает условия для общения в реальной жизни и возможность создания потенциала межличностного и межкультурного взаимодействия. Дело в том, что активные/интерактивные методы обучения очень полезны в этом отношении. Многочисленные исследования были

проведены, чтобы доказать важность интерактивных методов для развития знания иностранных языков.

В последние годы распространилось несколько методологических подходов к преподаванию иностранного языка. Первый - это подход к деятельности, который рассматривается в контексте личного и активного подхода, основанного на идее деятельности субъекта изучения процесса. Этот подход фокусируется не только на обучении, но и на способах обучения проектам и способам мышления, развитии когнитивных сил и творческом потенциале ученика. Речевая деятельность выступает как объект учебного процесса, представленный набором речевых актов. Персональный компонент ставит ученика как человека в учебный центр с его мотивами, целями и уникальными психологическими характеристиками. Контекст играет важную концептуальную роль во всех процессах психики, сознания и деятельности в этом подходе. Контекст - это система внутренних и внешних условий поведения и деятельности человека, которая влияет на восприятие, понимание и трансформацию субъекта определенной ситуации, придавая смысл и значение этой ситуации в целом и ее компонентам.

Ключевые слова: интерактивное обучение, общение на иностранных языках, профессиональное образование, английский язык, технология

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: filologiya elmləri namizədi Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSALƏ NƏBİYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
e-mail: paradiseaegis@gmail.com

MERI STYUARTIN TARIXI ƏSƏSRLƏRINDƏ XEYIR VƏ ŞƏRIN MÜBARIZƏSI

"Mən insanam və insani heçnə mənə yad deyil."
Terence. (Terentius)

Açar sözlər: xeyir və şər, mübarizə, insan, əməl, hakimiyyət
Keywords: good and evil, struggle, human, act, power
Ключевые слова: добро и зло, борба, человек, действие, власть

Xeyir ve Şərin mübarizəsi dünya ədəbiyyatında daima aktual olub. Beləliklə bəşəriyyətin tarixini xeyir və şər arasında gedən mübarizənin tarixi kimi də qələmə vermək olar. Çünki bu iki məfhumu bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən dünya ədəbiyyatında ən çox müraciət olunan mövzulardan biri də Xeyir ve Şərin mübarizəsidir. Bu məvhumların təmsilçisi kimi ilk insanlardan sayılan Habil və Qabil qardaşlarını görə bilərik. Bir qardaşın digər qardaşa olan mənfi hissləri ilk ölüm ilə nəticələnir. Bəşər övladlarının da Qabilin nəslindən sayılması təsadüfi deyil.

Xeyir və şər anlayışı bir çox filosoflar, insanlar tərəfindən müxtəlif cür şərh edilmişdir. "... the devil, is in the deepest sense part of the creative abyss of every living personality. That is why in myths the shadow often appears as a twin, for he is not just the "hostle brother", but the companion and friend, and it is sometimes difficult to tell whether this twin is the shadow or the self". [1, p.353,] Bir çox halarda sakit tanıdığımiz insanların gözləmədiyimiz anda etdikləri dəhşətli hərəkətlərin, hətta özümüzün özümüzdən gözləmədiyimiz halda etdiyimiz ağlasığmaz hərəkətlərin az şahidi olmamışıq.

Bir birinə zidd olan bu iki qüvvənin mübarizəsi qədim Şərq fəlsəfəsi olan Zərdüştlükdə də qabarıq bir şəkildə özünü biruzə vermişdi. "... Zərdüşt sosial şərlə mübarizənin mümkünlüyunü elan etdi. Ona görə də hər bir ruh və adam öz yolunu özü müəyyən etməli idi." [2, səh.166] Qeyd etdiyimiz kimi Xeyir və Şərin mübarizəsi ədəbiyyatda da binaən ehtiva olunmuş, həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatının aparıcı mövzularından biri kimi yadda qalmışıdır. Bədii ədəbiyyatda dərin iz buraxmış bu mübarizə əksər halda Xeyrin qalib gəlməsi ilə nəticələnir. Dağıdıcı qüvvəyə malik olan Şər adətən ətrafına çox sayda insan toplaya bilir və adətən məqsədə tez çatmanın yolu hiyləli qısa məsafələrdən keçir. Gündəlik həyatlarında daim Xeyir və Şərin mərkəzində yerləşən oxucuların da sevimli mövzusu Xeyrin Şərə qarşı olan qələbəsidir. Şərə qarşı şərəfli bir şəkildə mübarizə

aparmaq, haqq uğrunda döyüşmək, tarixən insanlar arasında gedən mübarizədə ədalətli mövqe tutmaq hər zaman təqdirəlayiq bir hal olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl Xeyir və Şəri müəyyən etmək lazımdır eyni zamanda da onu təyin edəni. Bildiyimiz kimi bu məvhumları müəyyən edən varlıq məhz insanın özüdür. Məsələn, bəzən insanlar hər hansı bir hadisənin arzuladiqları nəticəni verməsini yaxşı və ya xeyr olması kimi dəyərlndirir ya da əksinə istəmədikləri kimi nəticələndiyi halda onu pis və ya şər kimi qiymətləndirir. Tarixən hər hansı iki ölkə arasında olan müharibələrdə hər iki tərəf özünü haqlı bilməsi ilə yadda qalır. Heç bir ölkənin nümayəndəsi öz xalqını qəsibkar və ya zülümkar olaraq qiymətləndirmir. Çünki onlar hadisəyə öz tərəflərindən baxırlar.

XX əsrin görkəmli qələm ustalarından biri Meri Styuart oxucuların və tənqidçilərin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Rus ədəbiyyatşünası və tənqidçisi Valentina Vasiliyevna İvaşova yazıçının yaradıcılığını bu cür qiymətləndirir: "Романы Стюарт привлекали остротой сюжета, виртуозностью фабульных структур, тонкостью психологического анализа и совершенством стиля. Но не в этих или не в одних этих качествах был секрет большого успеха писательницы: ее книги, в том числе и самые ранние, пронизаны огромной симпатией к людям, делающим добро другим, и отвращением к уродству зла, извращенности, духовной пустоты.[3] Meri Styuartın Kral Artur dövrünə həsr etdiyi pentalogiyanın hər hissəsində Xeyir və Şərin kəskin və amansız mübarizəsi məharətlə təsvir edilir. Pentalogiyaya "Büllur mağara" -1970 ("The Crystal Cave"), "Dərələr-Təpələr" - 1973 ("The Hollow Hills), "Sonuncu sehirbazlıq" - 1979 ("The Last Enchantment"), "Qəzəb günü" - 1983 ("The Wicked Day"), "Şahzadə və zəvvar" - 1995 ("The Prince and the Pilgrim") aiddir.

Əsərdə müsbət və mənfi surətlər kimi bir çox qəhrəmanlar canlandırılıb. Müsbət surətlər çox xeyirhax, adil, humanist, cəfakeş, mənfi sürətlər də son dərəcə bədxax, qəddar, zalım təsvir edilmişdir. Merlin və Artur Xeyiri təmsil edən tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərdir. Onlar ömrünü Şərlə mübarizəyə həsr edir və bu yolda qarşısına çıxan düşmənlərlə mübarizə aparırlar. Ölkəsinin mənfəəti üçün canlar bahasına başa gəlsə də Merlin kral Arturun həm dünyaya gəlməsində həm də ölkənin idarəçiliyinin başına keçməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Merlin romanlarda şahzadə, memar, həkim, şair, musiqiçi, sehirbaz, gələcəyi görmə qabiliyyəti olan şəxs kimi canlandırılıb. Merlinin macəralı həyatı onun uşaqlığ dövründən başlayır, O, Cənubi Uels kralının nəvəsi və şahzadə Ninianannın qanundan kənar oğludur və anası israrla uşağın atasının kimliyi barədə heçkimə heçnə demir. Merlin yaşıdları ilə münasibət qurmaqda çətinlik çəkir və bir növ təcrid olunmuş həyat yaşayır. Ağıllı və vergili Merlin elmə daha çox həvəs göstərir və bir çox dillərlə səlis danışır. Şərin təmsilçisi olan Merlinin dayısı Kamlak siyasi intriqa zəminində onu bir yolla aradan qaldırmaq istəyir. Hadisələrin gedişatını görən 12 yaşlı Merlin saraydakı otağında yanğın törədib evdən qaçır. Bu minvalla o öz atası Ambroziusla rastlaşır.

Britaniyanın Ali kralı olan Voltiqernın hakimiyyəti əldə etməsi heç də ail yollarla olmamışdır. Güclü, qəddar, qanıçən insan kimi tanınan Voltiqern yaşca kiçik kral Konstansın əvəzinə ölkəni müvəqqəti idarə edirdi. Müvəqqəti hakimiyyəti daim itirməməkdən ötrü Vortiqern kiçik kralı öldürür. Konstansın qardaşları, 10 yaşlı Ambrozius və körpə Uter qohumları kral Budekin yanına kiçik Britaniyaya qaçmaq məcburiyyətində qalırlar. Hakimiyyətini daha da möhkəmləndirməkdən ötrü Voltiqern düşmənləri ilə ittifaqdan çəkinmir hətta o əksər siyasi həmlələri planını quran saks kraliçası Rovena ilə evlənir.

Həyatın hər sərt üzüylə rastlaşmış Aurelia Ambrozius mərd, ağıllı, xeyirhaq insandır. O, həyatını şərəflə yaşayır, Şərlə sona qədər ləyaqətlə mübarizə aparır. Müaribədə məğlub etdiyi düşmənini belə ölüm ritualını onların (saksonların) qaydalarına görə həyata keçirtdirir. “They had heaped the Saxon dead high on the great stack of wood, and poured oil and pitch over them. At the top of the pyramid, on a platform roughly nailed together of planks, lay Hengist. ...His shield lay on his breast,and a sword by his right hand. They had hidden the severed neck with a broad leather collar of the kind some soldiers use for throat guards. It was studded with gold.” [4, p:282] Oğlu Merlinlə rastlaşdıqdan sonra onlar güclərini birləşdirərək Vortiqerni məğlub edib həm şəxsi intiqamını alır həm də, ölkənin düşmənlə əlbir olan tirandan xilas edirlər. Oğlu Merlinin gələcəkdən xəbər verməsi insanları daha da Ambroziusun tərəfinə keçib haqqın yolunda mübarizə etməyə ruhlandırmışdır. “Merlin’s word of power in the historical and naturalistic realm and the world of power that comes from the god—the nature of the word, its source, limitation, consequences, and progressive revelation—are intrinsic themes in Stewart’s book” [5, p:70]

Ümumiyyətlə Xeyir ilə Şərin mübarizəsi deyiləndə təkcə yaxşı insanın pis insana qarşı mübarizəsi nəzərdə tutulmur insanın daxilindəki yaxşı ilə pisin mübarizəsi də nəzərdə tutulur. İnsan bu mübarizə nəticəsində ya şərin ya da xeyrin təmsilçisinə çevrilir.

Uter Pendraqon qorxmaz, mərd cəngavərdir eyni zamanda özünə məxsus insan həyatlarına ziyan vərəcək hərəkətlərə də sahibdir. Nə yolla olursa olsun öz şıltaqlıqlarını yerinə yetirməkdən ötrü istədiyini etmək haqqına sahib olduğunu düşünür və qarşısında duran mənəviyyat, vicdan məvhumuna əhəmiyyət vermir. Uter Pendraqonun Qersoq Qorluanın həyat yoldaşı olan Qersaqinya İqreynə xüsusi marağ göstərirdi. Qersoq Qorlua xeyrin təmsilçisi və etdiyi yaxşılıqlara görə cəzalandırılan insandır. Atalarının sadıq dostu olmuş yaşlı Qorlua ölkənin mənfəəti uğrunda daim mübarizə aparıb Ambroziusa ölkəni fəth etməkdə kömək etmiş, Uterin hakimiyyətdə yerini qorumasında və möhkəmləndirməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Uter İqreynin özünü sevməsi üçün Merlindən xüsusi qabilliyyətini istifadə etməsini xahiş edir. Uzun söhbət əsnasında məlum olur ki, son dərəcə möhkəm qorunan İqreyn Uterlə bu barədə heç söhbət etməmişlər. Bu səbəbdən Merlin İqreynlə bu mövzunu aydınlaşdıracaq və daha sonra hadisənin necə davam edəcəyi müəyyənləşəcəkdı. Bu

arada Uter Merlinə deyir: “But by all the gods, Merlin, if you help me now, if I get her, and in safety, then you can ask what you will. I swear it.” [4, p:338] Merlin isə öz növbəsində “That when I bring you to her in safety, you shall make a child.” [4, p:338] Bu uşaq kral Artur olacaqdır.

Hər kəsi heyran edə biləcək gözəlliyə sahib İqreynin Merlinlə olan söhbətində onun da cənc kral Uterə xüsusi hisslər bəslədiyi aydın görülür. “I am the daughter of a king, and I come from a line of kings. Cannot you see how I must have been driven, even to think the way I am thinking now? ... I was married at sixteen to the Lord of Cornwall; he is a good man; I honor and respect him. Untill I came to London I was half content to starve and die there in Cornwall, but he brought me here, and now it has happened.” [4, p: 344] İqreyni başa düşmək mümkündür, bəraət qazandırmaq isə insana görə dəyişir. Amma nəticə etibari ilə Uter Pendraqonun ailəli qadın olan İqreynə marağı və şəhvəti cəsur Qersoq Qorluanın ölümunə gətirib çıxardır.

Yazıçı sonda xeyirin qələbə çalması, torpaqların işğaldan azad olması, insanların firavan yaşaması üçün baş qəhrəmanı Merlinin Qorluaya xəyanət edərək şərin vasitəçisinə çevrilməyə məcbur olduğunu ustalıqla oxuculara çatdırmışdır. Merlin: “It was for this that I had been given the gift of Sight, and the power that men saw as magic. From this remote and sea-locked fortress would come the King who alone could clear Britain of her enemies, and give her time to find herself; who alone, in the wake of Ambrosius, the last of the Romans, would hold back the fresh tides of the Saxon Terror, and, for a breathing space at least, keep Britain whole.” [6, p:5] Həyatda haqlılıq və ya haqsizlıq bölümünü etmək çox qəlizdir. Bəzən şərtlər, bəzən insanlar insani etməyəcəyi hərəkətləri törətməyə vadar edir. Əslində insanlardan daha çox həyatin özünün haqsiz olduğunu da qəbul etmək olar. Hər kəsin həyat şərtləri bəzən də istəkləri eyni deyil. Bəzən vəziyyətlər o qədər qarışıq hal alir ki, hər hadisənin öz istisnası meydana gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xeyir və Şərin müəyyən edilməsi də çox nisbidir. İnsan həyatı boyunca həmişə daxili seçim qarşısında qalır. Dünya təkcə ağ və qaradan ibarət deyil, bunlar arasında bir çox rənglər mövcuddur. İnsanlar fərqində olmadan ya xeyirin ya da şərin tərəfində olurlar çünki hər şərdə bir xeyir, hər xeyirdə isə bir şər gizlidir.

Ümumiyyətlə Merlin həm oxucular, həm tənqidçilər tərəfindən müsbət surət kimi dəyərləndirilir. 1989-cu ildə “Meri Stuartın əfsanəvi tarixi tetralogiyası” üzrə dissertasiya mövzusu yazan Q.A.Kazlova Merlin haqqında fikrini bu cür ifadə edir. “являясь одновременно и легендой, и реальностью, в сознании народа он окончательно утрачивает свои земные качества, превращаясь в романтический символ веры простых людей в добро” [7, p:122]

Təhlükə yarandığı zaman hər bir canlının özünü qoruma instinkti fəaliyyətə keçir. Nə baş verib verməməsindən asılı olmayaraq insanlarda da özünü qoruma instinkti meydana gəlir və bu hər zaman ətrafa xeyir gətirmir. Buna nümunə olaraq Morqauzanı misal gətirmək olar. Styuartın yaratdığı Morqauza surəti əsil şərin

təmsilçisi kimi canlandırılıb. Atası Uter Pendraqonun ölümündən sonra krallıqdan uzaqlaşdırılacağını hiss edən və kraliça İqreynin sevimlisi olmayan Morqauza yaranacaq təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü şeytani plan qurur. Bəzən təhlükəli, utanc gətirici, aldadıcı yolla tez istəklərə nail olma insanlarda qisa yoldan istəklərini əldə etmə tendensiyası yaradır.

Hardasa 22 yaşı olan Morqauza Arturun qardaşı olduğunu bilə-bilə hiyləli planını həyata keçirtmək məqsədi ilə onu cazibəsinin təsirinə salıb 14 yaşlı Arturla bir gecə keçirdir. Artur valideynlərinin Uter Pendraqon və kraliça İqreyn olduğunu belə bilmirdi. İnsestin yaradıcısı olan Morqauza yalnız məqsədləri üzərinə kodlanmış və ona doğru gedən yolda şərin şərəfsiz hərəkətlərini həyata keçirdir. "The word 'incest' is probably derived from the Latin *'castus'* (pure, chaste), and from *'incestus'* (impure, immodest, lewd) (Heyse, 1879; Walden, 1938). *'Incestare'* means to stain, defile, ravage (Sexual Scientific Lexicon,1928), and in medieval Latin-German glossaries we find under *'incestus'*, 'immodesty with blood-relations or maidens'. It was, however, also understood to mean 'adultery' (Diefenback quoted by Többen, 1925)." [8, p:11] Qədim dövrdən mövcud olan həyatın iyrənc reallığı ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Yunan dramaturqu Sofokl "Tiran Edip" faciəsində həyatın hazırladığı tələ ana ilə oğulun insesti ilə nəticələnmiş və "psixoanalizin atası" hesab edilən Ziqmund Freyd bu əsərdən bəhrələnərək "Edip kompleksi" anlayışını yaratmışdır. Eyni zamanda insest bir çox yazıçılar tərəfindən işlənmişdir. Buna misal olaraq Frensis Skott Fitsceraldın "Nəvazişli gecə" (Tender is the Night) əsərində ata ilə qızın, Donna Tartın "Gizli tarix" (The Secret History) romanında əkiz bacı qardaşın, Paul Tomas Mannın "Valsunqs qanı" (Wälsungenblut) novellasında da əkiz bacı qardaşın, Qabriel Qarsiya Markesin "Yüz ilin tənhalığı" (Cien años de soledad) romanında xala ile bacı oğlunun münasibətləri göstərilmişdir. Müasir dövrümüzdə dünya üzrə insest bir mənalı qarşılanmır. Bu akta qarşı olub eyni zamanda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən ölkələr olduğu qədər eyni zamanda qarşı olmayan ölkələr də mövcuddur.

Hiyləbaz, yalançı, bir sözlə bir çox mənfi keyfiyyətləri özündə cəmləyən Morqauzanın etdiyi hərəkətin eyni zamanda o dövrdə mənəvi qadağa, günah olmasının da bariz şahidi oluruq. Hələ gənc və sadəlöhv olan Artura Merlin hadisəni izah etdikdə onun ilk düşüncəsi "And Morgause herself? When she knows what you have just told me, what will she think, knowing the sin we've committed between us? What will she do? If she falls into despair" [6, p:427] Morqauzanın əslini bilən Merlin həqiqətdə onun qurban olmadığını və məqsədyönlü bu hadisəni qurduğunu Artura deməyə çəkinirdi. Sadəlöhv olduğu qədər hadisənin yaratdığı təsir nəticəsində Artur Morqauzanı öldürə bilərdi. Vəziyətin bu şəkil alması Merlinin bu günə qədər etdiyi hadisələrin boşa çıxması ilə nəticələnmiş olardı. Morqauzanın etdiyi əməl təkcə bundan ibarət deyildi. Arturla olanlardan sonra Merlin Morqauzanı krallıqdan uzaqlaşmağa məcbur edir və eyni zamanda özünə təhlükəli düşmən qazanır və sonra Morqauza Merlini zəhərləyəcək və sona qədər Merlin o zəhərin təsiri ilə yaşayacaq.

Kimsəyə qarşı mənəvi börcu olmadığını düşünən, hakimiyyət pərəst Morqauza düşduyu vəziyyətdən çıxmağın yolunu özünün bacısının evlənməkdə olacağı kral Lotla evliliyində görür və ümumiyyətlə qadınlıq məziyyətlərindən ustalıqla istifadə etməyi bacaran Morqauza mövcud vəziyyətdən çıxış planını həyata keçirə bilir. Xeyir və Şər daim həyatımızda mövcuddur amma hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizədə Şərin Xeyirə qarşı mübarizəsi daha azğın olur. Kral Lot Arturu tanıdığı andan nifrət edirdi çünki o, ali kral olmaq niyyətində idi və məhz Uterin ölümündən sonra onun yerində özünü görürdü və bundan ötrü o, hətta saksonarla ittifaqa da hazır idi. Xeyirxah məziyyətləri ilə seçilməyən, özlüyndə qəddar biri olmasına baxmayaraq kral Lot asanlıqla hiyləgər Morqauzanın tələsinə düşür.

Kral Lot Morqauzanın Arturdan hamilə olduğunu bilmirdi. Bu haqda yayılan şayələri eşidən kral Lot paytaxtı Dunpeldirə geri qayıdır. Morqauza yeni dünyaya gətirdiyi uşağı ilə Lotun başqa qadından zaman baxımından eyni vaxtda olan körpə uşağının yerlərini dəyişir və Lotu qıcıqlandıraraq otaqda olan körpəni öldürməsinə səbəb olur. Arturun uşaqının hələdə sağ olmasını bilən kral Lot Dunpeldirdə may ayında yeni dünyaya gəlmiş qiz və oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr edir. Günahkar hadisəni törədəndən çox onu bu vəziyyətə çatdırandır. Nə qədərdə may qırğınını törədən kral Lot olsa da bunun əsil səbəbkarı Marqauza idi. O, Lotdan maşa kimi istifadə edib hadisələrin gedişatını onun vasitəsi ilə həyata keçirdı. Kral Lot isə yaranmış bu fürsətdən az müddət ərzində krallığ edən Arturun adını ləkələmək üçün istifadə etdi. “Yes, let them say it of Arthur, not of me. It will blacken his name more surely than anything I could ever do.” [9, p:152] Mari Nelson yazdığı məqaləsində Styuartın may ayındakı körpələrin qətliamını bu cür qələmə verdiyini düşünür. “...Stewart, who knew her own skill as a writer, may well, in response to her desire that her protagonists be “honorable and ethical,” have used her own ability to control the eye of the perceiver with the intention of making it possible for her readers to believe in the essential goodness of the new young king, even if he was responsible for a monstrous act.” [10, p:278]

Morqauzanın etdiyi şər əməllər əlbətdəki özünə geri qayıdır. Kral Arturun oğlu Mordred vasitəsilə öldürüləcəyini səbirsizliklə gözləyən Morqauzanı öz doğma oğlu Qaxeris öldürür. “No doubt it is true that the combating of evil is not the same thing as evil itself; yet the fact remains that man’s present state of possession by evil is a phenomenon that transcends political and military frontiers and enters into the hearts of each one of us, whatsoever our position may be. The murdered are also guilty - not only the murderer.” [11, p:26]

Dünyada biri çörək ücün mübarizə apardığı halda, digəri əldə olandan daha artığını göturmək üçün mübarizə aparır. Daha çoxun uğrunda mübarizə apararkən başqa insanların arzularini məhv etdiyini bəzən isə məhz öznü zəhərlədiyinin fərqində belə olmursan. Arturun öz döğma bacısı olan Morqana Morqauza ilə müqayisədə gələcək tələşı olmayan həyatı əzəldən sığortalanmış və daim rahatlığ içində yaşayacaq biridir. Lakin insan hərislikdən də xali deyil. O, əlindən gəldiyi və

gəlmədiyi qədər daim şər qüvvələrin tərəfində olur və sona qədər Arturun yaratdığını dağıtmağa çalışır.

Dəyirmi Masa Cəngavərləri həm əsərdə, həm də bu cəngavərlər haqqındakı rəvayətlərdə şərə qarşı mübarizə aparan, xeyiri təmsil edən məğlubedilməz qüvvə kimi göstərilmişdir. Kral Artura sadiq olan bu cəngavərlər Kral Arturun yanında hörməti olan yüksək rütbəli şərəfli insanlardır. Yazıçı dəyirmi masa cəngavərlərini tam təffərrüatı ilə təsvir etməsə də onların arasında ədalətin son dərəcə vacib olduğunu vurğulayır. Cəngavərlər hər zaman bu qoyulan qanunlara ciddi əməl edir, şərə qarşı şərərfli mübarizə aparır və Kral Artura sədaqətlə xidmət edirlər.

Meri Styuartın 1983-cü ildə çap etdirdiyi "Qəzəb günü" ("The Wicked Day") adlı tarixi romanı Merlin trilogiyasında ehtiva olunmasa da Kral Artur dövrünə həsr edilmişdir. "Qəzəb günü" əsərinin baş qəhrəmanı Mordreddir. Mordred Kral Arturla Morqauzanın oğludur. Mordred də Artur kimi saraydan kənarda böyümüşdür və validenləri olarq Brud və Sulanı bilir. O, həyatın bütün çətinliyinə alışmış mərd, çalışqan, doğruları üçün mübarizə aparan, sevdiyi insanlara qayğı ilə yanaşan və qoruyan insandır. Əsərin sonunda anlaşılmazlıq nəticəsində Arturla Mordred döyüş meydanında qarşılaşmalı olur və bu hadisənin sonu kədərli notlarda bitir.

Pentalogiyada aydın şəkildə qəhrəmanların mövcud vəziyyətdə mümkün və ya qeyri-mümkün, əxlaqi və ya naqis əməllər nəticəsində istəklərinə döğru getməsinin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin nə dərəcədə fərdlərin vəhşi cəhətlərini üzə çıxartmasının şahidinə çevrilir. Meri Styuart çıxılmaz vəziyətə düşmüş mahir çərrah kimi xəsdənin həyatını xilas etməkdən ötrü onun canını ağrıtmaq hesabına olsa da cərrahi üsuldan istifadə edib onun yaralı bölgəsinə müdaxilə etməli olur. Yazıçı bu prosesi bədii cəhətdən istifadə edərərk ağrılı bəzən isə qəddar olmaq məcburiyyətində qalsada surətlərin qaranlıq və aydınlıq tərəflərini yüksək səviyyədə təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Eric Neumann. The Origins and History of Consciousness. New York: Pantheon Books, 1954, p.499
2. Ağayar Şükürov. Fəlsəfə. "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı-2002. 492 səh.
3. http://www.fandom.ru/about_fan/ivasheva_1.htm
4. Mary Stewart. The Crystal Cave. Fawcett Crest. New York, 1989, p: 384
5. Jeanie Watson. Mary Stewart's Merlin; World of Power. Arthurian Interpretations, Vol.1, No.2, Spring 1987, pp. 70-83
6. Mary Stewart. The Hollow Hills, "Fawcett Columbine", 1996, p.500
7. Козлова Г.А. Легендарно-историческая тетралогия Мэри Стюарт: Дисс... к. филол. наук. М., 1989. - 189 с.
8. Herbert Maisch. Incest. Stain and day/Publishers/New York, 1972, p.252

9. Mary Stewart. The Last Enchantment. Fawcell Crest. New York, 1984, p:480
10. Marie Nelson. King Arthur and the Massacre of the May Day Babies: A Story Told by Sir Thomas Malory, Later Retold by John Steinbeck, Mary Stewart, and T.H. White. Journal of the Fantastic in the Arts. Vol. 11, No. 3 (43) 2000, pp. 266-281
11. Erich Neumann. Depth psychology and a new ethic. Hodder and Stoughton, 1960, p:158

В.НАБИЕВА

БОРЬБА ДОБРА И ЗЛА В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ МЭРИ СТЮАРТ

РЕЗЮМЕ

Одной из ведущих тем в исторических произведениях Мэри Стюарт, посвященных временам короля Артура: «Хрустальный грот», «Полые холмы», «Последнее волшебство», «День гнева», «Принц и паломница» основная тема борба добра над злом. Эти исторические романы показывают, что люди которые борются со злом и олицетворяют добрые жертвы, сражаются за свою родину, а не за свои личные интересы, а за благополучие народа. В свою очередь, мы видим, что отрицательные образы представляя себя добродетелями негативно влияют на людей. За исключением большинства, Рыцари Круглого стола олицетворяют добро, борются со злом и во всех битвах и сражаются с честью за победу добра.

В своих произведениях Мэри Стюарт рассказывает читателям о том, что люди всегда борются за справедливость, что путь к добру труден и что зло рано или поздно будет побеждено, несмотря на страдания человеческой души. В этом смысле исторические романы Мэри Стюарт отличающиеся общечеловеческим содержанием актуальны во все времена и близки читателю во всех странах мира.

V.NABIYEVA

THE STRUGGLE OF GOOD AND EVIL IN THE HISTORICAL NOVELS OF MARY STEWART

SUMMARY

One of the leading themes in the historical works of Mary Stuart dedicated to the times of King Arthur: “The Crystal Cave”, “The Hollow Hills”, “The Last Enchantment”, “The Wicked Day”, “The Prince and the Pilgrim” is mainly about of the struggle between good and evil. These historical novels show that people who fight against evil and represent good giving myriad sacrifices are fighting for their homeland, and not for their personal interests, but for the sake of their people. In turn, we clearly see that negative characters trying to disguise themselves under positive personality virtue negatively affect people. The major representatives of the

Knights of the Round Table personify good, fight against evil in all battles, and fight with honor for the victory of good.

In her works, Mary Stewart tells readers that people are always struggling, that the path to good is difficult, and that evil will sooner or later be defeated, despite the suffering of the human soul. In this sense, the historical novels of Mary Stewart, which differ in general human content, are relevant at all times and are close to the reader in all countries of the world.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: f.e.d., prof. Gülər Abdullabəyova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏADƏT BAYRAMOVA
AMEA
Hüseyn Cavid prospekti
e-mail:saadat.bayramova.ss@mail.ru

XALİDƏ HASİLOVANIN YARADICILIĞINDA UŞAQ DÜNYASI

XÜLASƏ

Klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən danışıq dilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu baxımdan klassik əsərlərin istifadə edilməsi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə təsir göstərir. Müxtəlif səbəblər üzündən dəyişikliklərə məruz qalan danışıq dilinin günün tələbləri səviyyəsində mənimsənməsi üçün ədəbiyyat nümunələri dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, milli xarakteri, mentaliteti, onların düşüncə tərzi, yaşadıqları məkanda mövcud olan müxtəlif ünsiyyət tərzləri ilə tanış olmağa və onu adekvat şəkildə başa düşmək imkanını yaradır. Qeyd edilməlidir ki, yaşadıqları milli-mədəni məkanda mövcud olan ənənələrə sadiq olan dil daşıyıcılarının verbal və qeyri-verbal davranışı mənsubiyyəti ilə şərtləndirilir. Belə ki, klassik ədəbiyyat nümunələri ilə tanışlıq dilə daha mükəmməl şəkildə yiyələnmək üçün səmərəli şərait yaradır. Eyni zamanda, bədii əsərlər oxunarkən dildə həm sistem, həm də norma səviyyəsində müasir dövrdə baş verən tendensiyaları əks etdirən nitq parçalarına daha çox diqqət yetirilməlidir. Bədii ədəbiyyat digər dillərdə də asanlaşdırılan zaman çox şey itirir. Bununla belə burada yenə də məzmun, qəhrəmanların xasiyyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, müəllifin şəxsi yanaşması qorunmuş olur. Hadisələrin təsviri, iştirakçıların hərəkətləri, nitqdə bir sıra sintaktik və üslubiyyat formalarını saxlamağa imkan verir. Buna misal olaraq, paralelləri, təkrarları və s. göstərmək olar. Bədii nitqin ifadəliliyini mətndəki metaforalar, tutuşdurma və müqayisələr, rişxənd və s. təmin edir. Müəllifin nitqinə personajların dialoqlarının qoşulması mətni daha cəlbedici hala gətirir. Bu çox zaman uşaqların dilində daha cəlbedici görünür. Beləliklə, bədii ədəbiyyat bütün süjet xəttini qorumağa nail olur.Uşağa istiqamətlənmiş, fəaliyyətyönümlü, kamil insanın, rəqabətədavamlı şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün süjet xəttinin qurulması, yeni yanaşmaların tətbiqi əsas tələb kimi qəbul edilir. Məhz bu mərhələdə nəticələrin əldə olunmasına imkan verən fəaliyyət istiqamətləri və strategiyaların, bunların əsasında hər bir istiqamət üzrə və hər bir yaş qrupunda meyarların hazırlanması nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: yazıçı, dil, uşaq dünyası, nitq, söz

Söz məcazi mənada ancaq əşyanı, hadisəni, hərəkəti adlandırmır, həm də təsvir vasitəsi funksiyasında da çıxış edir. Məna mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Bədii

mətndə sözün estetik rolu məcaz vasitələri ilə təzahür edir. Metaforikləşmə ünsiyyətin müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Həmçinin o, nitq predmetinə bədiilik verərək, onun konkret, tipik əlamətlərinin ayrılmasına da kömək edir. Poetik nitqin strukturunda mövcud olan metaforikləşmə obrazın axtarışına, ekspressiv fonun gücləndirilməsinə, səciyyələndirilənlə predmetin məğzinə varmağa yönəldilir. Bu istiqamətdən yanaşma zamanı metaforanın bədii əsərin uşaq dilindəki vahidlərin təşkili ilə sıx bağlılığı üzə çıxır. Bu kontekstdə X. Hasilova da struktur-qrammatik cəhətdən zəngin müxtəlif bədii nümunələr yaratmışdır.

Məsələn

Fikrim uzaqlarda, nəzərim dənizdə idi. Axı ilk dəfə idi ki, dənizi görürdüm. Bakının yanğısını yatıran, ona zinət verən dənizi!

Günün batmasına tamaşa edirdim. Mənə elə gəlirdi ki, Günəş nazla ayrılıb fəzadan dənizə düşür[1,56].

Bu misralar X. Hasilovanın " Xatirə" kitabından götürülmüşdür. Hekayə özü də "Xatirə" adlanır.Burada atanın uşaq dünyasında baş verənlərə laqeyd qalmaması, onun gələcəyi üçün keçirdiyi narahatlıqları qeyd olunur.Yuxarıdakı cümlələrdə çox zəngin metaforalar vardır. "Mənə elə gəlirdi ki, Günəş nazla ayrılıb fəzadan dənizə düşür" metaforası yazıçı tərəfindən ustalıqla qələmə alınmışdır.Təsviri daha da mükəmməlləşdirmişdir. Daha dəqiq desək, vətənə sevgi, dini və əxlaqi həyatda mühüm hesab edilən məfhumlar sırasına daxil olunan valideynlik borcu həyati prinsip kimi verilmişdir. Burada "Bakının yanğısını yatıran, ona zinət verən dənizi!" ifadəsini də eksplisit formada metafora baxımından uğurlu hesab etmək olar. *Anam özümə deməsə də görürəm ki, evlənməyimi istəyir. Qohumdan, dostdan eşidirəm.Ah, dünənki söhbətimiz yadıma düşdü.Dünən anam xatirəni məktəbə aparmağa hazırladı.Axı, qızımbirinci sinfə gedir.Hörüklərinə vurulmuş bant xoşuma gəlmədi.Açıb yenidən bağlamaq istədim.Gülümsəyib dedi ki, mən bağlayanda xoşuna gəlmir,özün də əziyyət çəkirsən, qocalmışam, evdə gəlin olsaydı... Lakin üzümə baxmadı. Özü də dediyinə peşman olub qəhərləndi.Yataq otağına keçdi. Mən qızımın bantını təzədən bağladım, ipək kimi xurmayı saça elə bil ağ kəpənək qonmuşdu[1,58-59].*

Burada bir atanın qızı ilə bağlı olan qayğı dolu nəvazişləri, istəkləri ustalıqla qələmə alınmışdır.Eyni adlı kitabda yer almış "Qayıtdılar" hekayəsində də uşaq dünyasının əngin arzularına toxunulmuşdur. Pərinin həyata baxışları, gələcəkdən gözləntiləri, sevgi çırpıntıları çox uğurlu şəkildə qələmə alınmışdır.

Burada da uğurlu metafora işlənmişdur.

Məsələn:

Mən elə bilirdim ki, o qayıdandan sonra Pərinin üzü gülər. Ancaq tərsinə oldu. Qız payız səməsi tək tutulub dururdu.

Axırda ürəyini mənə açdı.

-Abbas gedir...

-Haraya?

-Bakıya,həmişəlik.

Bunu deyib özünü saxlaya bilmədi,hönkürtü ilə ağladı. Mən də kövrəldim. Onun halına acıyırdım, Abbassız necə yaşayacaqdı[1,18].

Burada yazıçı qəhrəmanlarının emosional sferalarını çox incəliklə qələmə almışdır.Onların daxili dünyasına nüfuz etməyi bacarmışdır. X. Hasilovanın "Nəğməli Könül" povesti də bu cür uşaq dünyasının kövrək motivlərinə köklənmiş epizodlarla zəngindir[2,132].Dilçilikdə əsərin süjet xəttinin mahiyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçılar çoxplanlı hadisə kimi götürməklə onu müxtəlif (formal, semantik, praqmatik, etnokulturoloji, psixolinqvistik) aspektlərini öyrənməyə çalışmışlar. Bəzi hallarda formal tərəfi nitq pedmetinin əsl mənasının məcazi məna ilə əvəz olunması kimi qəbul edilmişdir. "İzahlı dilçilik terminləri lüğəti"ndə metaforikləşmə məcazi mənalar hesabına sözün məna tutumunun genişlənməsi, ona, yəni sözdə ekspressiv əlamətlərin güclənməsi kimi izah olunur. Əslində isə metafora və metaforalaşma mürəkkəb filoloji hadisədir. Dilçilikdə metafora probleminə həm dərketmədə ifadənin yeni mənasını yaradan proses, çox zaman üslubi vasitə və ya bədii üsul, bəzi hallarda adlandırma vasitəsi, az hallarda isə gerçəkliyin hisslərlə birbaşa ifadəsi mümkün olmayan sahələrinin əks etdirilməsi üçün dildə olan mənaların koqnitiv manipulyasiyası ilə dünyanın dil mənzərəsini yaratmaq üsulu kimi baxılmışdır. Beləliklə, söz leksik mənaya malikdir. O tək var ola bilməz. Söz mətndə, dildaxili və dilxarici kontekstdə mövcud olur. Mətn daxilində sözün məzmunu sərhədlənər və özündə dəqiqlik və konkretlik əlamətləri ehtiva edən aktual məna yaranar.Bu zaman leksik və aktual mənalar arasında kontekstdə müxtəlif formalı münasibətlər əmələ gəlir. Söz, bir qayda olaraq, əvvəlcə kontekstdə işlədilir və buna görə də aktual mənaya malik olur. O, müəyyən kontekstlərdə qaydada çıxış edirsə, onun aktual mənası həmin dil sisteminin dil ifadəçilərinin hamısına məlum olur və bu halda o kodlaşdırılır, lüğətlərə salınır və burada onun leksik mənaları verilir. Dil və cəmiyyət inkişaf etdikcə, məna dəyişir. Öz leksik mənası olan söz yenidən tamamilə başqa kontekstdə işlədilə bilər və bu zaman onun yenidən aktual mənası yaranır. Məhz X. Hasilova yaradıcılığı üçün bunlar, maraqlı uşaq nitqi ilə zəngin epizodlar onun hekayələrinin spesifik cəhətləridir. **Dilin zənginləşməsi elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi - mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsülları meydana cıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır. Dillərin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır.Məhz bu baxımdan bədii əsərlər mühüm rola malikdir. Məlumdur ki, dillərin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət onları daha da dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır.**

Ədəbiyyat

1. Hasilova X. Xatirə.Bakı : Gənclik, 1978
2. Hasilova X. Nəğməli Könül. Bakı: Gənclik, 1976

S. BAYRAMOVA

THE CHILD WORLD IN KH. HASILOVA S CREATIVITY

SUMMARY

The article deals with the child world in KH. Hasilova s creativity. The process of teaching language should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of projects should be goal-oriented systematic. It will make the process more effective. In addition, more time should be spent in summarising texts. Summarising is a demanding task and needs a lot of practice. Many pupils could not discriminate the main ideas and the trivial ideas in the text. Several pupils who had performed considerable well in other sections of the test had succeeded poorly in summarising the text. However, in school the pupils are, after reading a text, frequently expected to remember main ideas and concepts from it. Also comprehending is easier if a pupil is able to find the main ideas from the text. Reading for academic and research purposes is very different from leisure reading. It is important that you develop and improve your skills for reading academically so that you are more efficient and can pick out relevant information more effectively. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself.

In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and

understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years.

Key words: writer, language, child world, speech, word

С. БАЙРАМОВА

ДЕТСКИЙ МИР В ТВОРЧЕСТВЕ Х. ХАСИЛОВЫ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются детский мир в творчестве Х. Хасиловы. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на языке. Процесс обучения языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Они должны уметь перевоплощаться, представляя себя носителями данного языка, которые должны быть для обучаемых эталоном речевого поведения. В современной методике формирование подобного умения, без которого невозможна адекватная речевая коммуникация на данном языке, рассматривается как одна из самых важных проблем обучения языку.Обсуждение прочитанных литературных произведений имеет важное место для формирование коммуникативным умением. Мы можем предлагать ряд упражнений: »Скажи , почему …», « Докажи , что …» « Состав рассказ по плану …» , « Вырази свое мнение по поводу …» , « Расскажи о…» и т. д. На последном этапе работы над произведением все микро - обсуждения составляет база для анализа всего произведения.

Ключевые слова: писатель, язык, детский мир, речь, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XANKİŞİ MƏMMƏDOV

ADPU
mkhankishi@mail.ru
Üseyir Hacıbəyli, 68

ŞUMER ATALAR SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCANCA VƏ RUSCA MOTİVLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ

Xülasə

Məqalədə ilk dəfə Amerikalı şərqşünas Samuel Nuh Kramerin "Tarix Şumerdən başlayır" əsərinin rus və azərbaycan variantlarında əksini tapmış Şumer atalar sözlərinin müqayisəli təhlilinə toxunulur. Qeyd olunur ki, Şumer atalar sözləri ilə bizim atalar sözləri arasında olmazın oxşarlıqlar mövcuddur. Bu da təbiidir, çünki, bu yerlər qədim türklərin, yəni bizim ulularımızın məskəni olmuşdur. Bu barədə hələ XIX yüzilliyin ortalarında məşhur ingilis şərqşünası Henri Kresvik Raulinson yazırdı ki, qədim şumer yazılarında bəzi sözlərin türk sözlərinə bənzəməsi və bir çox hallarda üst-üstə düşməsi bu dilin türk dilinə aid olmasını sübut edir. Belə sözlərə *gen* (gen), *kir* (yer), *ud* (od), *uzuk* (uzun) və sair sözləri misal göstərmək olar. Maraqlıdır ki, S.N.Kramer şumerlərə məxsus "Əkinçinin təqvimi" mətnini ingilis dilinə tərcümə edərkən uzunluq ölçü vahidi kimi qaruş//qareş sözünü necə varsa, elə də saxlamışdır. Mahmud Kaşğarinin “Divanü-lüğat-it-türk” kitabında “qarış” sözü haqqında oxuyuruq: "Ol bözüğ karşattı", yəni o, bezi ölçdürdü. Şumerlər türk/azərbaycan sözü olan “barmaq”dan da uzunluq ölçü vahidi kimi istifadə etmişlər. Məqalədə bir çox Şumer atalar sözlərinin müəllif tərəfindən ilk dəfə azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantları verilmişdir:

Açar sözlər: Samuel Nuh Kramer, Henri Kresvik Raulinson, Tarix Şumerdən başlayır, Şumer atalar sözləri, Azərbaycan atalar sözləri, Əkinçinin təqvimi, qarış.

"Tarix Şumerdən başlayır" əsərinin Amerikalı müəllifi Samuel Nuh Kramerinqeyd etdiyi kimi bəşəriyyətin ən qədim insan sivilizasiyalarından biri hesab edilən Şumer atalar sözləri ilə bizim atalar sözləri arasında olmazın oxşarlıqlar mövcuddur. Bu fikir bizə daha çox uyğun gəlir. Bu da təbiidir, çünki, bu yerlər qədim türklərin - ulularımızın məskəni olmuşdur. Bu səbəbdən hazırda Şumer dilinin qədim türk dilinə yaxın olması fikrini dəstəkləyənlərin sayı günbəgün artır. Hələ XIX yüzilliyin ortalarında məşhur ingilis şərqşünası Henri Kresvik Raulinson yazırdı ki, qədim şumer yazılarında bəzi sözlərin türk sözlərinə bənzəməsi və bir çox hallarda üst-üstə düşməsi bu dilin türk dilinə aid olmasını sübut edir. Nümunə üçün *gen* (gen), *kir* (yer), *ud* (od), *uzuk* (uzun), *qareş* (qarış) və s. sözləri gös-tərmək olar. Bəzi ölçü vahidlərinin indi bizim istifadə etdiyimiz formada olması da şumer dilinin türk dilinə uyğun gəlməsinə əyani sübutdur. Bu barədə S.N.Kramerin şumerlərə məxsus "Əkinçinin təqvimi" mətnini ingilis dilinə tərcümə edərkən uzunluq ölçü vahidi kimi qa-

ruş/qareş sözünü necə varsa, elə də saxlaması bunu sübut edir. "Tarix Şumerdən başlayır" əsərinin rus dilinə tərcüməsi zamanı da "qareş"/"qarış" sözü olduğu qalmışdır. Kitabda oxuyuruq: "Torpaq şumlayana hər qaruşda/qarışda səkkiz şırım çəkmək məsləhət görülür. O, gözləməlidir ki, toxum torpağa "iki barmaq" dərinliyində düşsün" (1, 82). Kitabda qaruş 6-7 metr enində olan torpaq zolağı kimi göstərilir (1, 83). Göründüyü kimi, şumerlər türk sözü olan "barmaq"dan da uzunluq vahidi kimi istifadə etmişlər (1,82). Bu söz atalar sözlərimizdə də işlənir: "Haqla batilin arası dörd barmaqdır (2, 201). Qeyd edək ki, "qarış" sözü leksikonumuzda tez-tez işlənən işlək sözlərdəndir. "Bir qarış torpaq", "Bir qarış boyu var" ifadələri indi də tez-tez istifadə olunur. Odur ki, bu ölçü vahidi nə qədər qədimdirsə, o qədər də müasirdir. Mahmud Kaşğarinin "Divanü-lüğat-it-türk" kitabında oxuyuruq: "Ol bözüğ karşattı", yəni o, bezi ölçdürdü (3, 342). S.N. Kramerin "Tarix Şumerdən başlayır" kitabının ingilis dilindən F.L.Mendelson tərəfindən rus dilinə, eləcə də Pərviz Kazıminin bu əsəri ruscadan Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri bir ilk olaraq hər cür tərifə layiqdir. Bununla belə bəzi məqamlarda bu əsərin tərcüməsini o qədər də uğurlu hesab etmək olmaz. Məqalədə Pərviz Kazıminin tərcümələri - "P.K." kimi, F. Mendelsonun tərcümələri (F.M) kimi, müəllifin tərcümələri isə "M.X." kimi qeyd edilir. Müqayisə üçün bir deyimin rus dilində və onun Pərviz Kazımi və bu sətirlərin müəllifi tərəfindən tərcüməsinə diqqət edək:

Yatmamış hamilə olmazsan, (9)
Yeməmiş piylənməzsən! (P.K.) (7)
Hamilə qalmazsan, yatmasan əgər, (11)
Kök ola bilməzsən, yeməsən əgər! (X.M.) (11)
Не переспав, не забеременеешь, (11)
Не поев, не разжиреешь! (F.M.) (8)

Göründüyü kimi, şeirin həm rus, həm də rus dilindən tərcümə edilmiş azərbaycan variantı o qədər uğurlu deyil. Hecaların sayının müxtəlifliyi və misraların qafiyələri ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, günahı Pərviz Kazıminin üstünə atmaq insafsızlıq olardı. Məqalədə Şumer atalar sözlərinin azərbaycanca və rusca motivlənmə səviyyəsindən söhbət açılır. Həyatda heç nəyin səbəbsiz yaranmaması haqqında Şumerlərin yuxarıda qeyd etdiyimiz deyimi Azərbaycan dilində olan "Cahan içində hop əşya səbəbdir, səbəbsiz nəsnə yoqdur, bu əcəbdir" atalar sözü, eləcə də "Heçdən heç nə yaranmır və yarana da bilməz", "Hər bir səbəb başqa bir səbəbin nəticəsidir" və "Həvəssiz olmagın da səbəbi var" deyimləri ilə eyniyyət təşkil edir. Köməksiz, uğursuz, bəxtsiz adamlar haqqında Şumerlərin bu deyimləri də uğurlu tərcümə sayıla bilməz:

Səni suya atarsan - su iylənər, (11)
Səni bağa buraxarsan - bütün meyvələr iylənər. (P.K.) (16)
Səni suya atsalar, sular tamam iylənər, (14)
Bağa da buraxsalar, meyvələr də çürüyər. (X.M.) (14)

Və ya

Səni suya atsalar, mundar olar sular da, (14)
Bağa da buraxsalar, quruyar ağaclar da. (X.M.) (14)
Брось тебя в воду - вода протухнет, (10)
Пусти тебя в сад - все плоды сгниют (F.M.) (10)

Bizim müasirlərimiz kimi, şumerlər də həmişə var-dövlətlərini saxlamaq, onu yadellilərdən necə qorumaq haqqında daim düşünmüşlər:

Onsuz da öləcəyik - gəl hamısını xərcləyək! (15)
Hələ çox yaşayacağıq - gəl yığaq! (P.K.) (11)
Onsuz da öləcəyik - hər nə varsa xərcləyək! (14)
Ömrü nə bilmək olar, bir az da yığmaq gərək! (X.M.) (14)
Все равно умрем - давай все растратим! (11)
А жить-то еще долго - давай копить! (F.M.) (11)

Göründüyü kimi, Şumerlər də dünyanın vəfasız olduğunu yaxşı dərk etmiş olsalar da, sabahı da düşünmüş və bu məqsədlə var, mal toplamağı da yaddan çıxarmamışlar. Bu deyimdə güman və şübhə bildirən "bəlkə" modal sözü ilə bağlı fikirlər diqqəti daha çox çəkir. Görünür, elə o zamanlar da insanlar müasirlərimiz kimi güman və şübhə içində yaşayıblar. Onları da qısa zamanda dünyaya yayılan koronavirus kimi viruslar həmişə narahat etmişdi.

Şumerlərdə də xoşbəxtliyi varda, malda, dövlətdə axtaran, namusunu vara satmaq istəyən qadınlar olmuşdur. Bunu aşağıdakı misralardan görmək çətin deyil.

Mən öz məhəbbətimi kimə hədiyyə edim? (14)
Kimdə hər şey boldur, kim kifayət qədər varlıdır? (P.K) (15)
Kimə bağışlayım, mən indi məhəbbətimi? (14)
Pulu çox olana, verərəm ləyaqətimi! (X.M.) (14)
Кому мне подарить свою любовь? (10)
У кого всего в изобилии, кто достаточно богат? (F.M.) (17)

Şumerlərdə evlənmək məsələsi çox məşəqqətli, zəhmətli və ağır hesab olunub. Bu barədə onların kəbinə münasibətləri belədir:

Kim arvad və yaxud uşaq saxlamayıbsa, (13)
O, halqa gəzdirməyib burnunda. (P.K.) (10)
Kim saxlamayıbsa arvad və uşaq, (11)
Çətinki burnunda üzük olacaq. (X.M.) (11)
Кто не содержал жены или ребенка, (12)
Тот не носил кольца в ноздрях.(F.M.) (8)

Şumerlərdə də ailə quranların hamısı xoşbəxt olmamış və narazı olanlar nəticədə doğru olaraq boşanmağa qərar vermişlər. Bu da təbiidir. Əbəs yerə deməyiblər ki,"Qonşun pisdi - köç qurtar, dişin ağrıyır - çək qurtar, arvadın pisdi - boşa qurtar, halın pisdi - öl qurtar". Bu səbəbdən də Şumerlərdə aşağıdakı deyim yaranıb:

Xoşbəxtlik evlənməkdə,
Fikirləşdikdə - boşanmada. (P.K.)
Счастье - в женитьбе,

А подумав - в разводе. (F.M.)
Göründüyü kimi, bu deyimin azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantından heç nə anlamaq olmur. Necə yəni "Fikirləşdikdə - boşanmada". Sözsüz ki, bu deyim də uğurlu tərcümə olunmayıb. Şumerlər də bizim kimi dostluğu yüksək qiymətləndirmiş, qohumluğu isə ondan üstün tutmuşdur. Çünki, "Qohum qohumun ətini yesə, sümüyünü çölə atmaz", "Qohumu kəssən kəsilməz, üzsən üzülməz" deyib ulularımız. Şumerlərdə də bu cürdür:
Bircə gün çəkər dostluq,
Əbədidir qohumluq. (X.M.)
Дружба длится день,
Родство длится вечно. (F.M.)
Ölkənin müdafiəsi hər bir dövlət və xalq kimi şumerlər qarşısında da birinci vəzifə olmuşdur:
Əgər ölkə pis silahlanıbsa,
Düşmən həmişə darvaza yanında olacaq. (P.K.)
Pis silahlanıbsa, bir ölkə əgər,
Düşmənlər qapının ağzını kəsər. (X.M.)
Если страна плохо вооружена,
Враг будет всегда стоять у ворот. (F.M.)
"Heç kimin qisası/heyifi heç kimdə qalmaz" fikrini doğru anlayan şumerlər başa düşürdülər ki, bir gün kiminsə torpağını zəbt edəcəklərsə, bir zaman da onlar gəlib bizim torpaqları zəbt edəcək və qisaslarını artıqlaması ilə alacaqlar. Bu haqda "Tarix Şumerdən başlayır" kitabında oxuyuruq: Sən gedirsən, düşmən torpağını zəbt edirsən,
Düşmən gəlir, sənin torpağını zəbt edir. (P.K.)
Düşmən torpağını zəbt eləsən sən,
Bir gün də alacaq qisasın düşmən. (X.M.)
Ты идешь, завоевываешь землю врага,
Враг приходит, завоевывает твою землю. (F.M.)
İstər müharibə, istərsə də sülh şəraitində olan vəziyyəti Şumerlər müzakirə edərək, "Dünya bir şahmatdır, gərək elə addım atasan ki, sonra mat olmayasan" qənaətinə gəlirlər: Bunun üçün göydə Allahdan, yerdə isə öz böyüklərindən qorxmalısan. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Şumerlər çox ağıllı olduqlarından müharibə aparmağın əbəs olduğunu yaxşı başa düşmüş və qan tökməyin faydasız olduğuna dərk etdiklərinə görə müharibə aparmamağa daha çox meyilli olmuşlar. Aşağıda bir çox Şumer atalar sözlərinin bu məqalənin müəllifi (X.B.) tərəfindən ilk dəfə azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantları verilmişdir:

- **Балованная собака становится щенком.**

Əzizlənən it küçük olar//Anasının ərköyün oğlu hambal olar;

- **Бедняк занимает - себе забот наживает.**

Borc alan kasıb özünü dərdə salar//Borc igidi əridər//Borc odlu köynəkdi//Borc yaxşı günə gəlməz//Borclu qəm dəryasında üzər;

- **Бык идет по деревне, как будто надзиратель**.

Öküz elə gəzir, elə bil bu yerlərin ağasıdır//Öküz özünü elə dartır, az qalır yer-göy çatlaya;

- **Больному плохо - лишь мать заплачет.**

Xəstəyə ürəkdən ağlayan yalnız anası olar;

- **В своем городе пришелец - голова.**

Yad/gəlmə/qərib adama hörmət edərlər//Qonağa zaval yoxdu//Qonaq evin gülüdür;

- **Вывернулся - заносчив, как тур; попался - ластишься, как собака.**

Canını qurtaranda təkəbbürlü öküztək lovğalanırsan, tələyə düşəndə it kimi yaltaqlanırsan;

- **Воин без командира - поле без пахаря**.

Komandirsiz əsgər - əkinçisiz sahə;

- **Вот и приходится таскать повозку,**

Враг приходит, завоевывает твою землю.

Düşmən gəlib torpağını alar,
Sənə də nökərçilik qalar//Bu gün şahsan, sabahsa - nökər;

- **Голодный и кирпичную стену проломит.**

Ac adam özünü oda vurar//Ac adam yol kəsər//Ac aman bilməz//Ac köpək özünü aslana vurar//Ac qılıca çarpar//Ac qurd aslanı basar//Ac özünü oda vurar//Ac adam kərpic divarı da sındırar;

- **Гончая не сторож.**

Tazıdan qoruqçu olmaz//Canavardan çoban olmaz;

- **Дом без хозяина - жена без мужа**

Sahibsiz ev - ərsiz arvad;

- **Дружба на время - рабство навечно//Дружба длится день.**

Dostluq müvəqqəti, köləlik isə əbədidir;

- **Если ты осторожен - Бог твой с тобой.**

Tanrı ehtiyatlı adamın yanında olar//Ehtiyatlı adamın/oğulun anası ağlamaz//Ehtiyatlı qoyunu qurd yeməz//Ehtiyatlılıq baş ağrısı gətirmir;

- **Желанья как у бога - да сил нет у человека.**

Arzusu böyükdür, gücü isə yoxdur;

- **Жена без мужа - невспаханное поле.**

Ərsiz arvad - əkilməmiş sahə;

- **Задушил собаку, а щенков ласкаешь.**

İti boğub, küçüklərini əzizləyir//Öldürüb sonra da tərifləyir;

- **Как дикий тур - сам собой доволен.**

Vəhşi öküz kimi özündən razıdır;

- **Когда любишь - ярмо влачишь.**

Sevən adam boyunduruq da çəkər;

- **Когда у бедняка был хлеб, у него не было соли, когда была соль, не было хлеба.** *Allah bir tərəfdən verəndə, bir tərəfdən alır//Kasıbın çörəyi olanda duzu olmur, duzu olanda çörəyi;*
- **Корова в болоте, да теленка держит на сухом**

Ana bala ucundan canını oda yaxar//Ananın canı övladdadır;

- **Кто слишком много ест, не сможет спать.**

Çox yeyən rahat yata bilməz;

- **Кто чувствует стыд, тот начинает чувствовать долг.**

Utanan adam borcunu yaddan çıxartmaz;

- **Кусает, как мангуст хозяина** (о неблагодарном).

Manqusta kimi sahibini dişləyir(nankorlar haqqında);

- **Лев у загона - пес на шерстинке.**

Şir gözdən düşəndə, itlər şirə dönər//Şir gözdən düşəndə, itlər telini yan darayar;

- **Мул, на отца-то ты похож, но и на мать тоже.**

Qatır atasına da, anasına da oxşayar;

- **Народ без надсмотрщика - вода без смотрителя** (наблюдающего за орошением). *Yiyəsiz xalq - baxımsız su;*
- **Народ без правителя - овцы без пастыря.**

Yiyəsiz xalq - çobansız qoyun sürüsü;

- **Не грызи меня, как собака кость.**

İt sümüyü yeyən kimi, məni yemə;

- **Не делай зла - не будешь в вечном страхе.**

Pislik etməsən, heç zaman qorxuda olmayacaqsan;

- **Не злословь - не постигнет беда.**

Qeybət etməsən, bədbəxtlikdən uzaq olarsan;

- **Никто не отдаст корову даром.**

Heç kəs inəyini havayı verməz//Müftə heç nə yoxdur;

- **Нищему только бог поможет.**

Dilənçiyə ancaq Allah kömək edər//Dilənçininki Allaha qalıb;

- **Он еще не поймал лисицу, а уж делает для нее колодку.**

O hələ tülkünü tutmamış, artıq ona çax-çax düzəldir;

- **Пастух не должен стремиться стать земледельцем.**

Çoban əkinçi olmağa çalışmamalıdır//Hərənin öz işi var//Hər kəs öz işiylə məşğul olsa, yaxşıdır;

- **Пес и во сне ворчит.**

İt yuxuda da hürər//İtin peşəsi hürməkdir;

- **Плакался волк Богу: «Я так одинок!»**

Canavar Allaha ağlayıb yalvardı: "Mənim heç kimim yoxdur";

- **Родство длится вечно.**

Qohumluq əbədi olar;

- **Скажешь псу «возьми» - понимает, скажешь «положи» - не понимает.**

İtə "götür" deyəndə - başa düşür, "yerə qoy" deyəndə - başa düşmür//Hər kəs ona sərf edəni yaxşı başa düşür;

- **Собака на пароме не застрянет.**

İt bərədə azmaz;

- **Только пес не знает своего дома.**

Yalnız it evini tanımaz, harda gəldi yatar;

- **У слуги одежда всегда грязная//Сапожник без сапог.**

Sahibinin qarderobuna xidmət edənin üst-başı çirkli olar//Başmaqçının başmağı olmaz, börkçünün börkü//Başmaqçının başmağı yırtıq olar//Dərzi yaxası cırıq olar, başmaqçı ayağı yalın;

- **Увернулся от дикого быка, натолкнулся на дикую корову.**

Vəhşi öküzdən qaçdı, vəhşi inəklə toqquşdu//Yağışdan çıxdı, yağmura düşdü;

- **Унижен, как собака.**

İt kimi alçaq;

- **Хорошо одетому всегда рады.**
- *Yaxşı geyinənə hər yerdə xoş baxarlar//Yaxşı geyinənin hər yerdə yeri var;*
- **Язык есть, а рук нет.**

Dili var, əli yox//Dili var, dilçəyi yox.

Ədəbiyyat:

1. Samuel Noah Kramer.Tarix Şumerdən başlanır. Tərcümə edən P.F.Kazımi, B., 2009
2. Atalar sözləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: A.M. Yaqubqızı. B., "Nurlan", 2013
3. Mahmud Kaşğari. "Divanü-lüğat-it-türk". IV cilddə. I c. B., Ozan, 2006.

Х.Б.МАМЕДОВ

УРОВЕНЬ ШУМЕРСКИХ ПОСЛОВИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ МОТИВАХ

РЕЗЮМЕ

В статье впервые проводится сравнительный анализ шумерских пословиц, отраженных в русской и азербайджанской версиях, произведения американского востоковеда Сэмюэля Ноа Крамера «История начинается в Шумере». Отмечается, что между шумерскими и нашими пословицами есть некоторое невероятное сходство. Это естественно, ведь эти места были краем древних тюрков, то есть наших предков. Еще в середине XIX столетия известный английский востоковед Генри Кресвик Раулинсон писал, что сходство некоторых слов в древних шумерских письменах с турецкими, а во

многих случаях их совпадение, доказывает, что этот язык принадлежит к тюркскому. К таким словам можно отнести слова gen (ген), kir (земля), ud (огонь), uzuk (длинный) и др. Интересно, что С.Н.Крамер, переводя шумерский текст «Календарь фермера» на английский язык, сохранил слово qaruş/qareş как единицу длины. В книге Махмуда Кашгари «Дивану-лугат-ит-турк» мы читаем о слове «qarış»: "Ol bözüğ karşattı", то есть он измерил ткань. Шумеры также использовали турецкое/азербайджанское слово « barmaq» (палец) в качестве единицы длины. В статье впервые представлены варианты многих шумерских пословиц, переведенных автором на азербайджанский язык.

Ключевые слова:Сэамюэл Ноа Крамер, Генри Кресвик Роулинсон, история начинается в Шумере, шумерские пословицы, азербайджанские пословицы, календарь фермера, гареш.

KH.B.MAMMADOV

LEVEL OF MOTIVATION OF SUMERIAN PROVERBS IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN

SUMMARY

Comparative analysis of Sumerian proverbs, reflected in Azerbaijani and Russian versions of the work "History starts by Sumerian", written by American orientalist Samuel Noah Kramer first time, is stated in the article. It is stated that there are a lot of close similiarities among Sumerian proverbs and our proverbs. This is normal, these places were the places of residence of ancient turks, in other words, our ancestors. Known English Orientalist Henry Creswicke Rawlinson already stated about it in mids of XIX century and explains that similiarity of some words of ancient Sumerian manuscripts to turkish words and coincidence in several cases proves that this language refers to Turkish. For example, *gen* (gen (gene)), *kir* (yer (place), *ud* (od (fire)), *uzuk* (uzun (long)) and so on. It is interesting that S.N.Kramer preserved the same form of *"qaruş//qareş"* word, unit of metering of length, while translating the text of "Calendar of plougher", referring to Sumerians. We read about "qarış" word, used in Mahmud Kashghari`s book "Divanu-lughat-it-turk": *"Ol bozuğ karşattı"*, in other words, "He metered the tissue". Sumerians used *"barmaq-(finger)"* as the unit of metering of length, which is the Turkish/Azerbaijani word. Words of several Sumerian proverbs are translated to Azerbaijani by the author for the first time within the article.

Key words: Samuel Noah Kramer, Henry Creswicke Rawlinson, History starts from Sumerians, Sumerian proverbs, Azerbaijani proverbs, Calendar of plougher, unit of metering "qarış".

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Rəyçi: f.ü.e.d., prof. S.Rzasoy tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA

ADPU
Sohret.nesirova@mail.ru
Üzeyr Hacibəyli 34

SULTAN MƏCİD QƏNIZADƏNIN ƏSƏRLƏRINDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ olan XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri yeni məzmuna, ideya bədii məziyyətlərə malik uşaq ədəbiyyatının yaranması ilə səciyyələnir.Bu əsrdə uşaq ədəbiyytının yaranması mürəkkəb proses olub, bir tərəfdən uşaq folklorunun, klassik ədəbiyyatımızdakı uşaq mütaliəsi nümunələrinin yaradılması ənnələrinə, digər tərəfdən isə yeni əsrin gətirdiyi müasir ab-havaya, yeni dövrün marifçilik, mədəni inkişaf, tərəqqi tələblərinə əsaslanırdı.

Azərbaycan maarifçi realist ədəiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Sultan Məcid Qənizadədir.Sultan Məcid Hacı Murtuzaəli oğlu Qənizadə 1866 cı ildə Şamaxı şəhərində ziyalı tacir ailəsində anadan olmuşdur.Bu dahi şəxsiyyət gənc nəslin ədəbi təhsili ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün səylə çalışmış, bu sahədə səmərəli təşəbbüslər ösərmişdir.S.M.Qənizadə pedaqoji fəaliyyətə başlarkən uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin çatışmaıdığını görüb çıxış yolu axtarır, sənətkalar qarşısında xalq nağılları əsasında mənzum hekayələr yazmaq təşəbbüsünü irəli sürürdü.Bu məqsədlə o,1893-cü ildə "Tülkü və Çaq-çaqbəy" mənzum yumoristik hekayəsini yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirmişdir. X.Məmmədov yazır ki, "Tülkü və Çaq-çaqbəy"mənzum hekayəsinin əsasında "Tülkü və Armudanbəy"nağılı durur.Lakin ədib xalq nağılını eyniylə deyil, üzərində bir sıra yaradıcılıq əməliyyatı aparıb pedaqoji görüşlərinə və estetik prinsiplərinə uğunlaşdırdıqdan sonra nəzmə çəkmişdir.S.M.Qənizadə "Tülkü və Armudanbəy"süjetini əsasən saxlasa da, xalq nağılının əxlaqi ideyası, xüsusilə Tülkü və Armudanbəy arasında etimadsızlıq üzərində qurulmuş münasibət yazıçını qane etməmiş, süjetin bir sıra mərhələlərini dəyişməyi lazım bilmişdi.Ədib nağıldakı sujeti dəyişdirərək mətnə yeni epizod əlavə etmişdi.Uşaq psixologiyasını, onun qavrama,dərk etmə xüsusiyyətlərini gözəl bilən müəllif, əsərin bədii təsir qüvvəsini artırmaq üçün süjeti əyləncəli şəkildə qurmuş, yeri gəldikcə dramatik vəziyyətlər yaratmış, hadisələrin əyaniliyinə diqqət yetirmişdir.Uşaqların əsəri asan qavraması üçün qoşa qafiyələrdən geniş istifadə edərək, real həyat və məişət səhnələri qurmuşdur.Mənzum hekayənin hər bir misrası dolğun, müstəqil bir fikri ifadə edir.

Ədibin əlavəsində özünü günə vermək üçün dəyirmanın damına çıxan Xəlil yekə bir Tülkü görür. Onu tutub soymaq istərkən tülkü dil açıb ondan nicat istəyir və onu xan edəcəyinə söz verir. Xəlil Tülkünü sınamaq üçün ona qoşulub yola çıxır.

Nağıldakı hadisələrin bu şəkildə təbdil edilməsi S.M.Qənizadəyə əsərin ideyasını dəyişməyə, xalq variantındakından fərqli olaraq, "yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir" ideyasını qabarıq surətdə ifadə etməyə imkan vermişdi.Əsər xeyirxahlığn qələbəsi ilə bitir, uşaqlara sədaqət, etibar, səmimiyyət kimi keyfiyyətlər aşılayır.(4.163)

. 1906-cı ildə Azərbaycanda "Dəbistan" və "Rəhbər" kimi uşaq mətbuatı orqanlarının nəşrə başlaması ilə maarifçi sənətkar yenidən uşaq ədəbiyyatı cəbhəsinə qayıdır."Allah xofu"(1906,№11,18), "Qurban bayramı"(1907,№1-4) kimi klassik hekayələrini "Dəbistan"da,"Körpə uşaqlar tərbiyəsi" (1906, №3) adlı fiziki tərbiyəyə dair elmi – kütləvi məqaləsini isə "Rəhbər" də nəşr etdirir. "Allah xofu" 1916-cı ildə, "Qurban bayramı" isə 1916 və 1919- cu illərdə ayrıca kitabça halında da işıq üzü görmüşdür. S.M. Qənizadə adını çəkdiyimiz uşaq əsərlərində maarifçi-realizmin ideya- estetik prinsiplərdən çıxış edir, əsərlərin mövzu və ideya ahəngini eyni ədəbi məfkurənin parametrlərinə uyğunlaşdırır. "Allah xofu" klassik nəsrimizin dəyərli nümunələrindən olsa da, onun barəsində ədəbiyyatşünaslıq baxımından az danışılmış, əsər müəyyən qədər diqqətdən kənarda qalmışdır.Hekayə barədə bəzi yığcam fikirlər söylənsə də, bunları yetərli hesab etmək olmaz.(4, 170)

Umumiyyətlə hekayə haqqında ilk elmi-nəzəri fikir söyləyən M.Ə.Rəsul-zadə olmuşdur.O, 1916 cı ildə (7 sentyabr) "Açıq söz" qəzetində "Allah xofu" adlı nəzəri- tənqidi məqalə çap etirmiş, burada əsərin bir sıra məziyyətlərindən söhbət açmış, onun ideya-məzmun xüsusiyyətləri barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir. Deyilən məsələlrlə bağlı M.Ə Rəsulzadə öz fikirlərini belə ifadə edir . "Gəlinlər həmayili"ndəki xof "Allah xofu"nda daha açıq bir surətdə təsvir olunmuş ,"Əvvəlinci şərabçı " mürtəcimi öylə görünüyor ki, tamamimilə Tolstoy mənəviyyətinə təslim olunmuşdur"(14).

M.Ə.Rəsulzadə hekayəyə tənqidi mövqedən yanaşır. Buradkı bəzi məsələlərə irad tutur və onlarla razılaşmadığını bildirir.Məsələn,Tolstoyun xırda hekayələrində "göstərdiyi üsul çox yakınlaşmış" olan Azərbaycan yazıçının "yürütdüyü fəlsəfə və aldığı nəticələrində məqsədə "çox da müvəffəq" olmadığı qənaətinə gəlir.Əsərdə Sədrəddin bəyin timsalında "ideal bir məmur tipi"in, "ideal bir silisitçi"obrazının yaradıldığını deyən tənqidçi həyatda dövlət məmurlarının hç də belə olmadığını da nəzərə çatdırır.O, hekayənin dilində "mövcud şivələrin heç birisində həqqi- bəqası olmayan və rabitə və tərkiblərə"də irad tutur. "Allah xofu"nda maarifçi illuziyaları ilə "tolstoyçuluq" ideyalarının qovuşduğunu S.M.Qənizadə irsinin tədqiqatçısı X.Məmmədov da izhar edir:"Maarifçi dünyağörüşün pirinsiplərindən irəli gələrək ədib fəhləni xoşbəxtliyə qovuşduran səbəbləri hüquq uğrunda mübarizədə, umumiyyətlə, siyasi ixtilaflarda deyil, onların şəxsi keyfiyyətlərində, mənəvi paklığında , pis adət və vərdişlərdən ikrah edib özünü təkmilləşdirməkdə,təmiz vicdanın hökmünə,insafın səsinə tabe olmaqda axtarırdı.Bu,maarifçi illuziyaların təzahürü olsa da,burada X əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış və ədibin yaxşı bələd olduğu tolstoyçuluğun da təsiri yox deyildir"(11, 85).

"Allah xofu" maraqlı və gərgin bir sujetə malikdir.Əhvalatların gedişatı anbaan dəyişir, gərgin və dramatik bir vəziyyət alır. Ona görə də oxucunu əsər boyu gərginlikdə saxlayır.Oxucu hadisələrin dinamikası və qəhrəmanın taleyi ilə o qədər cəzb olunur ki, itər-istəməz bu cazibənin təsiri ilə onların gedişatını və nəticəsini izləməli olur.Maraqlıdır ki,yazıçı "sınıqqol muzdurun oğurluq əhvalatı", yəni qəhrəmanın bütün həyatı boyu baş verən bir məcburi oğurluq detalı fonunda onun həyatının böyük mərhələsinə, demək olar ki, ömür yolunun əsas mənzərəsinə işıq sala bilir.Əlbəttə,bu, maarifçi ədibin yüksək sənətkarlıq məharəti ilə əlaqədardır.

S.M.Qənizadənin maarifçilik missiyası bədii qəhrəmanın təhsilə, məktəbə, maarifə münasibətində də özünü büruzə verir. Məşədi Əsgər varlanıb sahibkar olduqdan sonra hər iki oğlunu gimnaziyaya qoyur. Istəyir ki, oğlanları da oxuyub Sədrəddin bəy kimi "obrazovannı" olsunlar. Övladlarına yaxşı oxumağın təhsil aldığından onlara axşamlar türk ədəbiyyatı oxutdurur ki. Öz milli ədəbiyyatlarını, ana dillərini bilib milli hissdən məhrum qalmasınlar. Ədibin maariçilik idealı Sədrəddin bəy obrazının həyata baxış və cəhalətdən qurtuluş fəlsəfəsində özünün daha dolğun ifadəsini tapmışdır. Bu obrazın timsalında müəllif vətənpərvər, humanist bir məmur və ziyalı obrazı yaradır. Müstəntiq Sədrəddin bəy öz xalqını sevən, vətən övladlrının taleyini düşünən, mümkün qədər onlara kömək etməyə çalışan millətsevər bir məmurdur. Məcburiyyət üzündən oğurluq edib bunun peşmançılığını çəkən Məşədi Əsgərə dərhal yardım əli uzadır. Onu vəziyyətdən çıxarmağ çalışır. Hətta ailəsinin maddi sıxıntısını, ehtiyacını bilib ona öz cibindən on manat pul da verir. Onun qənaətinə görə cinayətin cəhalətin tənəzzülün, bir sözlə, hər cür naqisliyin səbəbi insanların həqiqi şəriət və maarif yolundan uzaq düşməsidir. Insanlığın şərdən qurtuluş yolu şəriətə və elmə bağlıdır. Sədrəddin bəq bu barədə öz fəlsəfəsini belə izah edir: "Əgər insanlar Allah qoyduğu şəriətlə zindəganlıq etsələr, əlbət ki, dünyada hərgiz oğurluq ola bilməz, çünki heç kəs oğurluqda olan murdar qəbahəti boynuna götürməz... Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcədə inkişaf tapmyıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərəfin anlayıb, vicdan isməti saxlaya bilsinlər" (8, 121).

S.M. Qənizadə elm və maarif nuru yaymaq, bu nurla cəmiyyəti işıqlandırmaq yolu ilə "zəka səltənətini". Azad, nöqsanlardan xali, hürr bir cəmiyyət yaratmağın mümkün olduğuna inamını Sədrəddin bəyin dili ilə ifadə edir: "Amma bir vaxt olar ki, maarif məşəlinin işığı aləmi basar; ölkələrdə. Şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalarda məktəblər bina olunar, qiraətxanalar açılıar, əsl ürf tiryəki insanların təbiətinə yerləşib vicdanlarına sirayət edər... Onda əl "kəsmək" məsələsi o mənada istemal olur ki, hər kəsin başı üstündə öz vicdanı qılınc olub dayandıqda əlləri hərgiz oğurluğa uazana bilməz..." (8, 122).

Hekayə dini mövzudadır. İslam dininə məxsus mühüm bir ritualın – qurban bayramının keçirilməsi prosesində tipik bir müsəlman ailəsində baş verən hadisələr, mənəvi, əxlaqi, iqtisadi və psixoloji proseslər əsərin əsas mövzu obyektini təşkil edir.Yazıçı bu ailənin timsalında son dərəcə mükəmməl, dolğun bir umumiləşdirmə

apara bilmişdir. Müsəlman ailələrinin, mövcud sosial mühitdə böyüklü-kiçikli ictimai fərdlərin həmin bayrama münasibəti fonunda üşükləi vəziyyəti, keçirdiyi iztirablı halları, məsum mənzərəni real, olduqca inandırıcı lövhlərlə canlandırır. Eyni zamanda bu ailələrdə böyüyən nəslin islam mühitindəki tərbiyə ahəngini, fənalaşma, ətalət və süstlük qirdabına yuvarlanma prosesini həyatın real gerçəkiyinə uyğun bir məntiqlə təcəssüm etdirir. Vacib olan bir məsələni də demək yerinə düşər ki, burada ədib heç bir zaman islam dininə qarşı çıxmamışdır. Baxmayaraq ki, S.M.Qənizadə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu kimi yüksək dərəcəli bir ali məktəbdə təhsil almışdır və öz doğma dininə münasibəti də daim tamamilə müsbət olmuşdur.O öz etiqad və inanc sisteminə həmişə rəgbət, hörmət və məhəbbətlə yanaşmışdır.Yəni bədii yaradıcılığında ədibin məqsədi heç də dini tənqid etmək deyil, buradakı umumi mənzərəni, sosial mühiti real şəkildə oxucuya çatdırmaqdır.

Bir sözlə bu əsər islamı təbliğ edən bir hekayədir. Bu Salmanın mülahizə və təlqinlərində öz əksini tapır. Hekayədə mövzu obyekti kimi kiçik bir müsəlman ailəsi götürülür. Ailə cəmi üç nəfərdən – ata dəllək usta Salmandan, ana Gülsümdən və övlad yeddi yaşlı İsmayıldan ibarətdir. Əslində bu ailə bütün müsəlman ailəmini tipik bir hüceyrəsidir, miniatürdə bütün müsəlman dünyasıdır. Daha dəqiqi, bu ailə aləmin analoqu, tam bənzəridir. Bənzərliklər çoxdur; dünyagörüşün məhdudluğu, çarəsizlik, süstlük, sadəlövhlük, zavallılıq, miskinlik, hər şeyə kor-koranə inam, etiqadda kortəbiilik, məsumluq, mübarizə əzminin yoxluğu, təvəkkül, çətin məqamda çıxış yolunu ancaq göz yaşı tökməklə görmək və s. Əsərin əsas qəhrəmanı yeddi yaşlı İsmayıldır. O, böyüməkdə olan tipik bir müsəlman uşağıdır. Tərbiyə ahəngi də bütün islam dünyasında olduğu kimidir. Ismayıl məhdud bir mühitdə böyüyüb təriyə alır. Bu, elmdən, maarifdən, mütərəqqi və müasir dünyadan xəbərsiz, süst, məhdud bir mühitdir. Ismayılın əlaqədda olduğu, gördüyü mühit ata-anası, qonum-qonşular, təhsil aldığı mollaxana, getdiyi məhəllə məscididir. Bilik mənbəyi isə atası usta Salmanın, mollaxanada mollanın, məsciddə molla Mahmudun və Göyçək kişinin söylədiklərindən ibarətdir. Belə bir ictimai mühitdə böyüyən və tərbiyə alan uşağın sonralar Məmmədhəsən əmiyə, usta Zeynala, usta Ağabalaya çevriləcəyi əvvəldən bəllidir. Bu barədə A.Məmmədovun qənaətinə şərik çıxmaq olar: "Əgər usta Salman Məmmədhəsən əmi, usta Zeynal, usta Ağabala silsiləsindəndirsə, İsmayıl həmin tiplərin uşaqlığıdır" (10, 98).

Himmət işində az-çox nəzərə alınmaz.Millət eşqinə hər kəs öz bacardığı qədər himmət etmək borcudur. Himmət təkcə pul ilə deyil. Dövlətlilərin himməti pul ilə olur, igidlərin himməti can ilə olur. Alimin və müəllimin himməti təlim və tərbiyə ilə olur.Axır ki, hər kəs öz varından millət yolunda himmət və fədakarlıq etmək borcudur". "Qurban bayramı" yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə malik bir hekayədir. Hər şeydən əvvəl əsər "maraqlı kompozisiya üsullarına malikdir. Bunlardan üçü hekayədə özünü daha qabarıq surətdə nəzərə çapdırır: təsvir-təhkiyə, alleqoriya və dialoq. Bədii əsərdə təsvir-təhkiyə müxtəlif funksiyalar daşıyır.Yazıçı bu üsuldan daha çox qəhrəmanlarını səciyyələndirmək, hadisələrin milli koloritini

qüvvətləndirmək üçün istifadə etmişdir...Dialoqlar bir qayda olaraq əksər hallarda informasiya xarkteri daşıyır. Bu, Salman və İsmayılın dialoqlarında daha qabarıq nəzərə çarpır" (11,195)

"Qurban bayramı"hekayəsinin dil axarı ahəstə və aramlıdır. Hadisələrin təsviri üçün iti, sürətli təhkiyə ritmindən imtina edilmişdir. Bu, haqqında danışılan varlığın təbiətinə nə qədər uyğun gəlir?Əslində bu həyatın özünün hərəkəti, tərpənişi və inkişaf tempi son dərəcə ləngdir. Hər şey donuq, süst, ətalətli, səbirli təvəkküllüdür.Təhkiyənin ləng axarı, səbirli gedişi mövcud aləmin təbiəti ilə tam müvazidir, onunla mütənasibdir. Hekayədə yazıçı uşaq aləminin dərinliyinə enməyi bacarır. Onun mövqeyi İsmayılın tərəfindədir. Lakin o, özünü zahirən bitərəf kimi aparır, mövqeyini aşkar şəkildə bəlli etməyə tələsmir.Hadisələrə, qəhrəmanın düşüncələrinə istiqamət verir, sonra səbrlə onu izləyir. Onun əsərin ideyasına şərikliyi batindədir. Yazıçı obrazların mənəvi – psixoloji portretini yaratmağa daha çox fikir vermişdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında, bəlkə də yeganə əsərdir ki, islam ehkamının mənəvi əsarətində yaşayan fanatik uşağın daxili potreti bu qədər təbii və ustalıqla təsvir edilmişdir.Hekayədə umumi fonda hərəkət azdır.Tanıdığımız məkanlar isə usta Salmanın evi, onun həndəvəri və məscid həyətidir. Burada da dəyişən, bir-birini əvəz edən rəngbərəng mənzərələr yox sabit həyat və bir də obrazların maraqları, düşüncələri, izahatları vardır.İşdən, əməli fəaliyyətdən çox fikir və hisslər, psixoloji məqamlar vardır. Usta Salmanın dərdləri, məsələləri anlama, qavrama, təhlil ədasından opub gələn şərhləri,Gülsümün sarsıntıları, İsmayılın maraq və aruları çox real, təfərrüatlı, inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir.Hekayədəki obrazların öyrədən (usta Salman) və öyrənən (İsmayıl) bölgüsü tez-tez təhkiyədən mükaliməyə keçmək zərurəti yaradır. "Qurban bayramı" hekayəsi dini mahiyyətli məqamlar olsa da, balaca İsmayılın simasında gənc nəslin gələcəyinə, xalq üçün çalışmaq amalına sahib çıxacağına inam vardır. İsmayıl zəhmət adamlarının Qurban bayramı günərində daha qabarıq şəkildə üzə çıxan yoxsulluğu, cəmiyyətdəki varlı-yoxsul təbəqələşməsi ilə barışmaq istəmir, atasına söz verir ki, böyüyəndə öz millətinə xeyir verəcəkdir. şəriətdən, həm də elm və mərifətdən uzaq düşmüşdür.

Sağlam dünyagörüşə malik olan gənc nəsli tərbiyə etmək fikri həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi metodik əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ədibin fikrincə o əsərlər yaşamağa qadirdir ki, həyatı bəzək düzəksiz - təhrif olunmadan əks edir. Müəllifi parlaq istedad, dərin bilik və rəvan sənətkarlıq təbinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikrinin başlıca problemlərinə dair. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı., 1975, №1, s. 55.

2.Azərbayan klassik uşaq ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı: Elm, 1988.

3.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). Məmmədov X. Bəktaşi İ. XX əsr Uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU 1995.

4.Babayev B. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili xüsusiyyətləri. Bakı: Müəllim, 2006.
5.Bəktaşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU-nun nəşri, 1965.
6.Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı. Yazıçı 1986.
7.Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı. ADPU, 1984.
8.Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Azərnəşr. 1965.
9.Mir Cəlal Hüeynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. 1974.
10.Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi. Bakı. Yazıçı. 1984.
11.Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı. 1983.
12.Məmmədova Ş. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı. ADPU 2019.
13.Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı. ADPU, 2006.
14.Rəsulzadə M.Ə. Allah xofu. "Açıq söz" qəzeti. Bakı. 1916, 7 sentyabr.

AÇAR SÖZLƏR: Pedaqoji, maarifçilik, klassik, nəsr, hekayə, gənc nəsil, , kaptalist, poema, islam, müsəlman, din, vətənpərvər, qayğıkeş,
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Педагогически, просветительство, классический, проза, история, молодое поколение, капиталист, поэма, ислам, мусульманин, религия, патриот, заботливый,
Key words: Pedagogical, enlightenment, classical, prose, story, young generation, , capitalist, poem, Islam, Muslim, religion, patriot, caring,

Sultan Məcid Qənizadənin əsərlərində mənəvi dəyərlər

Yarım əsirlik ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycan realist maarifpərvər ədəbiyytının görkəmli nümyəndəsi sayılan Sultan Məcid Qənizadə uşaq ədəbiyyatımızın inkişfında da misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, bütün xalqın o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Yüksək düşüncə sahibi olan böyük sənətkar bədii ədəbiyyata dövrün tələbi, pedaqoji işin mənafeyi baxımından yanaşmışdır. Maarifpərvər dramaturq M.F.Axundzadə ədəbi ənənələrinin davamçısı olmuşdur.

S.M.Qənizadənin qələmə aldığı uşaq ədəbiyyatı mövzusu əsasən iki istiqamətdə nəzər-diqqəti cəlb edir: orijinal və realist bədii əsərlər, bir də tərcümələr. Hələ 1893-cü ildə sənətkar xalq nağılının sujeti əsasında "Tülkü və Çaq-çaq bəy" adlı bir mənzum yumoristik poemasını yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirir. "Allah xofu" (1906,№11,18), "Qurban bayramı"(1907,№1-4) kimi klassik hekayələrini "Dəbistan"da,"Körpə uşaqlar tərbiyəsi" (1906, №3) adlı fiziki tərbiyəyə dair elmi – kütləvi məqaləsini isə "Rəhbər" də nəşr etdirir. "Allah xofu" 1916-cı ildə, "Qurban bayramı" isə 1916 və 1919- cu illərdə ayrıca kitabça halında da işıq üzü görmüşdür.

S.M. Qənizadə 1893-cü ildə "Tülkü və Çaq-çaqbəy" mənzum yumoristik hekayəsini yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı Quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirmişdir. X.Məmmədov yazır ki, "Tülkü və Çaq-çaqbəy"mənzum hekayəsinin əsasında "Tülkü və Armudanbəy"nağılı durur. Lakin ədib xalq nağılını eyniylə deyil, üzərində bir sıra yaradıcılıq əməliyyatı aparıb pedaqoji görüşlərinə və estetik prinsiplərinə uğunlaşdırdıqdan sonra nəzmə çəkmişdir.

"Allah xofu" psixoloji hekayədir. Müəllif əsərdə qəhrəmanın daxili hislərini, keçirdiyi istirabı, qorxu xofunu psixoloji cəhətdən çox ustalıqla təsvir edir.

"Allah xofu" hekayəsindən sonra S.M. Qənizadə kiçik oxucular üçün 1907 ci ildə "Qurban bayramı"hekayəsini qələmə alır və "Dəbistan" məcmuəsində nəşr etdirir. "Şeyda" imzası ilə nəşr edilən bu hekayənin bütöv şəkildə adı "Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət "dir. Sənətkar oxucuların xahişi ilə 1916 və 1919-cu illərdə əsəri ayrıca kitabça halında nəşr etdirərkən mətndə xırda dəyişikliklər etmişdi. Sənətkarın etdiyi bu dəyişikliklər cümlə və sözlərə aiddir. Əsas süjet, epizodlar, bir sözlə, bədii mətnin əsas sistemi, məzmun və ideya öz yerində qalmışdır. "Qurban bayramı" yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə malik bir hekayədir. Hər şeydən əvvəl əsər "maraqlı kompozisiya üsullarına malikdir. Bunlardan üçü hekayədə özünü daha qabarıq surətdə nəzərə çapdırır: təsvir-təhkiyə, alleqoriya və dialoq.

Məqalədə S.M.Qənizadənin "Tülkü və Çaq-çaqbəy, "Allah xofu" "Qurban bayramı" əsərləri elmi tədqiqata cəlb olunaraq sənətkarlıq baxımından təhlil edilmiş müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərlə bağlı dəyərli fikirlərindən sitatlar verilmiş, klassik nəsrin dəyərli nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

ШОХРАТ МАММЕДОВА

МОРАЛНЫЕ ЦЕННОСТИ В РАССКАЗАЧ СУЛТАН МАДЖИД ГАНИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Султан Маджид Ганизаде, который считается выдающимся представителем реалистической просветительской литературы Азербайджана с его полувековой литературной, педагогической и общественной деятельностью, оказал беспрецедентные услуги в развитии нашей детской литературы.

Великий художник, обладавший высоким уровнем мышления, подошел к художественной литературе с точки зрения требований времени и интересов педагогической работы. Просвещенный драматург М.Ф.Ахундзаде был приверженцем литературных традиций.

Тема детской литературы, написанные С.М.Ганизаде, привлекает внимание в основном в двух направлениях: оригинальные и реалистические

произведения и переводы. Ещё в 1893 году художник написал стихотворную юмористическую поэму «Лисица и Чаг-Чаг-бей» на сюжет народной сказки и издал её в виде книги в типографии Бакинского губернского управления с пятью картинками, соответствующими её содержанию. Классические рассказы, такие как «Страх перед Богом» (1906, №11,18), «Праздник жертвоприношения» (1907, №1-4). были опубликованы в «Дебистане», «Воспитание младенцев» (1906, №3). Он также опубликовал массовую статью в «Рахбар». «Страх пред Богом» был опубликован в 1916 году, а «Праздник жертвоприношения» - в 1916 и 1919 годах в отдельном буклете. В 1893 году С.М.Ганизаде написал стихотворный юмористический рассказ «Лисица и Чаг-Чаг бей» и опубликовал его в виде книги в типографии Бакинского губернского управления с пятью картинками, соответствующими его содержанию. Х.Мамедов пишет, что сказка «Лисица и Армуданбей» легла в основу стихотворного рассказа «Лисица и Чаг-Чагбей». Однако писатель скопировал народную сказку не таким образом, а после ряда творческих операций и адаптировал ее к своим педагогическим воззрениям и эстетическим принципам.После рассказа «Страх перед Богом» С.М.Ганизаде написал рассказ «Курбан-байрам» для юных читателей в 1907 году и опубликовал его в журнале «Дебистан». Полное название этой истории, опубликованной за подписью «Шейда», - «Курбан-байрам или десять дней математики». По просьбам читателей художник внес незначительные изменения в текст в 1916 и 1919 годах, когда опубликовал работу отдельным букетом. Эти изменения, сделанные художником, применяются к предложениям и словам. Основной сюжет, эпизоды, словом, основная система, содержание и идея художественного текста остаются на месте. «Курбан-байрам» - это история с высоким уровнем мастерства. Во-первых, в работе «интересные композиционные приемы». В рассказе выделяются три из них: описание, аллегория и диалог

SHOHRET MAMMEDOVA

SUMMARY
MORAL VALUES IN SULTAN MAJID GANIZADE'S WORKS

Sultan Majid Ganizadeh, who is considered a prominent representative of the realist enlightenment literature of Azerbaijan has rendered unparalleled services in the development of our children's literature with his half-century literary, pedagogical and public activity.

The great writer, who had a strong mind, approached fiction from the point of view of the requirements of the time and the interests of pedagogical work. Enlightened playwright M.F. Akhundzadeh was a follower of literary traditions.

The topic of children's literature written by S.M. Ganizadeh attracts attention in two main ways: original, realistic works of art and translations. In 1893, the writer wrote a verse humorous poem "Fox and Chag-Chag bey" based on the subject of a folk tale and published it in the printing house of Baku provincial administration with five pictures corresponding to its content. He publishes his classic stories as "Fear of God" (1906, №11,18), "Feast of Sacrifice" (1907, №1-4) in "Debistan", "Education of infants" (1906, №3). - in "Rahbar". “Allah khophu” (“Fear of God") was published in 1916, and “Gurban bayrami” ("Feast of Sacrifice") in 1916 and 1919 in a separate booklet.In 1893, S.M. Ganizade wrote the verse humorous story "Fox and Chag-Chagbey" and publis hed it in book form in the printing house of the Baku Provincial Office, together with five pictures corresponding to its content. Kh.Mammadov writes that the fairy tale "Fox and Armudanbey" is the basis of the verse story "Fox and Chag-Chagbey". But , the writer did not do the same folk tale, carried out a number of creative operations on it, and then composed a poem to his pedagogical views and aesthetic principles."Fear of God" is a psychological story. In the work, the author skillfully describes the inner feelings of the protagonist, his suffering and fear from a psychological point of view.After the story of “Fear of God,” S.M. Ganizadeh wrote the story "Feast of Sacrifice" for young readers in 1907 and published it in "Debistan" magazine. The whole title of this story, published under the signature of "Sheyda", is "Feast of Sacrifice" or ten days of math". At the request of readers, the writer made minor changes to the text, when he published his work in a separate booklet in 1916 and 1919. These changes made by the writer apply to sentences and words. The main plot, episodes, in short, the main system, content and idea of the literary text remained in place."Feast of Sacrifice" is a story with a high level of craftsmanship. First of all, the work has “interesting compositional methods. Three of them stand out in the story: description, allegory and dialogue.

The article analyzes S.M Ganizadeh's "Fox and Chag-Chagbey", "Fear of God" and "Feast of Sacrifice" works from the point of view of art, quotes valuable opinions of various researchers on the works, and evaluates them as one of the valuable examples of classical prose.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Zahid Xəlil
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KAZIMOV ARİF SƏDRƏDDİN OĞLU
ADPU
Email: arif.kazimov@mail.ru

TAPMACALARIN MƏNŞƏYİNƏ DAİR
(Tarixi-filoloji aspektdə)

Xülasə

Məqalə tapmacaların mənşəyinə dair mövcud mülahizə , fikir və baxışların şərhinə həsr olunub. Praktik olaraq tapmacalara bütün xalqların mədəni irsinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. Tapmacalar hər bir mədəni xalqın həyatında mühüm rol oynamış, həmin xalqın dilini, tarixini, sosial vəziyyətini, dünyagörüşünü və .s ifadə etmək baxımdan ən çeşidli mənbələrdən biri hesab olunur. Tapmacaların yaranma tarixi qədim dövrlə bağlı olsa da, ilkin rüşeymləri müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə təşəkkül tapmışdır. Tapmacaların mənşəyi qədim dini ayin-mərasimlərlə, tabu və müxtəlif inanclarla, " ağlın sınaq"dan keçirilməsi təcrübələri ilə əlaqədar yaranmışdır. Həmin əlamətlərin bir qismi Azərbaycan xalq tapmacalarında, o cümlədən nağıl və dastanlarımızda da mövcuddur.

Açar söz: tapmaca, mərasim, tabu, fikri assosiasiya, tapmacaların məntiqi-semantik strukturu.

Tapmacaların mənşəyinə dair filoloji tədqiqatlarda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. O.S.Orlova tapmacaların mənşəyini qədim dini ayinlər, mərasimlər, və mifoloji inanclarla əlaqələndirmişdir [1, 3-5], V.P.Anikin əcdadlarımızın "ruhunun güzgüsü" olan tapmacaların mənşəyini şifahi gizli nitqlə(tabularla) bağlı olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır [2, 206]. Haytal, Teylor, Virtanen, Maranda isə tədqiqatlarında tapmacaların toy mərasimlərində formalaşdığını qeyd etmişlər [3, 282].

Fikrimizcə, qədim şifahi yaradıcılıq nümunəsi olan tapmacaların yaranmasında, yuxarıda sadaladığımız mülahizələrin hər birinin bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olduğunu, nümunələrdə izlərini görmək mümkündür.

Qeyd edək ki, tapmaca nümunələrinə ilk dəfə e.ə. I minillikdə Aralıq dənizi ölkələrində, həmçinin b.e. III minilliyində qədim Misirdə rast gəlindiyi ehtimal olunur. Yazılı formada isə b.e.IV minilliyində gil lövhələrdə İraqda təsadüf olunduğu bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

İlk növbədə, tapmacaların qədim dini ayinlərlə əlaqədar(müxtəlif ölkə və dinlərin mövcud ölkələrin timsalında) meydana gəlməsi variantına diqqət yetirək. Məlumdur ki, qədim insanların həyatında tapmaca mühüm yer tutmaqla bərabər,

həm də istənilən məlumatın ötürülməsində vasitəçi rolunu oynamışdır. Qədim Hindistanda brəhman dini ayinlərin icrası bilavasitə tapmacaların yaranmasının ilk rüşeymləri hesab olunur. Hindistanda tapmacalar yalnız sirli ayinlərin ayrılmaz hissəsi deyil, həmçinin ayinləri birləşdirən ünsür kimi meydana çıxmışdı. Bizim əsrə qədər Vedis tapmacalarının xüsusi mətnləri saxlanılır ki bu nümunələr brəhmənlər adlanırdı. Belə ki, qədim Hindistanda Yeni il gecəsi brəhmən kahinləri bir-birinə sual-cavab formasında "sirli sözlər" (tapmacalar) verməklə ayinlərini icra etmişlər. Ayinlərdə tapmaca bu formada təşkil olunurdu; əvvəl sual, sonra cavab verilirdi. Yəni hər bir cavab əvvəlki sualın əsasında formalaşdırılırdı. Vedis tapmacalarının mövzusunun əhatə dairəsi geniş idi; kainatın dioxronik tərəfini təyin etmək üçün təbiətdən tutmuş ali fazalara, mədəniyyətdən antropologiyaya qədər mövcud sahələrə bağlı idi. Nümunə kimi həmin tapmacaların (sirli sözlərə) bəzilərini nəzərdən keçirək: "Kim təkcə hərəkət edir?" (Günəş); "Günəş kimi işıqlandırdı" (Brəhməni); "Aşağıda nə böyükdür?" (Yer); "Yerdə nə genişdir?" (İndira). Qədim hind sözü olan " İndira" isə hərb və tufan Allahının adı olub. Məhz kimi faktlara əsaslanan rus ədəbiyyatşünası B.N.Popov qeyd edirdi ki, brəhmənlər ilk dəfə tapmacanın janr və strukturunu müəyyən etmişlər. [4, 49]

Tapmacaların mənşəyini bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən mifoloji cərəyanın nümayəndələri, başda O.Müller olmaqla, tapmacanın antik dövrdə qeybdən xəbər verən kahinlərlə əlaqələndirmişlər. Çünki həmin kahinlərin öncəgörmələri həmişə gizli və sirli olaraq qalmışdır. [5, 18-21]

Herodotun məlumatına görə, yunan-fars qarşıdurması zamanı "uzaqgörən Zevs (Allahların başçısı) Tritogenaya möhkəm ,sərt ağacdan hazırlanmış bir taxta qala verir. Və bildirir ki, verilən taxta qala alınmaz olaraq qalmalıdır. Sizi və övladlarınızı qoruyacaq… Afinalılar üçün bu "taxta qala" o zamanlar sirli-soraqlı bir tapmaca oldu. Həmin ərəfədə hamını belə bir sual düşündürmüşdü: "Zevs bu taxta qala ilə nə demək istəyirdi?" Bəziləri belə düşünürdülər ki, yəqin söhbət Akropolu əhatə edən taxta divardan gedir, bəziləri isə afinalılara məxsus gəmiləri nəzərdə tutmuşlar. Sonralar Herodotun yazdığına görə, tapmaca xarakterli bu məlumatın arxasında Zevs qeybdən xəbər verən kahin gəmilərinə işarə etmişdir [6, 456-460].

Tapmacaların izlərinə Bibliyada da rast gəlmək olur. Tapmaca Bibliyanın mühüm hissəsi olan Əhdi-Ətiqdəki mətnlərdə xatırlanır. Burada Samsonun tapmacası çox məşhurdur. Və bir çox tədqiqatçıların diqqətini həmin tapmaca cəlb etmişdir. Tapmacanın mətni təxminən belədir: "Mən bir tapmaca verəcəyəm, siz tapsanız […] və doğru təxmin etsəniz, sizə verəcəm! Əgər tapa bilməsənizsə, siz mənə verin […]. İsa onlara dedi: "Zəhər zəhərdən, şirin güclüdən çıxdı". Məntiqə əsaslanaraq tapmacanı belə həll etmək olar. Samsonun öldürdüyü aslanın bədənində arılar məskunlaşdı və arılar insanların yediyi balı düzəltdilər [4, 106] Tapmacaların mənşəyinə dair bir nümunə də Çinin öncəgörmələr kitabı hesab olunan (Uçzin (Çyon)) kitabıdır. Bu kitabın əhəmiyyəti ilə bağlı belə müqayisə aparmaq olar; əgər Qərb üçün İncil hansı mənanı daşıyırsa, Çin mədəniyyəti üçün də həmin kitab eyni

mahiyyəti, mənanı daşıyır. Kitabın əsasını 64 heksaqram – xüsusi qrafik simvollar təşkil edir. (Altdan yuxarıya, yəni süni nizamın əksinə heroqliflərin çoxalması – eyni vaxtda bitkilərin nizamlı böyüməsi ilə) bir-birinə qarışan iki növ əlamət var ki, bunların hamısı mümkün kombinativ birləşmələrdir.

Belə heksaqramlar bilavasitə öncəgörmələr üçün istifadə edilmişdir. Kitabın əsas mətni öncəgörmələr- hər heksaqramda bir həyat vəziyyətə uyğun təsvir edilmişdir. Mətnlərdə verilmiş aforizmlər isə müəyyən həyat həqiqətlərini dəqiq şəkildə ifadə etməyə xidmət etmişdir […]

Kitabdakı öncəgörmələrdən biri belə əks olunmuşdur: "Öncə qamışı yırtın (sonra digər saplar bağlayın, daha sonra uzan, çünki bir dəstə içində böyüdüyün məlum olacaq" Bu ifadə heksaqramda qədim cinlilərin inancına görə bir növ sakitlik-xoşbəxtlikdən xəbər verirdi. Kitabdakı öncəgörmələri ifadə edən sözlər Çin tapmacalarının formalaşmasının əsas mənbəyi hesab olunurdu. [7, 82]

Tapmacaların yaranması ilə bağlı mülahizələrdən biri də şifahi gizli nitqlə (tabularla) bağlı idi. Alimlər ehtimal edirlər ki, qədim tapmacaların mənşəyi şifahi gizli nitqlə bağlı olmuşdur.. Şifahi gizli nitq -tabulardır.

Tabu Polineziya sözüdür. Böyük Okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmişdir və əslində "qadağan" deməkdir. Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qədim Rusiyada gizli nitqlə bağlı tabu səciyyəli tapmacaların işlənmə məqamlarına diqqət yetirək. Mahiyyətə keçməzdən əvvəl, öncə belə bir suala cavab axtaraq: Nə vaxt "gizli dil" meydana çıxmışdı? Gizli dil o vaxt meydana çıxdı ki, ibtidai inkişaf mərhələsində insanlar ətraf aləm haqqında müfəssəl məlumata malik deyildirlər. İnsan təbiət üzərində gücə sahib deyildi. İnsan böyük güc sahibi olsa da, təbiət qarşısında özünə qarşı böyük bir qorxu var idi . Buna görə də öz təhlükəsizliklərini qorumaq naminə müəyyən məlumatı gizlədirdilər. Əcdadlarımız hesab etmişlər ki, insan nə haqqında danışırsa, təbiət ona qulaq asır və onlarla görüşə əvvəlcədən hazırlaşırlar. Ona görə də qədim dövrlərdə insanlar tapmacadan düşüncələrini, niyyətlərini gizlətmək, evlərini, ailələrini, mal-qaralarını, alətlərini və s. başqalarını "pis ruhlardan" qorumaq üçün uydurma, gizli dilin üsullarından biri kimi istifadə etmişlər.

Bununla əlaqədar tabu anlayışı meydana çıxdı. Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Əşya ilə onun adı arasında üzvi rabitə, fiziki bir əlaqə olduğunu güman edən ibtidai təfəkkürə malik insanlar qorxunc varlıqların, habelə qorunmalı, mühafizə edilməli şəxslərin adlarını söyləməzdilər. Tabuda Allah və ruhların adı, o cümlədən xəstəlik və ölüm bildirən məna qadağan idi . Vaxtilə bir sıra qəbilələrdə qəbilə başçısının (rəhbərin) adı tabu hesab olunurdu. Qədim Misirdə fironların, yəhudilərdə Allahın əsl adı tabu idi; onu bir neçə kahin və ruhanidən başqa kimsə bilmirdi. İslam əfsanələrinə görə Allahların əsl adı gizlidir(tabudur) ki, buna " ism(i)- əzəm" deyilir. Güya Allahın beş min adı var ki, bunlardan yalnız biri ism(i) əzəmdir və bunu hər kəs bilə bilməz və.s.

İbtidai insanın zənnincə, müəyyən bir varlığın adını bilmək ona sahib olmağa bərabərdir. Güya əşyanın bütün ixtiyarı onun adındadır. Adı gizlətmək meyilinin güclü olmasının səbəbi buradan da aydın olur. Bunun izlərinə nağıl və dastanlarımızda rast gəlmək mümkündür. Qəhrəman ölümə razı olur, adını düşmən bildiyi şəxsə demir.

"Gizli" danışığa ən çox ovçular, naxırçılar, əkinçilər müraciət etmişlər.

XVIII əsrin rus səyyahı C.P.Kraşennikova görə rus ovçularında bu sirrin qədim qalıqları müşahidə edilməkdədir. Uğursuzluqdan qorxan ovçu harada ov edəcəyini, hansı heyvanı ovladığını, ov silahının adını söyləməzdi. Ov dalınca gedən ovçuya: "Haraya gedirsiniz" sualı verilməməli idi. Çünki bu sualın cavabı sirrin açılması idi. Cavab veriləndə ya ovçu evinə qayıdır, ya söyüş söyür, ya da zarafatla belə cavab verirərmiş: "Dağın dalındakı dinozavrı qorxutmaq üçün".

Bu baxımdan sual olunur, ibtidai insanlar saxta və uydurma sözlərdən istifadə etməklə nəyə nail olmağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar? Çünki vaxtilə Sibir kəndliləri "özlərini bədbəxtliyə düçar etməmək", "əziyyət çəkməmək" üçün ayı haqqında pis bir söz söyləməməyi "ayı" sözündən istifadə etməkdən çəkinirdilər". Buna görə də ayını "baba", "heyvan", "usta", "qara heyvan" adlandırırdılar. Yaxud ovçular tayqaya gedərkən belə deyim işlətməyə məcbur olmuşlar:" Bir kötük, dik bir dağ, qara heyvan məni görməmək üçün" və s. Məhz bu barədə Kraşennikov yazırdı: "Əvvəlki illərdə daha çox əşya qəribə adlarla çağırılırdı. Məsələn, kilsə–yaşlı qadın, inək–nərilti, qoyun–nazik ayaqlı, donuz–aşağı baxan, xoruz–ayaqyalın və s." [8, 128-129].

Bu səpkili tapmaca nümunələrinə bizim folklorumuzda da təsadüf olunur.....

Ayağından aldırmaz,
Ağzına yüyən vurdurmaz (Külək)
Bir kilim var minbir naxışlı,
Yel baba süpürər payızı-qışı. (Yel)

Hər iki tapmacada külək canlı bir varlıq kimi təsəvvür edilmişdir. Hətta "Yel baba",- deyə çağrılan külək insan kimi göstərilmişdir. Küləyin canlı varlıq kimi təsəvvür olunmasına nağıl və əfsanələrimizdə də rast gəlirik.

Qədim Romada tapmacaların yayılmasına nümunə olaraq yüz kompozisiya formasını özündə cəmləyən "Simfoniya tapmacalar" toplusunu nümunə göstərmək olar. Tapmacanın xüsusi bir bədii formasının qeydə alındığı üç heksametrdən ibarət əyləncəli təbiət tapmacaları buna bariz nümunədir. Simfoniya tapmacalarının birinin dilimizə təcrübəsi belədir: "Dörd bacı bir-birilə vuruşur. Ümumi iş görərək irəli gedirlər. Hamısı bir cərgədə qaçır, amma başqa heç kim onları tuta bilmir". Tapmacanın cavabı "araba"dır. Nümunədə müəllif təkərləri bacılara bənzədir. Sonralar həmin toplu orta əsrlərdə tapmaca müəllifləri üçün bir model olaraq geniş istifadə olunmuşdur.

Tapmacaların mənşəyi ilə bağlı mülahizələrdən biri də ibtidai insanın inancları ilə bağlı idi. Bu məsələ müxtəlif xalqlara məxsus tapmacalarda

müxtəlif şəkildə öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı milli tapmaca nümunəsinə əsasən epizodik şəkildə mülahizənin şərhini əsaslandırmaq olar.

O nədir ki, qap qaya,
Göydən endi sap çaya,
Sovuşdursun bəlanı,
Yalvardım gümüş aya.

Tarixdən məlum olduğu kimi, ibtidai dövrlərdə insanlar təbiət və onun qüvvələri haqqında müxtəlif əqidə və inanclarda olmuşlar. Onlar səma cisimlərini canlı, qeyri-adi bir varlıq kimi təsəvvür etmiş, Allahların, müqəddəs ruhların göydə məskən tutduğuna etiqad bəsləmişlər. İnsanlar, hətta yer üzündəki xoşbəxtlik, bədbəxtlik, xəstəlik və ölüm hadisələrinin də həmin qüvvələrlə əlaqədar olduğunu güman etmişlər. Onlar elə zənn edirdilər ki, Allahlar qəzəbləndikdə insanlara müxtəlif xəstəliklər göndərirlər. Həmin bəladan xilas olmaq üçün yeganə yol, guya Allahlara yalvarmaqdan ibarət imiş. Nümunə kimi verdiyimiz tapmacada həmin etiqadlardan birisinə açıqca işarə edildiyinə heç bir şübhə yeri qalmır. Belə ki, göydən nə isə bir bəlanın endiyi, onun dəf edilməsi üçün Aya yalvarışdan bəhs edilir. Tapmacanın cavabının da" vəba xəstəliyi" olduğu göstərilir [10, 12-13].

Qədimdə tapmacalar "ağlın", "müdrikliyin" sınaqdan keçirilməsi üçün bir vasitə kimi də istifadə olunmuşdur. Çünki qədim insan hərbi münaqişədə qələbənin, ovun, o cümlədən evliliyin uğurlu olmasında maraqlı idi. Buna görə də özlərinə rəhbər seçərkən, onun, ilk növbədə, "ağlı"nı sınaqlardan keçirmişlər. Qeyd edək ki, bu səpkili tapmaca nümunələri Azərbaycan folklorunda, ələlxüsusda məişət nağıllarımızda ("Ağıllı oğlan", "Daşdəmirin nağılı" və s.) geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, deyilənlərə belə yekun vurmaq olar; müəyyən vaxt kəsiyindən sonra ,öncə, tapmacalar dini mərasimlərdən ayrılıb, mifoloji inanclar və tabular sayəsində şifahi xalq yaradıcılığına daxil oldu, daha sonar yazılı ənənədə folklor janrı kimi ortaya çıxdı.

Təbii ki,bir məqalə çərçivəsində bütövlükdə tapmacaların mənşəyi haqqında ətraflı bəhs etmək imkan xaricindədir. Növbəti yazılarımızda bu mövzuya bir daha qayıtmaq fikrindəyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Rus dilində:

1. Orlova O.C. Происхождение загадки. "Философия, этика религиоведение". /Вестник Московской Международной Академии. М., 2017, 200 стр.
2. Аникин В.П. Современный русский фольклор. М., "Наука", 1966, 206 стр.
3. Иоллес. Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., "Наука", 1978, 282 стр.
4. Топоров В. Из наблюдений над загадкой. Загадка как текст, 1-ая часть, М.,Индрик, 1994, 49 стр.

5. Миллер О. Опыт исторического обозрения русской словестности с хрестоматией расположенной по этапам. Санкт-Петербург, 2-ое изд., 1965, вып.1-ая часть, 250 стр.
6. Кожемякина. Пророчества Дельфийского оракула во время Греко-персидских войн // Научно-методический электронный журнал/ “Концент”, 2016, 2-ой том, 460 стр.
7. Щуцкий Ю.К. Китайская классическа Книга перемен. М., Наука, 1993, 82 стр.
8. Кращенников А.Б. К вопросу об энигматическое варианта афористического текста // Исследования в области болто-словянской духовной культуры. Загадка как текст. М., Индрик, 1999, 129 стр.
9. Кузнетцов И.Г. Современные загадки. М., “Наука”, 1998, 17 стр.

Azərbaycan dilində:

10. Kazımov A.S. Tapmacaların sirri (Tapmacalar-açmacalar). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 59 səh.
11. Kazımov A.S. Sirli-sehirli tapmacalar (Bəzi tapmacaların leksik-semantik xüsusiyyətləri),monoqrafiya,Bakı,“Elm və təhsil”,,2018,325 səh.
12. Tapmacalar. Bakı, “Şərq-Qərb” , 2004, 208 səh.

Казымов Ариф Садраддин оглы

РЕЗЮМЕ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЗАГАДОК

(историко-филологическом аспекте)

Данная статья посвящена вопросу происхождения загадок. Загадки встречаются практически во всех культурных традициях. Она занимает важное место в культуре народа, которому принадлежит, являясь отражением картины мира данного народа, а также способствует реализации интегративной и информационной функции культуры. Возникновение загадки связано с древними ритуалами, обрядами, табу и мифологическими верованиями. Загадки также можно встретить в священных текстах, предсказаниях и народных сказках. История головоломок оченъ древняя. Волъшинство исследователей отмечают, что они относятся к 1V-V вв. Это тот период, в котором жил древнегреческий философ Аристотелю. Потому что первое определение головоломки принадлежит Аристотелю. Эта похвала, данная русскому и азербайджанскому фолъклору перекачиваясъ от одной книги к другому дошло до наших дней.

Ключевые слова: загадка, ритуал, табу, смысловая ассоциация, логико-семантическая структура загадок.

Key words: riddle, ritual, taboo, semantic association, logical- semantic structure of the riddle.

Kazimov A.S.

SUMMARY

The origins of riddles

(historical–philology aspect)

The article given contains a deseripton of the origins of riddles. Riddles can be found in almost all cultural traditions. Riddles playan important role in the cultures they belong to being a reflection of the worldview of the people and contributing to the implementation of integrative and informational functions of culture. The origins of riddles are connected with rituals rites, taboo and mytfhological beliefs. Riddles are also found in sacred texts, prophecies and folk tales. The history of puzzles is very ancient. Most reseachers note that they belong to the 1V-V centuries. This is the period in which the ancient greek philosopher Aristotle lived. Because the first definition of the puzzle belongs to Aristotel.This praise given to Russian and Azerbaijan folklore. Pumping from one book to another. to another has come down to our days.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA İBRAHİMOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
ileyla_88@list.ru

SƏMƏD VURĞUNUN MİLLİ İDEOLOGİYA RUHLU ŞEİRLƏRİNDƏ ÜSLUBİ MANERALAR

Açar sözlər: Səməd Vurğun, üslub, millilik, dil xüsusiyyətləri, ideologiya
Key words: Samad Vurgun, style, patriotism, language features, ideology
Ключевые слова: Самед Вургун, стиль, национальность, особенность, идеология

Azərbaycanın ilk xalq şairi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən, yaradıcılarından biri- Səməd Yusif oğlu Vəkilov və ya öz xalqını, vətənini, doğma torpağının əsrarəngiz təbiətinin vurğunu "Vurğun" təxəllüsülü Səməd Vurğun.

Yaradıcılığı ilə təkcə ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyən, eyni zamanda dilimizin keşikçisi, Azərbaycan poeziyasının dilini bir çox əcnəbi sözlərdən təmizlənməsində əvəzsiz xidmətləri olan bir əsgər prototipi, tərcümələri ilə oxucusuna sanki yeni bir dünya bəxş edən, Azərbaycan ədəbiyyatını və dramaturgiyasını yeni əsərlər hesabına böyük töhfələr vermiş Səməd Vurğun xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətdir. O, mədəniyyət tariximizə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, böyük şair və dramaturq, nəzəriyyəçi və ədəbi prosesin təşkilatçısı kimi daxil olmuşdur. Əlli illik ömrünün otuz ilini ədəbi yaradıcılığa həsr edən Səməd Vurğun yüksək vətəndaşlıq poeziyasının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış nümunələrini yaratmışdır. Yaradıcılığının əsas mövzusu mənsub olduğu xalqın keçmişi və bu günü, gələcək taleyi olan Xalq şairinin yaradıcılığındakı bu xüsusiyyətini Professor Cəlal Abdullayev belə səciyyələndirmişdir: «Səməd Vurğunun bütün yaradıcılığının bir məhvəri vardır – Azərbaycan! Bütün səyyarələr, planetlər günəş ətrafında dövr etdiyi kimi, şairin də bütün poetik düşüncə silsiləsi, obrazlar aləmi, söz kəhkəşanı, bədii təsvir vasitələri, əsərlərinin koloriti, zahir və batili, nəyi varsa - hamısı bu məhvərin - ... Azərbaycanın başına dolanmaqdadır». [1, səh.7]

Səməd Vurğunun yaradıcılığı həmişə ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda namizədlik və doktorluq) dissertasiyaları, monoqrafiyalar məqalələr yazılmışdır. Bu araşdırmalarda şairin ümumi yaradıcılığı və onun müəyyən sahələri, konkret əsərləri, ədəbi-tənqidi və estetik görüşləri, ədəbi əlaqələrin inkişafında rolu, xalqlar dostluğu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. tədqiqat obyekti kimi götürülmüşdür. Lakin Səməd Vurğun yaradıcılığı bitməz-tükənməz bir xəzinə olduğu üçün illərdir tədqiq olunsa da, yene də tədqiqat obyekti, aspekti baxımından tədqiqat üçün açıqdır. Akademik Kamal Talıbzadənin sözləri ilə desək: "Səməd Vurğun poeziyasının daxili dünyasına yol tapmaq və onun bədii xüsusiyyətlərini hərtərəfli, bütünlüklə öyrənmək üçün şairi bir şəxsiyyət kimi tədqiq etməyin birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Səməd Vurğun şair və insan kimi nə

qədər sadə və aydındırsa, bir o qədər mürəkkəb və dərindir, sənətkar və şəxsiyyət kimi nə qədər böyük və bütövdürsə, bir o qədər də qəribəliklərlə, özünəməxsusluqlarla doludur, o, bir şair kimi də, bir şəxsiyyət kimi də özündə hələ çox açılmamış yaradıcılıq sirləri gizlədir". [7, səh.10]

Bu cəhətdən şairin ədəbi irsi tədqiq olunduqca yeni polemiklara, müzakirələrə yol açılır. Səməd Vurğunun milli ideologiya ruhlu bəzi şeirlərinə diqqət yetirək.

İlk olaraq şairin yaradıcılığının şah əsəri olan "Azərbaycan " şeirini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, Səməd Vurğun yaradıcılığı təkcə bədii ustalıq, hisslərin səmimiliyi, ifadə tərzi, xəlqiliyi, təbiiliyi, fikrin və mülahizələrin sadə və anlaşıqlı dildə yazılması ilə deyil, həm də milli ideologiyası ilə fərqlidir. Milli ideologiya bütün hallarda milli ideallardan doğulur. Və milli ideallar milli ideologiyanın inkişafı, təkmilləşməsi, ictimai şüuru təmərküzləşdirərək real siyasi qüvvəyə çevrilməsi üçün həmişə tükənməz mənbədir. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri ən gözəl nümunə, əsərdir. Səməd Vurğun özü də bu şeir haqqında danışarkən deyirdi: "Bu şeir mənim həyatımın və bütün yaradıcılığımın mənasıdır, rəmzidir... Mən bütün insanlara, bütün xalqlara və millətlərə səadət arzulayıram və bu yolda çalışıram. Lakin bütün bunlarla bərabər məndən ötrü ən müqəddəs torpaq Azərbaycandır. Ən doğma xalq isə Azərbaycan xalqıdır, onun dili və şeri mənim vicdan səsimdir, o mənim doğma anamdır." [2, səh.84]

Bədii metafora kimi Azərbaycan Vurğuna qədər hələ heç bir şeirdə bu qədər bütöv, bu qədər tam olmamışdı. Belə ki, "Ayrılarmı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan"- dillər əzbəri bir beyt bu gün də Vətənə olan ən gözəl məhəbbət etirafıdır.

"Azərbaycan" şeiri leksikası, lüğət tərkibi cəhətdən bütün sosial-semantik canlılığı ilə Azərbaycan dilinin aynasıdır. Təxmini hesablamalarıma görə, "Azərbaycan" şeirində 200-dən artıq söz işlənir. Elə sözlər də var ki, təkrarlanır (bu da 350-yə qədər edir)… Təkrarları nəzərə almasaq həmin 200-dən artıq sözün təxminən 75%-i türk, 15%-i fars, 10%-i isə ərəb mənşəlidir. Ancaq nə fars, nə ərəb mənşəli sözlərdən, demək olar ki, heç biri bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün yad və ya qeyri-normativ deyil. Yalnız "bəhr" (dəniz) sözünə etiraz etmək olar ki, bu da o qədər ekzopoetik kontekstdə təqdim edilir ki, leksik normativliyin keçən əsrin 30-cu illərində pozulduğu bugün ağıla gəlmir:

Bir tərəfin bəhri - Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər…

Şeir həmçinin etnoqrafik cəhətdən də maraqlıdır. Yəqin ki, indiyədək heç bir Azərbaycan şeirində bu qədər bir-birindən fərqli coğrafiyanı əhatə edən yer adı işlənməmişdir: Araz(lar), Azərbaycan, Xəzər, Muğan, Eldar, Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan, Qazax, Kəpəz dağı, Göygöl, Qarabağ, Bakı:

Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan

Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar…

Burada Vətən sözünə cəmisi üç dəfə təsadüf olunsa da, bu anlayışı bilavasitə ifadə edən yurd, yuva, məskən, el, gün, oba, bu yerlər, yaxud dolayısı ilə həmin mənanı verən bu dağlar, durna gözlü bulaqlar, ana (sən bir ana), bu düzlər, ala gözlü gündüzlər, sıra dağlar, gen dərələr, ürək açan mənzərələr, oylağın, aranın, yaylağın, dağların, səngər, göy yaylaqlar, çinarlar kölgəsi, günəş ölkəsi, beşik, günəşin qucağı, şeir, sənət ocağı, hər dağ, dərə, sahillər… və (Qoca Şərqin) qapısı kimi söz və ifadələr bir şeirə sığmayacaq qədərdir:

Son günəşin qucağısan
Şeir, sənət ocağısan.

Yaxud

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimsən,

Həmçinin şeirdə mən əvəzliyi altı, sən əvəzliyi isə on iki dəfə işlənir.

Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçlarıma dən düşəndə
Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

Buraya mən in davamı olan (və ümumən xalqı bildirən) biz əvəzliyinində altı dəfə işləndiyini nəzərə alsaq, məlum olar ki, şeirdə polemika və ya mükalimə, yaxud da Səməd Vurğun üslubu üçün səciyyəvi olan müraciət–tribunluq intonasiyası "Azərbaycan"ın leksikasını da müəyyən edir.

Şeirdə işlənən frazeoloji vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilir:

Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçlarıma dən düşəndə
Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

ayrılıq məndən düşəndə; boğar aylar, illər məni; düşdün uğursuz dillərə; xəyalım dolaşar gəzər;mənzil uzaq, ömür yarı; zülm əlindən qurtulmuşlar; hər üzümdən bir şirə çək; doyunca iç bu bahardan; alqış günəş ölkəsinə; aşıq deyər sərinsərin; günəşin qucağı; deyilən söz yadigardır; sahillərə sinə gərək və s.

Həmçinin şeirdəki durna gözlü bulaqlar, nəhs aylar, nəhs illər, alagözlü gündüzlər, dilbər gəlin, xallı xalça, səhərlərin ülkər gözü, al bayraqlı bir səhər və s. kimi epitetlər də şeirə orjinallıq, avantaj gətirmiş olur.

Hey baxıram bu düzlərə,
Ala gözlü gündüzlərə;
Qara xallı ağ üzlərə

Könül istər şeir yaza;
Gəncləşirəm yaza-yaza…

Məlumdur ki, Şairin milli ideologiyasının mühüm faktı da 30-cu illərin ortalarından başlayan bütöv Azərbaycan ideyasıdır ki, bunun ilk təzahürlərindən biri "Təbriz gözəlinə" yazdığı şeirdir. Belə ki, siyasi motivli bu şeiri üslubi cəhətdən diqqət yetirsək məlum olur ki, şeirdə yenə şair istər frazeoloji vahidlərdən, ritorik sualdan, metanimya kimi üslubi vasitələrədn istifadə edərək fikrini ən gözəl şəkildə bədii örpəyə bürümüşdür.

Şeirdəki

Çox da fikir vermə danışıqlara,
Bilirəm, ürəyin mənə bağlıdır…

Və ya

Ah, Araz, ah Araz, vədimiz hanı?!
Bir ürək ikiyə parçalanmasın!..

Yaxud

…Gözlərin dolmasın!.. Dayan bir az da!
Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqdır!..

Kimi misralarda fikir vermək, ürəyi bağlı olmaq,ürəyi ikiyə parçalanmaq, gözləri dolmaq kimi məcazi mənalı ifadələrlə frzaeoloji vahidlər;

Nədir o başına örtdüyün qara?, Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?, Ah, Araz, ah Araz, vədimiz hanı?! Ifadələri ilə bədii sualın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Şairin bu milli ideologiyalı şeirləri içərisində "Körpünün həsrəti" şeirində də obrazlılıq, üslubi çalarlıq yüksək bədii hisslə ifadə olunmuşdur.

Kim bilir, kim bilir nə vaxtdan bəri
Bir insan keçməyir bu daş körpüdən.
Elə bil yol çəkir onun gözləri,
Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən…

Bu misralarda həqiqi mənalı "daş körpü" ifadəsi ilə şair elə bil bir cansız varlığı deyil, sanki bir insanın, bir xalqın vətən həsrətini ifadə etmişdir. "Gözləri yol çəkir" frazeoloji vahidi ilə Arazın ayrı-ayrı tayında qalmış bu millətin həsrəti bir təəssüf, ağrı-acı ilə dindirilmişdir.

Burda kim və nə əvəzliklərindən istifadə edərək şair elementar bir sual, yaxud da sadəcə bir inkarlıq yaratmamışdır, fikrinin bədii ifadəsini məhz bu yolla birbaşa ifadə etmişdir.

Göründüyü kimi Səməd Vurğunun mövzu dairəsi nə qədər geniş və əhatəli olsa da onun yaradıcılığının əsas qayəsi Azərbaycan, vətəndir. O, hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan şairi və Azərbaycan vətəndaşı kimi çıxış etməklə milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri cəmləşdirmişdir. Çünki Səməd Vurğun hər şeydən əvvəl, böyük bir vətənpərvərdir, öz vətənini, xalqını və dilini müdafiə etmiş, bütün həyatı boyu mənsub olduğu xalqın təəssübünü çəkmiş, onu hər

hansı hücumdan cəsarətlə qorumuş, sözün həqiqi mənasında alovlu birvətənpərvərə çevrilmişdir. Şair özünün çıxış və məqalələrində, məruzələrində yurdsevərliyi təbliğ etmiş, öz soydaşlarını bu müqəddəs hissi yüksək tutmağa çağırmışdır.

Vətən və xalq məhəbbəti, ulu kökə bağlılıq Səməd Vurğunun bütün əsərlərində qırmızı bir xətlə keçir. O, bu məhəbbəti, bu sevgini ən gözəl şəkildə, böyük ustalıqla bədii dildə ifadə edir. Səməd Vurğun ucalığı həm də ondadır ki, o, vətən sevgisini ifadə etmək üçün pafos, təmtəraq axtarmır, elə sevdiyi xalqın ən sadə, ən anlaşıqlı sözü ilə ən mötəbər, ən şah əsərlərini yaratmış və onları bədii cəhətdən gözəlləşdirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. B.: Gənclik, 1976, 160 s.
2. Bayramov A. Səməd Vurğun : Milli və ümumbəşəri. Bakı 2006, 316 s
3. Ellər Vurğunu. Vurğun ömrü məktublarda / Tərtib edəni Ş. Nəzirli. B.:,AAMM nəşriyyatı, 1996, 368 s.
4. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. B.:, Yazıçı, 1992, 116 s.
5. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və həyat. B.: Yazıçı, 1989, 506 s.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri 5 cilddə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
7. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. B.: Yazıçı, 1978, 379 s.
8. Vahabzadə B. Vətən ocağının istisi. B.: Gənclik, 1982, 184 s
9. Бабаев Г. Поэт и время. Б.: Издательство АН Азербайджана, 1966, 237 с.

LEYLA İBRAHİMOVA
Lankaran State University

STYLISTIC MANEUVERS IN PATRIOTIC IDEOLOGIC POEMS OF SAMAD VURGUN

SUMMARY

Samad Vurgun is one of the outstanding figures that our nation gifted to the world culture. He left his mark in the cultural history of Azerbaijan as a classic, outstanding poet and dramatist, theorist and founder of literary process. Samad Vurgun who has devoted thirty years of his fifty-year life to literary creativity created such literary works that gained eternity in the civic poetry. Samad Vurgun, Azerbaijani poet of public has described the lifestyle, wishes and desires of his nation in the past and at present, put emphasis on their destiny.

No matter how wide and comprehensive the subject of Samad Vurgun is, the main rock of his work is Azerbaijan, the homeland. No matter what subject he wrote on, he always combined national and universal features by acting as an Azerbaijani

poet and an Azerbaijani citizen. Because, first of all, Samad Vurgun is a great patriot, he defended his homeland, people and language, he harbored the hatred of the people he belonged to all his life, he bravely protected it from any attack, he became a true patriot in the true sense of the word. In his speeches, articles and reports, the poet promoted patriotism and called on his compatriots to uphold this sacred feeling.

The love of the motherland and the people, the attachment to the great roots pass through a red line in all the works of Samad Vurgun. He expresses this love, this love in the most beautiful way, with great skill in the artistic language.

In the middle of the 20th century the tradition of national and social mentality, morals and spirits, poetical consciousness and intellect is reflected in the poetry of Samad Vurgun. When comparing him to his predecessors and successors it has always been mentioned that he served romantic citizenship purposes, artistic and aesthetic and philosophical goals.

Figure of speech that forms a very important part of the literary language is the guarantee of figurativeness, poetry and emotion. In terms of being a complete sentence the means of expression differs from imagery tools. So, if the metaphor is important in the imagery tools, this feature is not priority in means of expressions. But it should be taken into consideration that both tools serve the figurative language.

Without these tools, ideas and content can not be expressed in full. Besides displaying the writer\s abilty, these tools, are also considered to be the professionalism if used in proper place and time. In this regard, we can say that Samed Vurgun's creativity is spectacul not only because of content and idea , but also because of a form and artistic skill.

His artistic heritage full of national ideas is such a magnificent monument in regard of the high artistic mastery in the literature history of Azerbaijan.

Key words: Samad Vurgun, style, patriotism, language features, ideology

ЛЕЙЛА ИБРАХИМОВА

СТИЛЬ МАНЕРЫ В СТИХАХ САМЕДА ВУРГУНА С НАЦИОНАЛЬНЫМ ИДЕОЛОГИЧЕСКИМ ДУХОМ

РЕЗЮМЕ

Самед Вургун один из выдающихся личностей, отданный мировой культуре нашим народом. Он вошёл в историю культуры азербайджанской литературы как классик, великий поэт и драматург, теоретик и организатор литературного процесса. Посвятив тридцать лет своей пятидесятилетней жизни литературному творчеству, Самед Вургун создал образцы возвышенной гражданской поэзии, завоевавшей право вечной жизни. Азербайджанский народный поэт Самед Вургун на протяжении всего своего творческого пути

воспел прошлое и настоящее, мечты и желания, принадлежащего народа, размышлял его будущее, был певцом народной жизни.

Несмотря на то, что насколько обширной и всеобъемлющей является тема Самеда Вургуна, главным содержанием его творчества является Азербайджан, Родина. Независимо от того, по какой теме он пишет, он всегда сочетает в себе национальные и всемирные черты, выступая в роли поэта и гражданина Азербайджана. Потому что Самед Вургун - прежде всего великий патриот, всю свою жизнь защищал свою родину, свой народ и свою религию, взял на себя инициативу людей, к которым он принадлежал, мужественно защищал ее от любых нападок, превратился в истинного патриота. В своих выступлениях, статьях и докладах поэт пропагандировал патриотизм и призвал своих соотечественников всесторонне поддерживать это чувство. Любовь к Родине и народу, привязанность к корням проходит красной линией во всех произведениях Самеда Вургуна. Он выражает эту любовь самым прекрасным образом, с большим мастерством на художественном языке.

Общественно- национальное мышление, нравственность и духовность, художественная выразительность и интеллектуальность традиций находят свое уникальное отражение в середине XX века в художественно- историческом феномене- в поэзии Самеда Вургуна. В служении крылатому романтическому мышлению и позиции гражданственности,

художественно- эстетическому и философскому идеалу, отражаются не только его унаследованиях, но и в сравнениях с современниками.

Художественные средства, которые являются очень важным компонентом художественного языка – гарант эмоциональности, образности, художественности. Как известно, средства выражения отличаются от средств описания с точки зрения целостности предложения. Таким образом, если в описании важны средства метафоричности, то эти особенности не приоритетны в художественном изображении. Но следует отметить, что обе средстваслужат непосредственно художественному языку.

Если отсутствует эти средства выражения и описания, то теряется образность и эмоциональность идеи и содержания. Эти средства, как показатель мастерства писателя, уместны в использовании и профессиональность поэта и писателя, в то же время является художественным мастерством. С этой точки зрения следует отметить, что творчество Самеда Вургуна привлекательно не только по содержанию, но и по идеи, по форме, по художественному мастерству.

Его обогащенное национальными идеями наследие, а также профессионализм с точки зрения художественного мастерства являются самым великолепным памятником и опорой истории литературы.

Ключевые слова: Самед Вургун, стиль, национальность, особенность, идеология.

Xülasə

Səməd Vurğun xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, mədəniyyət tariximizə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, böyük şair və dramaturq, nəzəriyyəçi və ədəbi prosesin təşkilatçısı kimi daxil olmuşdur.

Əlli illik ömrünün otuz ilini ədəbi yaradıcılığa həsr edən Səməd Vurğun yüksək vətəndaşlıq poeziyasının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış nümunələrini yaratmışdır. Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun bütün yaradıcılığı boyu mənsub olduğu xalqın keçmişini və bu gününü, arzu və istəklərini qələmə almış, onun gələcək taleyini düşünmüş, xalq ruhunun, xalq həyatının tərcümanı olmuşdur.

Səməd Vurğunun mövzu dairəsi nə qədər geniş və əhatəli olsa da onun yaradıcılığının əsas qayəsi Azərbaycan, vətəndir.

O, hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan şairi və Azərbaycan vətəndaşı kimi çıxış etməklə milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri cəmləşdirmişdir.

Çünki Səməd Vurğun hər şeydən əvvəl, böyük bir vətənpərvərdir, öz vətənini, xalqını və dilini müdafiə etmiş, bütün həyatı boyu mənsub olduğu xalqın təəssübünü çəkmiş, onu hər hansı hücumdan cəsarətlə qorumuş, sözün həqiqi mənasında alovlu birvətənpərvərə çevrilmişdir. Şair özünün çıxış və məqalələrində, məruzələrində yurdsevərliyi təbliğ etmiş, öz soydaşlarını bu müqəddəs hissi yüksək tutmağa çağırmışdır.

Vətən və xalq məhəbbəti, ulu kökə bağlılıq Səməd Vurğunun bütün əsərlərində qırmızı bir xətlə keçir. O, bu məhəbbəti, bu sevgini ən gözəl şəkildə, böyük ustalıqla bədii dildə ifadə edir.

Azərbaycan xalqının milli-ictimai düşüncə, əxlaq və mənəviyyat, bədii təfəkkür və intellekt ənənəsi XX yüzilin ortalarında öz təkrarsız əksini bu bədii-tarixi fenomendə – Səməd Vurğun poeziyasında tapır. Qanadlı və romantik bir vətəndaşlıq amalına, bədii-estetik və fəlsəfi ideala xidmətdə miqyaslı, qlobal meyarlar və hüdudlar onu yalnız böyük sələfləri ilə yox, həm də böyük müasirləri ilə müqayisədə də əks olunur.

Bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsini təşkil edən bədii ifadə vasitələri emosionallığın, obrazlılığın, bədiiliyin təminatçısıdır. Məlum olduğu kimi ifadə vasitələri bütöv cümlə olmaq cəhətdən təsvir vasitələrindən fərqlənir. Belə ki, bədii təsvir vasitələrində məcazlıq mühümdürsə, bədii təsvir vasitələrində bu xüsusiyyət prioritet deyildir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki vasitə məhz bədii dilə xidmət edir.

Belə ki, obrazlılığın və emosionallığın ifadəsi olan bu vasitələr olmadan ideya və məzmun dolğun ifadə oluna bilməz. Bu vasitələr ədibin sənətkarlıq göstəricisi

olmaqla bərabər, həmçinin onlardan yerli-yerində istifadə həm də şair və yazıçının peşəkarlığı, eyni zamanda bədii ustalığıdır. Bu cəhətdən deyə bilərik ki, Səməd Vurğun yaradıcılığı təkcə məzmun, ideya cəhətdən deyil, həm də forma, bədii ustalıq cəhətdən də möhtəşəmdir.

Onun milli ideyalarla zəngin bədii irsi həm də sənətkarlıq, bədii ustalıq baxımından da ədəbiyyat tariximizin ən möhtəşəm abidəsi, sütunudur.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, üslub, millilik, dil xüsusiyyətləri, ideologiya

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.10.2020
Rəyçi: prof. Qara Məşədiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA
İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ İDİOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 3

AFAQ AĞAYEVA
FONETIK NORMA 10

FİRƏNGİZ QURBANOVA
О ПРОБЛЕМЕ ЯЗЫКОВОЙ ВАРИАТИВНОСТИ.....17

УЛЬВИЯ АББАСОВА
К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ КАК МАРКЕРОВ ЭМОТИВНОСТИ ТЕКСТА РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ 25

НИГЯР ОКТАЙ гызы БАБАЕВА
О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГЛАГОЛОВ КОММУНИКАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....36

ХАЛИДА БАБАШОВА
К ПРОБЛЕМЕ СМЫСЛОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО 45

ФИДАН АЛИЕВА
К ИЗУЧЕНИЮ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ОТРИЦАНИЕМ В ОДНОЙ ИЗ ЧАСТЕЙ.....55

KÖNÜL ƏLIYEVA
XALQ ƏDƏBİYYATI ƏSASINDA XÜSUSİ ADLARDAN YARANAN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR 63

ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ
İNGİLİS DİLİNDƏ LİNQVİSTİK DEVİASİYALARIN POETİK FORMALARDA TƏZAHÜRÜ.....68

NƏZAKƏT MƏMMƏDOVA
KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏ MOTİVASİYASINI ARTIRAN AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ.....77

САБИНА ЗУЛЬФУГАРОВА
ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 82

F.M. ƏMİROVA
ALMAN DİLİNDƏ İSİMLƏRİN CİNSİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ YOLLARI 87

ŞƏLALƏ ŞAHİN QIZI MİRZƏYEVA
TƏLƏBƏLƏRƏ ŞİFAHI NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN LİNQİVİSTİK ƏSASLARI 94

LAMİYƏ BABAYEVA
TERMIN YARADICILIĞINDA ELMI-TEXNIKI TƏRƏQQININ ROLU.....102

PƏRVİN ƏSƏDULLAYEVA
NİZAMİ GƏNCƏVİ "XƏMSƏ"SİNDƏ FELİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARI 108

HƏVVA ZAMİRLİ
PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNİN
TERMİNOLOGIYASI 114

GÜNEL RZAQULU QIZI ƏHMƏDOVA
SƏBƏB-NƏTİCƏ KONSEPTİ, ONUN LİNQVİSTİK VƏ KULTUROLOJİ
ASPEKTLƏRİ 120

CƏFƏROVA ÜLKƏR ARIF QIZI
LİNQVOPRAQMATİKA VƏ ONUN LİNQVİSTİK ELMLƏR ARASINDA YERİ 126

GÜLXAR HÜSEYNOVA
ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FONETİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI
METODİKASI 135
MƏTANƏT MƏMMƏDOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI FOLKLOR
NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI 140

ŞƏHLA BALACAYEVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİKANIN ROLU VƏ YERİ.....145

NURANƏ BAYRAMOVA
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA DİLÇİLİK TERMİNLƏRİNİN
YARANMASI.....150

XATİRƏ NƏCƏFOVA
LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN
İSTİFADƏ YOLLARI 157

VƏFA ABBASOVA
QEYRI-VERBAL ÜNSIYYƏT ELEMENTLƏRI 162

ŞAHNABAD CƏLILOVA
SUAL CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 170

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 176

ƏLİYEVA ÜLVIYYƏ HÜMBƏT QIZI
TƏRCÜMƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN MÜHÜM SAHƏSİDİR.....186

SƏRİNƏ RƏHİMOVA
CÜMLƏ ÜZVÜ VƏZİFƏSİNDƏ İŞLƏNƏN PREDİKATİV SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ-FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ 192

ŞAHMALIYEVA NÜBAR ƏKRƏM QIZI
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....201

LALA MASIMOVA
COLLOCATIONS AND WORD PARTNERSHIPS.....208

AYTAC RÜSTƏMLİ
FƏRHAD ZEYNALOV İRSİNİN TÜRK DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA YERİ.....214

МУГАДДИН АГАЕВ
СИСТЕМА ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ИХ ОТНОШЕНИЕ К СВЯЗАННЫМ СЛОВОСОЧЕТАНИЯМ 222

РЕНА РАФИК гызы ШИХАМИРОВА
ЛЕКСИКАЛИЗОВАННЫЕ ИМЕНА-ОБОЗНАЧЕНИЯ В РУССКОМ МЕСЯЦЕСЛОВЕ.....231

ZEYNƏB SEYFƏR QIZI SALAMOVA
"GÖZƏLLIK" KONSEPTININ LEKSIK-SEMANTIK SAHƏSININ DINAMIKASINDA DƏYƏR, MƏNA, OBRAZ VƏ ANLAYIŞIN ROLU 239

ARZU HÜSEYNOVA
GÖYTÜRK DİLİNİN DERİVATİV VASİTƏLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK.....246

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BILAL Alarlı HÜSEYNOV
QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ QARABAĞ FOLKLORUNDA JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏR.....252

FİDAN QASIMOVA
OĞUZ VƏ KELT FOLKLORUNDA DAĞ KULTU 266

RZAYEVA RƏNA NURƏDDIN QIZI
ƏBUBƏKR IBN XOSROV ƏL-USTADIN «MUNISNAMƏ»SININ III VƏ IV FƏSILLƏRI ILƏ FƏRIDƏDDIN ƏTTARIN «TƏZKIRƏT ÜL-ÖVLIYA» ƏSƏRININ MÜQAYISƏLI TƏDQIQI 277

AYNUR HÜSEYNOVA
SMOMPK TOPLUSUNUN AZƏRBAYCAN FOLKLORU TOPLAYICILARI: S.P.ZELİNSKİ.....292

İLHAM QAZIZADƏ
XX ƏSRIN 30-CU ILLƏRINDƏ C.CABBARLI DRAMATURGIYASINDA KOMIK SITUASIYALARIN SƏHNƏ TƏCƏSSÜMÜ.....299

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVA
M.İQBALIN "İSLAMDA DİNİ DÜŞÜNCƏNİN YENİDƏN İNŞASI" ƏSƏRİNDƏ MÜSƏLMAN MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ.....312

TƏHMİNƏ VƏLİYEVA
SEYİD HÜSEYN HEKAYƏLƏRİNDƏ OBRAZLILIQ.....324

MƏRYAM FAZİLZADƏ
THE ROLE OF THE IMPORTANCE OF THE MAIN COMPONENTS IN THE COMMUNICATION PROCESS.....335

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF STUDENTS' FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE.....343

VÜSALƏ NƏBİYEVA
MERI STYUARTIN TARIXI ƏSƏSRLƏRINDƏ XEYIR VƏ ŞƏRIN MÜBARIZƏSI.....348

SƏADƏT BAYRAMOVA
XALİDƏ HASİLOVANIN YARADICILIĞINDA UŞAQ DÜNYASI.....357

XANKİŞİ MƏMMƏDOV
ŞUMER ATALAR SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCANCA VƏ RUSCA MOTİVLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ.....362

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA
SULTAN MƏCİD QƏNIZADƏNIN ƏSƏRLƏRINDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR.....370

KAZIMOV ARİF SƏDRƏDDİN OĞLU
TAPMACALARIN MƏNŞƏYİNƏ DAİR.....379

LEYLA İBRAHİMOVA
SƏMƏD VURĞUNUN MİLLİ İDEOLOGİYA RUHLU ŞEİRLƏRINDƏ ÜSLUBİ MANERALAR.....386

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov

Çapa imzalanmış 24. 11. 2020
Şərti çap vərəqi 25 Sifariş № 498
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.